

[illegible]

A ROMOLÓGIA ALAPJAI

A ROMOLÓGIA ALAPJAI

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Neveléstudományi Intézet
Romológia és Nevelésszociológia Tanszék
Wlislocki Henrik Szakkollégium
Pécs, 2015

A TÁMOP-4.1.2.B.2-13/1-2013-0014 Pedagógusképzést
segítő hálózatok továbbfejlesztése a Dél-Dunántúl régióban
pályázat támogatásával készült a tananyag digitális
átdolgozása.

KÉSZÜLT A TÁMOP-4.1.1.D-12/2/KONV-2012-0009
KOMPLEX HALLGATÓI SZOLGÁLTATÁSOK FEJLESZTÉSE
HÁTRÁNYOS HELYZETŰ HALLGATÓK RÉSZÉRE
A WLISLOCKI HENRIK SZAKKOLLÉGIUM SZERVEZÉSÉBEN
CÍMŰ PROJEKT TÁMOGATÁSÁVAL

Szerkesztette: Orsós Anna
Lektorálta: Forray R. Katalin
Címlapfotó: Szücs-Rusznak Karolina
Olvasószerkesztő: Pálmai Dóra
Nyomdai előkészítés: Kiss Tibor Noé
A kötet digitalizálását végezte: Ambrus Attila József

ISBN (pdf) 978-963-642-946-1 — DOI 10.15170/BTK.2015.00008
ISBN (print) 978-963-642-821-1

Az elektronikus könyv további formátumokban is elérhető:

ISBN (html) 978-963-642-945-4 — DOI 10.15170/BTK.2015.00007
ISBN (epub) 978-963-642-943-0 — DOI 10.15170/BTK.2015.00005
ISBN (mobi) 978-963-642-944-7 — DOI 10.15170/BTK.2015.00006

© Pécsi Tudományegyetem, Szerzők, Orsós Anna, 2015

Készült a Bolko-Print nyomdájában
(7623 Pécs, Rét u. 47., ügyvezető: Szabó Péter

Kiadja a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék,
Wislocki Henrik Szakkollégium
Cím: 7624 Pécs, Ifjúság u. 6.
Felelős Kiadó: Orsós Anna

Tartalom

FORRAY R. KATALIN: A romológia egyetemi oktatásáról	7
KÁLLAI ERNŐ: Cigány csoportok Európában és Magyarországon	19
DUPCSIK CSABA: Képek, keretek, korszakok vázlat a magyarországi cigányok történetéhez	49
CSERTI CSAPÓ TIBOR: A cigány csoportok helyzete a modern társadalomban – szociológiai megközelítések és azok problematikája	79
SZALAI ANDREA: A cigány kisebbség nyelvei: szociolingvisztikai aspektusok	117
ORSÓS ANNA: A beás nyelv	151
LAKATOS SZILVIA: A romani nyelv	181
HAJDU TAMÁS – KERTESI GÁBOR – KÉZDI GÁBOR: Roma fiatalok a középiskolában	209
ZOLNAY JÁNOS: A roma diákok esélyei a közoktatásban	249
FÓRIKA LÁSZLÓ – TÖRÖK TAMÁS – MAGICZ ANDRÁS: A nemzetiségi jogok rendszere	271
SZUHAY PÉTER: Néprajz és kulturális antropológia: kutatások és mozaikok a cigány csoportok kultúrájából	311
BECK ZOLTÁN: A cigány, roma irodalom és képzőművészet alapjai	351

FORRAY R. KATALIN

A romológia egyetemi oktatásáról

E témáról tanszékünk gondozásában korábban már megjelent két összefoglaló mű, a Romológia – Ciganológia 2000-ben, illetve az Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz 2006-ban. Az azóta eltelt 10-15 évben egyrészt számos új ismerettel bővültek ezek a tématerületek, másrészt nem volt teljes körű az e könyvekben felvonultatott, általunk művelt témák köre sem. Ez indokolja, hogy elkészítsünk egy újabb, hiánypótló kiadványt. A 2006-os munka a romológia BA szakhoz tartalmazott tananyagokat, a jelenlegi pedig a Romológia Ma és a romológiatanár szakok képzési struktúrájába illeszkedő tartalmak elkészítését valósítja meg.

A szak története

Emlékeztetőül idézzünk fel néhány adalékot! Kezdetben a PTE BTK Nyelvtudományi Tanszék keretei között szerveződött meg a Romológia Specializáció. Szépe György professzor tekintette szívügyének, hogy létrejöjjön a cigánysággal kapcsolatos oktatás és kutatás első magyar egyetemi műhelye. Meg kell említeni két további fontos körülményt, melyek a specializáció létrejöttében szerepet játszottak. Egyrészt Várnagy Elemér korábbi munkássága az egykori Tanárképző Főiskolán, majd a jogelőd JPTE-n alapozta meg, hogy éppen ezen az egyetemen szerveződjék a szak. A másik tényező, hogy a cigány tehetség-gondozás elismert pécsi (Pécs-környéki) intézményei, a Gandhi Gimnázium és a (sajnos már megszűnt) mánfai Collegium Martineum szolgált további indokkal alapítása mellett.

1997-2000 között működött specializációként a romológia, majd a 2000/2001-es tanév őszi szemeszterétől már egyetemi szakként tevékenykedünk. Első levelező tagozatos évfolyamunk a 2000/2001-es tanév szeptemberében kezdte meg tanulmányait, ezen évfolyamon 2003 júliusában végeztek hallgatóink, és vehettek át Magyarországon első ízben romológia szakos diplomát. Minden évben kb. 30-40 fő végzett szakunkon. A 2005/2006-os tanévtől már tanárképes a szakunk, általános és középiskolai tanári diplomát is szerezhetnek hallgatóink romológiából.

A Bologna-folyamattal, az „Egységes európai felsőoktatási tér” kialakulásával párhuzamosan a 2006/2007-es tanévtől kezdődően eddigi hagyományos egyetemi képzési struktúránk is átalakul, és az 5 éves egyetemi képzést a 3 éves BA, majd azt követően a 2 éves MA képzés váltotta fel. BA szakokat a 2006/2007. tanévtől, MA szakokat a 2009/2010. tanévtől indítottunk.

Akkreditálták Ph.D programunkat, amellyel immár a teljes spektrumot felöleli a romológia képzés az óvodai és általános iskolai roma/cigány programoktól a középiskolai programokon, a felsőoktatáson át a doktori fokozat megszerzéséig.

Lássunk mindehhez néhány számot!

PTE BTK-n romológia szakon végzettek létszáma						
	hagyományos		BA		MA	
	nappali	levelező	nappali	levelező	nappali	levelező
2003	1	21				
2004	1	38				
2005	1	29				
2006	1	44				
2007	2	15				
2008	3	12				
2009	4	2	12	2		
2010	2	0	4	1		1
2011	3	2	4	3	1	2
2012	5	0	4	1	5	1
2013	1	0	1	1	2	2
2014	0	0	3	1	1	1

Az adatokon jól követhető, hogy az első időszakban rendkívüli volt az érdeklődés: különösen a főiskolai tanárszakokon végzettek igyekeztek egyetemi diplomához jutni szakunkon. Talán, mivel az előzetes várakozásokkal ellentétben mégse vált tömegsé a cigány, roma tanulók középiskolai jelenléte, a hallgatók száma radikálisan csökkent. Ez soha nem jelentette azt, hogy a cigányság iskolázása és általános helyzete iránti érdeklődés megszűnt volna, hiszen kurzusainkon rendszeresen jelentős számú hallgató vesz részt. A tanszékhez kapcsolódó Wlislócki Henrik Szakkollégium ösztöndíjas helyeire rendszeresen 30-40 különböző szakokon tanuló cigány, roma hallgató pályázik és vesz részt a kurzusokon. A doktori képzésünk romológia programjában is évente 8-10 hallgató van jelen.

Képzésünk újabb eleme, hogy az induló új típusú tanárképzésben is van ilyen irányú képzés, tehát elsősorban a romológia szakos tanárképzéshez készítünk ezúttal új tananyagot, amelyet az Ma képzésben is fel fogunk használni.

A kötet tartalma

Kötetünk épít az eddigiekre, de új szempontokkal, új tanulmányokkal és természetesen új szerzőkkel is bővíti a korábbi összefoglaló műveket. Arra törekszünk, hogy olvasóink-hallgatóink minél teljesebb képet kapjanak hazánk legjelentősebb létszámú etnikai kisebbségének történetéről, kultúrájáról, mai problémáiról és sikereiről. Talán szerénytelenség nélkül állapíthatjuk meg, hogy a sikerek egyike a mi jelentős hagyományú egyetemi tanszékünk, az ott folyó oktató, kutató és fejlesztő munka. Ennek egyik állomása a jelenlegi kötet.

A könyvben a cigány, roma népcsoport általános és különös hangsúllyal természetesen magyarországi helyzetével kapcsolatos ismereteknek adtunk helyet. A tanulmányok első köre a történeti összefüggésekre helyezi a hangsúlyt, s ebben a vonatkozásban ismerjük meg a hazai cigányságot. Külön hangsúlyt kap a szociológiai és területi összefüggések rendszerre is, amely segít megismerni a népcsoport jelenlegi helyzetét. A következő tanulmányok a fókuszot a nyelvekre helyezik. Ez különösen azért fontos tudományos szempont, mert kieme-

lik, hogy egyenrangú társadalmi beilleszkedés a nyelvi értékek megőrzésével lehet valóban kölcsönösen értékes folyamat. Két tanulmány foglalkozik az iskolázással, illetve ennek nehézségeivel. Fontos kérdések ezek, hiszen éppen az alacsony iskolázottság fenyeget tartós lemaradással, sőt kiszakadással. Ennek okait és a jogi szabályozás problémáit is számba veszi egy tanulmány. Végezetül általában a kultúra, különösen a művészetek területén megjelenő eredményeket veszi szemügyre két tanulmány.

Érdeemes néhány szóban ismertetni ezeket az írásokat, nem utolsó sorban az olvasási kedv felkeltése miatt.

Kállai Ernő (Cigány csoportok Európában és Magyarországon) széles horizontú tanulmánya a kötet nyitó anyaga. Történeti aspektusoktól kezdve napjaink „Győzikéjéig” tekint át a cigányság hazai történetét. A tanulmányban szerepel Románia cigányságának bemutatása is, amely jól egészíti ki a magyarországi problematikát.

Dupcsik Csaba (A cigányok története) írása érdekes, jól dokumentált, ugyanakkor jól olvasható – tehát tanulható. Azért fontos ez az írás, mert sok szakirodalmi adalékot dolgoz fel: különösen izgalmas és tanulságos a rendszerváltás körüli és az azt követő oktatáspolitikai események bemutatása.

Cserti Csapó Tibor (A romológiai kutatások problematikái – területi-társadalmi megközelítések) tanulmánya a cigányságra irányuló kutatásokat helyezi tanulmánya fókuszába. Az írás súlypontját a cigányság szociológiai kutatásokban leírt vagy legalábbis megközelített létszámadatai képezik. Nagy hangsúlyt kap – az érdekes függelékben is – a „ki a cigány?” kérdés. Ez a kérdés talán túl hangsúlyossá vált egy időben, pedig nem fontosabb kérdés ez, mint „ki a zsidó?” vagy „ki a szlovák?”.

Három tanulmány a cigány nyelvvel, nyelvekkel foglalkozik. Szalai Andrea tanulmánya korrekt, a lényegét okosan és árnyaltan bemutató összefoglaló. Érzékletesen mutatja be a cigány nyelvek – különösen a romani – különféle beszédhelyzetekben történő felhasználását, ennek megfelelően fejleszthetőségét.

Orsós Anna (Nyelvészeti megközelítés – a beás nyelv) írásának első része a cigány – elsősorban a beás – csoportot és a nyelvet helyezi el a társadalomban, illetve a tudományos

kutatásban. A tanulmány második része ennek a témának a törvényhozásban, illetve általában az oktatásban való megjelenését tárgyalja. Fontos és hasznos adalék mindazok számára, akik a cigánysággal foglalkoznak tanulmányaik során.

Lakatos Szilvia (A romani nyelv) bizonyos értelemben az előbbi, a beás csoportot és nyelvet fókuszba helyező tanulmány kiegészítése, az oláh cigány csoport, az Európai Unió által is preferált nyelvről, a romaniról szól. Alapos áttekintést nyújt a nyelvvel foglalkozó tanulmányokról és anyanyelvű irodalomról.

Hajdu Gábor, Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (Roma fiatalok a középiskolában) közös tanulmánya történetileg és alaposan feldolgozott statisztikák alapján tekinti át azt a fontost kérdést, hogyan alakul a roma fiatalok középiskolai továbbtanulása, azaz mennyire érzékelhető a magasabb szintű tanulással elérhető szakmai pályafutások megjelenése ebben a társadalmi csoportban, milyen területen és milyen szinten érzékelhetők azok az akadályok, amelyek e fontos társadalmi fejlődés útjában állnak.

Zolnay János (Társadalom és oktatás) az elméleti összefüggésektől a konkrét kérdésig részletesen tekinti át a cigányság iskolázását. Különös figyelmet fordít az elmúlt évtized oktatáspolitikai döntéseire, és ezeknek az iskolázás alakulására gyakorolt hatására.

Fórika László és munkatársai (Politikai – jogi megközelítés) tanulmánya minden fontosabb jogi kérdést alaposan megtárgyal. Fontos tanulmány, amely elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük a jogszolgáltatás értelmét és működését, adott esetben a cigány, roma népesség iskoláztatásának dilemmáit, problémáit és lehetőségeit.

Szuhay Péter tanulmánya mélyen elemzi azt a kulturális örökséget, amit a cigányok, romák különböző csoportjai Magyarországon felmutatnak. Az írás fontos és megalapozó tanulmány a kérdés, a hagyományos kulturális teljesítmények megismeréséhez és megértéséhez.

Beck Zoltán a cigány szépirodalom mellett a képzőművészetet mutatja be. Mindkét témát az általános jellemzés, a kiemelt művek és alkotók értő és izgalmas elemzésével olvashatjuk. Suhay Péter tanulmányával együtt teljes képet kapunk

arról a művészeti teljesítményről, amellyel hazánk a cigányság hozzájárulásával gazdagodott.

Egy sajátos szempont

A fentiek attraktív körképet adnak a cigány, roma népesség problémáiról és teljesítményeiről. Ha mégis ki szeretnénk egészíteni, akkor egy szempontot fűznénk hozzá, amely talán túlságosan elvontnak látszik, mégis hozzájárulhat ahhoz, hogy jelentős teljesítményei ellenére a cigányság összessége még ma is „hátrányos helyzetűnek” számít. Ez pedig az idő kezelésének a kérdése.

Az idő múlásának mind az észlelése, mind az értékelése kultúránként változik. A modern nyugati társadalomban az idő nagyon becsesnek tűnik, mert lineárisan van megszervezve: ha tervünk van, ha valamely cél felé törünk, rosszul tűrjük, ha megszakítják tevékenységünket. Már pedig az előrelátás, a tervezés, a jutalom elhalasztásához való alkalmazkodás mind olyan magatartások vagy az azokat formáló attitűdök, amelyek az időnek a mi kultúránk szerinti értékelésén, érzékelésén és strukturálásán alapulnak. Vekkerrel ébredünk, nézzük az órát, nehogy elkéssünk, sietünk, hogy mindent elvégezhessünk, amit tervbe vettünk, s a jól végzett munka jutalmával fekszünk le, lehetőleg időben, hogy eleget tudjunk aludni. Hétvégeken, szabadság idején aztán szabad kikapcsolnunk az ébresztést, letenni a karórát, és hajnalig fennmaradni vagy éppen aludni egész nap. Az ekként strukturált időt a munkavégzés dominálja. A munkanélküliségnek éppen az a legnagyobb veszélye, hogy az érintett kiszakad magatartását, sőt az egész személyiségét formáló időkeretek közül, elveszti orientációját, széthullik.

Vannak azonban olyan kultúrák, kulturális csoportok, ahol az időérzékelésre és időgazdálkodásra nem ez a struktúra a jellemző. Ha a cigányként definiált csoportot vizsgáljuk, nagy hasonlóság mutatkozik Európa vagy az euro-atlanti civilizáció bármely országát választva a tapasztalatgyűjtés színhelyéül. Magatartásában, életstílusában, megjelenésében a környező, domináns vagy többségi társadalmaktól különböző, egymáshoz azonban hasonló közösségekre gondolunk.

Amikor életmódjukról, időgazdálkodásukról és perspektíváikról esik szó, ma már senki nem gondolja, hogy úgy kellene beilleszkedniük a társadalmi munkamegosztásba, ahogyan az államszocializmus térségünkben a nyolcvanas évek végéig megkísérelte: a formális iskolai végzettséghez, illetve annak hiányához alkalmazkodva ipari segédmunkásként, betanított munkásként kapcsolva be őket. A rendszerváltás és a tervirányításos gazdaság összeomlása maga alá temette ezeket a kezdeményezéseket mindegyik volt szocialista országban. A „mi lett volna, ha ...” kérdése itt nem olyan rossz kérdés. Más vonatkozást felidézve azonban gondoljunk arra, hogy a nyugat-európai országokban élő cigányság példája azt mutatja, hogy e közösségek legfeljebb átmenetileg, kényszermegoldásként engedik tagjaikat az ipari vagy ipari jellegű termelésben beosztottként dolgozni.

Az iskola olyan társadalmi intézmény, amely kiemelkedő szerepet játszik az időalkalmazkodás elsajátításában. Már a 18. század végén születtek olyan művek, amelyek az iskolát úgy mutatták be és értékelték, hogy neki köszönhető a kisgyermek 6-7 éves korban való munkához szoktatása; az iskola, az iskolamesterek feladata, hogy rendszerességre, fegyelemre és pontosságra nevelje a gyermekeket. Azaz az iskola ebben a vonatkozásban nem mint az ismeretek, a kultúra átörökítésének intézménye nyer fontosságot, hanem szocializációs jelentősége a hangsúlyos. Az előbb csak külső kényszerként megjelenő időnyomás a szocializáció során belsővé válik, a személyiség része lesz. Ez egyénileg persze néhány év alatt lezajlik, de történelmileg hosszú folyamat eredménye egy-egy népcsoport ilyen értelemben vett szocializálása. Elegendő, ha azokra a világháború utáni irodalmi művekre gondolunk, amelyek a paraszti életformából a gyári munkáslétre „átszokó” emberek magatartását írják le.

Ez az egész természetesen súlyos külső és belső konfliktusok során teljesedett ki, amelyek a fejlett világban is jószerivel napjainkig tartottak. Eredményeként különvált a munkaidő és a szabadidő, a munka helye elkülönült a család lakóhelyétől, a munkára való szocializálás (iskolázás, képzés) időben és térben is elvált a személyiség egyéb vonásainak fejlesztésétől, a személyiség kibontakozásának szabadsága önálló fontosságot

nyert, a verseny háttérbe szorította a közösségi értékeket, sőt a családot is, és így tovább. Azok a kultúrák, etnikumok, amelyek nem mentek át az ipari forradalom eme darálóján, hagyományos időrendet és időszemléletet hordoznak. A tradicionális cigány, roma közösségek időfogalma is ilyen.

A 19. századi romantika cigány-képe a szabadságot hangsúlyozta nem teljesen alap nélkül. A szabadság a mai cigányok életszervezésének is hangsúlyozott értéke. Ezzel állítja önmagát szembe a roma az időnyomás alatt szenvedő gázdssóval – végezen az illető hagyományos paraszti vagy modernebb ipari munkát. A gázdssót is, a gázdssó-munkát végző romát is élehetetlennek, kevésbé intelligensnek, szánalomra méltónak tartják.

A cigány közösségek hagyományos vagy modern „kultúra-specifikus” munka jellegű tevékenységei kis mértékben igénylik az idővel való pontos és takarékos gazdálkodást. A kereskedelmi tevékenységek (pl. használtcikk kereskedelem, házalás, ló-kereskedés, saját maguk által készített vagy – újabban – vásárolt tárgyak eladása) egyik lényeges eleme a szabad időgazdálkodás: valamikor délelőtt el kell indulni, és estére hazaérni. E tekintetben nagyobb szabadságot élveznek a hagyományos paraszti életmódnál, hiszen a cigány közösségeket alapvető tevékenységeik gyakorlásában nem kötik a természet törvényei sem, sem pedig azok a felelősségek nem terhelik, amelyek a paraszti munka velejárói (pl. föld előkészítése, vetés, aratás, az állatok ellátása, stb.) A gyűjtögetés (pl. gyógynövény, színesfém) vagy a kéregetés sem igényel takarékosan felhasznált időt.

Nem egyéb pusztán félreértésnél, hogy „a cigányok nem dolgoznak”, legfeljebb nem abban az időben és térben kötött formában, ahogyan azt ma kultúránkban megszoktuk. A nagycsaládról, a sok kisgyermekről való gondoskodás sok munkát, leleményességet, alkalmazkodó képességet igényel. Alkalmassint több időt töltenek munka jellegű tevékenységgel, mint például középosztálybeli társaik, bár ebből csak alacsony szinten tudják családjuk fizikai szükségleteit kielégíteni.

A szakképzés is a családban, a közösségben a családi szocializáció során mintegy észrevétlenül megy végbe, ezen a módon adják tovább az idősebb generációk az általuk űzött mesterség csínját-bínját a fiataloknak – ugyanúgy, ahogyan a közösség történetét, meséit, rítusait, táncait.

Az így növekvő gyermek szocializációjában gyengébben fejlett vagy hiányzik az időtakarékosagra épülő rendszeresség, pontosság, fegyelem dimenziója. Nem elég fejlett az előrelátásra épülő tervezés készsége és késztetése, és gyengébben fejlettek az olyan személyiségvonások (pl. versenyszellem, individualizmus, stb.), amelyek sikeressé teszik az időnyomás alatt dolgozó társát. Ez a szocializáció viszont a családi, közösségi szerepeknek ad nagy fontosságot, felkészít a közösségi kapcsolatokra, a szolidaritásra, a munka és a szórakozás (szabadidő, családdal töltött idő) természetes, egymásba folyó átélésére, a mélyen szocializált munkaismeretekre.

Az iskola – amely a szocializáció másodlagos terepeként a kulturális örökség átadásában döntő szerepet játszik – a kapitalizmus időfogalmával és idő-szervezésével operál. Aki ehhez nem képes alkalmazkodni, az sikertelenségre ítéltetik. Ha a társadalom úgy épül fel, hogy elsősorban az iskolai előrehaladáshoz rendel társadalmi pozíciókat, sőt életemélyeket, akkor az iskolai alulteljesítés vagy sikertelenség az egyén (család) teljes életpályáját meghatározza.

Az iskolai követelmények ma is a klasszikus kapitalizmus időértékelését tükrözi, az ipari termelés racionalizmusa által kialakított módon: percre megszabott megjelenési kötelezettség, irányított együttműködés, szabályozott munka-szabadidő szakaszok, előre készülés az időben történő megjelenés perfekciójához, a „tanulás” és a közösség életének teljes időbeni és térbeni szétválasztása és így tovább. Meleg Csilla könyvének címe frappánsan fejezi ki ezt a meghatározottságot – „Az iskola időarcai” (2006) –, a könyv tartalma pedig sokoldalúan jeleníti meg az iskolai idő(k)nek a tanuló, a gyermek időjével való gyakori szembenállását.

Mindezek tökéletes ellentmondásai a „cigányos” életvitelnek. Ráadásként még hozzá kell fűzni, hogy ez az algoritmus alapján véve nem, illetve nemcsak a gyermek életét szabályozza, hanem a felnőttét is – elismerve vagy látenszen. A kisgyermek – még a közösség kontrollja nélküli mozgást jobban megengedő modern nyugatias kultúrákban is – nem eléggé felkészült ahhoz, hogy az iskolázást, mint személyes tevékenységet önállóan végezze. A szülőknek, gondozóknak kell figyelniük az időt, kiszámolniuk este, hánykor csörögjön majd

az óra, meg kell tenniük, amit a felkészüléshez szükségesnek látnak (reggeliztetni, összecsomagolni, öltöztetni), a gyereket óvodába/iskolába vinniük, kísériük, majd pedig délután érte menni, hazakisérni, esetleg különóra vinni – és így tovább. Sőt az előző napi felkészülés is a családra rója annak terhére, hogy iskolás gyermekük leckéjét elkészítse, táskájában benne legyenek a másnapi órákhoz szükséges kellékek. Nemcsak a gyermeknek kell tehát végigmennie a társadalmi szervezetben történő „másodlagos szocializáción”, hanem családjának, illetve közösségének is. Ez utóbbi még nehezebb, ha gyermekként a szülők nem tanultak bele a tevékenységek algoritmusába. Még ha hajlandó is a család, a közösség megtanulni és megcselekedni mindezt, kérdéses, hogy képes-e megfelelő módon viselkedni.

A „szabadság” fogalma az időnyomástól való mentesség értelmében ugyanis egészen annak magától értetődő voltáig jut el, hogy a jómódú vagy éppen gazdag család fiatal tagjainak nincsen órája, a gazdagon felszerelt házban nincsen vekker, esetleg megbízhatóan működő óra sem. Vajon értelmezhetjük-e ezt a hiány jeleként, azaz a fejletlenség mutatójaként? A kérdés költői: természetesen nem, hiszen ugyanezeket a „hiányokat” a gazdagság és a jólét következtében beköszönő szabadság mutatójaként is értelmezhetjük egy elit-kutatásban!

Vajon a posztindusztriális vagy jóléti társadalom még mindig igényli azokat a puritán időértékeket, amelyek segítettek kiszabadulni a nyomorból? Mi történik, ha egy automatizált világban problémát jelent a meghosszabbodott szabadidő? Vagy talán már el is kezdődött ez a folyamat?

A hagyományait magas szinten őrző roma közösségek – ilyen közösségeket főként a romák, az oláh cigányok körében találunk – ma néha bosszantóan elitarisztikusnak tűnő, pazarló időgazdálkodása és az ebből fakadó szociális értékek sora olyan példatárrá válhat, amelyből meríteni lehet az emberközpontú társadalom felépítésében és kiépülésében. Amikor szociális értékekre gondolunk, akkor a közösség értelmezése, a közösségen belüli együttműködés fontossága, sőt elsődlegessége, ebből eredően a külső környezet másodlagossága, az egyéniség e körben való kibontakozásának fontossága és hasonló motivációkat emelhetünk ki.

Ajánlás

Az iménti eszmefuttatás szándékunk szerint kiegészíti a kötet tanulmányainak tematikáját. A kötetben sokszálú, soktényezős vizsgálatok sorával találkozunk, amelyek nyilván nem mondanak el „mindent” a cigányokról, romákról, de minden olyan kérdést tárgyalnak, amelyek a felsőoktatásban tanulók vagy egyszerűen csak érdeklődő olvasók számára fontosak lehetnek. Ezért ezt a könyvet nemcsak a leendő tanároknak, hanem minden olvasónak jó szívvel ajánljuk.

Cigány csoportok Európában és Magyarországon

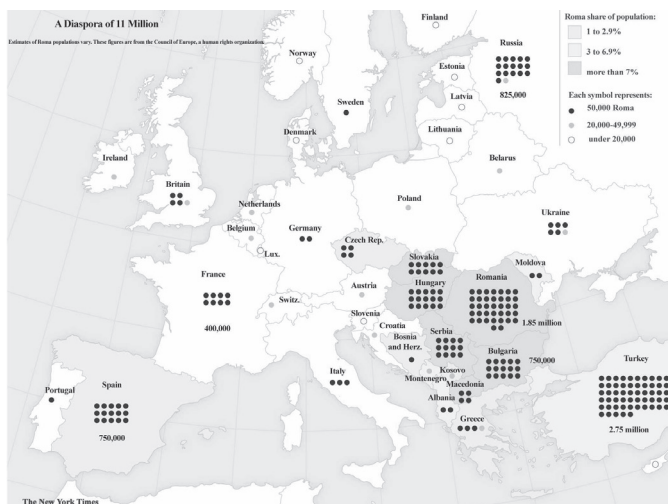
A cigányok Európában

A nyelvészeti kutatások szerint a cigányok/romák¹ az indoeurópai népek családjába tartoznak, őseik a szibériai sztyeppéken élő, állattenyésztő árja törzsek között voltak.² A Kr.e. II. évezredben megindult népvándorlási hullám során ezek az indoárja törzsek az indiai szubkontinensre vonultak, és magukba olvasztották az itt élő és fejlett kultúrával rendelkező népeket. Kialakult a szanszkrit nyelv, amelyből Kr.e. IV. században kivált a hindi mellett a cigányok ősi nyelve is, a romani sid.³ A lassan megszerveződő roma etnikum fokozatosan Észak-nyugat Indiába (a mai Pandzsáb területére) húzódott, és a több évszázados fejlődés során kialakult a törzsi-nemzetségi szervezet és az a szokásrendszer, amely több évezredre hatást gyakorolt a romák életére. A Kr. u. VI.–X. században a népvándorlások és az ezzel járó állandó háborúskodások kimozdították helyéről a több évszázada letelepedett őstroma népességet. Először Perzsiába, majd Örményországba és Bizáncba jutottak el vándorlásuk során. Egyes feltételezések szerint ebből az időszakból származik az első néhány, cigányokra vonatkozó írott forrás is. Így Firdauszi „*Királyok könyve*” című perzsa nemzeti eposzában említi azt a legendát, amely szerint Bahram Górra perzsa király tízezer lurit – akiket a cigányok őseivel azonosítanak – kér, akik értenek a lanthoz, Sangul indiai királytól. A nyelvészek erre az időszakra teszik az ősi cigány etnikum és a nyelv szétválását, három részre szakadását is: az örmény lomavren, az ázsiai domari, és a későbbi európai romani. Bizánc jelentős fordulatot hozott a romák életében: erre az időszakra teszik megismerkedésüket a keresz-

ténységgel. Feltételezések szerint népnevük egy görög eretnek szektát jelentő atszinganosz szóból került át a latin nyelvbe cingarusként, a német nyelvbe pedig Zigeunerként, a magyarba később cigányként. A Bizáncon átvonuló zarándokoktól pedig jelentős ismereteket szerezhettek az európai viszonyokról. Továbbvándorlásuk Európába valószínűleg ezeknek az ismereteknek is köszönhető volt, valamint a feltartóztathatatlanul közeledő török támadásoknak, amelynek a Bizánci Birodalom is áldozatul esett. Az évszázadokon keresztül tartó vándorlások során feltehetően sikerült megőrizniük a kézművességhez és a szolgáltatóiparhoz kapcsolódó eredeti megélhetési módjukat, amelyet valószínűleg még Indiából hoztak magukkal. A vándorló életforma megőrzése azonban azzal a kompromisszummal járt, hogy erősen alkalmazkodniuk kellett azokhoz a népekhez, akik igényt tartottak szolgáltatásaikra. Ezáltal a nyelv és az identitás változása is elkerülhetetlen volt: etnikai tudatukat külső és belső tényezők is állandóan újraformálták, így elszakadtak ugyan indiai eredetüktől, de megőrizték különállásukat az őket körülvevő népektől vezető réteg, írott nyelv nélkül is.

Magyarországon valószínűleg a XIV – XV. században jelentek meg a hódító törökök elől, a Balkánról menekülve. Itt azonban nem álltak meg, hanem tovább vándoroltak a nyugat-európai országokba, és ott mivel Kis –Egyiptomból származó zarándoknak hitték őket, menleveleket és támogatást szereztek a korszak uralkodóitól.⁴ Ekkor alakult ki az egyiptomi eredet, a „*fáraó népe*” mítosza, és ezt a hagyományt őrzi mai napig is angol nyelvterületen a „*Gipsy*” elnevezés. Nyugat – Európának azonban nem volt szüksége tartósan erre az új, számukra idegen kultúrával és szokásokkal rendelkező népre: sorra jelentek meg minden országban a kiutasító határozatok, bár ezeket következetesen soha nem hajtották végre. Angliában halállal fenyegették őket, XIII. és XIV. Lajos francia királyok irtó hadjáratot kezdtek ellenük, és a pápa is kiutasította őket az egyházi állam területéről. Ez köszönhető volt a már megszilárdult társadalmi viszonyoknak, a központi monarchiák adóztató rendszerének, hiszen a céheknek és a formálódó manufaktúráknak erős konkurenciát jelentett a hagyományos kézműiparral rendelkező, termékeiket a kereskedelmi útvonalakon vándorolva értékesítő népesség. Szabad földterületek

sem voltak már, tehát új jobbágyokra nem lévén szükség, a civilizált Nyugat-Európa megjelenésük után néhány évtizeddel radikális módon megszabadult a cigányok jelentős részétől, de legalábbis akadályozta az újabb betelepülni szándékozókat. A középkorban és a korújkorban lezajlott európai „cigánypolitika” után már csak helyi, kisebb-nagyobb, elszigetelt közösségekben élő romákról beszélhetünk Nyugat-Európa vonatkozásában. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy az elmúlt évszázadok során ne lett volna „utánpótlása” a nyugati közösségeknek. Különböző hullámokba, és különösen a 19. század második felében történt nagyobb keletről nyugatra irányuló vándorlása a különböző cigány csoportoknak. Ez a folyamat a XX. század végén, a szegény kelet-európai országok vonatkozásában is megismétlődött. Mindebből következőleg jelenleg az elnevezések és csoportok definíciójának olyan színes „kavalkádjával” találkozhatunk Európában, amelynek bemutatása messze meghaladja jelen írásunk terjedelmét. Ezért csak néhány érdekességet villantunk fel ezekből.

(Forrás: *The New York Times*, 2013. október 19.
<http://www.nytimes.com/interactive/2013/10/20/sunday-review/a-diaspora-of-11-million.html>)

Ha a fenti térképet tanulmányozzuk, jól látható, hogy a legnagyobb becsült roma közösség Nyugat-Európában a mai Spanyolország területén él. Ennek létrejötté nagyon hasonlatos a többi országban lezajlott folyamathoz. Az „alapot”, tehát a legrégebben ott élő cigány népességet a középkori betelepedés jelenti. Megfigyelhető, hogy azokban az országokban tudtak nagyobb számban megmaradni a XV. és XVI. században a roma csoportok, amelyek a legkevésbé fejlett társadalmi – gazdasági struktúrával rendelkeztek, így nagyobb mozgásterük volt az ekkor még félig nomadizáló közösségeknek.

A jelenleg is használt elnevezésekben figyelemmel kísérhetjük a különböző bevándorlási hullámokban megjelenő, és így alapvetően elkülöníthető cigány csoportokat. Így Spanyolországban jelenleg a legrégebben érkezett roma közösségek tagjait „gitano”-nak nevezik, amely az „egiptanó”, „egyiptomi” szóból ered, emléket állítva a középkorban, tévesen elterjedt egyiptomi eredet mítoszának. A köznapi szóhasználatban azonban nagyon jellemző a „calé” (fekete) elnevezés, illetve a „caló”, az általuk használt nyelvre.⁵

A következő nagy bevándorlási hullám Spanyolország vonatkozásában a XIX. század végén, a XX. század elején zajlott, főként az Osztrák-Magyar Monarchia, illetve a Román Királyság egykori területeiről. Őket elsősorban „húngaros-nak”, azaz magyarnak nevezték az érkezési irányuk és valószínűsíthetően az akkor beszélt (egyik) nyelvük alapján. A harmadik bevándorlási hullám a kelet-európai rendszerváltozás után indult meg. A jobb élet reményében, főként Románia területéről érkeztek nagyobb számban új roma bevándorlók. A régebben itt élők, magukat erősen megkülönböztetve és elhatárolódva tőlük „romániai cigányoknak” nevezik őket. Így a régebben itt élő, „andalúziai cigányok” –, akik a Spanyolországban élő romáknak több mint a felét teszik ki, – alapvetően más közösségnek tekintik magukat, mint a néhány éve, évtizede bevándorolt, és a madridi nyomortelepeken meghúzódó „romániai cigányok.”⁶

Hasonlóan bonyolult az Angliában található cigány csoportok megismerése is. A különböző időszakokban érkező, más hagyományokkal rendelkező és valószínűleg időnként etnikailag nem is a roma közösséghez tartozó embereket szintén különböző elnevezésekkel illetik. A **„Cigányok” (Romany,**

Gypsy) a legnagyobb csoportot alkotják, főként Anglia és Wales területén élnek. Régebben még a cigány nyelv egyik dialektusát beszélték, ma már azonban a legtöbben nyelvíleg asszimilálódtak és az angolt használják. Alapvetően a XVI-XVII. században érkező cigányok leszármazottairól van szó, akik az évszázadok során európai és más csoportokkal is keveredtek. Hasonlóan cigány csoportnak tekinthető a rendkívül kisszámú – néhány száz fős – „**Kalderás**” (Kale), vagy rézműves cigányok csoportja is, akik Észak-Walesben élnek. Bizonyos szempontból cigányoknak tekintik a vándorlásuk alapján a „**Ír utazók**” (Irish Traveller) és a „**Skót utazók**” (Scottish Traveller) csoportját is, bár etnikai eredetük rendkívül bizonytalan. A feltételezés szerint helyi vándorló kézművesek, valamint a kontinensről bevándorolt különböző cigány csoportok keveredéséből alakultak ki az elmúlt évszázadok alatt. Végül említést kell tenni az újonnan, a XX. század végén kialakult „**Roma**”, mint bevándorló, migráns csoportról is, akik kelet-európából érkeztek munkavállalási céllal vagy menekülteként, és a létszámuk már 200 ezer főre becsülhető.⁷

Franciaország tekintetében még tovább bonyolíthatjuk a helyzetet, mivel a szakirodalom megkülönbözteti a „nem cigányoktól származó osztályozás” és a „cigányoktól származó osztályozás” lehetőségét.⁸ Ha az előbbit vesszük figyelembe, az „első hullámban érkezett cigányokat” nevezik „Bohémien”-nek. Ők a „manus” és a „káló” csoportokat jelentik, és ők alkotják az adott országban legrégebben letelepedett romák csoportját. A „második hullámban érkezett cigányoknak” azokat a főleg a XIX. század végén, Romániából érkezett embereket tekintik, akik leginkább vándorló, vállalkozó tevékenységet folytattak, és elnevezésük azóta is a „rom” szóval jelölhető. A helyzetet azonban tovább bonyolítja, hogy létezik „cigányoktól származó osztályozás” lehetősége is, amely a nyelvhasználati szokások figyelembe vételével a következőkben határozhatunk meg Patrick Williams nyomán.

A Franciaországban az alábbi roma nyelvi csoportokat különböztethetjük meg egymástól⁹:

– **Rom cigányok:** oláh cigány nyelven beszélnek.

Alcsoportjaik:

- a. kelderások
- b. lovárik
- c. csurárik

– **Manus:** egyik felük zárványszerű szigeteket alkot Franciaország különböző területein (tipikusan az Elzász, a Pireneusok, Auvergne és a Loire völgye mentén jellemző letelepedésük), ahol élénken él nyelvük. Másik felük a voyageur argó nyelvjárást beszéli, mely elsősorban a mánus nyelvre épül.

Különlegességük, hogy csak akkor beszélik a saját nyelvüket, ha nincs jelen idegen.

Alcsoportjaik:

- a. Gadzkenó
- b. Prajstikó
- c. Valstikó
- d. Piemonti

– **Jénis:** a németből ered ez a nyelvjárás, de Franciaországban már nem beszélik, helyette a voyageur argót használják.

– **Szintó:** a szintó dialektust csak néhány idős roma és néhány Nizza környéki család beszéli Williams információi szerint.

– **Zsitan/Kaló:** kasztíliaiul, katalánul beszélnek, de Franciaországban kevéssé szükséges a nyelv katalán elemekkel való feldúsítása, ezért egyre jellemzőbb, hogy a voyageur argót beszélik ők is.

– **Voyageur:** ennek a nyelvjárásnak azoknál van megkülönböztetően lényeges szerepe, akik nem beszélnek más nyelvet, csak a voyageur argót. A fenti csoportok mindegyikének volt, van egy saját nyelve, a voyageur argót esetlegesen csak másodikként, arra áttérve használják. Ezzel szemben vannak olyanok, akiknek ez az egyedüli nyelvük. Ők alkotják ezt a csoportot. Mindezek mellett is bizonytalan a Franciaországban élő romák

száma, mivel az előbbi csoportosítások nem veszik figyelembe a XX. század végén, főleg Romániából és Bulgáriából megindult migrációt. Így a létszám – kutatástól és becsléstől függően – 400 ezer és 800 ezer fő közé tehető.¹⁰

Az itt bemutatott nyugat-európai példák mellett még sokkal bonyolultabb a helyzet Kelet-Európa vonatkozásában. Ha ismételt pillantást vetünk a fenti térképre, jól látható, hogy az európai cigányság döntő többsége ebben a keleti térségben található, méghozzá több évszázada, egy országon belül is rendkívül különböző kulturális és gazdasági tulajdonsággal jellemezhető csoportokban. Romániában például hivatalosan több mint 600 ezer főre teszik a romák számát,¹¹ miközben egyes becslések szerint számuk meghaladja a 2,5 millió főt is,¹² ami Románia lakosságának több mint 12 százalékát jelenti. Az elnevezésekben is nyomon követhető a rendkívül sokszínű közösségi lét – kelderások, vlachok, gyergyói cigányok, Gábor cigányok, stb. –, és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi helyzet legalább felületen megismerése is lehetetlen jelen keretek között.

Összességében tehát jól látható, hogy egész Európában egy olyan transzterritoriális, különböző identitású és társadalmi helyzetű csoportokról van szó, amelyeket összeköt a feltelezett közös – vélhetőleg Indiából eredő – származás, az anyaország-nélküliség és az ebből fakadó kisebbségi helyzet, valamint a minden országban meglévő diszkrimináció és társadalmi peremhelyzet.

Cigányok Magyarországon

A többségében a középkori Nyugat-Európából a Kárpát-medencébe viasszasorult nép a törökök ellen vívott hosszú háborúk zűrzavaros évszázadaiban azonban megtalálta helyét a magyar társadalomban.¹³ Az állandó hadi készülődés, a kézművesek hiánya rengeteg munkaalkalmat jelentett, és ez összekapcsolódott az autonómia megőrzésének korlátozott lehetőségével. Az erre az időszakra vonatkozó igen kevés adat ellenére – egyes kutatók megítélése szerint – úgy tűnik, hogy az erődítési, építkezési munkák, a fémművesség, a fegyver-

gyártás és karbantartás, a lókereskedés, a postaszolgálat és a kémkedés a magyar hadvezetés megbízásából az ország számára hosszú időn keresztül nélkülözhetetlen foglalkozások voltak. Így Zsigmond és Mátyás királytól kezdődően egészen a Rákóczi-szabadságharcig privilégiumokat kaptak egyes cigánycsoportok, sok ember számára még a társadalmi felemelkedés útja is megnyílt. 1557-ben Perényi nádor a nagyidai vár védelmével egy 1000 fős cigány csoportot bízott meg a feljegyzések szerint. Ebben az időben már rendszeres adózók voltak, akik szabadon gyakorolhatták iparukat. Igazgatásukra öt vajdát jelöltek ki, akik az adó beszedésétől az igazságszolgáltatásig minden feladatot elláttak.¹⁴ Sok nemes igyekezett szolgáltatásaik állandó biztosítása érdekében letelepíteni a „kumpániákat”, és nagyon sok családi közösség a biztosabb megélhetés érdekében feladta vándorló életmódját. *„Kellett tehát a cigányok munkája. Háborús célokra is, békés célokra is. Mivel szükség volt a munkájukra, szükség volt magukra a cigányokra is. Nem csak a munkájukra tartottak igényt a városok és a vajdák, hanem adójukra is.”*¹⁵

A törökök kiűzése után azonban többségében feleslegessé váltak a hadigazdálkodáshoz kapcsolódó, addig hasznosnak tartott tevékenységek, és megindult az a folyamat, amikor már csak a legalantasabb munkákat kezdték rábízni a cigányokra. Ezzel kezdetét vette elszigetelődésük. Néhány évtizeddel a törökellenes harcok után, a szabad, önálló és jó szakember „cigányképet” fokozatosan felváltotta egy negatív megközelítés, amely szerint már csak mint tudatlan, kóbor, henye népként nevezték őket, akik lopásból és rablásból élnek.¹⁶ A XVIII. század közepén Mária Terézia és II. József felvilágosult abszolutizmusa tett kísérletet a kérdés megoldására. Alapelvük szerint minden ember egyenlő, tehát úgy kell megoldani a problémát, hogy a többségi társadalom tagjaihoz hasonlóan engedelmes alattvalókká kell átnevelni ennek a népnek a tagjait is. Ennek első lépéseként Mária Terézia rendeletben megtiltotta a cigány népnév használatát, helyette az „új-parasztot”, „új-magyart” tette kötelezővé. Később korlátokat állított a cigányok házasságkötése elé, majd elrendelte a gyerekek elvételét a cigány szülőktől, hogy őket azután „polgári vagy paraszti” családban neveljék fel. Eltiltotta őket a lókereskedelemtől, de

megszüntetésre ítélte a vajdák intézményét is, mindenkit a falusi bírák joghatósága alá rendelt. Végül 1783-ban II. József a cigány nyelv használatát is megtiltotta. Ezek az intézkedések az emberekről történő gondoskodás felvilágosodás kori, abszolutista gondolatából fakadtak. Visszatekintve alapvetően elhibázottnak, antihumánusnak, és a magyar történelem során az első jelentősebb diszkriminatív intézkedéseknek is tekinthetők ezek az abszolutista megoldások. A mai gondolkodás alapján nehezen lehet megindokolni azoknak az intézkedéseknek a szükségességét, amelyek a cigányok következetesen hátrányos megkülönböztetését írták elő, hiszen a XVIII. századi Magyarországon a népességmozgás, az etnikai-nyelvi sokszínűség megszokott és elfogadott dolog volt.

Az ellenállás és az intézkedések korántsem következetes végrehajtása ellenére az erőszakos asszimiláció sikeresnek bizonyult. A XIX. századra a több száz éve betelepült, szokásait és kultúráját régóta megőrző cigányság döntő többsége feladta és elfelejtette anyanyelvét, betagozódott a magyar társadalomba. Eddigi megélhetési formáik leginkább a fémművesség különböző szakmáihoz és a vásári szórakoztatáshoz, a zenéléshez kapcsolódtak. A rendeletek hatására a még mindig megélhetést biztosító kovács, szegkovács szakmát kezdték többen művelni, ami a XIX. század végén családtagjaikkal együtt még 60 ezer romának biztosított megélhetést.¹⁷ Még inkább felemelkedési lehetőséget adott a magyar nemzeti öntudatra ébredéssel együtt megjelenő és hosszú időre uralkodóvá váló zenei műfaj, a verbunkos virágkora. Míg a XVIII. század végén alig 1600 cigányzenészt említenek az összeírások, száz év múlva már 17 ezer zenész cigányt regisztráltak Magyarországon. A falusi zenészekről a külföldön is jól ismert bandákig széles társadalmi skálán elhelyezkedő, a cigányság minden idők legsikeresebb és leginkább megbecsült tagjai írták be nevüket a magyar történelembe. Kialakult a cigányság „*arisztokráciája*”, akik társadalmi rangjukat, anyagi jólétüket, ha csökkenő mértékben is, de egészen a XX. század második feléig meg tudták őrizni.¹⁸

A cigánykérdés újbóli jelentkezése a XIX. század második felére tehető, különösen a romániai cigány rabszolga-felszabadítás után meginduló bevándorlás új hullámától kezdődően. A hagyományait és nyelvét megőrző, és többségük által még

vándorló életmódot folytató cigányok megjelenése nagy riadalmat keltett az országban, de – a különböző vélemények szerint – ellenérzésekkel fogadták őket a már letelepült és a többségi társadalom kultúráját átvett, asszimilálódott cigányok is.¹⁹ Félve attól, hogy lerombolják megjelenésükkel a régóta itt élő cigányok által kiharcolt viszonylagos elfogadottságot, igyekeztek elhatárolódni az újonnan jöttektől. A többségi társadalom jelentős részében ezen törekvések ellenére is kezdett eluralkodni a cigányellenesség, és ezt a formálódó gyűlöletet kivetítették a már asszimilálódott - integrálódottakra is, mivel sötétebb bőrük miatt továbbra is jól felismerhetők voltak. A betelepülési hullám hatására –, hiszen a kutatások szerint 1840 és 1893 között a Magyarországon élő cigányok létszáma megduplázódott – a XIX. század végén az ország cigány lakosságának összeírását rendelték el. Az 1893. évi összeírás a magyarországi cigányok történetének egyik legfontosabb dokumentuma szerint 1893. január 31-én kerekén 280 ezer cigány élt az országban. Az összeírt cigányok száma 274.940 volt, de kimaradt az összeírásból Budapest, ahol a cigányok száma valószínűleg félezer körül lehetett.²⁰

A XX. század elejére, a nyelvhasználati szokásokat figyelembe véve, kialakult a magyarországi cigányság hármas tagozódása. A középkorban érkező és a nyelvüket, kultúrájukat elvesztő legnagyobb csoportot nevezik „romungrónak”, magyar embernek, akik többségükben maguk is megkülönböztetik magukat a cigányság többi részétől. A másik csoport döntő többsége a XIX. század második felében érkezett, ekkor még beszélték cigány anyanyelvüket, és érkezésük iránya miatt „oláh cigányoknak” nevezik őket. Létezik még egy kis létszámú harmadik csoport is: ők főleg a Dunántúl déli részén letelepedett „beások”, akik a román nyelv archaikus változatát beszélték betelepülésükkor.

A nyelvi felosztás mentén ennél egy részletesebb, a különböző csoportok között meglévő különbségeket is feltáró csoportosítást alkotott Erdős Kamill.²¹ Az ő tipológiája alapján a következő csoportjai voltak megtalálhatóak a cigányoknak Magyarországon a XX. század elején:

I. Cigány nyelvű cigányok

1. kárpáti cigány nyelvet beszélnek
 - Nógrád megyei (más dialektust beszél, mint a következő két csoport)
 - Budapest környéki (Páty, Csobánka, Pomáz stb.)
 - köszörűs és ringlispíles cigányok (magukat „német”, illetve „vend” cigányoknak nevezik)
2. oláh- (vlax-) cigány nyelvet beszélnek
Oláh cigánytörzsek :
 - Lovári: lókereskedők, lókupecsek
 - Posot'ári (zsebtolvajok) :
 - Kherári (alkalmi munkások; házzal bírók)
 - Colári (szőnyegkereskedők)
 - Kelderári: (kézművesek, üstfoltozók)
 - Cerhári („sátorosok”)
 - Másári („halászok”)
 - Bugári („dögösök”)
 - Curári („késesek”)
 - Drizár („rablók”)
 - Gurvár (fodozővo) (tEPSIKÉSZÍTŐ, EDÉNYFOLTÓZÓ)

II. Nem cigány anyanyelvűek

1. magyar anyanyelvűek - volt kárpáti és oláh cigányok:
 - zenészek („úri” réteg)
 - vályogvetők, kosárfonók, alkalmi munkások stb. (szegény réteg)
2. román anyanyelvűek („beás”)
 - román cigányok (pl. Elek község) - nincsenek alcsoportjaik
 - teknővájó cigányok
 - a) tiszaháti (főleg a Nyírségben)
 - b) „füstös” (Füzesabony, Tiszafüred környéke stb.)
 - c) dunás (Dunántúlon)

Napjainkra azonban ezek a különbségek jórészt eltűntek. A felgyorsult és majdnem teljes nyelvi asszimiláció, a régi meseterségek eltűnése, valamint a társadalomból történő kirekesz-

tettség közös érzése nagyrészt megszüntette ezeket a különbségeket. Mindezen csoportosítások azonban nem adnak választ a Magyarországon élő cigányok identitásának kérdésére, azaz: kik is azok a cigányok?

Identitáskérdések a Magyarországon élő cigányok vonatkozásában

A tudományos kutatás egyik megkerülhetetlen feladata volt mindig a vizsgálat tárgyának a meghatározása, hiszen ezzel lehetett körülhatárolni a kutatandók körét. Az 1990-es években kiobbant „Ki a cigány?” - vita²² pedig alapvetően polarizálta az álláspontokat: a két uralkodó megközelítés (a környezet minősítése, illetve a megkérdezettek öndefiníciója) meghatározta, egyben leegyszerűsítette a kérdést módszertani feladattá. Ladányi János és Szelényi Iván 1997-es tanulmánya²³ alapvetően az empirikus adatfelvételen alapuló mintavétel problémájából indult ki, és jutott el arra a következtetésre, hogy a történelmi korszakoktól és a társadalmi szituációtól függően folyamatosan változik a „külső szemlélő”, a magát nem cigánynak tartó környezet megítélése, tehát nincsenek állandó, objektív, külső kritériumai a cigányság fogalmának, így leginkább az önminősítés figyelembe vétele jelenthet ténylegesen a cigányságra vonatkozó adatokat. Kemény Istvánt és munkatársait azonban nem győzte meg az érvelés, meggyőződésük és kutatási tapasztalataik alapján továbbra is azokat tekintették cigánynak, akit környezetük annak tartott. A személyeskedésektől sem mentes vita mindenesetre alkalmas volt arra, hogy összegyűjtse és ütköztesse azokat a módszertani megközelítéseket, amelyek a cigányság kutatásánál figyelembe vehetők. Így hatással voltak Szelényi és Ladányi gondolkodására is, hiszen az egyik következő vizsgálatuknál²⁴ a különböző és gyakran vitatott módszerek kombinációjával próbáltak pontosabb ismereteket szerezni: egyszerre használták az etnikai önazonosítás, a környezet minősítése, valamint a kérdezőbiztosok által történő besorolás módszertani eszközeit.

Ezek után a témában írást közreadó minden szerzőnek kötelezően vállalt feladata lett a cigányság fogalmának körülha-

tárolása. Ha csak az utóbbi időben megjelent két fontosabb művet említjük,²⁵ mindkettőben az itt említett vita fogalomrendszerét használva próbálják körüljárni a „ki a cigány” kérdést. Dupcsik – logikusan – Hermann Antaltól indítja a környezeti megítélés, mint módszertani vélekedés kérdéskörét, majd az 1970-es évek kutatásain keresztül jut el a „vita” álláspontjainak ismertetéséig. Majtényiék is a külső megítélés és az öndefiníció mentén, de már teoretikusabban próbálják magyarázni a kérdést. A megfigyelhető rasszjegyekről eljutnak azokhoz a társadalmi magyarázatokhoz, amelyek egy csoportot a társadalom valamely szereplőinek konstrukciója alapján alkotnak meg. Így szó van közös történelmi gyökerek által meghatározott életforma-közösségről, másrészt a kutatók virtuális közösségteremtéséről, harmadrészt a roma identitás megteremtését egy politikai mozgalom termékeként tételezik. A csoport identitáselemeinek számbavételénél pedig a nyelvhasználatot térképezik fel.²⁶

Az előzőekben említett, rendkívül fontos vita, valamint az azt követő definíciós kísérletek azonban egy lényeges dologra nem, vagy csak nagyon periférikusan világítottak rá: akár az önbesorolás, akár a környezet minősítése: mi alapján, milyen tulajdonságok figyelembe vételével történik. Mitől gondolja akár a környezet, akár maga a megkérdezett, hogy ő cigány? Melyek azok a tényezők, amelyek a környezet számára cigányszerűvé azonosíthatóvá tesznek valakit, illetve melyek azok az identitáselemek, amelyekkel azonosulva valaki cigánynak tartja magát?

„Az újkor rejtvénye”

A cigányokról szóló többségi véleményalkotás három, jellegzetes időszakát különböztethetjük meg a XIX. század végétől napjainkig. Az első a XX. század közepéig tartott, és a romákat társadalmon kívül álló csoportként jellemzi, olyanoknak, akik még a legalapvetőbb civilizációs kihívásokkal küzdenek, és elsősorban arra van szükségük, hogy letelepítsék őket és megszüntessék a vándorló, nomád életmódjukat. A második időszak a II. világháború után kezdődött, és a magyar társadalomban lezaj-

ló alapvető változásokkal együtt a cigányokról kialakított kép is átstrukturálódott. Ettől kezdve már a társadalom részei, mégpedig problémának tekintett részei. A legfontosabb fogalmak a szociális probléma és devianciák lettek a külső megítélésben. A harmadik időszak pedig a rendszerváltozás után indult, amikor a roma közösségekről alkotott vélemények elindultak a „legfőbb rossz” kategóriájának elfoglalására.

A dualizmus korának terméke a cigányságról modern értelemben vett véleményalkotás kiindulópontja. A XIX. század vége az az időszak a magyar társadalomban, amikor a felvilágosult abszolutizmus cigány-politikai intézkedései után eltelt évszázad végén, újra „felfedezte”, és elkezdte problémaként definiálni a cigányokat. Ennek okait több tényezőben kereshetjük. Egyrészt, a középkor óta Magyarországon tartózkodó cigány közösségnek a XVIII. és XIX. század folyamán, ha erőltetett módon is, de lezajlott a kulturális asszimilációja. Ezután a folyamatosan zajló új bevándorlási hullám ebben az időszakban érte el tetőpontját. Ennek hatására a magyar társadalomhoz ekkor még szinte semmilyen tekintetben nem integrálódott és nem asszimilálódott cigányok tömegei jelentek meg az országban, akik valószínűleg jelentősen különböztek a társadalom által már megszokott és többé-kevésbé elfogadott „cigányképtől.” Másrészt maga a korszak is hozzájárulhatott az érdeklődés felerősödéséhez. Miként a kiváló történész írja: *„Réges-régtől, különösképpen a 19. századi romantikus nacionalizmus ébredésétől kezdve virágzott e tájon a nemzetkarakterológia, az önképek tarka kertje, és valósággal burjánzott a más etnikumokról, kisebbségekről alkotott előítéletek tenyésztete.”*²⁷ Ennek pedig alapvető eleme a saját közösség tulajdonságainak, értékrendszerének eszményítése, illetve az adott kisebbségi csoport negatív tulajdonságokkal történő felruházása.

Ebben a véleményalkotásban a cigányok, legalább fél évszázadon keresztül csak időszakonként kerültek a figyelem középpontjába. Így elsősorban a német és a zsidó közösségek voltak azok, amelyekről számos differenciált vélemény megjelent. Miként az idézett Hanák Péter tanulmányában megállapítja, ők azok, akik erre az időszakra jelentős mértékben asszimilálódtak és beolvadtak a magyarságba, így már nem kívülállóként vannak jelen a társadalomban, hanem a nemzeten belül „más

csoportként”. Miután a szlovákokról, románokról és szerbekről alkotott kép is meglehetősen általános és szűkszavú ebben az időszakban, egyáltalán nem meglepő, hogy a cigányokat, de még inkább az éppen csak bevándorolt részüket, nem tekintik az ország szempontjából komoly tényezőnek. Ennek változása akkor következik be, amikor a magyar társadalomba integrálatlan bevándorlók nagysága eléri a „kritikus tömeget”, és ennek hatásai társadalmi problémákban jelentkeznek.

A XIX. századot végig kísérő, majd a század második felében felerősödő bevándorlási hullám miatt a politikai vezetés jól érzékelte a cigányok megnövekedett létszámát. A cigányok számát 1893-ban Hermann Antal kerekén 280 ezerre becsüli. (Becslések²⁸ szerint, a mai országterületen hozzávetőlegesen 65 ezer cigány ember élhetett.) Előzményként érdemes megemlíteni, hogy az 1850. évi népszámlálás szerint a „jogi népességben” a cigányok száma 140 ezer, az 1857. évi népszámlálás szerint a „honos népességben” 143 ezer,²⁹ az 1890-es népszámlálás szerint a cigány anyanyelvűek száma pedig 91 ezer volt,³⁰ bár ez utóbbi egyáltalán nem vette figyelembe a már nyelvileg asszimilálódottakat. Mindezek után Hermann elemzésében joggal nevezi meglepőnek a cigányok megnövekedett létszámát, hiszen fél évszázad alatt számuk hozzávetőlegesen a duplájára emelkedett. Mivel Kemény István is rámutatott,³¹ hogy ebben az időszakban a cigányok természetes szaporodása nem lehetett nagyobb, mint az ország többi lakosáé (1890-ben a 14 éven aluli gyerekek aránya a cigányoknál 37%, az egész országban pedig 36,6% volt), okkal feltételezhetjük, hogy erre az időszakra esett a bevándorlási hullám egyik tetőzése.

Mindezek alapján az 1945-ig tartó időszakban elsősorban a „civilizálás”, letelepítés, a fennálló társadalmi viszonyok elfogadtatása volt alapvetően a cigányokkal kapcsolatos tevékenység és a cigányokról alkotott többségi vélemény középpontjában. Mindez azonban úgy, hogy a korszakban – ellentétben a későbbi időszakokkal – meglehetősen differenciáltan látták a cigányság nem egységes voltát, a különböző múlttal, hagyományokkal, anyanyelvvél és integrációs fokkal rendelkező csoportok létét. Így, a kifejtett vélemény többségében az úgynevezett „vándor cigányokról” szólt, annak ellenére, hogy már az említett 1893-es összeírás során ebből a kategóriából alig kilencezer főt, a hu-

zamosabb ideig egyhelyben tartózkodók közül pedig 20 és fél ezer főt regisztráltak, tehát a várttal ellentétben a többség már teljesen letelepedettnek tekinthető ebben az időszakban is. Ekkor már magasnak mondható a zenész és iparos cigány emberek száma is, akiket gazdasági kényszerűségből, ha be nem is, de elfogadott, megtúrt a magyar társadalom.³²

A kor szellemiségét meghatározó tudományos és értelmiséginek tartott közvéleménye visszafogottan, egyfajta „civilizatórikus küldetéstudattal” viszonyult a cigányok ügyéhez. A Pallas Nagy Lexikon terjedelmesen, hét és fél hasábos szócikkben, valamint egy 48 oldalas külön mellékletben mutatja be a cigányokat.³³ A korszak meghatározó, lelkes „önkén-tese”, József főherceg, „A mi nomádjaink” című értekezésében is leginkább a társadalmilag integrálatlan cigányok ügyét tartja fontosnak. A rövid ideig iskolát is alapító főherceg kijelölte a célt, és annak szükségességét is indokolta: *„Ilyen nevelés nélkül nem volna elérve a főcél: hogy az országnak hasznos polgárokat neveljünk ebből a kóbor elemből, amely ma csaknem teljesen elvész a hazára nézve, sőt munkátlan életével és régi vad erkölcsével a társadalom biztonságát is, főleg a vidéken állandóan fenyegeti.”*³⁴

Leginkább összetetten azonban a már idézett Hermann Antall látja a cigányok társadalmi helyzetét. Megítélése szerint a Magyarországon bekövetkező gyors kulturális asszimiláció megállíthatatlan folyamat. *„... A hazai cigányok nemzetiségi jellege több tényező és egy folyamatban levő processus eredője s így minden sajátos pregnánsága mellett is gyakran több tekintetben meghasonlást, ingadozást, tarkaságot mutat. E tényezők: az eredeti faji jelleg, az eredeti nyelvhez és primitív culturához való ragaszkodás mérve, a más nemzetiségekhez és a nemzettesthez s az általános polgárosodáshoz való simulás iránya és aránya. Az összes cigányság országos főösszegének viszonyaiból kiindulva, egyelőre ezekre vonatkoztatjuk a részletek viszonyait. Mint főeredményt mindekelőtt kiemeljük azt, hogy az összes cigánynak több mint fele, 52,16%-a nem tud cigányul. Egyes esetekben a cigány-nyelv tudása egymagában nem döntő az egyéni habitusra nézve; teljesen civilisált egyének, pl. előkelő, művészszámba menő zenészek többnyire tudnak cigányul, míg viszont a cigányul*

nem tudók, különösen az oláh vagy tót falukban szórványosan letelepedettek közt gyakran fölötte kezdetleges műveltségű és igen vad indulatú egyének találhatók. De a cigányul nem tudók nagy száma egészben véve mégis biztos jele annak, hogy e népelem általában távolodik eredeti fajától és közeledik a nemzet többi eleméhez.”³⁵

A többségi véleményalkotás másik dimenzióját jelentette a jogszabályok, a jogalkotás által közvetített figyelem, úgy is, mint az állam hivatalos állásfoglalása a kérdésben. A meglehetősen differenciált megközelítésben is szinte kizárólag a „vándorok” ügye került a középpontba: a jogalkotó állam leginkább csak a közigazgatást megzavaró kóbor cigányok megrendszabályozásában volt érdekelt.

Összességében elmondható, hogy a dualizmustól kezdődően a II. világháborúig tartó periódusban a cigányok külső megítélését, definiálását elsősorban a társadalmi érdektelenség jellemezte. Ez következett a társadalmon kívüli létből, a gazdasági és kulturális súlytalanságból. Bár az 1930-as évektől, az Európában megjelenő és terjedő fasiszta ideológia hatására nálunk is megfogalmaztak egyre radikálisabb nézeteket a romákkal kapcsolatban, sőt, 1944-től népiirtásba is torkollott a nyilas uralom tevékenysége, állíthatjuk, hogy a cigányok ügye nem tartozott a társadalom fontosabb kérdései közé. A figyelem középpontjába legfeljebb a kirívóan antiszociális cselekmények kerültek, a kulturálisan és különösen nyelvileg integrálódott roma közösségek besimultak az általános szegénységbe és szolgáltatói státuszba. A cigány a többség, a külső megítélő számára elsősorban a társadalmon kívül álló, a közigazgatásnak, az egészségügynek és a rendőrségnek problémákat okozó „vándort” jelentette, a körülötte élő, zenészként vagy más területen dolgozó roma pedig csak egy szolga volt a többi közül.

A társadalmi helyzet átstrukturálódása: a cigányok, mint szociális probléma

Az 1945 után kezdődő és az 1989-es rendszerváltozásig tartó korszak jelentős változást hoz a cigányok megítélésében. Erre az időszakra mindenki számára nyilvánvalóvá válik, hogy

itt már letelepedett, eredeti nyelvüket többségében elvesztő, kulturális hagyományait elfelejtő, a társadalom peremén, mélyszegénységben élő közösségekről van szó. Az is világossá vált a társadalom vezetői számára, hogy a szegénység, az analfabetizmus és a szétesett közösségi intézmények miatt a társadalmi integráció nem kis nehézséggel fog járni. Mindez összekapcsolódott a korszak általános felfogásával, amely a nemzetiségi szeparatizmus helyett az internacionalizmust állította a középpontba. Másrészt a szovjet mintára létrejött állampárti-diktatórikus politikai berendezkedés nem engedte az egyéni, autonóm kísérleteket ezen a területen. Ha egy vélemény megjelent és teret nyert, az csak akkor fordulhatott cselekvésbe, ha bírta az állam politikai támogatását. Ezért a korszakban kevés egyéni, értelmiségi-kutatói megítélésel találkozunk. Megfigyelhetjük azonban, hogy a csoportok különbségeiről tudó, szociális, kulturális helyzetük, integráltságuk fokát figyelembe vevő differenciált megközelítést fokozatosan felváltja a „cigány” kategóriájának, általános értelemben történő használta. Ez valószínűleg együtt járt a különböző csoportok társadalmi helyzetének hasonlóvá válásával.

A korszak kezdetén, az 1950-es években, még csak az útkeresésnek vagyunk a tanúi. Kálmán András véleménye, amely először rávilágít az ügy fontosságára. *„A gazdasági talpraállítást ki kell, hogy egészítse a cigányság nemzetiségi jogainak megadása. ... Tárgyilagos szemlélő előtt kétségtelen, hogy a nem asszimilált cigányság problémája nemzetiségi kérdés. Olyan rétegről van ugyanis szó, amely gazdaságilag, társadalmilag és részben nyelvében önálló csoportot alkot.”*³⁶ Megfogalmazásában a „cigányprobléma” nem a cigány fajúak vagy cigány anyanyelvűek problémáját jelenti, hiszen a cigányság döntő többségét asszimilálódott, városban lakó munkások, kisiparosok, kereskedők képezik. A fő probléma azokkal a falun lakó, vagy „vándorcigányokkal” van, akik nem rendelkeznek rendszeres munkával, keresettel. Véleménye szerint nemzetiségi kérdésről van szó, hiszen a cigányság is nemzetiség, csak még nem kapta meg azokat a jogokat, amely ebben az esetben járna. A nemzetiségként történő meghatározás (még ha nem is hivatalos álláspontról van szó) nyilvánvalóan az eltelt évtizedekben lezajló, erős asszimilációs folyamat eredményeit

tükrözi. A gyorsuló nyelvvesztéssel, egykorvult kulturális hagyományok eltűnésével 1945 után a cigány emberek többsége a teljesen elszegényedett agrárproletárok státuszát töltötte be Magyarországon. Kálmán véleménye azonban legalább egy évtizedig elszigetelt maradt, a politikai hatalmat a cigányokkal kapcsolatban az előző korszak hagyományait folytatva legfeljebb közegészségügyi vagy bűnüldözési problémaként foglalkoztatta időnként. A „vándorcigányokra” vonatkozó megközelítés is megmaradt egy ideig, ami jól megfigyelhető, például az úgynevezett „fekete személyigazolványok” kibocsátásában. *„Azok a cigányok, akik megfelelő munkát és lakóhelyet igazolni nem tudtak, feltehetően bűncselekmények elkövetéséből tartják fenn magukat [...] Javaslatunk, hogy ideiglenes személyi igazolványt adjunk ki a részükre”*³⁷

Ez a fajta megkülönböztetés egészen 1962-ig fennmaradt. A nemzetiségi gondolatnak a folytatását figyelhetjük meg a rövid életű Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége létrehozásában is. Ez a fajta megközelítés azonban nem illett a korszak politikai felfogásába, így rövid átmenet után felváltotta az az ideológia, amely meghatározta a későbbi időszak hivatalos politikai viszonyulását. Ennek hivatalos kifejtése az úgynevezett „1961-es párthatározatban” történt meg. *„A cigánykérdés megoldásával kapcsolatban még számos helytelen nézet érvényesül. Sokan nemzetiségi kérdésként fogják fel, és javasolják a „cigány nyelv” fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány termelőszövetkezetek stb. létesítését. Ezek a nézetek nemcsak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok különállását és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket. [...] A cigány lakosság felé irányuló politikánkban abból az elvből kell kiindulni, hogy bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot. Problémáik megoldásánál sajátos társadalmi helyzetüket kell figyelembe venni és biztosítani kell számukra a teljes állampolgári jogok és kötelességek érvényesülését, az ezek gyakorlásához szükséges politikai, gazdasági és kulturális feltételek megteremtését.”*³⁸

Az 1960-évek legfontosabb fogalma tehát a szociális problémaként történő definiálás, a feladat pedig a beilleszkedés lett. Az elkövetkező időszakban már nem vándorokról, letelepedettekről vagy nemzetiségekről volt szó, hanem elfogadva

ekkorra a teljesen letelepedett életmód tényét, de érzékelve a társadalom peremén lévő státuszt, az új hármás felosztás elemei a „beilleszkedett”, a „beilleszkedésben lévő” és a „be nem illeszkedett” jelentette. Az ezt követő években pedig, az alapelvek változatlan formában történő elfogadása mellett (valószínűleg nem kis mértékben, kapcsolatban az erre az időszakra meginduló gazdasági – társadalmi fejlődéssel, az első generációs roma értelmiségek megjelenésével) fokozatosan differenciálódott a cigányság külső szemlélő által történt megközelítése, definiálása.

A pedagógiai kutatás területén jelent meg a „hátrányos helyzet” fogalma, amely eredetileg olyan társadalmi helyzetet jelent, amelyben valaki valakihez képest „hátrányban” van, valamiben elmarad. Ezt a fajta iskolai nehézségekből adódó lemaradást kezdték az évek során, fokozatosan a cigány gyerekek, majd később a cigány közösség tagjaira általában alkalmazni. Az 1970-es és 80-as években azonban már megjelentek a „cigánykérdés” kutatásában lényegesen differenciáltabb megközelítések is. Csalog Zsolt, Diósi Ágnes, Kemény István, Tauber István, Havas Gábor és még néhányan ugyan már sokkal összetettebben látták a problémát, de véleményük csak a szűk akadémiai elit tudatába épült be, és nem juthatott el a társadalmat alkotó emberek tömegeihez.

A rendszerváltozás után

Az 1989-90-es rendszerváltozás utáni új korszakban a régi definíciókból származó vélekedések továbbélését, „újrafelfedezését” figyelhetjük meg, amelyek keverednek a kialakuló demokratikus államszervezet jogállami megközelítéseivel. A szólás- és véleményszabadság megjelenése kiszélesítette a véleményalkotás lehetőségeit, új és differenciált, gyakran tudományosan is megalapozott megközelítések váltak ismertté, de teret nyertek, először szemérmesen megjelenve, visszahúzódva, majd később meghatározó többségi véleménnyé erősödve a demagóg, előítéletes megközelítések is.

Először érdemes a „hivatalos”, az állami értékítéletet megjelenítő véleményalkotást megfigyelnünk. Ennek első elemei

a rendszerváltozás után átalakított jogrendszer változásaiban figyelhető meg. Az 1989 után újraírt alkotmány államalkotó tényezőként ismeri el a kisebbségi közösségeket, tiltja hátrányos megkülönböztetésüket, védi és támogatja az anyanyelv és a kulturális hagyományok megőrzését. Ezeket az alapelveket konkretizálja az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól, amelynek legfontosabb rendelkezése tárgyalt témánk szempontjából, hogy Magyarországon először ismerik el hivatalosan etnikai közösségként a cigányokat. A jogszabály meghatározza az európai normák figyelembe vételével a kisebbségi csoportok ismérveit is. Így a hivatalos állami elismeréshez szükség van a csoporttagok magyar állampolgárságára, legalább száz éve honos itt-tartózkodásukra, kulturális és nyelvi hagyományokra, valamint csoporttudatra. A jogszabály további részei az egyéni és kollektív kisebbségi jogokat részletezi, köztük a kisebbségi oktatásra és a kulturális öngazgatásra, a kisebbségi önkormányzatok alakítására vonatkozó jogosultságokat.

Másrészt fontos és jellemző a magyar társadalom cigányképére az elektronikus médiumokban megjelenő ábrázolás is. Eleinte jellemzően továbbra is a bűnügyi tudósítások szereplőiként láthattunk romákat, illetve néhány kiemelkedő művész, leginkább zenész tevékenységét mutatták be. Valószínűleg fordulópontnak és egy új vonalnak is tekinthető a „Győzike-jelenség” feltűnése a képernyőkön. Az erősen konstruált személyiségek és a hozzá kitalált történetek egyfajta, a többség gondolkodásában vagy elképzeléseiben élő képet kezdett megerősíteni a társadalmi tudatban. A primitív vadember, aki hangoskodik, állandóan problémás szituációkba keveredik, és sok konfliktust gerjeszt, rossz ízlése van, és „cigányos” beszédmódja alapján jól felismerhető. Biztos sikernek számít bármilyen gyenge humorista műsorában is egy-egy ilyen, lassan már kondicionált kép megjelenítése.

A média egyrészt megjeleníti a többségi társadalomban kialakult „cigányképet”, másrészt további elemek hozzáadásával erősíti, sőt, cigány emberek „hiteles megjelenítésével” megerősíti, visszaigazolja a nem cigányok vélekedését. Mindez természetesen erősen hat nem csak a többségi közösségre, hanem a cigányokra is, akiknek alacsonyán iskolázott rétegei

számára mintegy mintaként jelennek meg ezek a szereplők, olyan mintaként, amelyek látszólag tetszenek a nem cigányoknak. Ezt aztán követendő példaként beépítve személyiségükbe ismételten csak megerősítik a „na ugye” érzését a többségben.

A „sztárok” megjelenítése mellett azonban a médiában továbbra is a szegénység és a bűnözés összefüggéseiben lehet leginkább cigányokat látni.³⁹ Sajátságos, hogy a roma kultúrával kapcsolatos híreket szinte kizárólagosan ezekről a „sztárok-ról” szóló bulvárhírek jelentik. Persze nem csak Győzike létezik, az utóbbi években jeles zenészek is feltűntek a médiában. Az élettörténetük „mesebeli”, miként azt kutatásokból ismerjük.⁴⁰ A tisztes szegénységből a kemény küzdelmek után híres emberré váló zenész, akinek egy idő után szinte kényelmetlen a származása, egyre inkább „kifehéredik” saját gondolkodásában is. Miközben ezek az életutak és karrierek – nem kisebbitve a tehetség és a szorgalmas munka szerepét – hasonlóan a „Győzike-jelenséghez”, a többség által konstruált történetek, olyan ívet vázolnak fel, amelyet a szereplők is magukénak éreznek. Mintegy kijelölve az asszimiláció útját, amelynek végén, ha a befogadás ígérete nem is, de az elfogadásé mindenképpen ott van. Ez pedig még a legvadabb, legradikálisabb gondolatoktól sem elzárkózó emberek üzenetében is megtalálható.⁴¹

Következtetések

A cigány emberek csoportjai a többségi társadalomhoz képest időben megkésve, alig száz éve érkeztek Magyarország területére. Ez a „későn jövés” nem tette lehetővé a többi népcsoporthoz hasonló integrációs út bejárását. Ebből következőleg a romák jelentős része, folyamatosan a magyar társadalom periferiáján él gazdaságilag, szellemileg és fizikailag is. A cigányok társadalmi léte, a fejletlenebb társadalmi helyzetük miatt, kezdetektől problémaként jelentkezik a többség gondolkodásában. A társadalom megfogalmazza elvárásait, az igazodási pontokat, és ami ettől eltér, az deviánsnak számít, amit jobb esetben „meg kell javítani”, rosszabb esetben üldözni kell. A társadalmon kívüli létben „kóborként”, a társadalomban be-

lülre kerülve pedig szociális problémaként, vagy annak valamilyen szinonimájával jellemzik a cigányokat.

A társadalmi befogadás hiányában nem ismeri a többség a cigány közösségeket, ezért benyomásaikból, előítéleteikből, tapasztalataikból konstruál egy képet maga számára. Megfogalmazta, hogy milyennek szeretné látni a romákat. A cigányok pedig, számukra is észrevétlenül, átvették ezt a képet, ezeknek az elvárásoknak szeretnének megfelelni.

A magyarországi cigány közösségek legfontosabb ismérve napjainkra a „modernizációs válság”. Folyamatosan a társadalom peremén élnek, és a fejletlen magyar gazdaságban általában mindig találnak megélhetési forrásokat, így nem kényszerültek olyan modernizációs pályára, amely többségében érintené a roma embereket. A saját út megtalálásának belső-külső kényszerének hiánya miatt egy állandó, gyakran elvtelen, a mindent elfogadó alkalmazkodás, a „Tamás bátya-effektus” jelenik meg a romáknál. A közösségek eredeti identitáselemei – bármik is voltak azok – a múltba tűntek, és helyüket elfoglalta a többség által konstruált identitás ismérvei. Nem maradt közös és eredeti jelleg, ami alapján „cigányként” tudnák definiálni magukat a roma közösségek tagjai. Nem maradt más közös, mint a kirekesztettség érzése és a többség nyújtotta gondolkodás elemei.

A cigányok fogalma jelenleg csak a többség által konstruált közösséget jelöl. A kérdés csak az, hogy ez a jövőben is így marad, vagy a múlt feltárása, a lokális hagyományok modernizálása és közössé tétele révén lesz-e saját identitása a cigányoknak.

Jegyzetek

- 1 A továbbiakban a két elnevezést szinonimaként használom.
- 2 A cigányok kezdeti történetére vonatkozó ismeretek meglehetősen hiányosak. Ebben a munkámban egy közismert és elfogadott összefoglalást használtam fel. V.ö.: Sir Angus Fraser (1996): *A cigányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- 3 A nyelvészet által megfogalmazott elméleteket lásd részletesebben: *uo.*
- 4 Ezek között rengeteg hamisítvány volt, miként arra több szerző

- is felhívja a figyelmet. V. ö.: Kemény István: *A cigányok magyarországi története*. Kézirat.
- 5 Részletesebben lásd: Anderle Ádám (2008, szerk): *A láthatatlan nép. Cigányok az Ibériai-félszigeten és Latin-Amerikában*. Szeged.
 - 6 Uo.
 - 7 Részletesen: Kenrick, D. - Bakewell S. (1990): *On the Verge: The Gypsies of England*. London: The Runnymede Trust, illetve Kenrick, D. - Clark, C. (1999): *Moving on: The Gypsies and Travellers of Britain*. Hartfield: University of Hertfordshire
 - 8 Prónai Csaba (2005): Patrick Williams Antropológiája. In: Patrick Williams (2005): *Cigányok Európában 3. Franciaország Cigány Házasság.*, Új Mandátum Könyvkiadó -L'harmattan Könyvkiadó - MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest., illetve Patrick Williams (2005): *Cigányok Európában 3. Franciaország Cigány Házasság.*, Új Mandátum Könyvkiadó -L'harmattan Könyvkiadó - MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
 - 9 Uo.
 - 10 INSEE (Institut national de la statistique et des études économiques - Országos Statisztikai és Gazdasági Kutatások Intézete): FOR T1: http://www.insee.fr/fr/themes/dossier_complet.asp?codgeo=COM-79230 Letöltés ideje: 2015.04.09.
 - 11 Népszámlálási adat, <http://www.insse.ro/cms/> utolsó letöltés: 2015. június 20.
 - 12 <http://lolodiklo.blogspot.hu/>; utolsó letöltés: 2015. március 5.
 - 13 A magyarországi letelepedés utáni néhány évszázadról a kutatók ismerete meglehetősen hiányos, a források csekély száma miatt gyakran ellentmondásos. Munkámban Kemény István megközelítését használtam, amely összegzi a korszakkal foglalkozó történészek véleményét. V.ö.:Kemény István: *A cigányok magyarországi története*. Kézirat.
 - 14 A brassói, szebeni, kolozsvári és a többi városi adókönyvben azért szerepeltek a cigányok, mert adóztak. Az adókönyvekből azt is megtudhatjuk, hogy mennyit adóztak. De rendelkeztek erről az erdélyi országgyűlések is. Az 1558. szeptember 29 és október 4 között üléselő országgyűlés például így döntött: „A cigányok taxája fejenként 1 forint. Vajdáik által szokatlan terhekkel ne zsaroltassanak.” Az 1560. március 10 és 15 között üléselő enyedi országgyűlés határozata: „A cigányok adózása szabályoztatott: minden sátorral bíró cigány kétszer évenként Szent György és Szent Mihály napkor 50-50 dénárt fizet.” V.ö.: Kemény István: Uo. 5-6. o.
 - 15 Uo. 6. o.

- 16 A „*cigánykép*” változásáról lásd: Szuhay Péter (1999): *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest.
- 17 Olyan kiemelt szakmának számított, hogy még az 1950-es években is léteztek cigány szegkovács szövetkezetek.
- 18 V. ö.: Sárosi Bálint (1971): *Cigányzene...* Gondolat, Budapest.
- 19 Ez a mechanizmus a mai napig megmaradt helyi szinten. Sok kutatásból látható, hogy a „*mi cigányainkkal*” általában nincs bajunk, a probléma a frissen betelepülő, „*újakkal*” van.
- 20 Kemény István: (2000, szerk.): *A magyarországi romák*. Press Publica, Budapest. 11. o.
- 21 *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békés Megyei Tanács V.B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága, Békéscsaba 1989.
- 22 A vita részletei megismerhetők: Horváth Ágota, Landau Edit és Szalai Júlia (2000, szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok: Aktív Társadalom Alapítvány–Új Mandátum*, Budapest. 179–241. oldalakon lévő tanulmányok
- 23 Ladányi János és Szelényi Iván (1997): Ki a cigány? *Kritika*. 26. 12. sz. 3–6.
- 24 Ladányi János és Szelényi Iván (2002): Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*. 2002, 4. 72–94.
- 25 Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris Kiadó, Budapest.; Majtényi Balázs és Majtényi György (2012): *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010*. Libri Kiadó, Budapest.
- 26 Majtényi Balázs és Majtényi György (2012): *Cigánykérdés...*, i. m. 19–32.
- 27 Hanák Péter (1985): A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében). *Századok*. 1985. 5-6. sz. 1079–1104. 1079. o.
- 28 Ezt az adatot vélelmezi Kemény István (2000) is az általa szerkesztett könyvben: *A magyarországi romák*. Press Publica, Budapest. 11., valamint Mészáros Árpád és dr. Fóti János (1996): A cigány népesség jellemzői Magyarországon. In *Statisztikai Szemle*. 74. 11. sz. 909–910. (http://www.ksh.hu/statszemle_archive/viewer.html?ev=1996&szam=11&old=30&lap=22) illetve Pomogyi László (1995): *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris-Századvég, Budapest. 11.
- 29 *Az 1850. és az 1857. évi népszámlálás*. Budapest: 1993, KSH. 60–69. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/nepszamlalas/1850_1857.evi_nepszamlalas.pdf
- 30 *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány-*

- összeírás eredményei.* Atheneum R. Társulat Könyvnyomdája, Budapest. 1895 (Reprint kiadás, é.n.) 18.
- 31 Kemény István (2000, szerk.): *A magyarországi...*, i. m. 12.
 - 32 *A Magyarországon 1893. január 31-én...*, i. m. 73.o.
 - 33 Pallas Nagy Lexikon <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/020/pc002051.html>
 - 34 József főherceg: A mi nomádjaink. *Élet*, 1893. 7. füzet 225.o.
 - 35 *A Magyarországon 1893. január 31-én...*, i. m. 54.o.
 - 36 Kálmán András (1946): A magyar cigányok problémája. *Társadalmi Szemle*. 1946. 8–9. 658.o.
 - 37 Purcsi Barna Gyula (2001): Feketeszemélyi igazolvány és munkatábor. *Beszélő*. 6. sz. 26–37. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/feketeszemelyi-igazolvany-es-munkatabor>
 - 38 A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos feladatokról. In: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1967–1970.* Párttörténeti Intézet, Budapest. 1974. (165–173.) 168.o. http://dediserver.eu/hosting/ethnodoc/data/H_196806-1.pdf
 - 39 Vö.: Bogdán Mária, Feischmidt Margit és Guld Ádám (2013, szerk.): „Csak másban”: romareprezentáció a magyar médiában. Gondolat Kiadó, Budapest kötet számos tanulmánya.
 - 40 Munk Veronika: A leghíresebb romák önreprezentációja In: uo. 66–81. o.
 - 41 Bayer Zsolt: Ki ne legyen? *Magyar Hírlap*. 2013. január 5. <http://archivum.magyarhirlap.hu/ki-ne-legyen>

Irodalomjegyzék

- A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos feladatokról. In: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1967–1970.* Budapest: Párttörténeti Intézet, 1974. 165–173. http://dediserver.eu/hosting/ethnodoc/data/H_196806-1.pdf
- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány-összeírás eredményei.* Budapest: Atheneum R. Társulat Könyvnyomdája, 1895. (Reprint kiadás, é. n.)
- Az 1850. és az 1857. évi népszámlálás.* Budapest: KSH, 1993.
- Bayer Zsolt: Ki ne legyen? *Magyar Hírlap*. 2013. január 5.

- <http://archivum.magyarhirlap.hu/ki-ne-legyen> letöltés: 2015.07.21.
- Bogdán Mária, Feischmidt Margit és Guld Ádám (2013, szerk.): „Csak másban”: romareprezentáció a magyar médiában. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Csalog Zsolt (1976): *Kilenc cigány*. Kozmosz, Budapest.
- Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Erdős Kamill *cigánytanulmányai*. Békés Megyei Tanács V.B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága, Békéscsaba. 1989.
- Fraser, Sir Angus (1996): *A cigányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hanák Péter (1985): A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében). *Századok*. 1985. 5-6. 1079–1104.
- Havas Gábor, Kemény István és Liskó Ilona (2002): *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatókutatató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Horváth Ágota, Landau Edit és Szalai Júlia (2000, szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Aktív Társadalom Alapítvány–Új Mandátum, Budapest.
- Kállai Ernő (2002): A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában. In: Kovács Nóra és Szarka László (2002, szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 327–345.
- Kállai Ernő (2005): Első kísérlet egy konfliktusmodell alkotására a roma-nem roma együttélésben. In: Kovács Nóra, Osvát Anna és Szarka László (2005, szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Kállai Ernő (2005): *Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Gondolat – ENKI, Budapest.
- Kálmán András (1946): A magyar cigányok problémája. *Társadalmi Szemle*. 1946. 8-9. 256–258.
- Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945*. Cserépfalvi kiadása, Budapest. é.n.
- Kenrick, D. - Bakewell S. (1990): *On the Verge: The Gypsies of England*. London: The Runnymede Trust.

- Kenrick, D. - Clark, C. (1999): *Moving on: The Gypsies and Travellers of Britain*. Hartfield: University of Hertfordshire.
- Kemény István (2000, szerk.): *A magyarországi romák*. Press Publica, Budapest.
- Kemény István, Rupp Kálmán, Csalog Zsolt és Havas Gábor (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Kemény István (2000, szerk.): *A magyarországi romák*. Press Publica kft., Budapest.
- Kemény István: *A cigányok magyarországi története*. kézirat.
- Kemény István: A magyarországi roma (cigány) népességről. *Magyar Tudomány*. 1997. 6. sz. 644-655.
- Ladányi János és Szelényi Iván (2002): Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*, 2002. 4. sz. 72-94.
- Ladányi János és Szelényi Iván (1997): Ki a cigány? *Kritika*. 26. 12. sz. 3-6.
- Majtényi Balázs és Majtényi György (2012): *Cigánykérdés Magyarországon 1945-2010*. Libri Kiadó, Budapest.
- Mészáros Árpád és dr. Fóti János (1996): A cigány népesség jellemzői Magyarországon. *Statisztikai Szemle*. 74. 11. sz. 909-910.
- Mezey Barna, Pomogyi László és Tauber István (1986, szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Pomogyi László (1995): *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris-Századvég, Budapest.
- Purcsi Barna Gyula (2001): Fekete személyi igazolvány és munkatábor. *Beszélő*. 6. 6. sz. 26-37. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/fekete-szemelyi-igazolvany-es-munkatabor> letöltés: 2015.07.21.
- Sághy Erna (1999): Cigánypolitika Magyarországon 1945-1961. *Regio*. 10. 1. sz. 16-35.
- Sághy Erna (2008): Cigánypolitika Magyarországon az 1950-1960-as években. *Múltunk*. 53. 1. sz. 273-308. <http://www.polhist.hu/regi/multunk/letoltes/saghye.pdf> letöltés: 2015.07.21.
- Sárosi Bálint (1971): *Cigányzene...* Gondolat Kiadó, Budapest.

Szuhay Péter (1999): *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest.

Williams, Patrick (2005): *Cigányok Európában 3. Franciaország Cigány Házasság*. Új Mandátum Könyvkiadó -L'harmattan Könyvkiadó - MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.

DUPCSIK CSABA

Képek, keretek, korszakok – vázlat a magyarországi cigányok történetéhez¹

Egy kisebbség története

A 19. században a legtöbben úgy vélték, hogy a történelem folyamata elsősorban csaták, uralkodások, dicső és hitvány, de mindesetre „emlékezésre érdemes” tettek sorozatából áll. A 20. század felfedezése, hogy e nagy tettek időnként csak fodrok azon mély taven, amelynek áramlatait az határozza meg, hogy az emberek milyen házakban laktak, mit ettek, hogyan szántották a földeket, mit gondoltak az Istenről, a világról, az emberről, hova pisiltek, hogyan beszéltek vagy nem beszéltek az érzelmeikről, hogyan éltek együtt a természeti és társadalmi környezetükkel, és így tovább.

A rendelkezésre álló keretek között nem is törekszem arra, hogy leírjam a romák/cigányok² történetét, mint inkább arra, hogy *fogalmakat, gondolati kereteket, összehasonlítási és megkülönböztetési szempontokat nyújtsak* e történelem további tanulmányozásához. Azon Olvasókra is gondolok, akik e fejezet elolvasása után szisztematikusan talán már nem is foglalkoznak többet a témával, de azokra is, akik számára ez egy tanulási folyamat része lesz.

Az egyik korlátozás, amire rászántam magam, hogy a romák Magyarországra érkezése előtti történelmével csak érintőlegesen foglalkozom. S nem csak terjedelmi okokból, hanem³ mert, egyrészt, erről nagyon keveset tudunk: gyakorlatilag csak annyit tekinthetünk biztosnak, hogy a cigányok Indiából származnak, az iszlám világon keresztül a késő középkorban jutottak el a Balkánra, majd onnan Európa többi részére. Más-

részt, az indiai eredet, bár tényszerűen igaz is, a romákról szóló cikkek jelentős részében arra szolgál, hogy eltávolítson, „idegenként” és „egzotikusként” tüntessen fel egy régi *magyarországi kisebbséget*.⁴ A *kisebbség* kifejezést nem szánom sem dehonesztálónak, sem *lekicsinylőnek*, ami méltatlan is lenne, tagjaként egy olyan nemzetnek, melynek jelentős része él – e sorok írásakor már csaknem száz éve – kisebbségiként (az EU kontextusában pedig a nemzet egésze felfogható egyfajta kisebbségi csoportnak). Éppen ellenkezőleg: *a kisebbség a (számát tekintve) kisebb része annak a nagyobb egységnek, amelyet a többséggel együtt alkotnak*. Ez utolsó mondatot nem „csak” a méltányosság íratta le velem: ha leírni/elemezni akarjuk a cigányok történetét, akkor is mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a romák Magyarországon sosem egy zárt „kapszulában” éltek, hanem interakciók és kommunikáció sokszálú hálójába kötötte őket a többségi társadalomhoz – s ez legalább annyira fontos volt, mint (viszonylagos, korszakonként és szituációkként változó) különbözőségük hangsúlyozása. Bár, mint látni fogjuk, mind a múltban, mind a jelenben a legtöbben a „kapszula-elméletet” fogadják el, amit szakszerűbb a romák *esszencialista felfogásának* nevezni. E megközelítés a – teljesen homogénnek tekintett – cigányság életének sajátosságait túlnyomórészt vagy egészében „*cigányságából*”, „*belső*”, „*velészületett*”, „*ősi*” tulajdonságaikból vezeti le.

Írásomban éppen ezért alapvetően három, egymással több szálon keresztül is kapcsolatban álló témára összpontosítok: először is, hogy milyen korszakokat érdemes megkülönböztetni a magyarországi cigányság történetében (a *korszakolás kérdése*). E kérdés szoros összefüggésben áll azzal, hogy milyen képek segítségével ragadjuk meg ezt a történetet. *Képek* alatt történetek, jellemzések, normatív és leíró általánosítások, stb. – gyakran implicit – együttesét értem, amellyel romák és nem romák próbálják megragadni, hogy „*milyenek a cigányok*” és „*hogyan, milyen úton jutottak el napjaink helyzetéig*”. Ezen képek és a „*valóság*” viszonya lesz a fejezet harmadik fontos témája; erről előljáróban annyit jegyeznek meg, hogy ez a viszony ambivalens és korszakokként változó, nem állítható tehát általános szabályként sem az, hogy „*a képek tükrözik a valóságot*”, sem pedig azt, hogy „*a képek alakítják a valósá-*

got”. Konkrétabban, a magyarországi cigányképek sokáig elváltak a „valóságtól”, tipikusan sokkal rosszabbnak állították be a romák helyzetét, mint amilyen az valójában volt; majd amikor a cigányok helyzete *tényleg* rosszabbra fordult, a domináns képet elfogadó közvélemény ezt „felkészülten” fogadta, s „*ősidők óta*” fennállónak tekintette ezt a helyzetet, amelyet egyedül az „magyaráz”, hogy a cigányok – cigányok.

A „valóság” szó azért került fenn idézőjelek közé, mert az írás szerzője tudatosítja: amit ő valóságnak tekint, az bizonyos mértékben nem más, mint ami az ő „saját” cigányképének a lenyomata. A teljes relativizmustól az választja el, hogy tudja: ez a kép nem „önkéntes”, hanem lényegi elemeit tekintve a tudományos üzem utolsó néhány évtizedének kollektív alkotása.

A cigányképek tipológiája

Az itt vázolt tipológia különbözik attól, amelyet egy korábbi művemben rajzoltam fel (Dupcsik, 2009. 23. 1.1. táblázat), bár megőrizte annak lényegi elemeit, remélhetőleg a gyengeségei nélkül. Három alaptípust különböztet meg, s ezeken belül 2-2 változatot.

1) A kívülálló-kép

Ideáltipikus formájában ez a kép azt feltételezi, hogy a cigányok csak fizikai értelemben élnek egy térben a nem romákkal, mivel társadalomszerveződésük, normarendszerük, mentalitásuk, „lelkiségük”, stb. „*alapvetően idegen*”, elkülönül a (többségi) társadalomtól. A megközelítés általában esszencialista, tehát a cigányok „örök”, „veleszületett” „természetéből” indul ki, ebből eredezteti a kívülállást, a többségi társadalom romákhoz való viszonyulásától függetlenül. Mivel a modern államok egy adott földrajzi területen érvényesülő osztatlan szuverenitás eszméjéből indulnak ki, nehezen tűrik, ha az itt élő állampolgárok egy csoportja kívülállóként él (vagy kívülállóként *érzékelik*). A kívülálló-kép tehát a modern államok esetében szinte törvényszerűen vezet az ún. „cigánykérdés” megszületéséhez.

A kívülálló-képen belül két fontos változat különböztethető meg, annak alapján, hogy a kép megfogalmazói alapvetően változtathatatlanak tartják-e a cigányok „természetét” vagy sem. Ha az előbbi, abból az következik, amit *rendészeti* megközelítésnek neveznék: eszerint a cigányok lényegükön fogva képtelenek elfogadni azokat a társadalmi kereteket (az államokat vagy a társadalmi csoportokat elválasztó határokat, a tulajdonjog jelentette korlátokat, stb.), amelyeken a modern társadalom alapul, márpedig e határok áthágása közbiztonsági, büntetőjogi kérdés. A rendészeti felfogás ezért, száz-százötven évvel a felvilágosodás után is hajlamos volt arra, hogy *a cigányok létét*, mint olyat is „bűnnek” tekintse, a cigányokat pedig (potenciális) bűnözőkként kezelje, akkor is, amikor éppen a bűnelkövetők között a romák *nem* voltak felülreprezentálva.⁵

Ha a rendészeti megközelítés „bűnnek” kezeli a cigány mivoltot, akkor a *civilizatorikus* változat inkább „hiányosságnak” – ez a megközelítés is sértő, ez sem zárja ki a diszkriminációt, de legalább lehetővé tesz egyfajta, bár lekezelő, de jóindulatú viszonyulást is. A civilizatorikus megközelítés abból indul ki, hogy lehetséges (és szükséges) a romák „nevelése”, s ezáltal „civilizálása”, „felemelése”, „beillesztése” a társadalomba. Tulajdonképpen mindkét változat a romák cigányságának megszüntetését célozza meg, *de lényeges különbség*, hogy a civilizatorikus megközelítés ezt asszimiláció és beolvasztás, nem pedig elűzés vagy népirtás révén képzei el (míg a rendészeti megközelítés, ha nem nyíltan, akkor hallgatólagosan ezt sugallja).

A teljesség kedvéért: létezett a kívülálló-kép romantikus megfogalmazása is, a „természetes, a romlott civilizáció hatásaitól mentes, szabad vándorokról”. Megkockáztató, hogy ez inkább Európa tőlünk nyugatra elterülő tájain volt népszerűbb, főleg a 19. században, mint a „nemes vadember” mítoszának (Bitterli, 1982) egy sajátos változata. Az a 18-19. századi magyar – és részben román (Miskolczy, 2007) – cigánykép, amelyben a cigány az elnyomott és üldözött többségi nép szimbóluma, sajátos „hibridnek” tekinthető: felhasználja ugyan a kívülálló-kép egyes elemeit, s megfogalmazói több-kevesebb rokonszenvvel ábrázolják a romákat –, de a cigányok ilyen megjelenítése könnyen átértelmezhető a többségi nép gúnnyrajzává is. Talán jó példa Arany János *A nagyidai cigányok*

című költeménye, amelynek hősei nyilvánvalóan a levert szabadságharc résztvevőit jelképezik. Az egy nemzedékkel később Arany-monográfiát író Riedl Frigyes már így értelmezi Arany írói szándékát: *„a cigányélet költészetét nem találta fel eddig senki nálunk, azok közül, akik a cigányokat valóban ismerik, és nemcsak álmodnak velük, mint a német romantikusok. Arany[nak]... csakis a bolygó élet trivialitásai iránt van érzéke, nem kereste az útszéli vad virágokat. Ő e részben hű maradt a népies felfogáshoz, és egészen a magyar nép szemével nézi a cigány jellemet, amelynek fővonása szerinte is, a nép szerint is, az ostoba fufang”* (id. Miskolczi, 2007. 101.).

2) A kiszorított-kép

Tulajdonképpen korábbi tipológiám *kritikai* megközelítésének (Dupcsik, 2009. 23.) cigányképéről van szó. Ezen kép térbeli metaforája szerint a cigányok nem a társadalmon kívül, hanem a társadalom alatt (vagy annak *legalsó* fertályában) élnek, méghozzá nem a maguk akaratából vagy „természetükből fakadóan”, hanem azért, mert a társadalom ide szorította őket.

Itt is két változatot érdemes megkülönböztetni: az egyik szerint a társadalom személytelen mechanizmusa, struktúrái, domináns csoportjai tevékenységének nem szándékolt következményei, és így tovább jelölik ki a romák pozícióját „odalent”, és „a” társadalom felelőssége abban áll, hogy nem tesz semmit, vagy akár tudomást sem vesz arról, ha ez a hely méltatlan vagy szűkös – nevezzük ezt *szociológikus megközelítésnek*. A másik változat szerint igenis tudatos mechanizmusok állnak a romák *kiszorítása* (és *nem kiszorulása*) mögött, nevezetesen a diszkrimináció, amely alatt azt értjük, hogy „a” társadalom (annak számos tagja, intézménye, hatósága) szándékosan kizárja a cigányokat bizonyos állásokból, lakóhelyekről, iskolákból, pusztán cigányságuk miatt – nevezzük *voluntarista megközelítésnek*.

A két változat analitikusan jól megkülönböztethető, a való világban azonban rendszerint olyan jelenségekkel találkozunk, amelyeket nem célszerű kizárólag az egyik, vagy kizárólag a másik tiszta modell alapján magyarázni (példákat lásd később).

3) A kitaszított-kép

Ez a főleg napjainkban terjedő kép azt állítja, hogy „korábban” – általában a modernizáció előtt – a romák problémátlanul beilleszkedtek a magyar társadalomba, s ez a helyzet a 20. században elterjedő kirekesztő eszmék és előítéletesség nyomán változott meg radikálisan. Tehát, némi leegyszerűsítéssel, míg az 1. kép szerint a romák *mindig* is kívülállók voltak, „mert ők már csak ilyenek”, a 2. kép szerint pedig a kisebbségei integrálására korlátozottan képes társadalom *mindig* is kiszorította a romákat, addig a 3. kép szerint a romák *valaha* „idebent” voltak, s csak a legújabb korban taszították ki őket.⁶

Pontosabban: előző bekezdésben a kitaszított-kép egyik változatáról volt szó, amelyet *tisztán kronologikus megközelítésnek* neveznék. A másik változat, a *kronologikus-regionális megközelítés* makro-regionális szempontok alapján differenciál: eszerint „a Keleten” (s a 19. századig ide érhetjük az Oszmán Birodalomhoz tartozó Balkánt is) volt jellemző ez a séma, tehát, hogy a társadalmak és az államok jóindulatú közönnyel viszonyultak a cigányokhoz, legalábbis a legújabb kor kezdetéig; ezzel szemben a Nyugaton a cigányokat mindig, késő középkori első felbukkanásuktól kezdve üldözték. Utóbbi változat természetesen felveti Magyarország regionális hovatartozásának régi kérdését is.

1. táblázat. A cigányképek tipológiája

Típusok	Változatok
1. kívülálló-kép	rendészeti megközelítés
	civilizatorikus megközelítés
	„romantikus” megközelítés
2. kiszorított-kép	szociologikus megközelítés
	voluntarista megközelítés
3. kitaszított-kép	kronologikus megközelítés
	kronologikus-regionális megközelítés

E sorok szerzője nem tartja elfogadhatónak a kívülálló-képet, ugyanakkor mégsem kizárólag, de még csak nem is elsősorban a kép elutasítására, hanem elemzésére és kritikájára törekszik (mivel, lásd lent, a vizsgált korszak nagyobbik részében ez volt a többségi társadalom domináns cigányképe, s még napjainkban sem tűnt el). A kiszorított-kép nem csak morálisan elfogadhatóbb, de intellektuálisan is összehasonlíthatatlanul használhatóbb, legalábbis a jelen és a közelmúlt magyarázatakor, de hogy ezen típus is „hajlamos” az egyoldalúságra, az a történelmi vizsgálatok alkalmával derülhet ki leginkább. Ez utóbira figyelmeztet a kitaszított-kép, de ez a megközelítés is fenyeget bizonyos – más típusú – egyoldalúsággal (leegyszerűsített, két elemből álló korszakolás, a korszakok közötti sarkított szembeállítás, és/vagy „a Kelet” idealizálása, szemben „a Nyugat” demonizálásával).

A magyar társadalom kisebbsége

A kép, amelynek megrajzolására a továbbiakban kísérletet teszek, talán nem olyan markáns, mint a fent vázolt tiszta típusok. Véleményem szerint ugyanis a cigányság helyzete a magyar társadalmon belül minden adott korszakban nagyon változatos volt, de tipikusan a romák nagy többsége a társadalom alsó fertályaiban élt, tehát kevesebb presztízzsel, hatalommal, vagyonnal és jövedelemmel rendelkezett, mint a nem romák nagy többsége. Ez a helyzet történelmi korszakonként változott, voltak időszakok, amikor rosszabbodott, illetve javult a romák nagy többségének társadalmi helyzete; a 19-20. század fordulója körül kezdődött egy olyan dezintegrációs korszak, amelynek hosszútávú következményeivel máig együtt kell élnünk.

A romákról kialakított domináns többségi kép azonban sokkal differenciálatlanabb és stabilabb volt: a kezdetektől egészen az 1970-es évekig gyakorlatilag alternatívátlanul a fenti 1. típusba sorolható civilizatorikus és rendészeti megközelítések uralták a cigányokról szóló köz- és magánbeszédet. Ez az alapvetően negatív kép –, amely a 20. század első felében még negatívabbra váltott – részben megelőlegezte

az említett, 19-20. század fordulója körül kezdődő negatív társadalmi folyamatokat, részben pedig tevékenyen hozzá is járult azok kibontakozásához. Azok a kritikai megközelítések, amelyek hangsúlyozzák, hogy a magyar társadalom egyik kisebbségének társadalmi helyzete nem magyarázható pusztán e kisebbség „természetéből” kiindulva, a társadalom többségi részének sajátosságait figyelmen kívül hagyva – csak az 1970-es években jelentek meg. Érdekes módon, ezek a megközelítések az 1990-es években domináns pozícióba kerültek a társadalomtudományos szférában, de csakis ott. A mindennapi diskurzusokban továbbra is a kívülálló-kép elemei domináltak; a mindenkori kormányzatok kommunikációját az utóbbi évtizedekben általában a civilizatorikus megközelítés valamely változata jellemezte; a közvéleményben szívósan továbbélő rendészeti megközelítés elsősorban a 20. század első felében, illetve a 21. század elején kapott politikai megfogalmazást.

A továbbiakban öt korszakra osztva tekintem át a magyarországi romák történetét, nagyon vázlatosan, inkább csak a fő csomópontokat és tendenciákat felidézve; eközben csak néhány forrást és adatot használok, azokat sem okvetlenül jelentőségük miatt, hanem mert alkalmasak a gondolatmenet alátámasztására vagy illusztrálására.

Első korszak: a 15. század elejétől a 18. század közepéig

A korszakról tulajdonképpen nagyon keveset tudunk, s „leírásait” gyakran a későbbi helyzet esszencialista visszavetítése jellemzi. Az azért bizonyosnak tűnik, hogy a késő középkorban a romák kis csoportokban érkeztek a Balkán felől, s megjelenésüket akkor nem értelmezték politikai vagy közbiztonsági problémaként Magyarországon.

A török időkben ez már megváltozott, de egy olyan korszakban, amikor az ország egy tekintélyes sávja szinte állandóan, az ország csaknem egésze pedig periodikusan erőszakos cselekmények színtere lett, nem lehet csodálkozni. Jellemzőnek vélem Szepes vármegye 1624. évi statútumát, amely *„vészterhes s mindenféle veszélyes háborgástól forrongó idők[ről]”*

ír, „mikor minden a vesztébe rohanni s fokról fokra fülfordulni látszik, s bármerre nézel, biztos helyet nem látsz”. A jogszabály csak ezután tér rá a romákra: „még a cigányoknak eme egyiptomi nemzetsége is, mely egyébként szánalomra méltó lenne nyomorúságos kóbor élete miatt, fölvéven a csavargók szokását, hajdúk módjára fölfegyverkezve a megye birtokát támadja, a szegény népet fizetésre kényszeríti, s mi megvetésre méltó, a szegény nép lovait ellopja, s a szomszédos Lengyelországba hajtja...” (idézi Nagy, 1998. 138.). A státútum tehát nem-esszencialista módon magyarázza „a” cigányok „kriminalitását” (ami, könnyen meglehet, csak egy roma csoport akkor feltűnést keltő tetteinek jogosulatlan általánosítását tükrözi), hanem a társadalmi kontextus sajátosságaival, az általános társadalmi dezintegrációval és anómiával, kihangsúlyozva, hogy más társadalmi csoportok mutatták ezt a mintát a szepe-si romák számára.

A Mohács előtti források zöme a cigányok letelepedett voltával, egy-egy földesúr vagy város felettük való rendelkezési jogának⁷ megerősítéséről, illetve a munkájukról szólt. De még a fent említett török időkből is maradt fenn olyan főispáni irat, amely a romák egy bizonyos csoportját úgy jellemzi, hogy „ez a nemzetség életit mestersége által keresi és ez végre...[ezért] fáradozniok szüntelenül kelletik, hogy mint elébb mehessenek dolgokban és mesterségeket gyakorolhassák” (gróf Drugeth Homonnay György, Ung főispánja, idézi Mezey, 1986. 96-98.). Olyan kézműves munkákról és szolgáltatásokról volt szó, amelyet a korabeli céhek, illetve paraszti háziparok nem tudtak vagy nem akartak elvállalni.

A kovácsolás, illetve a zenélés már ekkor összekapcsolódott a kortársak fejében, mint „cigány foglalkozás”; mint Daniel Speer, a „magyar Simplicissimus” írta az 1660-as években tett magyarországi utazásai kapcsán: „rengeteg cigány [él az országban]. Ezek egyetlen mesterséget folytatnak, tudniillik a kovácsságot”. Néhány mondattal később azonban árnyalja saját „egyetlen” kifejezését: „Természettől fogva hajlamuk van a zenére. Van is majd minden magyar nemes embernek cigánya, aki hegedűs és mellékesen lakatos” (idézi Tóth, 2010. 220-221.). Mintegy két és fél évszázaddal később Kolumbán Samu néprajzi gyűjtése nyomán azt írta, hogy: „a székely nép

képzeletében a cigánynak a kovácmesterség veleszületett állandó sajátossága, úgy hogy még akkor is első sorban kovácsnak tekinti azt, ha véletlenül más mesterséget űz; még a muzsikás cigányt is úgy képzei, hogy az a kovácmesterséghez is ért, holott a muzsikást megint nem tudja másnak elképzelni, mint cigánynak...” (Kolumbán, 1903. 142.). A ritka példák egyike, amikor egy jelenség több évszázados fennmaradása nem bizonyul esszencialista mítosznak.

Második korszak: a 18. század közepétől a 19-20. század fordulójáig

A romák által végzett munkákra a legtöbb településen volt kereslet, de általában korlátozott mértékben – így kódolva volt a válság lehetősége, amint a cigányok száma elér egy bizonyos szintet. Nyomatékosan hangsúlyozom: a „túlnépesedés” mindig korhoz és társadalmi kontextushoz kötött fogalom: például a 11-13. században több nyugat- és közép-európai ország túlnépesedettnek számított, ezért gazdasági kivándorlókat bocsájtott útra (a Magyar Királyságba is, ahol tárt karokkal fogadták őket); ma ugyanezen országok, megsokszorozódott népességük mellett is inkább gyarapodásuk lelassulása vagy visszafordulása miatt aggódnak. A romák esetében az okozhatta a gondot, hogy munkáikra akkora kereslet volt, amely falvakként csak néhány családot tudott eltartani. A válság előjelei – legalábbis a magyarországi romák legkiválóbb történésze, Nagy Pál szerint (1998) – már a 18. század elején kirajzolódtak, mégis, a romák, az össznépességnél gyorsabban gyarapodó létszámuk⁸ ellenére is képesek voltak rugalmasan alkalmazkodni a helyzethez, némileg kitágítani a szűkülő „akaró” kereteket.

Az egyik stratégia újabb és újabb települések „meghódítása” volt: a korszak végén, az 1893-as összeírás 7962 településen talált romákat, ebből 7220-ban letelepülve (Cigányösszeírás, 1895. 27.). Igaz, egyrészt még ekkor is maradt 4731 település, amelynek előljárósága nem tudott a területén élő romákról, másrészt, az általam ismert korabeli, egy-egy településsel foglalkozó írások gyakorlatilag mindegyike azt jegyzi meg, hogy a cigányok már „régóta” ott élnek. Ironikus ellen-

tétben a cigányok „*vándorló hajlamáról*” szóló sztereotípiákkal és a „*letelepítésükrre*” irányuló törekvésekkel, a forrásokban megjelenő romák többsége már a 18-19. században nem bizonyult kifejezetten mobilisnak.

A romák másik stratégiája az általuk vállalt munkák körének tágítása, vagy a termékeikre támasztott kereslet bővítése (bár lehet, hogy itt optikai csalódás áldozatai vagyunk, pusztán azáltal, hogy ebből a korszakból lényegesen több forrás maradt fenn, mint a korábbiából). Az 1893-as vizsgálat csak ipari foglalkozásokból 40-et sorolt fel, nem számítva a „*másféle ipar*” – nyilván nem egy elemű – kategóriáját (Cigányösszeírás, 1895. 62-71; Dupcsik, 2015b. 1. táblázat) – miközben a felnőtt romáknak „csak” 29%-a dolgozott az iparban. Vályogvetés, kosárfonás, famegmunkálás és más hasonló munkák soráról tudjuk, hogy a középkorban és kora újkorban ezeket jórészt maguk a parasztok végezték, míg a 19. század végén már „*tipikus cigánymunkának*” tartották ezeket (noha szinte egyiket sem végezték kizárólagosan romák); az „átadás” sebessége és mértéke szinte településről településre változott, nyilván rugalmasan alkalmazkodva a helyi igényekhez és lehetőségekhez.

Egy jó példa a „keresletbővítésre”: az 1782-es összeírás szerint a kovácskodás volt a leggyakoribb foglalkozás a cigányok között – mintegy négyszer annyi roma művelte, mint a második leggyakoribb munkát, a muzsikálást. Az 1893-as összeírás idejéig a cigány kovácsok száma mintegy kétszeresére nőtt, tehát nagyobb mértékben, mint az össznépesség, mégis, a vizsgálat idején még mindig az egyik legnagyobb presztízzsel bíró szakmának számított. Az igazi sikertörténet azonban a cigány zenészeké, akiknek a száma az említett két vizsgálat alatt a *tíz és félszeresére* nőtt (Kemény, 2000. 10.).

Érdemes egy megjegyzés erejéig kitérni e sikerre, hisz, mint köztudott, nem csak „mennyei” növekedés történt, hanem a *cigányzene* ebben a korszakban, a romák tevékenysége nyomán szerzett nagy megbecsültséget. „*A cigányok sok helyen csak a parasztokat és az alacsonyabb rendű embereket szolgálják ki zenéjükkel*” – fogalmazott egy 1776-os újságcikk (Sárosi, 2004. 20.), de már ez az írás is mecénásaik által megfestetett, ünnepezt, főúri és uralkodói udvarokhoz meghívott, külföldön turnézó zenészekről számolt be. Az 1893-ban össze-

írt csaknem 17 ezer roma zenész nagy többsége nyilván nem ilyen „sztár” lehetett, sokáig élt a zenész-fémműves többszörös megélhetési forma is.

A cigányképek szempontjából: keserűen ironikus, hogyan változott a cigányok zenélésének megítélése. *„A »természet fiai«: ilyenként mutatják be a cigányzenészeket a 19. századi romantikus ábrázolások – odáig el, mintha a tudományukat is a természettől kapták volna. A valóság: a legjobbaknak... rengeteget kellett tanulni”* (Sárosi, 2004. 13.), s tanultak is. A 20. század első felében zenetudományunk nagyjai azonban éppen emiatt „ítélték” nagyfokú presztízavesztésre a cigányzenét: nem tekinthető sem magyar, sem cigány népzeneének, ez *„csak műzene”* (Bartók, 1931). Ráadásul egy olyan korszakban (lásd következő fejezetet), amikor szórakoztató zenén belül is visszaszorult a cigányzene fogyasztása.

Visszatérve a korszak társadalomtörténetére: a harmadik stratégia a különböző munkák rugalmas kombinálása és változtatása – a cigányok foglalkozása, amit ekkortájt és később az összeírások és statisztikák rögzítettek, gyakran valószínűleg a legfontosabb (vagy az adatfelvétel idején fontos) foglalkozást jelölte, nem az egyetlent.⁹

Válságot bizonyos mértékben éppen az okozott, hogy a korabeli ún. felvilágosult abszolutista állam válságot vizionált és „kezelní” próbálta azt: Mária Terézia (1740-1780) kései korszakában és II. József (1780-1790) uralkodása idején megpróbálta *„letelepíteni”* és erőszakosan beolvasztani a cigányokat. Nagyon tanulságos, hogy míg a magyar kortárs és történeti gondolkodás általában kudarcnak ítéli II. József kísérletét, addig a romák *„felemelésének”* kísérlete vagy figyelmet sem keltett, vagy helyeslést váltott ki.

Jól bemutatható ez például az uralkodó két rendeletén: egyik segítségével fokozatosan, több év átmenettel a német akarta kötelezővé tenni a *közigazgatásban*, de ez hatalmas felháborodást váltott ki Magyarországon. *„Tévedés azt hinni, hogy el akarom nyomni a magyar nyelvet – magyarázkodott II. József a magyar kancelláriának, tehát egy kormányhivatalnak, amely csatlakozott a tiltakozáshoz. – Rendeletem nem irányul sem a magyar nyelv, sem a Magyarországon beszélt többi nyelv ellen. Csupán az a célom, hogy felszámoljam a latint, ezt*

a holt nyelvet, melyet csakis a tudósok használnak. Nem azt kívánom, hogy emberek milliói nyelvet váltsanak, csupán azt, hogy akik a közügyeknek szentelik magukat, a németet használják a latin helyett... Semmiképp sem szándékom az anyanyelv kiirtása...” (Fejtő, 1997. 311-312; Kosáry, 1983. 434.). Vessük össze a fentieket a következő rendelet-részlettel¹⁰ (amelyet nem követett sem politikai tiltakozás, sem mentegőtőzés): *„A jószágos királyi akarat az, hogy ezek az emberek ne éljenek egymás között és ne merjék anyanyelvüket használni, hanem válasszák el őket egymástól. Ha eltiltják őket életmódjuktól és anyanyelvük használatától, jobbágyokká és mesteremberekké formálódhatnak, és ezen módon fokozatosan eltűnik a neve is ezen népnek...”* (Mezey, 1986. 85-94.).

A felvilágosult abszolutizmust az össztársadalom vonatkozásában túlzás lenne azzal vádolni, hogy egy *„korát megelőző totalitarista állam”* lett volna, amely éppúgy az alattvalók élete minden mozzanata, mindennapi élete, gondolatai stb. ellenőrzésére törekedett, mint a 20. században felbukkanó „igazi” totalitarista államok; II. József alatt nem volt terror, politikai foglyok, „tisztogatások”, a cenzúra engedékenyebb volt, mint korábban (és mint a következő háromnegyed évszázadban, 1848-49 kivételével) bármikor. Ezért kelt döbbenetes hatást a cigányokra vonatkozó rendeleteinek az olvasása egy nép megsemmisítésének nyíltan bevallott szándékáról; s az eszközök, amellyel ezt a célt el akarták érni: *a cigány társadalmak átgondolt és brutális szétverése, egészen a családok szintjéig*. Nem túlzás ez az erős fogalmazás: például nem „csak” azt tiltotta rendelet, hogy a romák az egyik megyéből a másik megyébe átjárjanak, de még a *szomszéd utcákban lakókat sem látogathatták meg*.¹¹

A roma közösségek kapcsolatrendszerére *„a gonosz érintkezés fonalának”* minősült, amelyet értelemszerűen meg kell szakítani. A mai ember „visszakérdezne”, hogy minden romák közötti kapcsolat *„gonosz érintkezés”* megnyilvánulása lenne, még a rokoni kapcsolatok fenntartása is? A válasz egyértelmű *„igen”*, hiszen még a roma családokat is szétverésre ítélték: gyerekeiket elrabolták és kényszermunkára ítélték. *„Nem különben el kell venni ezen jószágos királyi rendelkezés értelmében a gyermekeiket, mihelyt négyéves korukat betöltik, és nevelésre a parasztokhoz kell adni. (...) ...úgy a fiú, mint a lány-*

gyermekeket negyedik évüktől fogva tíz éves koruk betöltéséig a parasztnak tartják az említett bér ellenében, azután pedig mint ostoros gyerekeket alkalmazzák, annyi évig szolgál, mint ahány évig tartották, minden bér nélkül ugyanazon parasztnál” (Mezey, 1986. 85-94.). Valószínűleg több ezer családot sikerült megbontani vagy szétverni, s csak találgatni lehet, hogy az ily módon reszocializált nemzedék hány tagjába „sikerült” állami segédlettel jól megalapozott társadalomellenes attitűdöket nevelni.

A kísérlet átgondoltságát mutatja, hogy anyagilag is érdekelte azokat a parasztcsaládokat, ahová az elrabolt cigánygyerekeket szánták, és e politika „modern” voltát mutatja, hogy a költségek egy részét a gyerekeiktől megfosztott szülőkre próbálták hárítani... Lehet, hogy a jozefinista állam mégis egy „koraszülött totalitáriánus állam” volt? Koraszülött, mert egyelőre csak a legkiszolgáltatottabb csoporton, tehát a cigányokon „próbálta ki” azt a *policy*-t, amelyet 20. századi utódai egész társadalmakra próbálnak kényszeríteni?

A hiperaktív II. József után, a korszak végéig csak villanásnyi időszakokra terelődött a hatóságok pillantása a romákra – s kiderült: állami „segítség” nélkül a cigányok egész jól boldogulnak. A romák helyzetének változatosságára – és az ehhez képest kissé „félrecsúszó” cigányképek értelmezésére – jó példa az 1841-43. évi erdélyi országgyűlés közigazgatási bizottsága által készített állásfoglalás. Az irat elemző részében a romák nyolc kategóriáját különböztették meg – a társadalomtörténészek nagy sajnálatára az arányok megbecslésére tett kísérlet nélkül. A legtöbb kategóriával, állapítják meg, nincs gond, például vannak, *„kik mint mesteremberek résszerént [részben] falukon résszerént városokban lakva rendes életmodot folytatnak”* (Mezey, 1986. 111-114.), de más, *„rendes lakással”* esetleg nem rendelkező csoportokról is azt állapították meg, hogy – mai kifejezéssel – problémátlanul integráltak a társadalomba. Voltak ugyan szűkösen élő napszámos rétegek is, de az ő helyzetükben nem volt semmi specifikus, hiszen több millió ember, a parasztnak többsége ekkor már telekkel nem rendelkező zsellér volt. *„Léteznek úgynevezett sátoros Cigányok, kik a földműveléstől s általában a munkától iszonyodva nem csak vándor, hanem örökös kóbor éltet folytatnak, kik*

rosta készítéssel, üstfoltozással, s más hasonló mesterségekkel néha foglalkoznak ugyan, de nem annyira kenyérszerzés végett, mint többnyire csak ürügyül, mely alatt nyomorult éltöket jövendőmondások, hamis huszasok készítése s más hasonló nemű családja által szokták fenntartani” – érdemes megfigyelni, hogy még e „problémás” csoportra sem olvastak olyan súlyos bűncselekményeket, mint amelyeket a 20. században oly gyakran tesznek.

„A fellyebbiekből kitetszik, miszerént az Erdélyi Czigányokat a Föld több lakosaitól nemzetileg megkülömböztetni nem szükséges, de sőt a legnagyobb igazságtalanság lenne, mivel léteznek köztök igen sok rendes életmódot folytatók, kikre nézve semmi ok sincs megkülömböztetett Törvényeket hozni, sőt... nem felesleges Törvény által kimondani, miszerént az állandólag megtelepedett és rendes életmódot folytató Czigányok a többi Földnépével minden megkülömböztetés nélkül ugyanazon helyzetben és viszonyban állanak [kiemelés tőlem – DCs]” – állapítja meg elégedetten a jelentés. Majd ezt követően hosszasan foglalkozik *„a kóborlók”* kategóriájával, *„kik a munkától és rendes életmódtól... irtozva”* élnek, s akikkel kapcsolatban sürgető teendő, hogy *„megtelepíttessenek”* (Mezey, 1986. 111-114.). A folytatásban azonban elmosódik, hogy nem „a” cigányokról, hanem azok egy kis hányadáról van szó, s a jelentés címe is *„a [kiemelés tőlem – DCs] cigányok letelepítésének kérdéséről”* szól. Miközben minden társadalomtörténeti adat arra utal, hogy a 19. században a magyarországi romák döntő többsége letelepedetten élt.

Egy másik, több szempontból is tanulságos példa: Kovács János néprajzkutató *A cigányok Szegeden* címmel (1895) háromrészes cikket írt arról, hogy a szegedi romák már a 18. században jól integrált, a többségi lakossághoz életmódjában hasonló csoportot¹² alkottak, amelyet munkájában inkább a nem cigány vetélytársak próbáltak akadályozni. Az idillinek tűnő képet azonban olyan megjegyzések pettyezik, hogy *„a cigányok tömérdek galibát csináltak”* (Kovács, 1895. 187.), hogy *„hunczutságukért a megfelelő botbüntetést”* kellett kiállniuk (Kovács, 1895. 193.), hogy tetteikből újra meg újra *„élénken kitetszik az ő rakonczátlan viselkedésük és gonosz természetük”* (Kovács, 1895. 190.), *„fárao-népének rakonczátlan*

és gonosz természete meg szokása” (Kovács, 1895. 189.). A forrásokat bőven használó cikk azonban *kizárólag* apróbb kihágásokat említ (káromkodás, rágalmozás, árult lovak manipulálása, stb.), s nincs semmilyen összehasonlítás arról, hogy ezek a „bűncselekmények” (és a súlyosabbak) mennyire voltak elterjedtek a nem roma lakosság körében. Pusztán a 28 oldalas cikk alapján nem lenne érthető, miért használ szerzője újra meg újra a dehonesztáló jelzőket a cigányokra.¹³

A minden korábbinál alaposabb 1893-as cigányösszeírás esetében is ugyanazt láthatjuk: az adatok szerint a romák társadalmi helyzete nagyon változatos, de túlnyomó többségét nem választja el szakadék a többségi társadalom hasonló státusú csoportjaitól; ugyanakkor az adatok korabeli értelmezése legjobb esetben is ambivalens, kétkedő, lenéző (részletesebben: Dupcsik, 2015b). Ez a kettősség – és néhány, az adatokból kibontható, utólag visszatekintve más jelentőséget kapó tendencia – előrevetítette annak lehetőségét, hogy a romák szocio-ökonomiai helyzete romlani fog, illetve azt is, hogy a domináns cigánykép által erre „előkészített” közvélemény *nem* együttérzéssel fog reagálni.

E hipotetikus előrejelzés rossz várakozásaiból végül még rosszabb valóság lett: a cigányok társadalmi-gazdasági helyzete a következő évtizedekben valóban folyamatosan romlott, de a nem roma közvélemény ezt szinte észre sem vette, eszszencialista cigányképe miatt a 20. század első felének nyomasztó helyzetét vetítette vissza a múltba is. Másrészt, a társadalom nem hogy segítő kezét nem nyújtott a cigányoknak, de igyekezett őket még mélyebbre nyomni, kiszorítani őket a társadalomból – s végül, 1944-45-ben már az életből is.

Harmadik korszak: a 19-20. század fordulójától az 1960-as évek elejéig

Az első korszakban tehát a romák megtalálták azokat a társadalmi-gazdasági kereteket, amelyek közé több-kevesebb sikerrel beilleszkedtek; a második korszakban pedig ezek a keretek rugalmasnak és bővíthetőknek bizonyultak. A harmadik korszakban azonban e keretek egyrészt zsugorodni kezdtek

(miközben a romák létszámának további gyarapodása¹⁴ miatt már az is problematikus lett volna, ha csak nem növekednek tovább), másrészt rugalmatlanná váltak, megkeményedtek, s csapdává váltak a romák körül. Magyarán: a hagyományos foglalkozások egyre kevesebb romát voltak képesek eltartani, míg a továbblépés, a mobilitás roppant nehézzé vált.

Érdeemes összevetni ezt a helyzetet a magyar parasztság kényszer-mobilitásával (már csak azért is, mert – egészen a legutóbbi időkig – a legnagyobb részét falun élő cigányok számára sokszor „a paraszt” jelentette a nem romát): 1848-ban az ország lakosságának mintegy 90%-a élt a mezőgazdaságból, míg napjainkban már kevesebb, mint 5%-a. Ez azt jelenti, hogy másfél száz éven keresztül hatalmas tömegek kényszerültek elhagyni a földet, az iparba, egyes városi szolgáltatói állásokba (altiszt, házmester, „kisfixes”), illetve, a 19-20. század fordulója körüli évtizedekben részben a tengerentúlra távozni. Ez az áradat egyrészt nagyon erős konkurenciát jelentett azon cigányok számára, akik esetleg szintén az ipar felé vették volna az irányt; másrészt e korszakokon átnyúló folyamat legnagyobb részében *még így is munkaerő-túlkínálat maradt az agráriumban*, minimálisra csökkentve az esetleg mezőgazdasági munkákat vállaló cigányok esélyeit. Az a modern nagyipar pedig, amely a következő korszakban tömegesen felveszi majd a roma munkavállalókat, a 20. század első felében *még nem* volt erre képes, de *már* képes volt arra, hogy szűkítse a keresletet a romák háziipari munkái iránt (Dupcsik, 2015b).

A két világháború között már tömeges volt a cigányok tartós munkanélkülisége és nyomora. Még egyszer hangsúlyoznám: ez a helyzet a 19-20. század fordulója *után* alakult ki, de a kortársak úgy látták, hogy ez „*ősidők óta*” fennáll, mert kizárólag a cigányok cigányságának „köszönhető”.

Tévedés lenne, régimódi ökonomizmussal pusztán a gazdasági alapjuk megingásából levezetni a harmadik korszak hosszú krízisét; ez csupán egy többtényezős magyarázat egyik eleme, amelynek másik lényeges alkotórésze *az ideológiai klíma megváltozása*. A századforduló környékén ugyanis megjelentek, az első világháború kataklizmája nyomán pedig előretörték azok a politikai irányzatok, amelyek radikális „gyógymódokkal” próbálták kezelni a modern világ vélt vagy valós bajait. Ezek

az ideológiák mindig „felmutattak” egy vagy több csoportot is, amelynek a helyzete, tettei, akár csak a pusztá léte társadalmi problémákat okoz (vagy súlyosbítja azokat), tehát akiket a kavargó indulatok célpontjainak jelölhettek ki. A romák domináns képében, mint láttuk és még látni fogjuk, mindig is ott voltak azok az elemek, amely miatt a cigányellenesség „jó alapanyagnak” mutatkozott a kisebbséggyűlölő ideológiák számára, és a két világháború között Európa ezen régiójában, ahová Magyarország is tartozik, az ilyen „*ordas eszmék*” évadja köszöntött be. A folyamat a holokausztba torkolt, amikor – a zsidóság mellett – a cigányokat is megpróbálták kiirtani (Bernáth, Orsós és Brassói, 2015; Dupcsik, 2015a).

1945-ben döntő vereséget mértek ezekre az ideológiákra és az azokat világgá üvöltő mozgalmakra, az így támadó úrt azonban, mint ismeretes, Magyarországon sem a demokratikus eszmék és mozgalmak töltötték be, hanem a kommunizmus. Ahhoz képest, hogy a szocializmus milyen ambíciókkal, és milyen brutális eszközöket használva látott hozzá a társadalom egészének radikális átalakításához, meglepő, de az első másfél évtizedben a romák sajátos helyzetében kevés változás történt. Továbbra is a margóra szorítva élt a nagy többségük, és elsősorban, sőt, szinte kizárólag a rendvédelmi hatóságok reszortja volt velük foglalkozni.

Negyedik korszak: az 1960-as évek elejétől 1990-ig

1961-ben az MSZMP KB Politikai Bizottsága nevezetes határozata emelte a politika legmagasabb köreibe a romák ügyét. A „cigánykérdés” megfogalmazása a „jó öreg” civilizatorikus megközelítés felújított, szocialista változata segítségével történt: a cigányság nem etnikai, hanem sajátos kulturális vonásokkal rendelkező szociális csoport,¹⁵ amely problémás helyzetét a múltból (=az *előző* társadalmi-politikai rendszerektől) örökölte, s amelynek „felemelése” teljes mértékben a totalitarisztikus állami akarat függvénye. Némi cinikus leegyszerűsítéssel – de torzítás nélkül – úgy is lehet fogalmazni, hogy a pártállam *valamennyi* társadalmi csoporthoz valami

hasznló módon viszonyult, s miután a „felemelési” szándékai kiváltotta ellenállást letörte, „*végül sort kerített*” a romákra is.

Az 1960-as évek elejétől nagymértékben javult a romák társadalmi-gazdasági helyzete. Egy viszonylag lassan változó mutató segítségével: 1971-ben, a Kemény István és munkatársa által elvégzett kutatás szerint a cigányok 66%-a „*putriban vagy kunyhóban*” élt – az 1993-ban megismételt vizsgálat idején már csak 6%-a; 1971-ben a romák lakásainak 8%-ában volt vezetékes víz, míg az 1993-as érték 65%, és így tovább (Kemény, Janky és Lengyel, 2004. 52-54.). A javulás mögött elsősorban a romák (vagy legalábbis a roma férfiak) ekkor kialakuló teljes foglalkoztatottsága állt, amelyet nem magyaráz pusztán az, hogy a szocializmus korában „*kötelező volt dolgozni*” – hisz’ nem életszerű, hogy a Rákosi- és a korai Kádár-rendszer kevésbé szigorú lett volna, mint a konszolidálódott kádári rezsim.

A tartós munkanélküliség felszámolását a szocialista rendszer alapvonásai magyarázzák: a gazdasági egységek éppoly növekedésorientáltak voltak, mint a piacgazdaság vállalatai. Míg azonban egy vállalat a piacgazdaságban nem teheti meg, hogy (tartósan) veszteséges legyen, addig a szocialista üzemek és gyárak alapvetően érzéketlenek voltak a költségekre, a nyereség vagy veszteség szempontjaira. Ebből a sajátos ipari szerkezetből a pazarlás és a hiány állandó újratermelődése (Kornai, 1980, 2012) következett, beleértve a munkaerő „pazarlását” (értsd: tömegesen felvettek olyan munkaerőt is, amely egy piacgazdaságban, pusztán gazdasági megfontolások alapján „szükségtelen” lett volna).

Így a szocializmus utolsó három évtizedében a romák (pon-
tosabban a roma férfiak) körében a foglalkoztatottság mértéke nem különbözött érdemben az össznépeség hasonló mutatójától. Ennek köszönhetően javult lényegesen a romák többségének életszínvonala, társadalmi helyzete, lakáskörülményei az 1960-as évek legeleje és 1990 között. Tehát a javulás nem elsősorban annak következménye, hogy a rendszer segíteni „akart” rajtuk és „felemelte” őket, hanem a rendszer működésének bizonyos sajátosságai vonták maguk után. Az már más kérdés, hogy a rezsim kommunikációja kisajátította, s a saját jószándékú akaratának tulajdonította a változást. (De ezt is olyan stílusban és kommunikációs technikákkal, hogy a nem

cigány többség körében számos legenda kapott lábra a romák „túlzott” juttatásairól és azok „méltatlan” felhasználásáról).

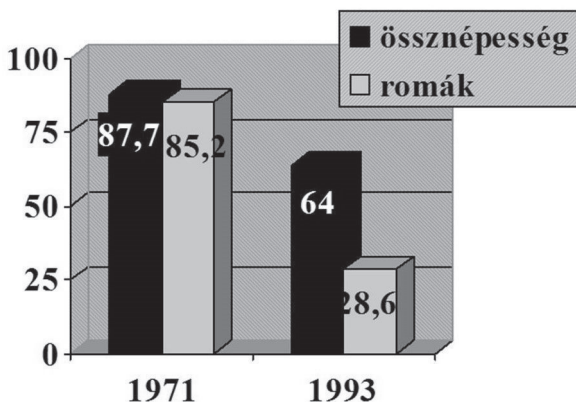
Egy jellegzetes példa: a valóban tudatos szociálpolitikai segítségnek szánt „*telepfelszámolási program*” keretében épült lakások nagy többsége, ha nem is putri volt, de minőségi mutatóit tekintve a kor sztenderdjei szerint is elmaradottnak számított; az új lakások többsége túlnyomórészt vagy teljesen cigányok lakta környéken, általában település(rész) szélére épült. Magyarán: *de facto* újraépítették cigánytelepeket, *telepfelszámolásként kommunikálva*. A program kezdetén (1965) összeírt 55 ezer, felszámolásra érdemes lakás helyett mintegy 23 ezer új lakást építettek, 20 év leforgása alatt (Berey, 1990; Dupcsik, 2009. 201-210.). Ez azt jelenti, hogy cigányok lakásviszonyainak javulása döntő részében *nem* az állami programnak köszönhető, hanem annak, hogy az évtizedes stabil munkaviszonyba került romák igényelhettek „panel” (állami vagy szövetkezeti lakást) a városokban, parasztházat a falvakban, vagy építkezhettek.

Metaforikusan: a 19-20. század fordulója körül az út, amelyen a romák haladtak, hirtelen zsákutcává változott. Megfordulni nem volt hely, megrakott szekérrel kellett volna kitolatniuk, szűk síkátorok hálózatán keresztül, amelyet időnként forgalmas főutak vágtak keresztül, de ide szekérrel tilos volt behajtani, s jármű váltására sem volt lehetőség; időnként pedig mintha valahogy beragadt volna az ő irányukba a piros lámpa... A szocialista rendszer kijuttatta ugyan őket ebből a kelepceből, de oly módon, hogy a zsákutcát körülvevő egész városnegyedet lebontotta, lerombolta, időnként lebombázta. A rendszer vezetői aztán tudatosan segítő szándékú társadalompolitikának tüntették fel társadalom-átalakítási kísérleteiknek ezt a nem szándékolt következményét, s ezt az áttatást elfogadta a nem roma közvélemény is – amelynek nagyobb része meg volt győződve arról, hogy a cigányok addig is csak maguknak köszönheték nyomasztó helyzetük kialakulását, s „*nem érdemelték meg*” (az amúgy nagyon túlértékelt) „*segítségét*”.

S ez a korszak még három évtizedig sem tartott, aztán hirtelen, egyik évről a másikra, újra a cigányok köré nőtt a korábbi útvesztő – erről szól az ötödik korszak.

Ötödik korszak: a rendszerváltástól napjainkig

1. ábra. Aktív keresők aránya, 15-59 éves közötti férfiak, 1971 és 1993 (%) Forrás: Kemény, Janky és Lengyel, 2004.

1985 és 1993 között Magyarországon összesen több mint egymillió munkahellyel lett kevesebb – miközben a roma foglalkoztatottak száma közel 70 ezerrel csökkent (Kemény, Janky és Lengyel, 2004. 97.). A cigányok felülreprezentáltak voltak az ekkor visszaszoruló foglalkozásokban és iparágakban, a depresszió sújtotta térségek lakói és az alacsony iskolázottságúak között, s ez már önmagában elég lett volna ahhoz, hogy a tartósan munkanélkülivé válók között is számarányuknál jóval nagyobb hányadban jelenjenek meg. Ráadásul, bár a problémákat *nem okozta, de tovább fokozta a diszkrimináció* – tehát az a gyakorlat, hogy ha egy munkaadó választhat, hogy adott munkahelyre romát vagy nem romát vesz fel, akkor a mai Magyarországon igen gyakran ez utóbbit választja. Így hiába, hogy 13-szor annyi nem cigányok által betöltött állás szűnt meg, mint ahányat romák töltöttek be – az aktív korú romák körében többségbe kerültek azok, akik tartósan kiestek a munkaerőpiacról (1. ábra).

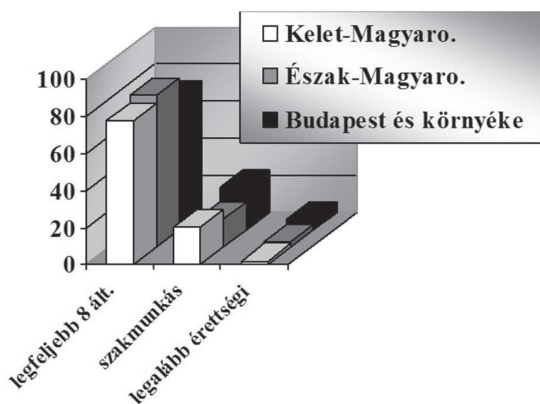
Egy tanulságos példa: az 1893-as összeírás szerint az egy mástól meg sem különböztetett bányászatban és kohászatban 115 roma férfi és 4 nő dolgozott (Cigányösszeírás, 1895. 61.)

– ez a 15 év feletti és a 15 év alatti, de foglalkoztatott romák mintegy 0,1%-át jelentette. „*Bányászoknak a cigányok nem valók...*” – születik meg a kutatási adatokat elemző Herrmann Antal általánosítása (Cigányösszeírás, 1895. 81.).

1971-ben, az ország mai területén közel ötszörösére nőtt cigány népességben, a férfiak körében teljes, a nők körében kiterjedt munkaviszony mellett a foglalkoztatott romák mintegy 2%-a bányában, 1-1,5%-a kohászként dolgozott (Kemény, 1976. 56.) – a foglalkozási kategóriában dolgozó cigányok száma tehát 30-36-szorosára nőtt 1893-hoz képest. Majd a magyar bányáiparban dolgozók száma, ha az 1980-as értéket 100%-nak vesszük, akkor alig húsz év alatt mintegy 7%-ra csökkent.

A romák többségét sújtó hátrányok között kiemelt helyen szokták emlegetni a nem cigányok átlagától *elmaradó iskolázottsági szint*jüket: még a fiatalabb korosztályokban is a legfeljebb 8 általános elvégzése a leggyakoribb (2. ábra).

2. ábra. A 15-39 éves romák iskolai végzettsége egyes régiókban, 2003 (%) Forrás: Kemény, Janky és Lengyel, 2004. 92.

Az alacsony iskolázottság azonban nem csak ok, hanem okozat is, méghozzá – sokadszor is érdemes hangsúlyozni – nem a cigányok „cigányságának”, hanem társadalmi és történelmi tényezők összejárásának a következménye.

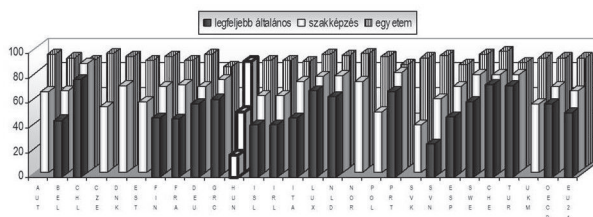
Először is: az oktatási lemaradás már a 19. század utolsó harmadában kialakult, s ez tipikusan egy nagyon lassan, több generáción keresztül megváltoztatható helyzet. A gyakorlatban ugyanis a legtöbb embernél már gyerekkorában eldőlt, milyen iskolai végzettséggel fog élni élete hátralévő évtizedeiben. A megszerzett végzettség pedig „hajlamos” az újratermelődésre: nem törvény ugyan, hogy az alacsony iskolázottságú szülőknek alacsony, a magas végzettségű szülőknek magas végzettségű gyerekei nőjenek fel, csak éppen ezek az esetek sokkal, de sokkal valószínűbbek, mint az ellentétei.

Másodszor: a szocializmus korában a közép- és felsőfokú továbbtanulás lehetőségei – minden ezzel ellentétes gyakori vélekedéssel szemben – szűkebbek voltak, mint akár a korabeli nyugati országokban (Bevan et al, 1992. 232.), akár napjainkban. Következésképpen – az akkor szinte kizárólag nem roma – középosztály gyermekei „tolongtak” ezekért a helyekért, csökkentve az alacsonyabb iskolázottságú szülők gyerekeinek amúgy is halványabb esélyeit. Ráadásul a szocializmus korában egy roma fiatal biztos lehetett benne, hogy még az általános befejezése nélkül is számíthat állásra, egy szakmunkás-bizonyítvány megszerzésével pedig nagy valószínűséggel többre is viheti, mint a szülei. Ezeket a várakozásokat szó szerint egyik évről a másikra lerombolta a rendszerváltással járó gazdasági átrendeződés, 1990 után azok a roma fiatalok, akik már évekkorábban elhagyták az iskolapadot, különösen, ha hátrányos helyzetű régióban éltek, ritkán tudtak váltani.

Harmadszor: a „*tudásalapú társadalomról*” szóló gyakori közhely-eregetések ellenére egyáltalán *nem fátum, hogy az átlagosnál alacsonyabb iskolai végzettséggel valaki okvetlenül kiessen a munkaerőpiacról*. Érdemes szemügyre venni a 3. ábrát, amely a 25 és 65 év közötti férfiak foglalkoztatási mutatóját ábrázolja az európai OECD-országokban. A vastagban keretezett fehér oszlopok a magyar adatokat mutatják, s a grafikus ábrázolásból jól kivehető: a diplomások esélye a foglalkoztatásra az igen magas átlagérték körül jár. Jóval kisebb az esélye a munkához jutásra azon magyar férfiaknak, akiknek érettségivel nem járó középfokú végzettsége van – ez az arány csak néhány másik országban volt ennyire alacsony. Végül a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők

esélye a foglalkoztatottságra Magyarországon messze a legalacsonyabb az országcsoportban: maximum 8 osztállyal az aktív korú férfiak 18%-a (míg a diplomások 85%-a) kapott nálunk munkát 2003-ban. Másfél évtizeddel korábban mindkét csoport foglalkoztatási mutatója 80% felett járt.

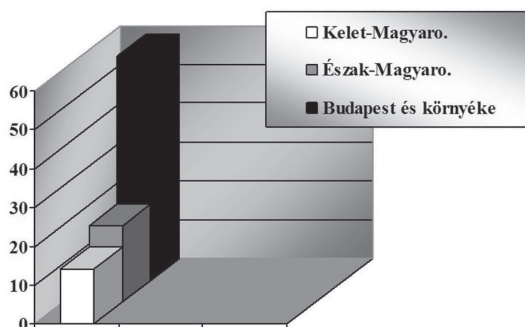
3. ábra. A 25-65 éves férfiak foglalkoztatási mutatója iskolázottsági szint alapján az európai OECD-országokban, 2011 (%) Forrás: OECD, 2013: Table A5.1b. 87-88.

Az 2. és 3. ábrát összevetve már nem csodálkozhatunk azon, hogy mekkora hanyatlás mutatkozik a romák foglalkoztatottsági mutatójában az 1. ábrán. De, nem lehet elégszer hangsúlyozni: *amíg volt számukra munka, addig a cigányok elsősorban többsége dolgozott, mint azt az 1. ábra 1971-es értékei is mutatják.* S nem csak azok mutatják, hanem a 4. ábra is: itt ugyanazokat a régiókat ábrázoltam, mint korábban, a 2. ábrán, s amely – emlékeztetőül – azt mutatta, hogy a romák átlagos iskolai végzettsége a budapesti régióban alig magasabb, mint Észak- és Kelet-Magyarországon. Mégis, a budapesti cigányok foglalkoztatottsági mutatója lényegesen magasabb (4. ábra), s tulajdonképpen nem marad el lényegesen a régió nem roma lakosságának foglalkozási mutatójától sem.

4. ábra. Roma férfiak foglalkoztatottsága egyes régiókban, 2003 (%)

Forrás: Kemény, Janky és Lengyel, 2004. 103.

E sorok szerzője a nehézkes megfogalmazást is vállalva újra meg újra azt írta, hogy „a romák nagy többsége”, „típusan”, „az átlagértékek”, stb. Minderre azért volt szükség, mert a cigányok sosem alkottak olyan homogén csoportot, mint ahogy azt az előítéletes cigányképek sugallták, manapság pedig differenciáltabb csoportot alkotnak, mint valaha. Nőtték egyrészt a regionális különbségek, másrészt megjelent és gyorsan növekszik egy főleg fiatalokból álló roma középosztály és értelmiség. A differenciálódást hangsúlyozó diskurzus azonban nehezen feloldható morális és szakmai dilemmákkal szembesül: ha *nem* beszélünk a *sikeres* romákról, akkor ezzel talán hozzájárulunk a sokat emlegetett esszencialista cigánykép újratermelődéséhez; ha viszont beszélünk a sikeres romákról, akkor ezzel talán hozzájárulunk a nagy többség kétségtelenül súlyos problémáinak bagatellizálásához vagy félreértelmezéséhez (Székelyi, Örkény, Csepeli és Barna, 2005). Abban viszont biztosak lehetünk, hogy az esszencialista cigányképek, s az azokból fakadó előítéletek valamennyi roma életét megnehezítik ebben az országban. És valamennyi nem romáét is.

Jegyzetek

- 1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Károli Gáspár Református Egyetem
- 2 Mivel a magyarországi elnevezés nem egyértelmű, a két kifejezést a továbbiakban szinonimaként kezelem (lásd még Dupcsik, 2011).
- 3 Messzire vezetne, s tér sincs az alátámasztására, de jegyezzük meg: az ezer évnél messzebbre nyúló múlt gyakorlatilag semmilyen vagy minimális jelentőséggel bír az utolsó néhány száz év történelmére nézve – *bármely* társadalom esetében; annál nagyobb viszont a jelentősége a 19. században születő nemzeti-etnikai *ideológiák* számára.
- 4 Az utóbbi kifejezésből következik egy újabb önkorlátozó gesztus: bár tudatában vagyok annak, hogy a cigányok transznacionális népcsoport, tehát Európa és a világ számos országában élnek, mégis, a továbbiakban kifejezetten a magyarországi romákról lesz szó.
- 5 Azaz: a cigányok aránya börtönökben nem haladta meg az állampolgársági arányukat. Manapság már feltehetően ez a helyzet, de ezt nem esszencialista módon, hanem társadalmi magyarázattal lehet megközelíteni (a romák felülreprezentáltak a legszegényebbek, a tartósan munkanélküliek, az alacsony iskolázottságúak között, a diszkrimináció és a szegregáció sokakra gyakorol demoralizáló hatást, stb. Dupcsik, 2009. 86-92, 162-167, 221-232; Dupcsik, 2010). Egy példával élve: azt sem a „génekkel” magyarázhatjuk, hogy 150 éve a diplomások 0%-a, manapság pedig többsége nő.
- 6 A megközelítés vagy állítja, vagy sugallja, hogy a kitaszítás, illetve a modernizáció kibontakozása nem csak időben esik egybe, hanem valamilyen kapcsolat kell, hogy fennálljon a két jelenség között. Ezáltal a kitaszított-kép – explicit vagy implicit módon, de – összekapcsolódik a modernizáció-kritikák kiterjedt és erős elméleti tradíciójával is.
- 7 Ne feledjük, hogy ez a feudalizmus kora, amikor a népesség elsősorban többsége úrbéres paraszt volt; a szabályozott függés alá kerülés *ebben a korszakban* a társadalmi integrációval volt azonos.
- 8 1782 és 1893 között a roma népesség mintegy 6,8-szorosára nőtt (Kemény, 2000. 10.), a magyarországi összlakosság ugyanazon időszakban mintegy 1,6-szeresére. A II. József korabeli összeírás 44 ezerre becsülte a romák számát; az 1893-as cigányösszeírás 272.776 fő adatait vette fel (ebből csaknem 65 ezret a mai Magyarország területén).

- 9 Havas Gábor az 1960-70-es években baranyai falusi romák között figyelt meg hasonló stratégiákat, amelyet ő akkor lassan visszaszorulónak látott (Havas, 1982); a rendszerváltás után azonban a kutatók hasonló stratégiáknak az újjászületését vagy inkább továbbélését figyelhették meg (pl. Szuhay, 1999).
- 10 Ami Mária Terézia egy rendeletének megerősítése.
- 11 „A távol lakóknak, valamint akik a szomszéd utcákban laknak, gyülekezését, lakomázását, mulatozását és a cigány nyelv használatát 24 pálcákkal [24 pálcáütéssel] szigorúan meg kell akadályozni.” Vagy: „A jószágos királyi rendelkezés szerint őket egyenként kell szétoasztani az uradalmak között, hogy ne lehessen közöttük társulás, és támasszanak minden oldalról akadályokat a köztük való veszedelmes kereskedésnek” (Mezey 1986. 85-94.).
- 12 II. József rendeleteire válaszol a szegedi előjáróság ismételten „kijelentette, hogy az itteni cigányok böcsületes családi életet élnek, nagy része házzal bír, itt lakó és civilisált... (...) Szegeden nem kellett a cigány csimotákat elszedni szüleiktől, mert itt azok már régtől-óta rendes családi életet éltek és egyébként is erős vigyázás alatt állottak. Itt nem kellett mesterségre szorítani őket; inkább a czéhek ellen kellett megvédeni az ő munkálkodásukat és készítményeiknek a vásárokon való árulhatást biztosítani. Itt nem kellett a sátorokat és földbe vajt gunyhóikat lerombolni, mert hiszen bent a város részekben régi időktől kezdve házakkal birtak, olyanokkal, mint a város szegényebb viszonyú lakosai. Itt nem kellett utálatos és piszkos cigány szokásaiktól eltiltani és munkára kényszeríteni, mivel az itt lakók mindannyian élelmet és keresetet biztosító foglalkozásokkal birtak és bár egy egészen külön álló kasztot képeztek is, szokásaikban, ruházkodásaikban és életmódjukban nagyon alkalmazkodtak a szegedi nép életmódjához, szokásaihoz és ruházkodásaihoz” (Kovács, 1895. 281.).
- 13 A cikk elemzését némileg részletesebben lásd Dupcsik, 2009. 55-57.
- 14 1893 és 1941 között (utóbbi évben a Tisztiorvosi Szolgálat becsülte meg a romák számát) az ország jelenlegi területén 1,8-szoros növekedés.
- 15 Nincs hely kitérni a szocialista rendszerek és a nemzeti-etnikai kérdéshez való viszonyuk kérdésére. Egy megjegyzés erejéig: az 1918 előtti politikai rendszerek természetesen nem tagadták a nemzetiségek létét (s a cigányságot is magától értetődően ezek közé sorolták), „csak” a politikai létezőmód lehetőségét tagadták meg tőlük. Trianon után viszont a nemzetiségek pusztasága

is potenciálisan traumatikus fejleménynek számított, amit nyomással vagy éppen szőnyeg alá söpréssel lehetett „kezelni”. A szocialista kor nemzetiségpolitikája és romapolitikája egyaránt inkább e korszak, mintsem a nyilvánosságban puffogatott „*le-nini elvek*” örökösének tekinthető.

Irodalomjegyzék

- Bartók Béla (1931): Cigányzene? Magyar zene? (Magyar népdalok a német zeneműpiacon). *Ethnographia (Népelet)*. 49-62.
- Bernáth Gábor, Orsós Julianna és Brassói Vivien (2015): *Nagy Betegség, Kín és Gyilkolás üdvözetét küldi – a roma holokauszt*. Kézirat, várható megjelenés 2015 második fele.
- Bevan, Nicolas et al (szerk.) (1992): *The Economist Atlasz of the New Europe*. New York: Henry Holt and Co.
- Bitterli, Urs (1982): „*Vadak*” és „*civilizáltak*”: Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete. Gondolat, Budapest.
- Cigányösszeírás (1895): *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Budapest, Atheneum. Hasonmás kiadás: Pécs: PJPTE – MTA–Soros Alapítvány – Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítvány. Hozzáférhető: <http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt04120202/index.html>
- Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris, Budapest.
- Dupcsik Csaba (2010): A cigánykutatások kritikai elemzése. *Kriminológiai Közlemények* 66. Budapest: Magyar Kriminológiai Társaság. 241-257.
- Dupcsik Csaba (2011): Megnevezés, meghatározás, megszámlálhatóság In: Böcskei Balázs (szerk.) *A cigányság „államosításának” veszélyei*. Hozzáférhető: http://www.ideaintezet.hu/sites/default/files/Megnevezes_IDEA.pdf (2011.12.12.)
- Dupcsik Csaba (2015a): Utószó. In: Bernáth Gábor, Orsós Julianna és Brassói Vivien (2015): *Nagy Betegség, Kín és Gyilkolás üdvözetét küldi – a roma holokauszt*. Kézirat, várható megjelenés 2015 második fele.

- Dupcsik Csaba (2015b): A cigányok társadalomtörténete a 19-20. század fordulóján. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.) *Alapirodomlak a hazai cigány népeességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret egyetemi oktatásához – munkacím*. Megjelenés alatt
- Fejtő Ferenc (1997/1937): *II. József*. Atlantisz, Budapest.
- Havas Gábor (1982): A Baranya megyei teknővájó cigányok. In: Andor Mihály (szerk.) *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest. 61-140.
- Kemény István (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Kemény István (2000): Előszó. In: Kemény István (szerk.) *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest. 7-37.
- Kolumbán Samu (1903): A cigány a székely nép felfogásában *Ethnographia*. 141-147, 383-392.
- Kornai János (1980): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi, Budapest.
- Kornai János (2012): *A szocialista gazdaság. Kornai János válogatott munkái II*. Kalligram, Budapest – Pozsony.
- Kosáry Domokos (1983): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai, Budapest.
- Kovács János (1895): A cigányok Szegeden. *Ethnographia* 187-198, 280-288, 388-393.
- Mezey Barna (szerk.) (1986): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985*. Kossuth, Budapest.
- Miskolczi Ambrus (2007): *Eposz és történelem. A Cigányiász avagy a cigánykép és az önkép megjelenítése a magyar és román irodalomban*. Lucidus, Budapest.
- Nagy Pál (1998): *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár.
- OECD (2013): *Education at a Glance 2013: OECD Indicators*. OECD Publishing. Hozzáférhető: <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2013-en>
- Rozvány György (1895): Cigányaink történetéhez. *Századok*. 577-579.
- Sárosi Bálint (2004): *A cigányzenekar múltja, 1776-1903. Az egykorú sajtó tükrében*. Nap, Budapest.

- Székelyi Mária, Örkény Antal, Csepeli György és Barna Ildikó (2005): *A siker fénytörései*. Sík, Budapest.
- Szuhay Péter (1999): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In: Glatz Ferenc (szerk.) *A cigányok Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 139-161.
- Tóth Péter (2010): A cigányok és környezetük kapcsolatai a 18. századig. In: Deáky Zita és Nagy Pál (szerk.) *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében. A Bódi Zsuzsanna emlékére rendezett történeti-néprajzi konferencia előadásai, Gödöllő, 2009. február 18-20.* Magyar Néprajzi Társaság – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Budapest – Gödöllő. 215-223.

CSERTI CSAPÓ TIBOR

A cigány csoportok helyzete a modern társadalomban – Szociológiai megközelítések és azok problematikája

A tanulmány célja, hogy betekintést nyújtson egyes szociológiai kutatási területek cigány csoportokkal kapcsolatos eredményeibe, kutatásaiba. Áttekintjük röviden ezeknek a kutatásoknak a fő irányait, s megvizsgáljuk ezeknek a romakutatásoknak a legfontosabb problémáit. Mindenekelőtt két alapl dilemmára kell rávilágítani, amely minden szociológiai jellegű vizsgálatnál felmerül (más kutatási területeknél egyébként hasonló módon szintén alapproblémaként kerülnek elő). Ezek közül az első, hogy milyen elnevezést használunk a csoport megnevezésére. A második pedig az a kérdés, hogy a vizsgálat során kiket is tekintünk cigánynak, romának, vagy a megnevezett csoport tagjának.

Jelen írásnak nem feladata, hogy az első kérdés tekintetében részletes elemzést adjon, azt kötetünk más írásai megteszik (ld. Kállai Ernő tanulmányát az európai cigány csoportokról, és Szalai Andrea, Orsós Anna, valamint Lakatos Szilvia írásait a hazai cigány népesség nyelvi csoportjairól!). Európa országaiban számos cigány csoport és azok alcsoportjai élnek, akik önmagukra saját elnevezést használnak, miközben a többségi társadalmak ettől gyakran eltérő néven illetik az adott kisebbséget. Ezek – ahogy azt a kötetben Dupcsik Csaba történeti áttekintésében bemutatja – gyakran a történeti múltból eredeztethető kifejezések, a görög athinganos eredetű cigány szó változatai (a magyarhoz hasonló például a cseh *cigan*, a latin *cinganus*, a német *Zigeuner*, a francia *tzigane*, *tsigane*, az olasz *zingaro*, a portugál *cigano*, a román *țigăna*, a spanyol *zingaro*, *zincalló*, a svéd *zigenare*, a szerb, szlovén és

horvát nyelvben a *cigan*, a vend *ciganj* illetve a török *çingene* külső népelnevezés. Mindegyik kifejezés a görög ατσίγανος (*atsziganosz*) – kitaszított – szóra vezethető vissza). Más esetben a cigányok vándorlása során felmerült feltételezett egyiptomi eredet jelzői jelennek meg az európai nyelvekben, melyek eredete a latin *aegyptanus* („egyiptomi”) szó (például az albán *evgjít*, *jevg*, az angol *gypsy*, a görög *ejiftos*, *giftoi*, a francia *gitans*, a spanyol *gitano*, illetve a délszláv nyelvekben szintén használt *gipcan*, *gupcan*, *egjupci*). Elsősorban Nyugat-Európa térségeiben az utazó (traveller) kifejezést is alkalmazták cigány csoportok leírására, miközben tudjuk jól, az utazó életforma és a cigány eredet nem feltétlenül fedi egymást.

A Londonban, 1971. április 8-12. között megtartott Első Roma Világkongresszuson maguk az ott jelenlévő, különböző cigány népcsoportokhoz tartozó küldöttek fogadták el konszenzussal azt, hogy a világ összes cigány származású emberének közös és hivatalos elnevezése a *rom* többesszámú alakja, azaz a *roma* legyen. Azonban ez sem vág egybe a különböző csoportok öndefinítív megnevezésével. Magyarországon leginkább a rendszerváltás utáni politikai beszédnek vált elemévé és terjedt el egyfajta politikai korrektségre, semlegességre való törekvésként a pejorálónak tartott cigány szó helyett a *roma* elnevezés használata. Ugyanennek a korrektségnek a keretében az utóbbi évtizedekben leginkább a kettős megnevezés (*roma/cigány*) használatos.

Az biztos, hogy a szociológiában általában nem az egyes alcsoportokkal foglalkoznak a kutatók, hiszen azok a szociológiai jellemzők, amelyekkel a társadalomkutatás foglalkozik nem e tekintetben körvonalazódnak, hanem általánosságban a cigány csoportokra vonatkoztathatók, ezért a szociológiai kutatások a többségi szemléletű, egybemosó *roma*, vagy cigány kifejezéseket használják definíciójuk és vizsgálati tárgyuk meghatározásakor.

A második kérdésre sem tudunk az előzőnél konkrétabb választ adni.

Kik az alanyai a szociológiai cigányvizsgálatoknak?

A népesség egy csoportjáról (legyen ez a példa kedvéért Magyarország népessége) kétféleképpen tudunk releváns szociológiai adatokat gyűjteni: Az első esetben ismernünk kell a sokaság minden egyes tagját, s róluk kell társadalomstatistikai adatokat felvenni – így működik a népszámlálás, amikor a rendelkezésre álló nyilvántartások alapján a hazai lakosság minden egyes tagját felkeresik a számláló biztosok, s a felvett adatok értelemszerűen a valósághoz erősen közelítő képet, statisztikai átlagokat fognak eredményezni, jól leírva a társadalom különböző megoszlásait, viszonyait. A másik módszer, ha a sokaságból módszertanilag helyesen kivitelezett, ún. reprezentatív mintát veszünk (erről ld. később!), s a mintába került személyek adatait rögzítve és elemezve vonunk le következtetéseket a teljes sokaság mutatóiról, megoszlásairól, a társadalomban zajló folyamatokról. A minta kiválasztáshoz is ismernünk kell azonban hozzávetőlegesen a csoport tagjait.

S itt érkeztünk el a cigánykutatások legfontosabb módszertani dilemmájához. Ismerjük-e azt a sokaságot, akiket cigánynak, romának, vagy akárhogy is nevezünk? Ehhez egy képzeletbeli mezőre fel kéne sorakoztatni a vélt csoport összes tagját, s velük elvégezni az adatfelvételt (mint teszi azt a Központi Statisztikai Hivatal a népszámlálási ívek elkészítésekor). Erre természetesen nincs lehetőség, hiszen amíg nem tudjuk, kiket tekinthetünk cigánynak a vizsgálat szempontjából, addig nem is alkotható meg egy teljes körű lista (más kérdés, hogy ez nem csak technikailag problematikus, de egyéni érzékenységet, állampolgári jogokat is sértene – ld. 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól 11. § (1)¹ Nem kevésbé problémás a reprezentatív vizsgálat esete sem, hiszen a minta kiválasztásához ugyanúgy ismernünk kellene a sokaság tagjait, de legalábbis meg kéne tudnunk mondani, milyen tulajdonságokkal, ismérvekkel kellene annak rendelkeznie, akik a mintába kerülhetnek.

A szociológiai vizsgálatok történetük során jellemzően két megközelítési úton igyekeztek válaszolni a *Ki a cigány?* kérdésre.

1. Az első a külső környezet ítéletére bízza ennek eldöntését; legyen az a vizsgálat kidolgozója, a kérdezőbiztos, vagy egy külső szakértőnek kinevezett személy, csoport. Kérdéses azonban, hogy milyen szakértelemmel felvértezve tudja ezt a kérdést megválaszolni bárki, s mi alapján ítéel egyeseket cigánynak, romának, míg másokat nem. Ezt a megközelítést használták már a XVIII. századtól elinduló cigányösszeírások, amikor antropológiai alapon, külső jegyek alapján, vagy a jellegzetes cigány nevek, esetleg származás alapján kerültek a mintába az adatszolgáltatók. De ide sorolhatjuk az 1971-es Kemény István nevével fémjelzett szociológiai vizsgálatokat, amikor az adott vizsgálati körzet helyi társadalmának tagjai (pedagógusok, tanácson dolgozó szakemberek, körzeti orvosok, védőnők) mutattak rá a körzetben élő cigány családokra, ahol azután a kérdőíveket kitöltették² (ld.később részletesen!), vagy az 1993-ban végzett KSH-vizsgálatot, amelynek során a *„jó helyismerettel rendelkező számlálóbiztosok a háztartásokat életvitel szerint sorolták be”* cigány életvitelű, illetve nem cigány életvitelű kategóriákba, s elemezték azok mintáit³. (Forray-Mohácsi, 2002) Kérdés, hogy mi alapján ítéel a külső környezet?

Külső jegyek alapján? Ez nem mondható éppen etikus, korrekt, de még csak pontos, jól megfogható és kategorizálható adatnak sem.

Nyelv alapján? Tudjuk jól (ld. Orsós Anna, Lakatos Szilvia tanulmányait!), hogy a hazai cigányság sem egységes nyelvi, de az egyes anyanyelvi csoportokhoz tartozók jelentős körei sem beszélik már az eredeti cigány nyelveket, ráadásul a magyarországi cigány népesség legnagyobb lélekszámú csoportja, a romungrók egyáltalán nem használják már évszázadok óta eredeti nyelvüket, magyar az anyanyelvük.

Kultúra alapján? Ehhez tudnunk kéne jól definiálni, mit is jelent a cigány kultúra, s ráadásul, miután a csoport sem egységes, nehéz lenne egységes cigány kultúrát számon kérni a csoporthoz soroltakon.

Nevek alapján? Az is ismert, hogy bár mindegyik hazai cigány csoport körében megtalálhatók a jellegzetes családnevek (a beás csoporton belül pl. az Orsós, Bogdán, Kalányos, illetve jellemzően a szlávós végződésű – ics, csics végű nevek, vagy pl. Ignác; az oláh cigányoknál az Oláh, Kolompár, Lakatos, Réz-

műves, Gáspár, Daróczi, Sztojka, Raffael, Mohácsi; de ugyanígy a romugróknál is találhatunk ilyen tipikus neveket: Sárközi, Boldizsár, Bódi, Dániel, Demeter, Farkas; Zsigmond, Zsigó, Zsiga, Rácz, Balogh, Bari, Suki (Kakuk M., 1993)...). Ezeket azonban nem csak a csoporthoz tartozók viselhetik, s a cigányok közt is akadnak szép számmal általános magyar családneveket viselők (Horváth, Kovács...).

Egyik meghatározási kísérlet sem visz bennünket tehát túl messzire tudományos téren. De a KSH 1993-as kísérlete sem, amely az életvitelt tette meg a definíció alapjául. Ebben az esetben rögtön felmerül a kérdés, hogyan lehetne pontosan definiálni a cigány életvitel fogalmát, mennyiben általánosítható ez a teljes cigány népességre? (Cserti, 2011. 2. fejezet)

2. A második módszer, amikor a jogszabályi környezet alapján a megkérdezettre bízzák annak eldöntését, vállalja-e etnikai hovatartozását, s az azt önként vállalók adataival dolgozik a vizsgálat. Így működik a népszámlálás, s minden hivatalos statisztika. Ez esetben azonban alapkérdés, hogy az önmagukat egy bizonyos nemzetiséghez sorolók köre alapmegoszlásaiban egyezik-e az általunk nem meghatározható csoport teljességének adataival, mutatóival, vagy az önkéntes identitásvállalás egyben olyan háttérváltozókkal is együtt jár-e, amelyek bizonyos irányokba torzítyják a mintát. (A példa kedvéért csak egy alapfeltevés, ha a cigány identitást vállalók jellemzőbben a csoport alacsonyabban iskolázott tagjaiból kerülnek ki, akkor az együtt jár minden olyan statisztikai jellemző torzulásával, amelynek a megoszlásai az iskolázottság mutatójával jellegzetesen együtt mozognak – foglalkoztatottság, átlagos gyermekszám, területi elhelyezkedés... Ha azonban azt feltételezzük, hogy az iskolázottabb, éppen ezért öntudatosabb értelmiségi réteg vállalja nagyobb elkötelezettséggel cigány származását, bármilyen szűk is legyen ez a rétege a jelenlegi cigány közösségnek, ez a másik irányba tolja majd a felsorolt mutatók értékeit.)

A definíciós dilemmák kiküszöbölésére alkalmazzák néha a kutatók, hogy a cigányságot gazdasági-szociális szempontból próbálják megközelíteni, egyfajta szegénységi problémakörre szűkítve a kérdést. A szociális megközelítés azonban nem elégséges, hiszen a magyarországi cigányság esetében egy lényege-

sen differenciáltabb csoportról van szó, s a kérdéskörnek nem pusztán gazdasági vetületei vannak. Másrészt a szociális nehézségekkel küzdők sem feltétlenül tartoznak a cigányok közé.

Ladányi János és Szelényi Iván 1997-es tanulmányukban azt a provokatív megállapítást teszik, hogy tudományos igénnyel magválaszolhatatlan kérdés, ki tekinthető cigánynak. Kijelentésükkel sok tekintetben egyet kell értenünk. Azt meg tudjuk állapítani, hogy egy adott időpontban ilyen, vagy olyan szempontok szerint ki tartja magát cigánynak. Mért tudjuk azt is, hogy a népesség egy-egy – általunk többé-kevésbé önkényesen, vagy véletlenszerűen kiválasztott – csoportja kit tekint cigánynak (Ladányi és Szelényi, 1997). A kapott minta azonban erősen függ a minősítést végző személyétől, beállítottságától, céljaitól. S ráadásul e módszer alkalmazásával nem kerülnek be a vizsgálatba a cigány társadalomnak azok a cigány származású tagjai, akik nyomtalanul felszívódtak a többségi társadalomban, s emiatt a közvélemény eredetüket nem tartja már számon.

A tudományos definíció problémái miatt bontakozott ki az a vitasorozat a Kemény István-féle iskola kutatói, illetve az ő megközelítésüket bíráló Ladányi János és Szelényi Iván közt, amely jól tükrözi, hogy a kérdés, a szociológiai cigányvizsgálatok alanya mennyire nehezen határozható meg a tudományosság alapjain, s mennyire megnehezíti ez a sokszínű és heterogén cigányságról elképzelt képünk megalkotását, mely gyakran nem csak a közgondolkodásban, de a tudományos írásokban is jelentősen leegyszerűsítve, általánosítva jelenik meg.⁴

Tény, hogy a környezet ítélete szerinti cigány csoport nem lesz azonos azzal a csoporttal, amely önmagát is cigányként definiálja, a külső minősítés azonban jogszerűtlensége ellenére kemény társadalmi tény. De bármi alapján ítélt is a külső környezet valakit cigánynak, az ítéletben ott van a veszély, hogy a külső minősítés önmagában is alkalmas lehet arra, hogy egyének, vagy embertömegek sorsát súlyosan befolyásolja. (Csalog, 1997)

Ugyanakkor a tudományos kutatások, vizsgálatok ma a cigányság felé elsősorban társadalmi-gazdasági hátrányos helyzetük feltérképezése, a megoldások keresése igényével fordul. Kell-e vizsgálni azt a cigány származású, de asszimilációra törekvő, cigány identitását fel nem vállaló egyént, aki teljes mértékben a társadalmi integráció útjára lépett, s problémái teljesen

eltérnek a magyarországi cigányság zömét érintő problémáktól? – érvelnek Keményék vizsgálati módszerüket megvédendő.

Végére is elmondható, bármely más etnikai-nemzetiségi-kisebbségi csoport esetében hasonló meghatározási nehézségekkel küldenénk, s még nem is említettük, mit lehet kezdeni a vegyes házasságok esetével? Az utódok hányadik generációig és milyen genetikai arányig sorolhatók az adott nemzetiséghez?

Csak hazai probléma?

A címben feltett kérdésre rögtön választ is adhatunk: Természetesen nem csak a magyar kisebbségi statisztikában jelentkeznek a fent vázolt pontatlanságok és dilemmák. A cigány népesség a kontinens minden országában hasonlóan társadalmi peremhelyzetben, hátrányos helyzetben, kirekesztettségben él, ennek következtében a hivatalos statisztikák pontatlanságai és a becslések esetlegességei ugyanúgy megnehezítik a pontos lélekszám adatok kezelését. Erre az 1. táblázat adatsora ad bizonyosságot. Bár mutatói lassan negyedszázadosak, sajnos nem áll rendelkezésre ilyen áttekintő és azonos időpillanatra vonatkozó összehasonlítható adatbázis a teljes kontinensre kiterjedően. Arra azonban megfelelő, hogy megfigyelhessük, minden ország esetében (ahol rendelkezünk megfelelő adatokkal) jelentős különbség adódik a kétféle úton generált mutatók között.

E probléma súlyosságára Forray R. Katalinék is rámutatnak egyik írásukban: „A statisztikai adatok rendkívüli ellentmondásos voltát érzékeltetheti pl. Moldova cigány lakosságának becsült lélekszáma. Hivatalos adatok szerint Moldvában 11 600 cigány él; az EBESZ becslése szerint inkább 20-30 000-re, a Moldvai Nemzetiségi Hivatal szerint 100 000-re, míg a Moldvai Roma Szociális és Kulturális Társasága szerint 200 000-re tehető a roma lakosság lélekszáma e kis országban. Egy további példa Ausztria lehet. Az osztrák állam elismeri a horvát (kb. húszezren élnek Burgenlandban és Bécsben), szlovén (ugyancsak kb. húszezren élnek Karintióban), magyar (kb. tízezer fő Burgenlandban és Bécsben) és cseh (kb. négyezren élnek Bécsben) etnikai kisebbségeket. De hivatalos kiadványok egyáltalán nem tesznek említést a 95 (!) főre becsült roma kisebbségről, amelynek lélekszáma valószínűleg

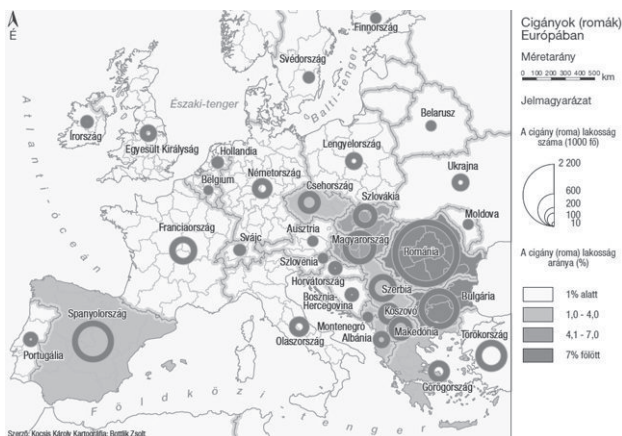
meghaladja a huszonötezret. Mivel a cigányságot az osztrák állam egyáltalán nem ismeri el etnikumnak.” (Forray és Szegál, 2000)

1. táblázat. Európa roma (cigány) népessége 1991 körül

Ország, régió	Össznépesség	Romák száma (becslés)	Romák aránya (becslés, %)	Romák száma (népszámlálás)	Romák aránya (népszámlálás, %)
Ausztria	7795786	20000	0,26		
Belgium	10045000	10000	0,10		
Ciprus	740000	500	0,07		
Dánia	5170000	1500	0,03		
Egyesült Királyság	57848000	90000	0,16		
Finnország	5042000	7000	0,14		
Franciaország	57042000	280000	0,49		
Görögország	10280000	160000	1,55		
Hollandia	15182000	35000	0,23		
Írország	3548000	22000	0,62		
Luxemburg	393000	100	0,02		
Németország	80595000	110000	0,14		
Norvégia	4245000	500	0,01		
Olaszország	57896000	90000	0,15		
Portugália	9858000	40000	0,41		
Spanyolország	39115000	650000	1,66		
Svédország	8668000	15000	0,17		
Svájc	6756000	30000	0,44		
„Nyugat- Európa”	380218786	561600	0,41		
Albánia	3261000	90000	2,76		
Bosznia – Hercegovina	4364574	40000	0,92	7151	0,16
Bulgária	8487317	635000	7,48	313396	3,69
Cseh Köztársaság	10302215	150000	1,46	32903	0,32
Horvátország	4784265	30000	0,63	6695	0,14
Koszovó	1956196	200000	10,22	45745	2,34
Lengyelország	38220000	40000	0,10		
Magyarország	10374823	450000	4,33	142683	1,37
Macedónia	2033964	220000	10,82	52103	2,56
Montenegró	615035	10000	1,63	3282	0,53
Románia	22810035	2200000	9,65	401087	1,76
Szerbia	7759571	300000	3,87	94338	1,22
Szlovákia	5274335	262000	4,82	75802	1,44
Szlovénia	1965986	8000	0,40	2293	0,11
„Kelet-Európa”	122209316	4635000	3,79	1177479	0,96
Belaruszia	10151806	15000	0,15	10762	0,11
Észtország	1565662	1000	0,06		
Lettország	2666567	8000	0,30	7044	0,26
Litvánia	3674802	3000	0,08	2718	0,07
Moldávia	4335360	20000	0,46	11571	0,27
Oroszországi Föderáció	147021869	220000	0,15	152939	0,10
Ukrajna	51452034	80000	0,15	47917	0,09
volt „Szovjet- Európa”	220868100	347000	0,16	232951	0,10
Európa	723296202	6543600	0,90		

A táblázat adatai jól mutatják továbbá azt a jelenséget, hogy a kontinens nyugati felétől Dél-Kelet-Európa felé haladva a cigány népesség jelenléte és az egyes országok lakosságában képviselt aránya egyre intenzívebbé válik. Ennek történelmi okai lehetnek, hiszen vándorlásuk során a Balkán-félsziget felől érték el a cigány csoportok Európát, s bár jelentős részük onnan tovább migrált északnyugati irányba, Európa nyugati felén igen korán, már a 15-16. század fordulóján megindult az üldözésük, miközben Közép- és Kelet-Európa térségében jobban le tudtak telepedni. (ld. 1. ábra)

1. ábra. A cigány, roma népesség lélekszáma és aránya Európa országaiban⁵

A magyarországi cigányok társadalmi helyzetére vonatkozó kutatások rövid története

A magyarországi roma közösségek kutatása „hagyományosan” néprajzi, folklorisztikai és nyelvészeti feladatnak számított, amit a 19. század végén már nemzetközi színvonalon űztek a korabeli „ciganológusok”. A 20. század hetvenes éveiben indultak csak meg a szociológiai irányultságú vizsgálatok. (Binder, 2015) A cigány népesség társadalomban elfoglalt helyzetére vonatkozóan a korábbi évszázadokból leginkább az összeírás-

sukra irányuló kísérletek dokumentumaiból nyerhetünk információkat. „Ismereteink szerint a legkorábbi összeírások – nem számítva a török hatóságok által elrendeltek –, amelyekben a cigányok is szerepelnek, a XVII. században készültek. Miután az összeírás nem más, mint az ellenőrzés és a jelentés egyik fajtája, attól kezdődően számíthatunk inkább a felbukkanásukra, hogy az 1720-as évek derekán a központi kormányzat elkezdte a cigányok szabályozását.” (Tóth, 2006) A cigányok rendszeres összeírása csak az 1740-es évek vége felé indult meg. Azért kezdték el készíteni ezeket a törvényhatóságok, hogy be tudják hajtani a cigányokra kivetett fejadót, ennél fogva a társadalmi szerkezetéről kevés információval szolgálnak, nem e célból készültek. Az első olyan összeírást, amelyik történeti statisztikai és demográfiai szempontból is értékelhető, Mária Terézia 1767. december 10-én kiadott parancsa rendelte el. Az összeírásnak ki kellett terjednie a családfő nevére, életkorára, foglalkozására, vallására és földesurára; a felesége nevére, életkorára és vallására, valamint a gyermekeik nevére és életkorára. Rendszeres összeírásokra került sor 1773 és 1837 között. (Tóth, 2006) 1873-ban belügyminisztériumi rendeletre írták össze az ország cigányságát. A magyarországi cigányság helyzetének felmérésére tett első módszeres és átfogó kísérlet, egyben a legismertebb és leginkább feldolgozott összeírási anyag azonban a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által 1893-ban végrehajtott „cigányösszeírás” volt. Származástani, antropológiai alapon zajlottak az adatfelvételek. (Kocsis és Kovács, 1991) Az 1893. évi statisztikai felvétel adatait óvatosan kell kezelni, mert az összeírást a közigazgatási apparátus végezte, amelynek esetenként érdekében állhatott a valóságosnál szebb képet festeni, más esetekben csak formálisan tett eleget kötelezettségének. A felvétel eredményei alapján mégis viszonylag jól körvonalazható a korabeli Magyarország cigányságának helyzete. (Havas, 1999a) Eredményeit Hermann Antal (1895) adta közre.

A dualizmus liberális korszakának tovatűntével megszűnt a cigányok iránti társadalomstatisztikai, szociológiai érdeklődés is. (Havas, 1999a) A 20. század első négy évtizedében tulajdonképpen nem zajlottak ilyen jellegű vizsgálatok, csak a század 40-es éveiben fordul újra a kutatói érdeklődés a cigányság

felé, de végig érezhető a radikalizálódó szélsőjobboldali politika befolyása és hatása a társadalmi helyzetre vonatkozó összefoglalások, adatfelvételek sorában. A második világháború után, a szocialista társadalmi berendezkedés kiépülése sem hatott kedvezően a romológiai kutatásokra, a cigány népesség társadalmi-gazdasági problémáinak vizsgálatára, megoldási lehetőségek keresésére. Egészen az 1960-as évekig élt a szocialista rendszer nemzetiségi politikájában az ún. automatizmus elve, ami azt jelentette, hogy mivel a szocialista társadalom nem nemzetiségi alapon, hanem osztályalapon szerveződik, e nemzetiségi problémákkal nem kell kiemelten foglalkozni, mert ezen ellentétek automatikusan feloldódnak majd az új rendszer, az új társadalmi berendezkedés kiépülésével. E szemlélet következtében megszűnt az aktuális nemzetiségi problémák kutatása, a művelődésügyi, oktatási és egyéb feladatok hosszabb távú tervezése. (Tilkovszky, 1998)

A szociológiai érdeklődés csak az 1960-as évek végétől fordulhatott ismét a cigányok felé. Ebben – a tudományág fokozatos rehabilitációján túl – szerepet játszott az is, hogy elfogyott az ország nem cigány munkaerő-tartaléka és az ipar kapui szélesre tárultak a cigányok előtt is. (Havas, 1999a) Az MSZMP PB 1968-as szeptemberi állásfoglalása fogalmazta meg, hogy a nemzetiségi politika hatékonyságát növelni kell, az automatizmus elve nem helyes, a nemzetiségek asszimilációja nem egyértelműen pozitív folyamat, elismerte a nemzetiségi igények, törekvések meglétét, a nemzetiségi kutatások szükségességét, s a nemzetiségi politika aktívabb szakasza következett. De a szocialista időszak cigányság iránt tanúsított kisebbségpolitikájára továbbra is jellemző volt, hogy megmaradt azon a szinten, hogy a cigányság helyzetét csak szociális problémaként kezeljék. Az 1960-as évtized végére nyilvánvalóvá vált, hogy országos reprezentációjú, átfogó cigánykutatás, illetve az országos helyzetet jellemző alapinformációk és a legelemibb szociológiai alapösszefüggések feltárása nélkül a téma vizsgálatában nem lehet továbblépni. E felismerés nyomán került sor 1970-71-ben a Szociológiai Intézet országos vizsgálatára Kemény István vezetésével. (Szűcs, 2003) Az 1971. évi vizsgálat célja az volt, hogy átfogó képet adjon a cigányok társadalmi helyzetéről, anyanyelvi és etnikai megoszlásáról, településtípusok

és régiók szerinti eloszlásáról, a települési és lakásviszonyokról, a cigány családok nagyságáról, a gyermekek és az élve születések számáról, az iskolázottságról, az ötvenes és hatvanas évek iparosításának hatásáról, a foglalkoztatottságról és a jövedelmi viszonyokról. (Kemény, Janky és Lengyel, 2004) A reprezentatív vizsgálat során mintavételi körzeteket választottak ki az ország teljes területén, arra törekedve, hogy ezen körzetek közt legyenek a cigányok által túlnyomó többségben lakottak, olyanok, ahol a többségi lakossággal vegyesen élnek, s olyanok is, ahol csak kis számban találhatók cigány családok. A körzetekben dolgozó tanácsi alkalmazottakat, védőnőket, körzeti orvosokat, pedagógusokat kérték arra, mutassák meg a területen élő cigány családokat, ahol azután az adatfelvételek elkészültek, feltételezve, hogy a külső környezetnek e mindennapi munkájuk során a helyi társadalommal, a családokkal kapcsolatba kerülő képviselői jól ismerik a közösséget. Mintavételi módszere miatt a későbbiekben számos kritika érte a kutatást, azt azonban el kell ismerni, hogy a cigány népesség szocialista társadalomban elfoglalt helyzetéről ez a legátfogóbb adatbázis, amelyhez számos későbbi eredményt hasonlítottak. Megteremtette továbbá annak a lehetőségét, hogy a későbbi kutatások a legalapvetőbb összefüggések birtokában egy-egy résztema elmélyültebb vizsgálatába vág hassanak bele (Szűcs, 2003).

1993 őszén, több mint húsz évvel az 1971. évi cigányvizsgálat után ismét reprezentatív adatfelvétel készült hazánkban a cigány népesség helyzetéről. Ennek célja az volt, hogy átfogó kép alakuljon ki a rendszerváltás nyomán a cigányság társadalmi és gazdasági helyzetében végbement változásokról. (Kertesi és Kézdi, 1999) A vizsgálatot Kemény István, Havas Gábor, Kézdi Gábor és Kertesi Gábor vezette. A mintavételi koncepció a korábbi vizsgálatot tükrözte. A Kemény-féle kutatóműhely tevékenységével kapcsolatban szükséges megemlíteni, hogy korábbi két kutatásukat 2003-ban megismételték, ebben a felmérésben azonban csak egy 1%-os minta szerepelt, ezért ennek adatait maguk a kutatók is lényegesen pontatlanabbnak tartják, mint a megelőző vizsgálatok eredményeit. A 2003. évi vizsgálatot Kemény István és Janky Béla vezette az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetében. (Kemény, Janky és Lengyel, 2004)⁶

Az átfogóbb kutatások sorában megemlítenéd a Központi Statisztikai Hivatal 1992-es magyar háztartás panel vizsgálata, vagy a KSH 27 000 háztartásra kiterjedő reprezentatív felmérése 1993-ban⁷. Az 1990-es években a közvélemény-kutató intézetek, más kutatóműhelyek is végeztek kisebb volumenű vizsgálatokat (Szonda Ipsos – 1996-os kutatása, *Szelényi Iván* és *Donald Treiman* vezetésével 1993-ban végzett kutatás).

A magyarországi cigány népesség demográfiai alakulására vonatkozóan Hablicsek László készített előrejelzéseket.⁸

A cigány népességre irányuló szociológiai vizsgálatok problematikája

A szociológia tudományos módszertanába részletesen bele nem merülve⁹ néhány olyan problémára mindenképpen fel kell hívni a figyelmet, amelyek arra intenek bennünket, hogy óvatosan kezeljük a különböző kutatási eredményeket. Négy olyan kritériumot, s ezek teljesülését kell megvizsgálnunk a cigánykutatásokkal kapcsolatban, amelyek a szociológiai vizsgálatok tudományosságának alapjait adják: ezek pedig a rendszeresség, az összehasonlíthatóság, a minta nagysága, illetve a reprezentativitás szempontjai.

1. Egy populáció lélekszáma, illetve annak megoszlásaira vonatkozó adatok és folyamatok, változások elemzése azt igényli, hogy az adott népcsoportra vonatkozóan hosszú időtávra visszamenően rendelkezésünkre álljanak a vizsgálni kívánt adatok. A magyarországi népesség esetében ez könnyen elérhető; 1870-től, az első modern kori népszámlálástól kezdve általában 10 évenként készülnek a censusok, de ennél részletesebb és naprakészebb adatokat is gyűjt a statisztikai szolgálat. A cigány népességre vonatkozóan koránt sem mondható ennyire rendszeresnek az adatgyűjtés. A 2. táblázatban azokat a fontosabb adatbázisokat gyűjtöttük egybe, amelyek e tekintetben alapul szolgálhatnak a vizsgált csoport számosságára és egyéb mutatóira vonatkozóan. Látható, hogy bár évszázadokra nyúlnak vissza az adatgyűjtések, az ország lakosságára vonatkozó statisztikákhoz képest ez elenyésző merítés.

2. A rendelkezésre álló adatbázisok akkor hasonlíthatók össze, és elemezhetők a hosszabb időtávú tendenciák, ha az egyes adatfelvételek azonos módszertannal, mérésekkel készülnek. A 2. táblázat oszlopait vizsgálva megfigyelhető, hogy a népszámlálások hol anyanyelvre, hol nemzetiségi hovatartozásra kérdeztek rá (ezek semmiképpen sem összevethető mutatók, bár mindkét esetben a megkérdezettek saját bevallására, önkéntes adatszolgáltatásra épülnek). A minősítés szerint, azaz becsléssel kumulált adatok viszont egészen eltérő módszerekkel képezték a csoport feltételezett nagyságát. A korabeli összeírások elsősorban antropológiai jegyek alapján, a szocialista évtizedek tanácsai becslései a helyi szervek hozzávetőleges becsléseinek összesítésével, az 1971-es, 1993-94-es, illetve 2003-as Kemény-féle vizsgálatok a már említett külső környezeti minősítés mentén képezték adatukat. A módszer mindenképpen befolyásolja a végeredményt. Meg kell még említeni, hogy a táblázatban az 1930-as évek becslései a radikalizálódó társadalmi légkörben elsősorban a „cigány probléma” súlyosságát voltak hivatottak alátámasztani. Ezek az eltérő módszerekkel nyert adatok tehát egymással össze nem vethetők.

2. táblázat. Magyarország cigány népességének lélekszáma különböző adatforrások alapján

Év	Forrás	Anyanyelv szerint	Nemzetiség szerint	Minősítés szerint
1782	összeírás			43 783
1873	összeírás			50 040
1893	összeírás			65 000
1900	népszámlálás	5662		
1920	népszámlálás	9799		
1920	népszámlálás	6989		
1929	Gesztelyi Nagy László			80–100 000
1930	népszámlálás	7841		
1930	Kemény Gábor			100 000
1938	Dróczy Győző			100–150 000
1941	népszámlálás	18 640	27 033	
1949	népszámlálás	21 387	37 598	
1960	népszámlálás	25 633	56 121	
1963	KSH reprezentatív adatfelvétel			222 000
1970	népszámlálás	34 957		
1970	Megyei Tanácsok becslései			220–250 000

1971	MTA Szoc. Kut. Int. reprezentatív adatfelvétel			320 000
1977	Megyei Tanácsok becslései			325 000
1980	népszámlálás	27 915	64 040	
1990	népszámlálás	48 072	142 683	
1993	KSH reprezentatív adatfelvétel			394 000
1993–94	MTA Szoc. Kut. Int. reprezentatív adatfelvétel			482 000
2001	népszámlálás	48 685	190 046	
2003	MTA Szoc. Kut. Int. reprezentatív adatfelvétel			540 800
2011	népszámlálás	54 339	308 957	

1. A reprezentativitás igénye azt jelenti, hogy a vizsgálatba bekerülő személyek, elemek körét úgy szűkítik le, hogy annak megoszlása leképezze, tükrözze a teljes sokaság eloszlási mintáit. Érthető okokból alapvetően figyelni kell a nemi arányokra, a település nagyság kategóriák megoszlására, a regionális arányosságokra, hiszen egy kérdésre egészen más válaszokat és értékeket kapunk férfiaktól és nőktől, a fővárosiaktól, mint a vidéki kisvárosokban, vagy falvakban élőkől, illetve a Győr-Moson-Sopron megyében élők társadalmi mintázata sem egyezik sok tekintetben pl. a Szabolcs-Szatmár-Beregben élők megoszlási mintáitól. Miután láttuk, hogy alapvetően nem tudjuk meghatározni a cigány népesség esetében a nagy sokaság tagjait, a reprezentativitás kritériumát is csak korlátozottan lehet érvényesíteni ezekben a kutatásokban.

2. A reprezentatív vizsgálatok esetében a minta nagysága alapvetően befolyásolja az adatfelvétel pontosságát. Minél kisebb mintán vették fel az adatokat, abban annál nagyobb a hiba lehetőség. A hazai cigányság társadalmi helyzetére vonatkozó kutatások közt találunk nem egy olyat, amely pont a kis elemszáma miatt óvatosságra inti az adatok értelmezőjét.

Demográfiai megközelítés

A cigány népesség lélekszámára vonatkozó érdeklődés mindig is része volt a szociológiai jellegű adatfelvételeknek. E tekintetben az egyes kutatások számosság adatait nem kívánjuk megismételni, azt a 2. táblázat tartalmazza. Fontos, hogy a népszámlálási oszlopok (anyanyelv, ill. nemzetiség) adatfelvételi módszerükből adódóan (önkéntes bevallás) nem sokat

mondanak a cigány népesség (és egyéb nemzetiségek) való népesedési folyamatairól. Sokkal inkább azt tükrözik, az adott időpillanatban a társadalmi közhangulat, a nemzetiség elismertsége, presztízse, a politika támogató, vagy korlátozó mechanizmusainak hatására hogyan alakul a vállalási kedv az egyes kisebbségi csoportokban, ilyen módon legfeljebb érdekességként, de semmiképpen sem a demográfiai elemzések kiinduló pontjául szolgálnak.

A táblázat adatainak értelmezését még inkább megnehezíti, s egyben az összehasonlíthatóság problémájára is jó példa, hogy a Szonda Ipsos 1996-ban végzett kutatása nem lélekszámban, hanem százalékértékben, ráadásul nem a teljes népességhez, hanem annak bizonyos korcsoportjához viszonyítva adott közre információkat. Ennek során a kérdezőbiztosok a 15 éven felüli megkérdezettekhez arányosították a cigány népesség nagyságát, a megfelelő korú népesség 6,6 %-át minősítették cigánynak, 2,2 %-áról nem tudták eldönteni, hogy cigány-e vagy sem, míg a felnőtt népesség 91,2 %-át nem cigánynak minősítették.

Egy *Szelényi Iván* és *Donald Treiman* vezetésével 1993-ban végzett kutatás adatai szerint a 20–70 év közötti megkérdezettek 3,9 %-át minősítették a kérdezőbiztosok cigánynak, 1,2 % esetében nem tudtak dönteni, és a felnőtt népesség 94,9 %-a minősült nem cigánynak. (Ladányi és Szelényi, 1997)

A cigány népesség demográfiai jellegzetességeinek megértésében a nyers adatokon túl sokat segíthetnek a népesedés tudományának az egyes népcsoportok demográfiai viselkedésére és történeti folyamataira irányuló általános megfigyelései, törvényszerűségei. Ezek közül a cigányság esetében is felhasználható modell, a demográfiai átmenet elméletét vegyük szemügyre!

A demográfiai átmenet elmélete szerint a népesség fejlődésének öt (mások osztályozásában négy) egymást követő fázisa van (ld. 2. ábra!).

I. Az első fázisban, az ipari forradalom előtti agrárgazdaság korában a születési és a halálozási arányszám¹⁰ egyaránt igen magas volt. A két mutató egymás mellett halad az időben, ezért a népesség növekedése nem jelentős, lassan növekszik a népesség, esetleg stagnál annak száma. Ebben a szakaszban

a halálozások magas száma és aránya annak köszönhető, hogy fejletlen a gazdaság, rossz a mezőgazdaság termelékenysége, s ezzel együtt az élelmiszerellátás hatékonysága, rosszak az életkörülmények, fejletlen az egészségügyi ellátórendszer és az orvostudomány. Rövid a születéskor várható élettartam¹¹, magas csecsemőhalálozás, illetve a későbbi életkorokban is magas halálozási ráta határozza meg e korszakot. A természetes szaporodás¹² értéke alacsony. Ilyen körülmények között a népesség lélekszámának szinten tartását a magas születési arányszám biztosítja, a sokgyermekes családmódel a követendő norma. Jellemzően Európa országai ebben a fázisban az ipari forradalom korszakáig voltak, s a népesedési folyamatokban a változást az iparosodás, a gazdaság fejlődése és ezzel együtt a társadalmi rend átalakulása, a modernizáció hozta el.

II. A második fázisban a halálozási mutatók fokozatosan javulni kezdenek, a termékenység ekkor még változatlanul magas marad. A halálozási mutatók javulása az ipari forradalom után felgyorsuló gazdasági fejlődésnek köszönhető. Az ipari tömegtermelés biztosítja a népesség életszínvonalának javulását, a mezőgazdasági termelés korszerűsödése az élelmiszerhiány, az éhínségek megszűnését, az orvosi technológiák fejlődése, védőoltások megjelenése a várható élettartam kitolódását és a halálozási mutatók csökkenését okozzák. A születések száma azonban továbbra is magas marad, mert a gyermekvállalási szokásokat nem annyira a kemény gazdasági, vagy egészségügyi mutatók, sokkal inkább a társadalom érték- és normarendszere határozza meg. A halálozási és a születési mutatók eltávolodása miatt kinyíló demográfiai olló következtében a népesség szaporodásának üteme felgyorsul, demográfiai forradalom, ún. népességgrobbanás következik be.

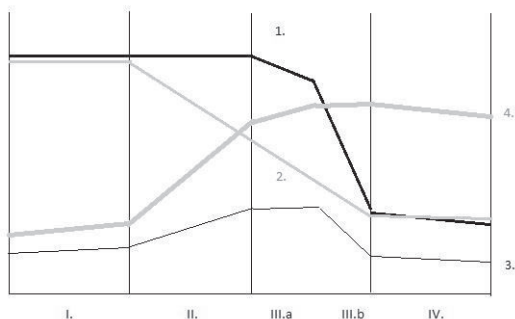
IIIa. A módel harmadik szakasza a halálozási arányszám további csökkenését mutatja, ebben a fázisban azonban már a születési mutatók is csökkenésnek indulnak. A népesség növekedése továbbra is gyors, bár lassan csökken annak üteme. A termékenység csökkenése mögött a kutatók okokként a modern társadalmi-gazdasági fejlődést, az iparosodást, az urbanizációt, a tradicionális gondolkodásmód néhány nemzedék

alatti átalakulását, az életszínvonal emelkedését, az iskolázottsági mutatók javulását sorakoztatják fel.

IIIb. A következő szakaszban a halálozási mutató javulása előbb csak lelassul, majd megáll. A születési arányszám tovább csökken, így a két mutató közötti rés beszűkül, a demográfiai olló csukódik, ezért a népesség növekedési üteme lelassul.

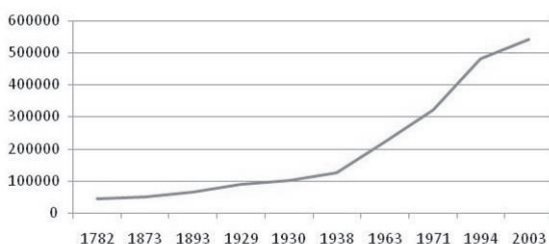
IV. A modell utolsó fázisát a halálozási arányszám és a születési arányszám alacsony szinten történő stabilizálódása jellemzi, a népesség növekedése megáll, sőt egyes országokban, ahol a halálozási mutatók a születési mutatók fölé kerülnek, még a népesség csökkenése is bekövetkezik. Ez jellemzően a posztindusztriális társadalmak népesedésének tendenciája.

2. ábra. A demográfiai átmenet modellje

Hipotézisünk szerint a cigány népesség is hasonló szabályszerűségek mentén „viselkedik”, hiszen nem egy, a többségi társadalomtól elszigetelődött csoportról, hanem abban benne élő, a társadalom, a gazdaság, a politikai folyamatok által szintén érintett közösségről van szó. Nem vesszük azonban számításba a csoport lélekszáma változásának ábrázolásakor a népszámlálások mindenkor aktuálpolitikától, kisebbségpolitikától, közhangulattól erősen függő cigány adatközléseit, csupán a különböző szakértők, kutatói csoportok (hangsúlyozottan nem azonos módszertannal, definícióval és csoporttal kapott) becsléseit. Így egy olyan diagramot kapunk, amely illeszkedik a korábban megismert modell görbéinek jellegzetes futásirányaihoz (3. ábra).

3. ábra. Magyarország cigány népességének változása
a becslések alapján

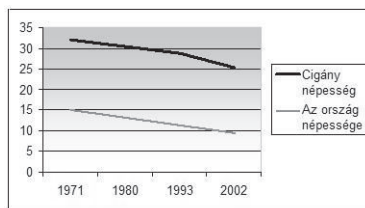

A görbe első szakasza egészen a második világháború végéig a demográfiai átmenet modelljének első szakaszát idézi fel lassan növekvő népességszámával. A második világháború után a háborús veszteséget követő természetes demográfiai folyamatok arra utalnak, hogy a diszkrimináció megszűnésével és az életkörülmények javulásával összhangban egy lassan csillapodó demográfiai forradalom zajlott le a hazai cigányságon belül. A mai államterület cigány lakosságának száma az elmúlt évszázadban több mint hétszeresére nőtt, s ez egyértelműen a második világháborút követő évtizedek rendkívül magas születési arányával és egyre csökkenő csecsemőhalandóságával magyarázható. (Kocsis és Kovács, 1999. 13-20.) Ez talán az a korszak, amely a demográfiai átmenet 2. szakaszának felel meg.

Kemény István 1971-es adatai szerint az ezer lakosra jutó születési arányszám a cigányoknál 32 ‰, az össznépességben 15 ‰. E mutató 1993-ban 28,7 ‰ a cigány népességben, illetve 11,3 ‰ az ország egészét tekintve. (Kemény, Jankó és Lengyel, 2004) Némileg csökkenő tendenciát jelez tehát a cigányság mutatója (bő 20 év alatt 3,3 ‰-nyit). Ugyanakkor ezen időszakban a teljes népesség születési adataiban valamivel nagyobb a változás (-3,7 ‰). 2002-ben a hivatkozott kutatás 25,3 ‰-es születési arányszámot rögzített a cigány népességben (tehát tovább csökkent a mutató, most szűk 10 esztendő alatt -3,4 ‰ a változás). Ebben a periódusban az adat az ország népességére nézve 1,8 ‰-kel csökkent, a 2002. évi mutató ugyanis 9,5 ‰ volt a KSH adatai alapján. Az ország népességében tehát a tendencia tartós, tulajdonképpen változatlan intenzitással folyta-

tódott a születési arányszám csökkenése. A változás ütemét az időszakok hosszához arányosítva azonban azt jelzi, hogy a cigány mintában a folyamat felgyorsult. (4. ábra) Úgy tűnik, ez a népcsoport is csúszik a demográfiai modell 3. szakaszába.

4. ábra. A születési arányszám változásának tendenciái Magyarországon, illetve a hazai cigány népességben

Magyarországon az élveszületések száma 1993-ban 116 ezer volt, ebből a Kemény-féle felmérés szerint 13 ezer volt cigány származású, a teljes magyarországi gyermekszám 11%-a. A 2002-ben született cigány gyermekek számát 15 ezer körülre becsülték Keményék, ez már kb. 15%-os arányt jelent (a KSH népmozgalmi adata az élveszületések számára vonatkozóan 2002-ben ugyanis 96 804 fő). Jelzik az adatok, hogy míg az ország népessége ebben az időszakban évről-évre csökken (a magyarországi népességet 1980 óta a születések számának folyamatos csökkenése jellemzi), a cigány csoportban növekvő gyermekszámokat figyelhetünk meg (1993-tól 2002-ig kb. 15%-os növekedés a született cigány gyermekek éves számában), s az egyes években megszületett összes gyermeknek ezért mind nagyobb hányadát adja a cigány közösség, a fiatalabb korosztályokban egyre magasabbá válik a cigányok részesedése. Miután azonban egyre nagyobb számú és fiatalos korszerkezetű cigány populációt vizsgálunk, egyre növekvő népességre vonatkoztatjuk a fenti növekvő gyermekszámot, nem mond ellent fenti megállapításunknak az az állítás, hogy a gyermekvállalási jellegzetességek valamennyire csökkenő intenzitással jellemzik a cigány népességet napjainkban is. A csökkenő intenzitás a gyermekvállalási kedv valamelyest mérséklődő tendenciájában mutatkozik meg. Ezt más kutatások is megerősítik.

Neményi Mária 1997-ben végzett kutatást „Terhesség – szülés – gyermekgondozás – cigány anyák és az egészségügy kapcsolatrendszerében” címmel a három legjelentősebb magyarországi cigány etnikai csoport körében. Bár a minta eléggé kis méretű volt – 80 fiatal roma nővel készítettek interjút –, adatai közül néhány számunkra is érdekes lehet. (3. táblázat) A cigányság gyermekvállalási szokásainak lassú változását támasztják alá a kutatónő vizsgálatai is. A mai szülőképes korban lévő korosztályt a szülői generáció termékenységehez viszonyítva a válaszdók gyermekvállalási szokásai radikális változást mutattak, átlagosan mintegy felére csökkentve a családonkénti átlagos gyermekszámot. (Neményi, 1999)

3. táblázat. *A testvérszám és a gyermekszám alakulása a nők körében a három magyarországi cigány csoportban*
(Forrás: Neményi, 1999. 103-138.)

	Beás cigányok	Oláh cigányok	Romungrók
Testvérszám átlaga	6,0	6,3	5,8
Gyermekszám átlaga	3,1	3,1	2,4

Lehetséges, hogy itt, a XX. század vége felé ragadhatjuk meg tehát azokat a tendenciákat, amelyek a cigányság demográfiai viselkedésének átalakulását jelzik, utalva talán arra, hogy bár a magyar társadalomhoz képest jelentős késéssel, de e népcsoport is halad előre a demográfiai átmenet modelljében, s immár a 3. fázisban tart. Zajlanak ugyanis azok a cigány társadalmat is átszervező és normaváltásra ösztönző folyamatok, amelyeket többek között a szocialista évtizedekben a munkaerőpiacra-történő bekapcsolódás, a telepfelszámolásokkal elinduló városodás és életkörülmények javulása, ezzel együtt a tradicionális értékek lassú oldódása, az ekkor elinduló, de majd csak a rendszerváltás után erősödő iskolai előrelépés hordoznak magukban.

Területi megközelítés

A hazai cigányság területi elhelyezkedésével kapcsolatos folyamatok három nézőpont mentén értelmezhetők. Ezek közül az első az országrészek szerinti eloszlás, ezen kívül érdemes elemezni az egyes településtípusokban megfigyelhető arányok jellegzetességeit, illetve a szegregáció mértékét az adott településeken belül.¹³

1. A cigányság megoszlása az országterületen belül közel sem egyenletes. A bizonyos területeken, régiókban való nagyobb arányú jelenlétük hosszú időre visszamenőleg kimutatható, nyomon követhető, hagyományos történelmi megoszlást mutat. (4. táblázat, 5. ábra)

4. táblázat. *A cigányság aránya Magyarország régióiban a régió össznépességéhez viszonyítva*

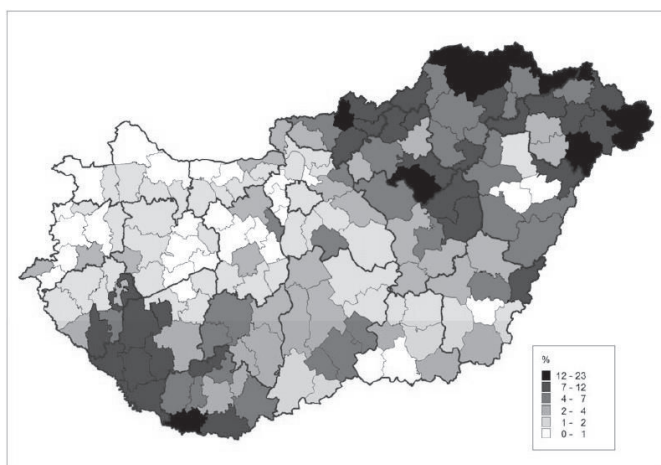
Régió	A cigányság aránya a régió népességéhez viszonyítva (%)
Budapesti iparvidék	5,3
Kelet-Magyarország	8,5
Alföld	11,1
Észak-Magyarország	3,7
Dél-Dunántúl	5,3
Nyugat-Dunántúl	2,0
Összesen	6,1

Annak ellenére így van ez, hogy a szocialista időszak gazdaságpolitikája (tsz-esítés, iparvidékek fejlesztése, településpolitika kisebb falvakat elsorvasztó hatása), illetve cigánypolitikája (kötelező foglalkoztatás, telepfelszámolások) sokakat késztetett migrációra, s az eredeti falusi lakóhelyek elhagyása után az ipari központokba, iparvárosokba irányuló letelepedésre. (5. táblázat)

5. táblázat. A cigány népesség arányának változása régióként az össznépesség, valamint a magyarországi cigány népesség %-ában
(Forrás: Kocsis, 1989)

A népesség százaléka				
	Alföld	Észak-Magyarország	Pest megye	Dunántúl
1893	1,3	1,8	0,4	0,8
1984	4,1	8,2	2,4	3,0
A magyarországi cigányság százaléka				
	Alföld	Észak-Magyarország	Pest megye	Dunántúl
1893	43,0	22,0	6,0	28,0
1984	29,0	27,0	18,0	23,0

5. ábra. Magukat cigánynak/romának valló népesség aránya kistérségenként, 2011. Szerk.: Híves Tamás, 2014. Forrás: KSH Népszámlálás

2. A cigányság településtípusok közötti megoszlásáról már az 1893-as összeírás is szolgáltat adatokat, eszerint a cigány népesség 13,3 %-a élt városokban, 86,7% falusi lakos volt. 1900-ban a mai országterületen élő népesség körében a városokban élők aránya 31,9 % volt. (Farkas, 1996) A történelmi, gazdasági folyamatok nyomán nem csak a területi elrendeződésben következtek be változások, de a városlakó cigányok aránya is

fokozatosan nőtt. A cigány népesség városokba irányuló migrációjának legfőbb indukálói a szocialista időszak iparosítási, urbanizációs jelenségei, a telepek felszámolására irányuló kísérletek voltak (ez utóbbiak ugyan a telepek problémáját nem oldották meg, de a cigányság nagy csoportjainak a városok felé való lökésével azok külvárosi, s a belvárosok lerobbantabb kerületeiben a slumosodás folyamatát indukálták). Ugyanakkor sokan költözés nélkül is városiakká váltak a folyamatosan történő várossá nyilvánítások révén. Az arányok így a következőképpen módosultak: Az 1971-es Kemény-féle vizsgálat adatai már 21,8%-os városi cigányságról számolnak be (a teljes magyarországi népesség 45,1%-os urbanizációs szintje mellett), ebből 7,9% élt Budapesten, 13,9% a többi városban. Az 1986-os évben ez az érték már 41,1 % városi, 58,9 % falusi lakost mutatott. Az arány azonban még mindig elmaradt az akkori átlag magyarországi urbanizációs szinttől (58,9 % városi lakos). Keményék 1993-ban 39,5%-ra becsülték a cigányság városlakó részét (Budapesten 9,1%, egyéb városokban 30,4%), a teljes népességben 63,8% városi arány.

3. Annak ellenére, hogy a pártállam sokat tett a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáért¹⁴, a cigánytelepek jelenségét nem sikerült teljesen megszüntetni, napjainkban is jellemző a szegregált letelepülés, s léteznek még teljesen elkülönült telepek is, amelyek elzártságukkal fokozzák a lakásviszonyokban megmutatkozó hátrányokat. Az 1990-es évek elején a vizsgálatok szerint a cigányok 60-70%-a erősen szegregált körülmények között élt. (6. táblázat)

6. táblázat. A cigány háztartások megoszlása a lakókörnyezeti szegregáltság szerint településtípusonként (%) – 2003. (Forrás: Kemény, Janky és Lengyel, 2004)

A család közvetlen közelében lakók...	Falu	Város	Budapest	Összesen
Kizárólag cigányok	24,0	25,5	6,7	23,4
Túlnyomórészt cigányok	31,9	33,6	23,3	31,8
Vegyesen	24,5	19,0	29,2	22,3
A többség nem cigány	13,2	15,8	39,3	17,2
Nincsenek cigányok	5,4	5,2	1,7	4,9

A telepi elkülönültség foka, a telepek fennmaradása az ország egyes részein is különbségeket mutat. (7. táblázat) Az átlagosnak kétszerese a telepen lakók aránya az északi régióban. A nyugati és délnyugati megyékben ellenben ma már alig találhatók telepek. (Janky B. 1999)

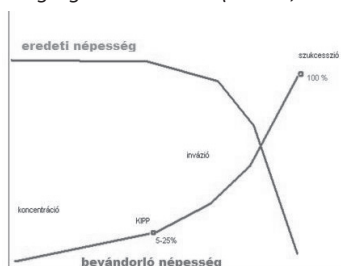
7. táblázat. A megkérdezett lakásának fekvése régió szerint (%)

(Forrás: Janky, 1999)

	Belterület	Cigánytelep	Egyéb
Budapest iparvidék	89,7	5,0	5,3
Kelet	70,4	21,1	8,5
Alföld	76,5	12,4	11,1
Észak	63,6	32,6	3,7
Dél-Dunántúl	90,5	4,2	5,3
Nyugat	98,0	0,0	2,0
Összesen	78,4	15,4	6,1

A rendszerváltás után felerősödött új típusú szegregációs mechanizmusoknak jellemzően két iránya alakult ki, egyrészt a nagyobb városokban az alacsony státuszú, slumosodó városnegyedek megjelenése, másrészt a halmozottan hátrányos helyzetű aprófalvak etnikai homogenizációja figyelhető meg. Havas Gábor (1999b) vizsgálatai alapján, ha egy településen, vagy városrészben a cigány lakosság aránya eléri a kritikus határt¹⁵ (20% körül határozta meg), a nem cigány népesség elköltözésének üteme felgyorsul, s az aprófalvakból etnikai gettók alakulnak ki. Hasonló szegregációs folyamatokat mutattak ki Ladányiék (Ladányi és Szelényi, 1997) Budapest VI-VIII-VIII-IX. kerületeiben. (6. ábra)

6. ábra. A szegregáció szakaszai (Farkas, 1999 nyomán)

A cigányság iskolázottságára vonatkozó szociológiai kutatások

Az 1893-as összeírás adatai az iskolázottságra vonatkozó adatokat is közölnek. Akkor a hat évnél idősebb, tehát az iskolaköteles kort elért cigányok közül a letelepedettek (tehát leginkább integrálódottak) 7,48 %-a, a huzamosabb ideig egy helyben tartózkodók 4,87%-a, a vándorcigányoknak pedig csupán 0,39%-a tudott írni-olvasni. (Pomogyi, 1995)

Azok az adatok, hogy az 1930 és 1958 közt született románál a 8 osztályt végzettek aránya 9%-ról 55%-ra emelkedett, az 1959-63 között születetteknél már 70%, az 1964-68 közötti korosztálynál 75%, s az 1968 utáni generációnál elérte a 77 %-ot, a javuló iskolázottsági képet mutatják. Hozzájárult ehhez a foglalkoztatás rohamos növekedése az 1960-as években, majd állandósulása az 1970-es évtizedben, az életszínvonal lassú emelkedése, valamint a telepek felszámolása is. Ezenkívül erősítette a statisztikák javulását, hogy a már 1940-ben törvénybe iktatott 8 osztályos iskola elvégzését 1945 után mindenki számára kötelezővé tette a kormányzat. A továbbtanulás kapui viszont nem nyíltak meg a cigány fiatalok előtt. A pártállam az 1960-as évek végétől erőfeszítéseket tett annak érdekében is, hogy a cigány gyerekeket beiskolázza és iskolai végzettséghez juttassa. Ezen időszak eredményeinek bemutatására két felmérés adatait vettük alapul, ezek az MTA Szociológiai Intézetében Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor által 1971-ben és 1993 végén elvégzett kutatások. Az 1971-ben végzett vizsgálathoz képest az 1990-es évekre történt jelentős változás, hogy akkor már a cigány gyerekek többsége elvégezte az általános iskolát, a távolság azonban a cigány és nem cigány népesség iskolázottsági szintje között tovább nőtt. (Ld. 8-9. táblázat!)

8. táblázat. *A cigány népesség iskolázottsága Magyarországon – 1971. Forrás: Országos reprezentatív cigány vizsgálat (Kemény, 1996)*

Életkor	0 osztály	1-7 osztály	8 osztály	Érettségi	Egyetem	Összesen
14-19	8,7	69,0	21,4	0,2	0,0	100
20-29	21,2	66,0	23,6	1,5	0,4	100
30-39	46,6	45,0	7,8	0,4	0,1	100
40-49	47,4	46,5	4,0	0,2	0,2	100
50-59	52,4	46,3	1,3	0,0	0,0	100
60-69	71,0	26,8	2,2	0,0	0,0	100
70-	68,0	30,4	1,6	0,0	0,0	100
Összesen	35,9	51,3	12,1	0,5	0,2	100

9. táblázat. *A cigány népesség iskolázottsága Magyarországon – 1993-94. Forrás: Országos reprezentatív cigány vizsgálat (Kemény, 1996)*

Életkor	0 osztály	1-7 osztály	8 osztály	Szakmunkásképző vagy szakiskola	Szakközépiskola vagy gimnázium	Főiskola vagy egyetem	Össz.
14-19	1,5	32,4	55,3	10,4	0,4	0,0	100
20-29	1,7	22,4	59,7	14,5	1,7	0,0	100
30-39	4,6	32,5	47,4	12,5	2,5	0,3	100
40-49	10,1	39,7	40,8	7,4	1,4	0,6	100
50-59	32,0	42,3	20,5	3,7	1,4	0,2	100
60-69	39,6	51,2	6,4	2,1	0,4	0,4	100
70-	50,9	40,2	7,8	1,0	0,0	0,0	100
Összesen	9,4	32,8	45,6	10,4	1,5	0,2	100

A 2003-as felmérés adatai szerint az általános iskola 8. osztályát elvégezte az akkor 35-39 évesek 79%-a, a 30-34 évesek 81%-a, a 25-29 évesek 80%-a, a 20-24 évesek 82,5%-a. Tehát továbbra is az a tendencia érvényesül, hogy a fiatalabb korosztályoknál egyre többen rendelkeznek általános iskolai végzettséggel, de ugyanúgy jellemzően életkori késéssel érik el azt. A továbbtanuláshoz ekkor is a szakmunkásképzés a legjellemzőbb irány, s ez a végzettség a fiatalabb korcsoportoknál emelkedik. Kevésbé választják az érettségi adó iskolatípusokat, de az alábbi táblázat adatai e tekintetben is lassú emelkedést mutatnak a fiatalabb csoportokban. Mindegyik iskolatípusban jelentős lemorzsolódást lehet megfigyelni a cigány tanulók kö-

rében. Ezek a végzettségi mutatók nem teszik széles körben elérhetővé a felsőoktatást a cigány népesség számára.¹⁶

Az iskolai problémák hátterét, összefüggéseit számos kutató vizsgálta és publikálta eredményeit.¹⁷

Foglalkoztatottság, társadalmi státusz

Magyarországon a több évszázadon keresztül kialakult és működő megélhetési rendszert, amelyben a cigány népesség jelentős része hagyományos mesterségei, foglalkozásai révén szervesen illeszkedett a társadalmi-gazdasági munkamegosztásba, a modern gyáripár kialakulása lehetetlenné tette el a 19. század második felében, kiszorítva ezen termékeket és szolgáltatásokat a piacról. Ennek következtében a cigányság jelentős része erős deklasszációra esett át, létalapját veszítette, társadalmon kívüli réteghelyzetbe süllyedt. Ez teremthette meg az alapját az új rasszista ideológiákkal, fajelméletekkel amúgy is átítatott társadalmi légkörben a bűnöző, parazita cigány kép megerősödésének. (Csalog, 1997)

A szocializmus időszakában más gazdasági területeken is merőben új helyzetet teremtett a cigány munkaerő számára és jelentős változások zajlottak le a cigány népesség foglalkoztatottságában, s azzal párhuzamosan életmódjában is. A tervgazdálkodás időszakában a teljes foglalkoztatás volt a politika egyik alappillére. Másrészt mivel a szocialista gazdaság nagy számban kínált képzetlen, fizikai dolgozókat felszívó munkahe-lyeket, elsősorban ezek lettek a cigány munkaerő kenyéradói. Ezekben az évtizedekben a férfi munkaerő tekintetében nem figyelhetünk meg jelentős eltérést a többségi társadalom mutatóihoz képest. (10. táblázat) A nők esetében a magasabb gyermekszám miatti munkaerő-piaci kiszorulással, illetve az a nők számára rendelkezésre álló eleve kevesebb munkahely kínálattal magyarázzák a különbséget.

10. táblázat. Foglalkoztatottsági mutatók és azok átalakulása a munkaképes korú (15-59 éves) népességben (%)
(Forrás: Kemény, 1998)

	Teljes népesség		Roma népesség	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
1971	87,7	64,0	85,0	30,0
1993	64,0	66,0	29,0	15,0

A rendszerváltás viszont jelentősen átalakította (a nem cigány népesség mutatóihoz képest is) a cigány népesség foglalkoztatottsági adatait és munkaerő-piaci pozícióit. Kemény István az 1980-as évek végére, az 1990-es évek elejére teszi az erőteljes zuhanást a romák foglalkoztatásában (Kemény, Janky és Lengyel, 2004.). Egyrészt magyarázhatjuk az alacsonyabb szakképzetlenséggel a jelenséget, s a gazdasági válság kibontakozásával a létszámleépítés, a racionalizálási folyamat e szakképzetlen réteget érte legelőször utol. A cigányok nagy része korábban a gazdasági szerkezetátalakítás idején gyorsan tönkremenő iparágakban talált munkát. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban a területi, lakóhelyi tényezőt sem. A cigányság nagy része az északi, keleti, alföldi régióban, vagy a Dél-Dunántúlon él, ahol a munkanélküliségi ráta eleve magasabb, rosszabbak a gazdasági adottságok, kevesebb a foglalkoztató. Ezen kívül, amint már említettük, a cigány népesség 60%-a falun, ezen belül 40 % aprófalvakban lakik, ahol eleve kevés volt a munkahely, s a piaccgazdaságra történő áttérés időszakában a cégek is első-sorban vidéki telephelyeiktől igyekeztek megszabadulni a versenyképesség megtartása érdekében. Végül a munkaerő-piaci diszkrimináció sem mellékes körülmény a munkanélküliség kialakulásában, ám ennek hatását pontosan mérni nem tudjuk.¹⁸

Összegzés

A tanulmányban egymástól elszigetelve tekintettünk át röviden néhány szociológiai megközelítési irányt a legfontosabb ismeretekre fókuszálva. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek a társadalmi mutatók nem egymástól elválasztva hatnak és határozzák meg a cigány népesség élethelyzetét. Az iskolázott-

ság, a foglalkoztatás szorosan összefügg a területiség kérdéseivel és a demográfiai helyzettel is, komplex módon határozzák meg azt a társadalmi teret, egymással összefüggve okozzák azt a halmozottan hátrányos helyzetet, amely a cigányság jelentős részének mindennapjait meghatározza.¹⁹

Az iskolázottság, szakképzettség hiánya, mint az egyik legfontosabb társadalmi mutató értelemszerűen kihat a foglalkoztatottsági pozíciókra, lehetőségekre, ezáltal az életszínvonalra, amin csak ront a többségi társadalomhoz képest ma is jellemzően magasabb gyermekszám, csökkentve az amúgy is szűkös egy főre jutó jövedelmet, s rontva az életszínvonalat, az egészségügyi mutatókat, a szociális helyzetet. Ez visszahat a képzésre, hiszen hátrányos helyzetű családban, munkanélküli szülői háttérrel, nem a többségi társadalomra jellemző szocializációs mintákkal eleve prognosztizálható az iskolai sikertelenség és a marginális társadalmi helyzet újratermelődése. A komplex problémakörre a településszerkezeti hátrányok és regionális megoszlás csak ráerősítenek, a többségében hátrányos helyzetű aprófalvakban, az ország legelmaradottabb térségeiben élő cigány családoknak kevés esélye van a kitörésre, a társadalmi-gazdasági folyamatokba való visszakapcsolódásra. Számos szerző mutat rá a kérdéskör legfontosabb beavatkozási pontjára, az oktatásra, mint a lassú jövőbeli javulást, integrációt előmozdítható kulcsterületre.

A cigány népességre irányuló szociológiai kutatásokról, köztük az itt nem említett jelentős számú vizsgálatról bővebb információkat kaphat az olvasó Szűcs Norbert (2003), Neményi Mária (2014), Dupcsik Csaba (2005) ajánlott írásaiból.

Jegyzetek

- 1 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól 11. § (1): „Valamely nemzetiséghez való tartozás kinyilvánítása az egyén kizárólagos és elidegeníthetetlen joga.”
- 2 Kemény István, Janky Béla és Lengyel Gabriella (2004): A magyarországi cigányság 1971-2003. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_02_A_magyarorszag_i_ciganysag/ch01.html

- 3 A cigányság helyzete, életkörülményei, 1993. Központi Statisztikai Hivatal, 1994. http://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1990_ciganyasag_1993/?pg=0&layout=s
- 4 Lásd: Ladányi és Szelényi, 1997, Havas, Kemény és Kertesi, 1998, Ladányi és Szelényi, 1998a, Kertesi, 1998, Ladányi és Szelényi, 1998b
- 5 Forrás: A térképen: cigányok (romák) Európában. <http://www.afoldgomb.hu/emberi-tenyezo/870-terkepen-ciganyok-romak-europaban> – letöltés: 2015.07.23.
- 6 Részletesebben ld.: Kemény, 1997; Kemény, Havas és Kertesi, 1997, Kemény, Janky és Lengyel, 2004.
- 7 Ld: A cigányság helyzete, életkörülményei, 1993. Központi Statisztikai Hivatal, 1994. http://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1990_ciganyasag_1993/?pg=0&layout=s
- 8 Ld: Hablicsek, 2000, 2007; Polónyi, 2002.
- 9 Ld. Andorka, 2006. 3. fejezet
- 10 Születési arányszám: A születési arányszám a népesség lélekszámahoz viszonyítva fejezi ki a születések gyakoriságát. Az ezer főre jutó születések számát adja meg (‰-ben fejezzük ki). (Magyarországon 1994-ben már csak 11,3; 2003-ban 9,3 ‰; 2013-ban 9,0‰). A halálozási arányszám (mortalitás) az adott időszak alatt meghaltak számát viszonyítja az időszak közepén élők lélekszámahoz az ún. évközépi népességhez, az 1000 főre jutó halálozások számát fejezi ki az adott évben (‰-ben fejezzük ki). Magyarországon az ezer lakosra jutó halálozási arányszám 1994-ben 14,3‰; 2003-ban 13,4‰; 2013-ban 12,8 ‰ volt. (KSH adatok)
- 11 A születéskor várható átlagos élettartam egy olyan mutató, amely képet ad bizonyos időszakok halálozási jellegzetességeiről. A születéskor várható átlagos élettartamról elmondható, hogy a társadalmi-gazdasági adottságait tekintve gyengén fejlett országokban mindig alacsonyabb, s gazdasági fejlődéssel, az életkörülmények, egészségügyi helyzet, s a többi demográfiai jelzőszám javulásával párhuzamosan e mutató is növekszik. Hazánkban 1960-ban a férfiaknál 65,89 év, a nők esetében 70,10 év volt a mutató, 2013-ban a születéskor várható élettartam a férfiak és a nők esetében is az eddig számított legmagasabb értékre emelkedett, a férfiaknál 72,01 év, a nőknél 78,73 év. A férfiak 6,9 évvel, a nők 5,0 évvel számíthatnak hosszabb életre, mint 1990-ben.
- 12 A tényleges népességszám változás két demográfiai jelenség összetevőjeként alakul. A népesség számának változását egyrészt a populáció lélekszáma természetes változása (a ter-

mészetes szaporodás, vagy fogyás) határozza meg. Természetes szaporodásról beszélhetünk, ha az élveszületések száma az adott területen meghaladja a halálozások számát, ha a különbözet fordított, a természetes fogyás jelensége áll fenn. A népesség nagyságának változásában a másik fontos befolyásoló tényező pedig a vándorlások különbözete. Ennek a mérlege is lehet pozitív, vagy negatív, aszerint, hogy a vizsgált területegység esetében a bevándorlás, vagy az elvándorlás-e a meghatározóbb. A vándorlási különbözet az egy adott közigazgatási egységbe állandó és ideiglenes jelleggel bejelentkezők és az onnan kijelentkezők eredője. Magyarországon a természetes szaporodás mutatója 1975-ben még +6,0 fő volt 1000 főre, a természetes fogyás 1994-ben ezer főre vetítve már – 3,0; 2013-ban -3,8 volt. (KSH adatok)

- 13 Részletesebben ld.: Cserti Csapó, 2011. 7. fejezet, ill. Szűcs, 2003.
- 14 Ld.: az MSZMP KB Politikai bizottságának 1961 június 30-i “A cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról” című határozata – http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/ciganyut/pages/006_ahol_az_utak_veget_ernek.htm – letöltés: 2015.07.21.; ill.: Hajnáczy, 2014.
- 15 Ezt az amerikai szociológiai irodalom a szegregáció kipp-pont-jaként, töréspontjaként értelmezi, ahol az adott terület eredeti lakosságának toleranciája hirtelen megszűnik és elvándorlásba kezdenek. Ezt a lakáspiaci árak egyre erősödő zuhanása kíséri, amelynek hatására a bevándorló alacsonyabb presztízsű népesség inváziója felgyorsul, s végül az öngerjesztő visszacsatolás révén a teljes lakosságcsere, társadalmi homogenizáció következik be. (6. ábra)
- 16 Részletesebben lásd: Cserti Csapó, 2011. 10. fejezet
- 17 Lásd: Szűcs, 2003. 81.o.
- 18 Részletesebben lásd: Cserti Csapó, 2011. 11. fejezet, ill. Szűcs, 2003. 85.o.
- 19 Ld. Cserti Csapó, 2002.

Felhasznált és ajánlott szakirodalom

Andorka Rudolf (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_bevezetes_a_szociologiaba/index.html – letöltés: 2015.07.21.

- Binder Mátyás (2015): Magyarországi roma történelem – kutatók, források és szövegek. In: *Gypsy Studies 36. Alapiraldalmak a hazai cigány/roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs.
- Csalog Zsolt (1997): Cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. In: Vajda Imre (1997, szerk.): *Periférián – Roma szociológiai tanulmányok*. Ariadne Kulturális Alapítvány. 194-224.
- Cserti Csapó Tibor (2002): A komplexitás szemlélete a Dél-Dunántúli cigány népességének helyzetelemzése során. In: Cserti Csapó Tibor (2002, szerk.): *Friss kutatások a romológia körében*. Konferenciakötet. Gypsy Studies/Cigány Tanulmányok 10. PTE BTK Romológia Tanszék, Pécs, 97-113. http://nevtud.btk.pte.hu/files/tiny_mce/Romologia/Kiadvanyok/GS10.pdf – letöltés: 2015.07.22.
- Cserti Csapó Tibor (2011): *A cigány népesség a társadalmi-gazdasági térszerkezetben*. Metszéspontok sorozat. PTE BTK Oktatókutatató Központ, Virágmandula Kft., Pécs.
<http://www.digitalpaper.hu/>
<http://www.digitalbooks.hu/e-book/egyetemi-tankonyv/jegyzet/szociologia/a-cigany-nepesseg-a-gazdasagi-tarsadalmi-terszerkezetben>
- Dupcsik Csaba (2005): Cigány-képek – A magyarországi cigányvizsgálatokról. In: Neményi Mária és Szalai Júlia (2005, szerk.): *Kisebbségek kisebbsége: a magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Új Mandátum Kiadó. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/kisebbsegek_kisebbsege/pages/kk_08_dupcsik.htm – letöltés: 2015.07.22.
- Farkas János (1996): *Építészeti-, település- és városszociológia*. BME Szociológia Tanszék, Budapest.
- Farkas Péter (1999): *Település- és környezetszociológia*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, Budapest.
- Forray R. Katalin és Szegál A. Borisz (2000): A cigány gyermek az iskolában Közép- és Kelet-Európa országaiban. *Educatio*, 9. 2. sz. 291-303. <https://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=10&cad=rja&uact=8&ved=0CF0QFjAJahUKewiEqefil-zGAhUHyRQKHUU>

- 6A9c&url=http%3A%2F%2Fnevtud.btk.pte.hu%2Findex.php%3Fmid%3D42%26did%3D320&ei=ITWuVcSKBleSU8X0jLgN&usg=AFQjCNG6s-xVYYtJ8-b1DG2I819ZfecAAQ&sig2=dJAZmyXTNhq43g4g3rIHDA&bvm=bv.98197061,d.24 – letöltés: 2015.07.23.
- Forray R. Katalin és Mohácsi Erzsébet (2002, szerk.): *Esélyek és korlátok – A magyarországi cigány közösség az ezredfordulón*. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 8. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, http://nevtud.btk.pte.hu/files/tiny_mce/Romologia/Kiadvanyok/GS8.pdf
- Hablicsek László (2000): Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig. In: Horváth Ágota et al. (2000, szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Aktív Társadalom Alapítvány & Új Mandátum Kiadó, Budapest. 243–276.
- Hablicsek László (2007): Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére. *Demográfia*, 50. 1. sz. 7–54. <http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/viewFile/540/483> – letöltés: 2015.07.21.
- Hajnóczky Tamás (2014): A pártállam cigánypolitikája az 1960-as, 1970-es években. In: Cserti Csapó Tibor (2014, szerk.): *Gypsy Studies 33. III. Romológus konferencia*. Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs. 297–226.
- Havas Gábor (1999a): Cigányok a szociológiai kutatások tükrében. In: *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián*. MTA, Budapest. 21–44.
- Havas Gábor (1999b): A kistelepülések és a romák. In: *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián*. MTA, Budapest. 163–204.
- Havas Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor (1998): A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika*, 27. 3. sz. 31–33. http://kemenyistvan.hu/images/pdf/A%20relat%EDv%20cig%E1ny%20a%20klasszifik%E1ci%F3s%20k%FCzd%F5t%E9renciany_egyeb.pdf – letöltve: 2015.07.20.

- Hermann Antal (1895): Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott Czigány összeírás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet. Másodközlésben megjelent In: Vajda Imre (1997, szerk.): *Periférián – Roma szociológiai tanulmányok*. Ariadne Kulturális Alapítvány. 36-60. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/periferian_roma_szociologiai_tanulmanyok/pages/003_A_Magyarorszagban_1893.htm – letöltés: 2015.07.21.
- Híves Tamás (2014): *Oktatás és regionalitás. Vizsgálatok az iskolázás területi folyamatairól*. Doktori (PhD) értekezés. „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, PTE, Pécs. <http://www.nevtudphd.pte.hu/menu/103/51> – letöltés: 2015.06.20.
- Janky Béla (1999): Lakóhely-változtatások a cigányok körében. In: *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián*. MTA, Budapest. 73-102.
- Kakuk M. (1993): Cigány szavakból keletkezett személynevek. Névtani értesítő. <https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/10405/N%C3%A9vtani%20%C3%89rtes%C3%ADt%C5%91%2015%20-%2093%2045.pdf?sequence=1> letöltve: 2015.07.20.
- Kemény István (1976, szerk.): Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest.
- Kemény István (1997): A magyarországi roma (cigány) népeségről két felmérés tükrében. *Magyar Tudomány*, 1997. 6. sz. 644-655. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/tanulmanyok_a_ciganysag_helyzete/pages/010_a_magyarorszag_i_roma_nepessegről.htm – letöltés: 2015.07.21.
- Kemény István (1998): A magyarországi roma (cigány) népeségről. In: Kovalcsik Katalin (1998, szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Tanítók kiskönyvtára 9. Budapest.
- Kemény István és Havas Gábor (1996): Cigánynak lenni. In: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás és Vukovich György (1996, szerk.): *Társadalmi riport 1996*. TÁRKI, Budapest. <http://>

- www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a894.pdf – letöltés: 2015.07.21.
- Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor (1997): Beszámoló a magyarországi roma népesség helyzetével foglalkozó 1993. október – 1994. február közti kutatásról. In: Vajda Imre (1997, szerk.): *Periférián*. Budapest. 225-258.
- Kemény István, Janky Béla és Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság 1971-2003*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_02_A_magyarorszag_i_ciganysag/ch01.html – letöltés: 2015.07.25.
- Kertesi Gábor (1998): Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. *Replika*, 1998. 29. 201-221. <http://www.c3.hu/scripta/replika/29/cigany.htm> – letöltve: 2015.07.20.
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (1999): A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején. In: *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón* – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA, Budapest. 45-72.
- Kocsis Károly (1989): Magyarország jelenlegi etnikai térszerkezetének sajátosságai. *Földrajzi Közlemények*, 113. 4. sz. 283-305.
- Kocsis Károly és Kovács Zoltán (1991): A magyarországi cigány-népesség társadalomföldrajza. In: Utasi Ágnes és Mészáros Ágnes (1991, szerk.): *Cigánylét*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest. pp. 78-105
- Ladányi János és Szelényi Iván (1997): Ki a cigány? *Kritika* 1997. december; In: Forray R. Katalin (2000, szerk.): *Romológia – Ciganológia*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 13-24. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf443.pdf – letöltve: 2015.07.19.
- Kocsis Károly és Kovács Zoltán (1999): A cigány népesség társadalomföldrajza. In: *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón* – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA, Budapest. 13-20.
- Ladányi János és Szelényi Iván (1997): Szuburbanizáció és gettósodás – Szociális, etnikai és térszerkezeti változások az ezredforduló Magyarországon és Budapestjén. *Kritika*, 26. 7. sz. 4–12. <http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/>

- magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/tanulmanyok_a_cigany_sag_helyzete/pages/012_szuburbanizacio.htm – letöltés: 2015.07.15.
- Ladányi János és Szelényi Iván (1998a): Az etnikai besorolás objektivitásáról. *Kritika*, 27. 3. sz. 33-35. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf445.pdf – letöltve: 2015.07.20.
- Ladányi János és Szelényi Iván (1998b): Még egyszer az etnikai besorolás „objektivitásáról”. *Replika*, 30. sz. 179–181. <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/30/objekt.htm> – letöltve: 2015.07.20.
- Neményi Mária (1999): Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselkedések a roma nők körében. In: *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián.* MTA, Budapest. 103-138. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/a_ciganyok_magyarorszagon/pages/006_Biologia_vagy_kultura.htm – letöltés: 2015.07.21.
- Neményi Mária (2014): Roma kutatások az MTA Szociológiai Kutatóintézetében. *Romológia folyóirat*, 2014. 6-7. szám. http://romologiafolyoirat.pte.hu/?page_id=1020 – letöltés: 2015.07.22.
- Polónyi István (2002): *A cigány népesség demográfiai, iskolázottsági és foglalkoztatási helyzete.* Iskolakultúra könyvek 13. <http://www.iskolakultura.hu/ikultura-folyoirat/documents/books/A%20cig%E1nys%E1g%20t%E1rsadalomismerete.pdf> – letöltés: 2015.07.21.
- Pomogyi László (1995): *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon.* Osiris – Századvég, Budapest.
- Szűcs Norbert (2003): A cigányság szociológiai szakirodalma a rendszerváltás utáni Magyarországon. In: Pászka Imre és Szűcs Norbert (2003, szerk.): *Kisebbségsszociológia 1990-2002. Bibliográfia és tanulmánygyűjtemény.* Belvedere Meridionale, Szeged. 65-106. http://www.fk.jgytf.u-szeged.hu/tanszek/kozmuw/wp/wp-content/uploads/2011/03/szucs_norbert_tanulmany.pdf – letöltés: 2015.07.21.

Tilkovszky Loránt (1998): *Nemzetiségi politika Magyarországon – a 20. században*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

Tóth Péter (2006): *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában*. Bölcsész konzorcium, Budapest.
<http://publikacio.uni-miskolc.hu/data/ME-PUB-40972/ciganyoktortenete.pdf> – letöltés: 2015.07.21.

A cigány kisebbség nyelvei: szociolingvisztikai aspektusok

Bevezetés: A magyarországi cigány kisebbség nyelvei

A magyarországi cigány (roma, beás) népesség nemcsak társadalmi, kulturális, etnikai, hanem nyelvi szempontból is sokszínű, heterogén kisebbség. Mivel a kötet külön fejezetet szentel mind a romani (ld. Lakatos Szilvia írását), mind pedig a beás nyelvnek (ld. Orsós Anna tanulmányát), itt az e nyelvek belső változatosságával, dialektusaival kapcsolatos kutatásokra nem térek ki, csupán egy szociolingvisztikai helyzetképet vázolok fel, amely abban segíti az olvasót, hogy a nyelvspecifikus tanulmányokat tágabb kontextusba tudja helyezni.

A magyarországi cigány kisebbségen belül a közösségekben beszélt nyelvek alapján három nagy csoportot különböztethetünk meg. A kétnyelvű cigány közösségek tagjainak többsége Magyarországon a magyar mellett a romani nyelv valamely változatát beszéli. A romani az egyetlen olyan ind nyelv, amelyet a középkortól kizárólag az indiai szubkontinensen kívül, főként Európában¹ beszélnek (Matras, 2006). Beszélőinek számát 3,5 és 10 millió közöttire becsülik. A *romani* terminus olyan nyelvnév, amellyel a magukat többnyire romának nevező, a nem roma környezet által gyakran cigánynak hívott csoportok utalnak anyanyelvükre. A modern nyelvészeti szakirodalom – alkalmazkodva a beszélőközösségek nagy részének anyanyelvi öndefiníciójához – többnyire ezt a terminust használja akkor, amikor erre az indoeurópai nyelvcsalád indoárja ágába tartozó, erős balkáni hatást mutató újind nyelvre (Friedman, 2000) vagy annak valamely változatára utal.

A romaninak is, mint bármely más élő nyelvnek, számos különböző társadalmi, regionális és kontaktus-változata, illetve stílusa van (Matras 2002, 2003, 2005; Szalai 2006). A nyelvi változatosság egyes (a dialektális és a nyelvi érintkezéssel összefüggő) aspektusairól az utóbbi két évtized kutatásainak köszönhetően részletesebb ismeretekkel rendelkezünk. A romani-kutatások² terén főként a tipológiai és a dialektológiai (Matras, Bakker és Kyuchukov, 1997; Matras, 2002, 2005; Boretzky és Iglá, 2005), a kontaktusnyelvészeti (Bakker és Cortiade, 1991; Matras, 1995, 1998), valamint a strukturális kérdésekkel foglalkozó általános nyelvészeti vizsgálatokban (Elšik és Matras, 2000; Matras, 2002) történt jelentős előrelépés. A változatosság más aspektusairól, például a stílusokról, regiszterekről, és általában a romani nyelvhasználatról társadalmi és kulturális kontextusban ma is viszonylag keveset tudunk (ld. később).

Az újabb dialektológiai kutatások a romani nyelv vlah romani, centrális, északi és balkáni dialektuscsoportját különböztetik meg (Matras, 2002, 2003, 2005; Szalai, 2006). Magyarországon a balkáni dialektusok kivételével valamennyi dialektuscsoport őshonosnak tekinthető, sőt, az 1990-es évektől megélnékülő migrációnak köszönhetően balkáni dialektusokat beszélő romákkal is találkozhatunk, ha csak átutazóban is.

A kelet- és délkelet-európai roma közösségek esetében gyakori (Bakker és Matras, 1997; Friedman, 1999), hogy az őket megnevező etnonimák foglalkozásnevekre vezethetők vissza. Néhány példa a roma csoportokra utaló elnevezések folk-etimológiájára: *Čurari*/csurár: 'bőrfeldolgozók, rostások' (<román *ciur* 'szita, rosta'); *kelderás*/kelderár/köldörár: 'rézműves, üstkészítő' (<román *căldare* 'üst', ill. *căldărar* 'kazánkovács, rézműves'); *cerhári*: 'sátoros' (<romani *cerha* 'sátor'); *colári*: 'szőnyegesek, textilkereskedők' (<romani *colo* 'lepedő') stb. A *lovári*, *kelderás*, *cerhári* stb. terminusokkal³ a roma közösségek tagjai általában különböző, társadalmilag meghatározott szempontok szerint szerveződő csoportközi relációkra és határookra utalnak. Ezek a romani nyelvhasználatban elsősorban társadalmi, etnikai kategorizációra használt, csoportnév funkciójú kifejezések a nyelvészeti szakirodalomban gyakran dialektusnévként is használatosak. Így például a *lovári* (dialektus), *cerhári* (dialektus) stb. kifejezések a magukat *lovárinak*, *cerhárinak* ne-

vező közösségekben beszélt romani változatokra utalnak, azaz a romani nyelv különböző beszélőcsoportokhoz kötődő társadalmi változatainak, dialektusainak megnevezésére is szolgálnak. Nem különböző nyelvekre utalnak tehát, hanem ugyanazon a nyelven, a romani nyelven belüli dialektusokra. (Bár a sajtóban, a hétköznapi diskurzusokban gyakran találkozhatunk nyelvészeti szempontból pontatlan terminológiával, amely a romani Magyarországon talán legismertebb dialektusára nyelvként utal: pl. „lovári nyelv”, „lovári nyelvvizsga”).

Bár a romani nyelven és magyarul beszélő magyarországi roma népesség nagy része feltehetően valóban vlah romani, más szóval „oláh cigány” változatokat beszél, a nyelvészeti és etnográfiai kutatások nem vlah, például centrális (magyar cigány/romungró és a vend romani dialektust) és északi romani dialektusokat (szintó) is dokumentáltak. A romani anyanyelvűek vagy a romanit is beszélők csoportját tehát nem csupán a vlah romani változatokat beszélő romák („oláh cigányok”) alkotják. Ezért például a Kemény István-féle szociológiai vizsgálatokban (Kemény, 1999; Kemény és Janky, 2003) alkalmazott és onnan közismertté vált terminológia, amely a „cigányul” beszélőket az „oláh cigányokkal” azonosítja, pontosításra szorul.

A magyarországi cigányság másik két nyelvé, magát többnyire beásnak nevező csoportja a magyar mellett nem a romani, hanem a beás nyelv valamely változatát beszéli (ld. Orsós Anna tanulmányát a kötetben). A beások anyanyelve – legalábbis történeti, tipológiai szempontból – román nyelvváltozat, amelynek fejlődése a magyarországi beások esetében annak következtében, hogy e közösségek román nyelvterülettel való kapcsolata hosszú ideje megszakadt, a romániai román változatokétól eltérő módon, délszláv és magyar nyelvi kontaktushatások között zajlott/zajlik. (A magyarországi beások által beszélt változatok és a román nyelv területi változatainak kapcsolatáról ld. Borbély, 2001.) A beás közösségekben beszélt nyelv tehát az indoeurópai nyelvcsalád neolatin nyelvei közé sorolható. A romanit beszélő romák és a beások tehát két teljesen különböző, egymás számára kölcsönösen érthetetlen nyelvet beszélnek. Magyar nyelven mindkét nyelvre egyaránt szokás cigány nyelvként utalni, ez a terminológia azonban elfedi azt a tényt, hogy két különböző nyelvről és két különböző

nyelvi közösségről van szó. Ebben az értelemben valóban indokolt a hazai szakirodalomban előforduló többes számú „cigány nyelvek” forma használata.

A magyarországi beás közösségek anyanyelvükre általában a saját etnikai csoportjukhoz kötődő, önálló cigány nyelvként tekintenek. Hasonló tendenciák figyelhetők meg a különféle intézményi gyakorlatokban is: az utóbbi két évtized magyarországi nyelvpolitikája, oktatási gyakorlata és kisebbségi jogi dokumentumai a beások által beszélt változatokat nem pusztán a román nyelv dialektusaiként, hanem önálló kisebbségi nyelvként⁴ kezelik. Ezt a szemléletet képviselte már az 1993. évi LXXVII., a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény is, hiszen a romani mellett a magyarországi cigányság által beszélt kisebbségi nyelvként ismerte el a beást is. A beás közösségekben beszélt változatok Magyarországon elindultak a különfejlődés, az 1990-es évektől pedig a tudatos, tervezett fejlesztés (ld. Orsós Anna írását a kötetben), a regionális standard kialakításának irányába. A jelenlegi magyarországi nyelvhasználati és nyelvpolitikai gyakorlatban a beás voltaképpen egy a román nyelvtől eltávolodott, önállóvá vált Ausbau-nyelv (Kloss, 1967; Cseresnyési, 2004. 168–170.) képét mutatja.⁵

A cigány kisebbség nyelvi sokféleségével (Réger, 1988) kapcsolatban egyedül a Kemény István és munkatársai által 1971-ben, 1993-ban és 2003-ban végzett, a cigány népességre irányuló reprezentatív⁶ szociológiai vizsgálatok tartalmaznak statisztikai adatokat. Az alábbi táblázat összefoglalja a három vizsgálat nyelvi adatait.

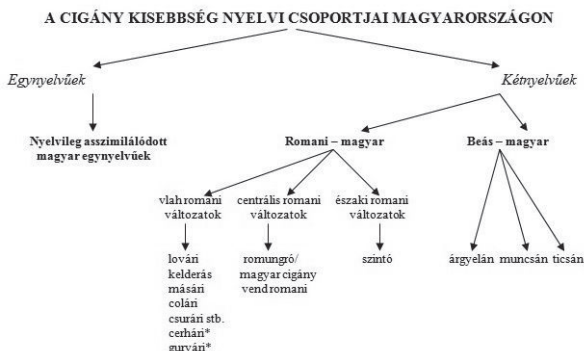
A magyarországi cigány népesség anyanyelvi és beszélt nyelvi megoszlására vonatkozó adatok három szociológiai felmérésben (Forrás: Kemény, 1999; Kemény és Janky 2003)

Év	Becsült létszám	Anyanyelv (%)				Beszélt nyelv (%)			
		magyar	cigány/ romani	beás	egyéb	csak magyar	cigány/ romani	beás	egyéb
1971	270 000– 300 000	71,0	21,2	7,6	0,2	–	–	–	–
1993	420 000– 520 000	89,5	4,4	5,5	0,6	77,0	11,1	11,3	0,6
2003	520 000– 650 000	86,9	7,7	4,6	0,8	74,2	15,4	7,1	3,3

Az adatok azt mutatják, hogy a magyarországi cigány népesség nagy része mára nyelvileg asszimilálódott, magyar egynyelvűvé vált. Sem a magukat magyar anyanyelvűnek, sem pedig a magukat csak magyarul beszélőknek, azaz magyar egynyelvűnek valló beszélők nem tekinthetők társadalmilag, etnikailag homogén csoportnak.

A csak magyarul tudók csoportja mint nyelvi kategória nemcsak azokat a magyar egynyelvűeket foglalja magába, akiknek elődei a romani nyelv romungró/magyar cigány változatát beszélték/beszélik, hanem azokat is, akik nem beszélnek az előző generációk, pl. szüleik-nagyszüleik vlah romani, szintó dialektusát vagy beás változatát, de az etnikai identitás tekintetében továbbra is romának, szintónak, vagy beásnak tekintik magukat. Ezért a nyelvcsere eredményeként magyar egynyelvűvé vált beszélőket és közösségeket sem lehet teljes mértékben a romungró kategóriával azonosítani.

A beszélt nyelv tekintetében tehát nemcsak a nem cigányok által gyakran homogénnek tekintett, valójában azonban nyelvi, etnikai, társadalmi és szempontból is differenciált cigány kisebbség, hanem azon belül a romani és a beás nyelvet beszélők csoportja is heterogén (ld. az alábbi ábrát).

1. ábra. Megjegyzés: A * átmeneti változatokat jelöli.

Forrás: Szalai 2006.

Nyelvi helyzet – nyelvtervezés – nyelvi tévhit: avagy könnyen tanulható-e a romani?

A romanit és a beást beszélő közösségek szociolingvisztikai szempontból sajátos helyzetűek, hiszen a romani és (román nyelvterületen kívül) a beás is mindenütt kisebbségi nyelv. A romanira továbbá az is jellemző, hogy a beszélőközösségek elhelyezkedése nem köthető valamely földrajzilag vagy politikailag körülhatárolható, egybefüggő területhez, nemzetállamhoz, ebben az értelemben tehát a romani nem territoriális nyelv.

Éppen ez a tartós, mindenütt kisebbségi helyzet az, ami elengedhetetlenné teszi e közösségek tagjai számára a mindenkori befogadó társadalom nyelvének/nyelveinek elsajátítását és használatát, azaz a két- vagy többnyelvűséget. A többség és a kisebbségek viszonyát gyakran jellemző hatalmi egyenlőtlenségek a nyelvre és a nyelvhasználatra a státus, a korpusz és az elsajátítás tekintetében is jelentős hatást gyakorol(hat)nak. A státus vonatkozásában tény, hogy a mindenkori többségi nyelv által uralt intézményi színtereken (pl. az oktatásban, a tudományban, a médiában stb.), és az azokhoz kötődő témákkal kapcsolatban a romanit és a beást beszélőknek nem volt, sőt jobbára ma sincs lehetőségük arra, hogy használják nyelvüket. Ennek a romanit és a beást bizonyos nyelvhasználati szintekről kizáró gyakorlatnak a nyelvek korpusza tekintetében az a következménye, hogy ezeknek a funkcióknak az ellátására jelenleg korlátozott forrásokkal rendelkeznek. (Például egyes szaknyelvi regiszterek nem alakulhattak ki.) A kisebbségi helyzet sajátosságai nemcsak a nyelvhasználat, hanem a nyelvvel-sajátítás körülményeit is befolyásolják: a romani és a beás is elsősorban az elsődleges nyelvi szocializáció színterein, a családban és a közösségben, a szóbeli kommunikációban sajátítható el. A romani és a beás nyelv elsajátítása és használata a másodlagos intézményi szocializáció színterein még gyakran korlátozott: az oktatási intézményekben ritkán van lehetőség használatukra, az iskolai tantervekben ezek a nyelvek rendszerint legfeljebb tantárgyként jelennek meg (Forray, 2007; Orsós, 2007b). Azok az 1970-es években még egyes szakmai, nyelvészeti diskurzusokban is teret nyert lingviciista, nyelvi előítéleteken alapuló, széles körben elterjedt ideológiák (Hancock,

1996), amelyek a romani nyelv szűknek vélt szókincsére vezették vissza a nyelv korlátozott kommunikációs lehetőségeit, éppen arról a tartósan fennálló társadalmi, politikai, hatalmi egyenlőtlenségről nem vettek tudomást, amely a romani és a beás nyelvet is kizárta az intézményi, formális színterekről, a közösségen belüli szóbeli kommunikációra korlátozva azok használatát. A használat lehetőségei mindig visszahatnak a nyelv korpuszára: ha például az oktatásban, a közigazgatásban, a tudományban nem használhatók ezek a kódok, akkor az e funkciók ellátására szolgáló eszközök (pl. szaknyelvi regiszterek) nem alakulhatnak ki. Nyelvi státus- és korpusztervezéssel azonban az e témákhoz és helyzetekhez kapcsolódó regiszterek és stílusok is létrehozhatók – amennyiben erre a *de jure* és *de facto* lehetőségek és a szükséges források adottak, és a beszélőközösségek részéről erre igény mutatkozik. Feltehetően az említett, nyelvi deficitet hangsúlyozó nyelvvideológia populáris változatának tekinthetők azok a romani nyelv egyszerűségével kapcsolatos elképzelések, tévhitek, amelyek a laikus diskurzusokban és a médiában is felbukkannak, azt állítva, hogy a romani könnyen és gyorsan elsajátítható nyelv, így könnyen szereshető belőle nyelvvizsga. A romani és a beás is önálló, teljes nyelv, saját, az indo-európai, újind, illetve neo-latin nyelvekre jellemző grammatikai rendszerrel, elsajátításuk pedig semmivel sem egyszerűbb, mint bármely más nyelv. Amiben valóban könnyebb dolga lehet a nyelvtanulónak, az csupán az, hogy azokat a nyelvi regisztereket, amelyek épp a korlátozott használati lehetőségek miatt nem alakulhattak ki vagy nem terjedhettek el, valóban nem kell megtanulni: így például az orvostudomány vagy a jogtudomány szakmai regisztere, szókincse jelenleg még korlátozott. Ez azonban nem valamiféle, a romanira vagy a beásra speciálisan jellemző nyelvi deficit, hanem a társadalmi-hatalmi egyenlőtlenségek nyelvhasználatra és nyelvre gyakorolt hatása. A posztkoloniális társadalmakban és nyelvi helyzetekben ez a jelenség elterjedt, hiszen a formális színtereket és intézményeket korábban hosszú ideig a gyarmatosítók nyelve uralta. A függetlenség elnyerése, a gyarmati adminisztráció megszűnése után az újonnan formálódó politikai alakulatok területén nyelvek és beszélőközösségek szárai voltak és vannak hasonló helyzetben.

A romani-magyar és beás-magyar kétnyelvűség társadalmi jelentőségéhez képest mindmáig kevés tanulmány foglalkozott az egyéni és a társadalmi kétnyelvűség különböző aspektusaival.⁷ Ezért nemcsak magyarországi, hanem nemzetközi viszonylatban is hiánypótlónak tekinthetők azok a kutatások, amelyek romani-magyar (Bartha, 2006, 2007) és beás-magyar (Orsós, 2007a) kétnyelvű közösségekben vizsgálták a nyelvhasználat és a nyelvválasztás mintáit, a beszélők nyelvi attitűdjeit (Bartha, 2007; Orsós, 2008), valamint ezek kapcsolatát a nyelvmegtartással és a nyelvcserével.

A kétnyelvű roma és beás közösségek nyelvi repertoárját jellemezve a korábbi szakirodalom a romani és beás párú kétnyelvűséget általánosságban véve diglossziásnak⁸ tekintette. A fishmani „kétnyelvűség diglossziával” modell olyan nyelvi elrendezést próbált leírni, amely kétnyelvűség, mivel a beszélők két különböző nyelvet használnak kommunikatív szükségleteiknek megfelelően, és diglosszia, mivel a két nyelvi kód között sajátos, jól előre jelezhető funkciómegosztás van (Réger, 1988). Bizonyos színtereken és témákkal kapcsolatban, formális és nyilvános helyzetekben, az írott kommunikációban a beszélők jellemzően az egyik nyelvet (E – „emelkedett változat”, *high variety*), míg más, kevésbé formális és nem nyilvános színtereken és helyzetekben tipikusan a másik nyelvet (K – „közönséges változat”, *low variety*) használják.

Ha ezt a modellt a romani és a beás párú kétnyelvűségre általánosságban érvényesnek tartjuk, akkor azt állítjuk, hogy a két nyelv közötti funkciómegosztást valamennyi romanit és beást beszélő közösségben az jellemzi, hogy a formális, nyilvános helyzetekben választott kód, az emelkedett (E) változat rendszerint a környezeti nyelv (pl. a magyar, a román, a német), míg a romani és a beás alacsonyabb presztízsű,⁹ közönséges (K) változatként csak az informális, privát helyzetekben, például a családon belüli társalgásban használatos. A fishmani „kétnyelvűség diglossziával” modell alkalmazása a romani párú kétnyelvűség leírására azonban több problémát is felvet (Pintér, 2009). Egyrészt pusztán a nyelvhasználati következmények leírására szorítkozik, és az aktuális nyelvi helyzet magyarázatában alapvető fontosságú történeti, társadalmi tényezők, a kisebbségi kétnyelvűség társadalmi, politikai dominan-

ciaviszonyokkal összefüggő aspektusaira nem fordít elegendő figyelmet. Habár feltételezhető, hogy vannak olyan roma közösségek, amelyekre a fenti elrendezés valóban jellemző, a romani párú kétnyelvű nyelvhasználatot általánosságban véve diglossziás kétnyelvűségként bemutatni, ami azt feltételezi, hogy a romaninak csak K funkciói lehetnek, azt mindenütt legfeljebb bázilektusként¹⁰ használják (Halwachs, 1993; Matras, 2002. 238–239.), nyilvánvaló túláltalánosítás. Ez a statikus modell nem alkalmas a nyelvválasztás és a nyelvhasználat közösetként eltérő, sőt, egy adott közösségen belül is gyakran változatos mintáinak leírására és értelmezésére.

Az például, hogy az interetnikus kommunikációban a romani használatára általában nincs lehetőség, nem jelenti egyben azt is, hogy a romanit beszélő közösségekben a nyilvános, formális romani nyelvhasználatnak egyáltalán ne lennének színterei, szabályai, eszközei (pl. stílusok, regiszterek). A formális stílus és előadásmód jellemzőire Michael Stewart (1989, 1997) és Kovalcsik Katalin (1988, 1993) kutatásai hívták fel a figyelmet. Valószínű, hogy a romani interakciót – legalábbis egyes közösségekben – nemcsak az általuk elemzett beszédműfajok esetében jellemzi a formalitás. Azokban a háromnyelvű, Erdély- és Románia-szerze gáborként ismert roma közösségekben például, ahol terepmunkámat végeztem (Szalai, 2010), azt tapasztaltam, hogy a közösségek történelmével, a múltbeli és jelenlegi társadalmi relációkkal, presztízviszonyokkal kapcsolatos romani politikai diskurzus (Berta, 2014. 560–640.) mind a résztvevői keret és a részvételi módok, mind pedig a kódkidolgozottság tekintetében sajátos szabályokkal, formalitással (Irvine, 1979) jellemezhető. E közösségekben a formális romani nyelvhasználat fontos nyilvános színterei például a halotti rítusok, vagy azok a társadalmi összejövetelek, amelyekre a romák közötti jelentősebb konfliktusok megvitatása és tisztázása, illetve a konfliktusban érintett résztvevők társas képének és presztízisének helyreállítása érdekében kerül sor. A vizsgált gábor roma közösségekben bizonyos témákhoz és tevékenységekhez, például az ezüstpoharak és fedeles kupák köré szerveződő presztízsgazdasághoz (Berta, 2014), valamint a fémművességhez is sajátos regiszterek kapcsolódnak. Ugyanígy nem tudja lefedni ez a modell a romani és a beás

nyelvet új, formális, nyilvános (E kódot igénylő) használati színterekre bevezető nyelvi gyakorlatokat, például e nyelveknek az írott és elektronikus médiában, nemzetközi konferenciákon vagy jogi és politikai dokumentumokban való használatát (Matras, 2015).

A fenti tapasztalatok is amellett érvelnek, hogy legalábbis egyes közösségekben, bizonyos helyzetekben, beszédeseményekben a romani nem csupán bázilektális funkcióban használatos. Másként fogalmazva: léteznek olyan helyzetek és olyan kétnyelvű közösségek, amelyekben emelkedett változatként nemcsak a környezeti nyelv(ek)et, hanem a romanit is használják. Ez a tény is arra figyelmeztet, hogy a nyelvek közötti funkciómegosztás leírásában a társadalmi és nyelvi kontextusra, azok változatosságára érzékenyebb, dinamikusabb megközelítésre lenne szükség. Olyan perspektívára, amely a roma vagy közösségeken belüli nyilvános, formális romani vagy beás nyelvhasználatot és a környezeti nyelv(ek) romák általi használatát az interetnikus kommunikáció formális helyzeteiben nem eleve hierarchikus viszonyként gondolja el. Így az elméleti modell sajátosságaiból következően nem válna láthatatlanná a nyilvános, formális helyzetek romani vagy beás nyelvhasználat, valamint elkerülhető lenne az aszimmetrikus hatalmi viszonyokkal magyarázható nyelvhasználati és nyelvi sajátosságok deficit-értelmezése.

A környezeti nyelvek és a romani illetve a beás nyelv viszonyában, legalábbis egyes nyelvhasználati színtereken, változást indíthatnak el az újabb nyelvpolitikai és nyelvtervezési lépések, amelyek iránt a roma kulturális és polgárjogi mozgalmak megerősödésével párhuzamosan az 1990-es évektől a nyelvészetben is növekvő érdeklődés mutatkozik. Ezek a törekvések a romani és a beás használati körének, funkcióinak és korpuszának bővítésével éppen azoknak a nyelvhasználati jellemzőknek a megváltoztatásához kívánnak hozzájárulni, amelyek a kisebbségi helyzet sajátosságaival összefüggésben alakultak ki, illetve váltak tartóssá.

A romani és a beás nyelvű írásbeliség viszonylag új keletű, ezért széles körben ismert és elfogadott normatív írott tradícióról, meghonosodott regionális vagy nemzetközi standard változat(ok)ról jelenleg nem beszélhetünk. A romani és a beás

anyanyelvűek számára az anyanyelvi alfabetizáció lehetősége ma is korlátozott. Ez nyilvánvalóan nem független a kisebbségi helyzet említett sajátosságaitól, ide értve a közösségen kívüli színtereken való romani és beás nyelvhasználat jogi és intézményi támogatottságának hiányát is, amely az 1990-es évekig Európa legtöbb államában jellemző volt. Az eddigi folyamatok¹¹ egy nyelvi pluralizmust támogató nyelvpolitika irányába mutatnak (Matras 2015). Bár történtek kísérletek egy dialektusok és helyi standardok feletti, nemzetközi standard változat és egy egységes nemzetközi romani ortográfia létrehozására is (Courthiade, 1989), a nyelvhasználói igények által motivált romani nyelvi tervezés sokkal inkább egy alulról szerveződő, többközpontú, a romani változatosságát figyelembe vevő és annak megőrzését támogató folyamat (Matras, 2007; Leggio és Matras, 2013). A jelenlegi nyelvtervezési folyamatok nem egy a használókra „felülről” rárótt, dialektusok fölé emelt nemzetközi standard, hanem több különböző, a nyelvi gyakorlatban formálódó regionális standard változat kidolgozása felé haladnak (Hübschmannová és Neustupný, 1996; Friedman, 1995, 1997, 1999). A nyelvhasználók igényeire és nyelvi gyakorlatára alapuló romani nyelvpolitikának – Matras (2007) szavaival élve – „a nyelvi pluralizmus politikájának” kell lennie. Ennél fogva csak akkor lehet sikeres, ha figyelembe veszi a romanit beszélő közösségek nyelvi és társadalmi helyzetének sajátosságait, így a romani nyelv és az azt beszélő közösségek nyelvi és társadalmi sokféleségét is.

Amint azt Bartha Csilla (2006, 2007) és Orsós Anna (2007a,b) is hangsúlyozza, a romani és a beás nyelv megtartását vagy revitalizációját támogató programok megtervezéséhez elengedhetetlenek a lokális közösségekre összpontosító kutatások. A nyelvcsere és a nyelvmegtartás vizsgálata például lehetetlen az egyes közösségek nyelvi repertoárját, nyelvi attitűdjeit (ld. Bartha és Borbély, 2006; Bartha, 2007; Orsós, 2008) és a nyelvválasztás mintáit lokális szinten vizsgáló kutatások nélkül. Támogató, hozzáadó nyelv- és oktatáspolitikát nehéz kidolgozni úgy, hogy a célcsoport nyelvi kultúrájáról (interakciós normáiról, beszédműfajairól, nyelvvel/nyelvhasználattal kapcsolatos elképzeléseiről, nyelvi ideológiáiról) alapvető ismeretekkel sem rendelkezünk. Ezért a nyelveírások, a nyelvi

struktúrára irányuló kutatások mellett a nyelvi gyakorlat vizsgálata is nélkülözhetetlen. A romani és a beás nyelv esetében is szükség lenne pragmatikai, szociolingvisztikai, nyelvészeti antropológiai, diskurzuselemző kutatásokra. Ezek a kutatási területek jelenleg nemzetközi szinten is alulreprezentáltak. Az alábbiakban olyan kutatások főbb eredményeit tekintem át, amelyek a romani nyelvhasználat egyes jellemzőit a szociokulturális kontextussal összefüggésben vizsgálják.

Beszédetnográfiai, nyelvészeti antropológiai vizsgálatok romanit beszélő közösségekben

A nyelvi szocializáció kutatása

A romanival kapcsolatos deficit-elméletekben a szűkös szókinccsel kapcsolatos állítások mellett az a vélekedés is megjelent, amely szerint a roma szülők nem foglalkoznak megfelelően a gyermekeikkel, nem fejlesztik nyelvi készségeiket. Ez a nyelvi ideológia egy, a saját nyelve börtönébe zárt kisebbség képét alkotta meg. Ebben kitűnő legitimációra leltek azok az asszimilációt szorgalmazó oktatáspolitikai törekvések, amelyek úgy vélték, hogy anyanyelvi kultúrájuktól éppen saját érdekükben szükséges megfosztani a kisebbségeket, így a cigányságot is. Részben éppen az az igény motiválta Réger Zita kutatásait, hogy választ keressen arra a kérdésre, vajon a nyelvi szocializáció valóban hiányokkal jellemezhető folyamat-e ezekben a közösségekben.

A nyelvi szocializáció kutatásának a fentiekén túl további fontos oktatáspolitikai vonatkozása is van. Az otthon elsajátított nyelvhasználati módok társadalmi előnyök és hátrányok forrásává egyaránt válhatnak, eltérő mértékben támogathatják a gyermek boldogulását a különféle társadalmi intézményekben (pl. a szocializáció másodlagos, intézményi színterein, az iskolában). Az iskolai nyelvi hátrány gyakran az otthoni és az iskolai nyelvhasználat különbségeiből ered (Réger, 1990, 1995; Bartha, 2002). Ha az iskola ismeri az esetleges eltéréseket, akkor képes lehet deficit helyett különbségként, probléma helyett potenciális erőforrásként és kompetenciaként tekinteni azokra.

A nyelvi szocializáció vizsgálata állt a középpontjában Réger Zita romani-magyar kétnyelvű közösségekben végzett kutatásainak. Értelmezése szerint „ez a kutatási terület lényegét tekintve nyelvészeti antropológia »fejlődési perspektívában«: a kulturális-szociális identitás és a nyelvhasználat összefüggéseit vizsgálja az egyén fejlődésének látószögéből, egy-egy adott kulturális kontextuson belül” (Réger, 1998. 135.). A nyelvi szocializáció terminus két, egymással összefüggő értelemben használatos. Az egyik meghatározás szerint a nyelvi szocializáció a tágabban értelmezett szocializációs folyamatok része és eszköze, ahol az átadott társadalmi, kulturális tudást nagyrészt a nyelv közvetíti (szocializáció a nyelv segítségével). A másik értelmezés szerint a nyelvi szocializáció voltaképpen szocializálás a nyelv használatára, azaz olyan implicit tanulási folyamat, „amelynek során a gyermekek anyanyelvi közösségben elsajátítják a nyelv kulturálisan meghatározott használati módjait” (ibid.). Réger Zita kutatásai elsősorban az utóbbi értelemben vett nyelvi szocializációs stratégiákra irányultak. Ennek keretében két részterületet vizsgált: a felnőtt-gyermek interakciót és a gyermekek egymás közötti kommunikációját. Vizsgálatai a nyelvelsajátítás- és a gyermeknyelv-kutatás interakciós tradíciójához kapcsolódnak. Ennek az irányzatnak fontos felismerése, hogy a velünk született, univerzális nyelvelsajátítási képességen túl fontos vizsgálni a beszédfejlődés társadalmi környezetét is: a nyelvhez vezető utak ugyanis különbözőek lehetnek különböző kulturális, társadalmi kontextusokban. Mivel nemcsak a kisgyermek nyelvi produkcióját irányítják meghatározott szabályok, hanem a hozzájuk címzett gondozói beszédet is, ezért nem csupán a gyermekek nyelvi produkcióját érdemes vizsgálni, hanem figyelmet kell fordítani a nyelvet tanuló kisgyermeket körülvevő társadalmi és interakciós kontextusra is.

A Réger Zita által vezetett nyelvi szocializációs kutatásban tizenhárom kétnyelvű magyarországi cigány közösségben került sor nyelvi adatok rögzítésére. A felnőtt-gyermek kommunikáció vizsgálatának alapjául szolgáló nyelvi mintát a 0-3 éves kor közötti kisgyermekhez szóló gondozói beszédet rögzítő felvételek képezték. Érdekes, a megfigyelői paradoxon¹² adatokra gyakorolt hatását mérséklő módszertani aspektusa az adat-

gyűjtésnek, hogy a kutató magnetofonokat hagyott a kisgyermekes családoknál, és megkérte az anyákat, hogy szabadon, kedvük szerint rögzítsék a csecsemőhöz vagy a kisgyermekhez szóló beszédet különféle helyzetekben (pl. játék vagy étkezés közben, mesemondás során). A felvételeket a kisgyermekes anyákkal készített metanyelvi interjúk és a terepmunkások megfigyelései egészítették ki.

A kutatás egyrészt azt vizsgálta, hogy a kisgyermekhez beszélő felnőttek vagy nagyobb gyermekek nyelvhasználatukban alkalmazkodnak-e a kisgyermek aktuális nyelvi és kognitív szintjéhez. Az eredmények azt mutatták, hogy a romani gondozói beszéd több ponton is alkalmazkodik a gyermek életkori sajátosságaihoz. A cigány nyelvi szocializációs projektum eredményei e tekintetben jelentős hasonlóságot mutatnak azokkal a kutatási eredményekkel, amelyek a nyelvelsajátítás szakaszában levő gyermek nyelvi környezetében egy sajátos, gyermekekhez szóló beszédmódot azonosítottak (*baby talk*, *motherese*). Ezek a – főként angolszász országokban, középosztálybeli családokban végzett – empirikus kutatások a felnőtt-gyermek beszédkapcsolat vizsgálata során egy gyermekközpontú, diádikus modellt mutattak ki (Schieffelin és Ochs, 1986). Azt tapasztalták, hogy a felnőttek partnernek tekintik a gyermeket a kommunikációban, és a hozzá intézett beszédben olyan egyszerűsített regisztert használnak, amely a felnőtt nyelv eszköztárából különböző egyszerűsítő, magyarázó, érzelemkifejező szolgáló átalakítások során jön létre. Ezeket az egyszerűsítő stratégiákat Réger Zita a kisgyermekhez szóló romani beszédben is azonosította. Jellemzőnek találta például a szavak hangalakjának egyszerűsítését, a dajkanyelvi szókincs használatát, a beszéd énekbeszédszerű, expresszív prozódiaját, a gyakori önismétlésből fakadó redundanciát (Réger, 1987. 43–48.). Ezeken a más (például európai és amerikai középosztálybeli) nyelvi kultúrákat is jellemző nyelvhasználati sajátosságokon kívül olyan jelenségeket is feltárt a kutatás, amelyek a roma közösségek nyelvi kultúrájához köthetők. Az egyszerűsített regiszter használata mellett azt is megfigyelte, hogy a kisgyermeknek szóló beszédben már igen korán megjelennek a roma közösség orális kultúrájára jellemző interakciós sajátosságok és a felnőtt közösségben releváns beszédműfajok,

beszédmódok. A romani szóbeli kultúra olyan sajátosságai, mint a laza, improvizatív szerkesztésmód, a lírai műfajokat is jellemző párbeszédes jelleg, az interaktív szövegalkotás a gyermekhez szóló beszédben és a gyermekközösségek szóbeli kultúrájában is jelen vannak.

A vizsgált roma közösségekben már a preverbális korszakban levő kisbabához szóló beszédben is gyakori stratégiának bizonyult a dialógus-improvizáció. Ezzel az eljárással az anya (vagy más felnőtt vagy egy nagyobb gyermek) párbeszédet modellál oly módon, hogy a beszélni még nem tudó, vagy valamilyen okból nem válaszoló gyermek helyett saját kérdéseit önmaga válaszolja meg. Réger (1990. 69–70.) arra hívja fel a figyelmet, hogy más nyelvi kultúrákban „a párbeszéd-modellezés során produkált kérdés-válasz párok tartalmilag és terjedelmükben egyaránt szűkre szabottak. Ez az egyszemélyes párbeszéd – mint a kisgyermeknek szóló beszéd általában – a jelenben folyó vagy legfeljebb a közvetlen múltban átélt, illetve a közvetlen jövőben bekövetkező eseményekből meríti témáját. Terjedelmileg pedig többnyire két – de legfeljebb néhány – ún. turn-nek felel meg”. A vizsgált roma közösségekben azonban jellemző volt a terjedelmes, színes improvizált párbeszéd használat is, amelyek témájukat tekintve nem korlátozódtak az „itt és most” helyzetek eseményeire, hanem a gyermek jövőbeli életének elképzelt eseményeit jelenítették meg (Réger, 1987. 50–56., 1990. 71–73.).

Egy másik nyelvi szocializációs eljárásnak a legfiatalabb életkortól jellemző mesemondás bizonyult, amelyben a kisgyermeket hallgatóként és szereplőként is bevonták a mesei történetekbe (Réger, 1987. 56–58.). A felnőttek közösségi összejöveteleinek keretében zajló mesemondáshoz hasonlóan a kisgyermeknek mondott meséket is jellemzi a közös, kooperatív szövegalkotás, például a narrátor és a hallgató(k) közötti szoros kapcsolat, és a felnőttek közötti mesemondás során elvárt aktív hallgatói hozzájárulás modellálása a narrátor részéről. Romani sajátosságnak tűnt a tesztkérdések nagy gyakorisága a kisgyermekhez szóló gondozói beszédben és a narratív műfajokban. A gyermek nyelvi aktivizálásában, ismereteinek tesztelésében számos nyelvi közösségben fontos tárgyalási stratégia a tesztkérdések¹³ alkalmazása. A tesztkérdés-

sek gyakorisága azonban az életkor előre haladtával általában csökken: ez a kérdéstípus fokozatosan elveszíti jelentőségét, és jobbra a formális oktatási szituációkra korlátozódik. A magyarországi romani nyelvű közösségekben végzett kutatás viszont azt tárta fel, hogy e kérdéstípus használata továbbra is gyakori stratégia marad mind a felnőtt-gyermek interakcióban, mind a felnőtt narratív műfajokban. A tesztkérdések használatát a felnőttek narratíváiban Réger a romani nyelvű kultúra szóbeliségével hozza összefüggésbe, és olyan társalgási stratégiának tekinti, amelynek szerepe lehet a közösségi emlékezet és történelem megalkotásában.

Réger Zita (1987. 65.) arra hívja fel a figyelmet, hogy a vizsgált roma közösségekben „a kisgyermekhez szóló beszéd már igen korán (olykor a gyermek aktuális fejlettségi szintjét jóval meghaladó bonyolultsággal) olyan nyelvi mintákat közvetít, amelyek az adott közösség szóbeli kultúrájának integráns részei, s amelyek a későbbiekben megfelelő kommunikációs helyzetekben, adekvát beszédmódot jelentenek majd a felnövő gyermek számára”.

A 13 település gyermekközösségeiben rögzített mintegy 60 órányi felvétel képezi a Cigány Gyermeknyelvi Szövegkorpusz anyagát (Réger, 1998. 137.). Erre a gyermeknyelvi szövegkorpuszra támaszkodik a Cigány gyermekvilág (2002) című kötet, amely a roma gyermekközösségekben zajló kommunikációra összpontosít, és egy észak-magyarországi másári gyermekközösség szóbeli kultúrájának különböző műfajait mutatja be. Arra a következtetésre jutott, hogy „a hagyományos cigány közösségekben élő gyermekek iskolás korukra elsajátítják – és alkotó módon alkalmazzák – a cigány szóbeli kultúra meghatározó jegyeit: az improvizatív előadásmódot, a párbeszédes-interaktív szövegépítést és a formális beszéd elemeinek használatát” (Réger, 1987. 84.).

Azok a vélekedések, amelyek a roma közösségekben felnövő gyermekek családi, nyelvi szocializációját negatív, alapvetően hiányokkal, nyelvi és kognitív deficittel jellemzett folyamatként írják le, és a nyelvi szocializáció elégtelenségéről beszélnek, nem állják meg a helyüket. Az iskolai nyelvhasználati gondok gyökere nem a nyelvi szocializáció hiányában, hanem a nyelvi szocializációs stratégiák különbségében keresendő (Réger, 1995).

Duma és vorba: Formális és informális beszéd a romaniban

Kovalcsik Katalin etnomuzikológiai és Michael Stewart antropológiai kutatásainak beszédműfajokkal és stílusokkal kapcsolatos aspektusai a romani beszédetnográfiai kutatásokhoz is fontos hozzájárulást jelentenek. Az 1980-as évek második felében végzett kutatásaik során mindketten azt tapasztalták, hogy egyes roma közösségekben megkülönböztetik a hétköznapi, informális társalgási helyzetekben használt stílust a formális közösségi eseményeken elvárt idealizált beszédmódtól. Az előbbi a *duma* kifejezés jelöli, míg a formális stílus követelményeinek megfelelő beszédmodok gyűjtőneve a *vorba* terminus. Ez utóbbihoz állandó jelzőként gyakran társítják a *čači* 'igaz' jelzőt is. A *duma-vorba* distinkció az informális-formális kontinuum két szélső értékeként is felfogható, és a formalitás foka szerint számos átmeneti szövegtípus létezhet. A *vorba* műfaját tekintve lehet mese, tréfa, találós kérdés, de közösségi összefüggések alkalmával leginkább dal (Stewart, 1994. 173–174.).

A nyilvános közösségi eseményeken a térhasználatnak is társadalmi nemileg differenciált szabályai vannak: a férfiak és a nők térbeli elkülönülése a megszokott gyakorlat. Stewart (1994. 167–190, 1997. 181–203.) értelmezése szerint az egalitáriánus közösségeszménnyel összefüggésben ilyenkor a férfítársaságban az összejövétel célja a roma férfiak összetartozásának, testvériségének kinyilvánítása. Ezek az alkalmak a nem cigányok és a romák közötti viszonyban gyakran nélkülözött tisztelet kimutatására, a roma identitás megerősítésére is szolgálnak. A közös éneklésnek éppúgy, mint „a férfiak közötti mesemondásnak megvannak a maga szabályai, ahol a nők nem juthatnak szerephez” (Kovalcsik, 1993. 6.). A nők alkalmi kizárása a férfi-összejövetelek idealizált világából, vagy a velük szemben megfogalmazott passzív jelenlét elvárása nyilvánvalóan nem független a roma közösségek társadalmi nemi ideológiáitól. Ezeken a közösségi eseményeken kiemelkedő jelentősége van az udvarias viselkedésnek, nyelvi értelemben is. Fontos a helyzetnek megfelelő köszöntések¹⁴ és megszólítások alkalmazása. A szó megszerzésének és a beszélőváltásnak is sajátos szabályai vannak. Az éneklés vagy mesemondás előtt az énekes/narrátor által elmondott bevezető üdvözlő és

engedélykérő formulák „jelzik, hogy nem magánbeszédről van szó” (Stewart, 1994. 173–174.). A köszöntés (például *T’aven baxtale!* ’Legyetek szerencsések!’) ebben a szituációban olyan konvencionális indirekt beszédaktus, amelyet figyelemfelhívásként és csendre való udvarias felszólításként használnak és értelmeznek. Mivel formáját tekintve nem direktívum¹⁵, viszszautasítani sem lehet (Stewart 1994. 174.). A szót kérő beszélő tartózkodást kifejező udvariassági formulák használatával jelzi a közönség irányába a tiszteletét, s egyúttal azt, hogy a jelenlevők támogatása, egyetértése nélkül nem kívánja magához ragadni a szót. Ilyen konvencionális nyelvi udvariassági stratégiaként értelmezhetjük azt a mesemondást megelőző egyezkedést is, amelyet egy északkelet-magyarországi roma közösségből származó mesemondó, Rostás Mihály mesemondói gyakorlatát elemezve Kovalcsik Katalin (1988, 1993) írt le. Arról számolt be, hogy a különféle közösségi eseményeken, amelyek a mesemondás beszédeseményének társadalmi kontextusát jelentették, a mesemondó rendszerint megkívánta a felkérést, hosszas rábeszélést (Kovalcsik, 1993. 6). Közösségen kívüli színtereken, olyan beszédhelyzetekben, amikor az aktív közreműködéshez szükséges kompetenciával rendelkező résztvevők hiányoztak, például interjúhelyzetben ő maga alakította úgy a kutatóval való párbeszédet, hogy a mesemondás kezdetét hosszas fontolgatás előzhesse meg. Az éneklés vagy mesemondás többnyire csak a jelenlevők explicit jóváhagyásával kezdődhet meg, és annak befejezését is köszöntőformulák, jókívánságok jelzik.

A közösségi eseményeken elhangzó lassú dalokkal kapcsolatban a Stewart által vizsgált másári közösségben, hármas: a nyelvválasztásra, a formára és tartalomra vonatkozó követelményeket fogalmazzuk meg. Fontos, hogy a dalok romani nyelven szólaljanak meg,¹⁶ hogy stílusuk megfeleljen a közösség normáinak, cigány (*romano*) legyen, és hogy tartalmukban igazak (*čaćo*), a való életre vonatkozóak legyenek (Stewart, 1987. 52, 1994. 175.). Stewart hangsúlyozza az egyéni, szubjektív és a közösség számára is elfogadható, általuk is legitimált igazság közötti distinkciót: a nyilvánosság előtt a dalokban az egyéni tapasztalatokat közösségileg elfogadható módon, sztereotip formulák felhasználásával kell megfogalmazni. Az „igaz

beszédet” tartalmi tabuk is jellemzik: kerülnek a gyász és a halál témáját, a testi folyamatokhoz kötődő témákat, például a betegséget,¹⁷ és a sexualitással kapcsolatos utalásokat. Ez is magyarázhatja Stewart tapasztalatait, amelyek szerint a férfiak összejövetelein előadott lassú dalokban a romák igyekeznek kerülni a nő mint feleség említését.¹⁸

Egy további narratív műfaj, amelyre egyes roma közösségekben „igaz beszédként” szoktak utalni, a mese. Egy északkelet-magyarországi cerhári-csurári közösségből származott az a mesemondó, akinek repertoárjára, és a mesemondás beszédeseeményéhez kapcsolódó interakciós normákra vonatkozóan egy monográfia (Grabócz és Kovalcsik, 1988), és egy tanulmány (Kovalcsik, 1993) is megjelent. Az említett közösségben a mesélés elsősorban a férfiak egyik szórakozási formája, amelyen nők és gyerekek is jelen lehetnek. Az ő részvételük csak közönségként lehetséges, a történet alakításában aktívan nem vesznek részt, ha nem értenek valamit, a mesemondás szünetében kérdezhetik meg. Kovalcsik (1993. 3–6.) három olyan tényezőt említ, amelyek az említett közösségben a férfiak mesemondását formális eseménnyé teszik: a formális viselkedési szabályokat, a formális beszédet és az aktív részvétel kötelezettségét. A formális beszéd használata megkívánja, hogy a résztvevők számos társalgási rutint, udvariassági formulát használjanak. A szituáció formális jellegét és az előadási stílus emelkedettségét hangsúlyozzák továbbá a beszéd közben gyakran ismételt, a jelenlevőkre Isten áldását kérő formulák, valamint a beszélő által önmagára és családjára mondott átkok is, amelyek a szerző szerint a megnyilatkozások igazságának alátámasztására szolgálnak.

A mesemondás a vizsgált közösségben nem monologikus előadást feltételező beszédeseemény, hanem a narrátor és a hallgatók közötti dialógus, azaz a hallgatók aktív részvétele a beszédeseemény létrejöttének feltétele. A férfi hallgatóktól elvárják, hogy figyelmüket a mesélő beszédét gyakran megszakító közbeszólásokkal jelezzék. A közbeszólások egyaránt vonatkozhatnak a tartalmi elemekre és az előadás módjára. Ezt a gyakorlatot „*xuteripo*”-nak, megfogásnak, „fogásolásnak” nevezik. A *xuteripo* több célt szolgál. Egyrészt a szövegalkotás mint közösségi, társas tevékenység egyik eljárása, másrészt

az „igazság” normájának betartását felügyelő kontroll egyik eszköze, és az ugratás egy formájaként szórakozási forrás is. A mesemondónak szüksége van egy partnerre,¹⁹ aki a legjobban kontrollálja őt. A közbeszóló partner és a mesélő dialógusa bár versengésnek tűnik, azt udvariassági rutinok vezetik be és zárják le. A többnyire kérdés-válasz szekvenciákban előadott érvelést elnézést kérő, jókívánságokat kifejező formulák kölcsönös használata kíséri. Ezek célja a kölcsönös tisztelet kifejezésén túl annak megelőzése, hogy a dialógust a résztvevők valódi inzultusként értelmezzék.

A mesemondást elemezve Kovalcsik egy társadalmi nemi szempontot is felvet. A szerző a vizsgált közösség férfi és női mesemondással kapcsolatos elvárásait egy, a megszokottól eltérő 'férfi mesemondó-női partner' dialógus példáján mutatja be (Kovalcsik 1993. 7–15.). Az elemzett szituációban a nőktől a formális mesemondás során elvárt tartózkodó viselkedés, a meny részéről az apósa iránt tanúsítandó tisztelet, és a női szövegalkotási módok kerülnek konfliktusba a férfiak közötti mesemondáskor a mesélő és partnere(i) mint egyenrangú résztvevők közötti interakció mintáival. Kovalcsik szerint a nők szerepe a mesélésben elsősorban a szüzsék továbbadása a gyermekeknek, akik közül a fiúk majd a férfitársaságban sajátítják el azt az „igaz beszédre” jellemző előadási stílust, amely révén kompetens résztvevői lesznek a férfiak társasági eseményeinek.

Az „igaz beszéd” roma értelmezéséhez visz közelebb az a tanulmány (Kovalcsik, 1998) is, amely voltaképpen az ének(lés) és a romani beszéd összefüggéséről szóló metanyelvi diskurzusnak tekinthető lassú dalt elemez. A dalban megjelenített nyelvi tisztaságeszményt az énekes a beszélőkre, a nyelvre (tisztá vs. törött), a beszédre (romani vs. más) és a tartalomra (igaz vs. hazug) vonatkozó oppozíciók és jelzők (igazi, romani, tisztá) segítségével jellemzi (Kovalcsik, 1998. 41.).

Pragmatikai érték és társas funkció: az átokhasználat a gábor romák közötti interakcióban

Szalai Andrea romani-magyar-román háromnyelvű erdélyi gábor roma közösségekben végzett antropológiai nyelvészeti terepmunkát. (A vizsgált közösségekről, és a gábor romák kö-

zötti társadalmi és nyelvi különbségeket létrehozó és magyarázó nyelvi és más ideológiákról: ld. Szalai 2010, 2014a.) Munkái betekintést adnak a közösségek egyes diskurzusztratégiáiba, valamint az azok pragmatikai és társas szerepével kapcsolatos „laikus”, beszélői vélekedések rendszerébe. A kutatás elsősorban két, a romák közötti társalgásban gyakori diszkurzív forma, az átok és a feltételes átok pragmatikai és társas funkcióit, használatát és az ezzel kapcsolatos nyelvi ideológiát vizsgálta. Rámutatott arra, hogy ezek a diszkurzív formák, amelyeket a nem cigány környezet gyakran a nyelvi agresszió megnyilvánulásaként értelmez és etnikai sztereotípiák megalkotásában is felhasznál, valójában sokféle más pragmatikai és társas célt szolgálnak a romák közötti interakcióban.

Egyik tanulmánya (Szalai, 2013a) az átokhasználatot a kisgyermekhez szóló beszédben vizsgálja. Rámutat arra, hogy amikor a kisgyermek felismeri, hogy ez a diszkurzív forma számos különféle funkcióban (pl. becézésként, gyermekfegyelmező formaként, tréfaúgratásként) használható, egyúttal azt is megtapasztalja, hogy a megnyilatkozások pragmatikai értéke a folyamatban levő interakcióban jön létre. Ennek során az is világossá lesz számára, hogy ebben a jelentésalkotó folyamatban a kontextualizációnak jelentős szerepe van, hiszen az átokformula funkciójának értelmezésében támaszkodnia kell a különféle implicit metapragmatikai jelzésekre. Az átokhasználat elemzésén keresztül azokba a gondozói diskurzusztratégiákba is bepillantást nyerhetünk, amelyek támogatják a kisgyermeket abban, hogy jártasságot szerezzen a különféle kontextualizációs jelzések felismerésében és használatában (ld. Réger, 1999). A kisgyermek a kontextualizációs fogódzókra – pl. a túlzás különféle eszközei, expresszív prozódia, nevetés – támaszkodva tanul meg különbséget tenni a különféle átokhasználati módok között. A gondozói beszédbe ágyazódó átokok lehetnek kedveskedő, becéző formák, de használhatók játékos inzultusként, ugratásként is. Az elemzés rámutat, hogy a referensválasztás révén – pl. bizonyos női referensek, a ’kicsi’ jelentésű lexéma vagy morféma beépítése segítségével – maguk az átokformulák is metapragmatikai funkciójú jelzéssé, a játékoságot jelző kontextualizációs fogódzóvá válhatnak az interakcióban. Az átokformula bizonyos elemeinek kiválasztá-

sa által közvetített kontextualizációs üzenetek azonosításához azonban kultúra-specifikus tudás szükséges. A női referenst tartalmazó átok csak azok számára lehet az interakció játékoságára, tréfás jellegére utaló implicit metapragmatikai jelzés, akik ismerik a gábor romák férfi-centrikus gender-ideológiáját, és annak összefüggését az átok- és feltételesátok-használattal kapcsolatos nyelvi ideológiával, éppen ezért tudják azt, hogy a referens neme a formula pragmatikai értékének indexeként szolgálhat. Az átokformulák tehát csak akkor tudják betölteni kontextualizáló, kontextust alkotó szerepüket, ha a hallgató rendelkezik erre a tágabb, nyelven kívüli kontextusra vonatkozó háttérismerettel is. Ezek a tapasztalatok összhangban vannak Gumperz elméletével (1992), amely szerint a kontextualizáció egyszerre egyetemes és partikuláris: olyan univerzális folyamat, amely kultúraspecifikus tudást hoz létre és foglal magában, ezért megértéséhez és sikeres használatához is nélkülözhetetlen egyfajta kulturális háttértudás, a kontextualizációval kapcsolatos kulturális konvenciók ismerete. E kulturális tudás részét képezik a nyelvi ideológiák és a velük kölcsönhatásban álló más ideológiák, például a társadalmi nemek viszonyával kapcsolatos kulturális vélekedések is, amelyek vizsgálatával a hétköznapi interakció rejtett hatalmi aspektusai is feltárhatók. A tanulmány kitér e diszkurzív formák használatának társadalmi nemi aspektusaira is, és bemutatja azt, hogy az átokhasználat miért értelmezhető az aszimmetrikus társadalmi nemi viszonyok létrehozásában és megjelenítésében közreműködő nyelvi gyakorlatként.

Egy másik tanulmány a kicsinyítést kifejező nyelvi formák használatát, társas funkcióját elemzi (Szalai, 2014b) a gábor roma közösségek feltételesátok-használattal kapcsolatos nyelvi ideológiájának kontextusában. Elsősorban a társas, arcunkával/kapcsolati munkával (Locher és Watts, 2005) összefüggő értelmezésekre fordít figyelmet.

A feltételes átkokat a szakirodalom elsősorban az eskü és ígéret beszédaktusának kivitelezésére szolgáló stratégiaként említi. Szalai (2014b) bemutatja, hogy használatuk nem korlátozódik az említett beszédaktusokra. Elsődleges szerepük nem bizonyos beszédaktusok kivitelezése, hanem a viszonyulásjelzés (Du Bois, 2007). Egy spontán metanyelvi

diskurzus elemzésén keresztül amellet érvel (Szalai, 2014b), hogy a feltételes átokok valójában multifunkcionális diszkurzív formák. Az átokformula referensének szemantikai jegyeit (pl. nem, etnicitás, kicsinyítést kifejező forma) variálva a beszélő nemcsak a megnyilatkozás tartalmához való viszonyát jelezheti, hanem saját társas képére és a résztvevőkhöz való viszonyára vonatkozó üzeneteket is közvetíthet. A diskurzus elemzése abba a folyamatba enged bepillantást, ahogyan a résztvevők megvitatják a 'kicsi' jelentésű elemeket tartalmazó átokformulák használatának társadalmi jelentését és normáit, és konszenzust alakítanak ki arról. Az elemzés rámutat arra, hogy az udvariasság és a tisztelet fogalma a társas interakcióban zajló egyezkedés során jön létre és nyer legitimitás (Mills, 2003).

A feltételes átokformulák használata bizonyos esetekben (pl. kínálási helyzetek, meghívás) társadalmilag elvárt. Az átokformulák ezekben a helyzetekben nyelvi udvariassági stratégiaként is funkcionálhatnak a romani interakcióban (Szalai, 2013b).

Politikai diskurzus és arcunk az erdélyi gábor romák között

Berta Péter 2014-ben megjelent monográfiája jelentős teret szentel az erdélyi gábor roma közösségek saját politika-fogalmának: a *romani politika* 'roma politika' „a társadalmi és gazdasági különbségek megalkotására, reprezentálására és manipulálására szolgáló értékverseny (...), amely – részben etnicizált – szimbolikus küzdőterek, gyakorlatok és ideológiák sorát foglalja magában (Berta, 2014. 58.). A *romani politika* keretében vizsgálja a gábor romák közötti politikai diskurzust is. Amint a szerző megjegyzi (2014. 560.): „a gáborok a különböző társadalmi eseményeken (esküvőkön, eljegyzéseken, virrasztókon, temetéseken stb.), valamint a véletlenszerűen szerveződő, informálisabb társalgás során (...) is gyakran beszélgetnek a politika eseményeiről: a legutóbbi presztízstárgyadásvételekről, az apai ágak és családok közötti, múltbeli és jelenlegi presztízszviszonyokról, a nemrég létesített apatársi szövetségekről”. Amellet érvel, hogy a nyilvános közösségi összejövetelek (esküvők, virrasztók) politikai diskurzusaiban a résztvevők „társalgási hozzájárulásuk megtervezése, kivite-

lezése és minősítése során hangsúlyosan figyelembe vették, hogy azok hogyan hatnak önmaguk és hallgatóik társas képére” (Berta, 2014. 583.), azaz nyelvi viselkedésüket „intenzív arcérzékenységgel, illetve politikai arcunka jellemezte”.

A pozitív társas kép megóvásának tulajdonított, kitüntetett társadalmi jelentőség értelmezése szerint „elsősorban azzal az egymásra utaltsággal” magyarázható, „amely a gábor romákat a politikai teljesítményük társadalmi hitelesítése és presztízsé/hírnévvé alakítása során jellemzi” (Berta, 2014. 583.). Ez az egymásra utaltság egyrészt abból fakad, hogy „a politika legfontosabb szimbolikus trófeái – a presztízs és a hírnév –, valamint az általuk előidézett különbségek hangsúlyosan interaktív: kizárólag a társadalmi egyezkedés kontextusában létrehozható, és mások által tulajdonított (...) minőségek” (Berta, 2014. 583.). Az egymásra utaltság másik forrása a *romani politika* etnicizáltsága, vagyis az, hogy a gábor romák közötti presztízsverseny „több szimbolikus küzdőtere – a presztízstárgygazdaság, az apai ágak presztízshierarchiája, a házasságpolitika – hangsúlyosan etnicizált, így az ott elért eredményeket kizárólag a gáborok jutalmazták hírnévvel és társadalmi elismeréssel. (...) Az etnicizáltság miatt a politikai eredmények társadalmilag elismert sikerekké és különbségekké konvertálása során a gábor romák kizárólag egymás támogatására és jóváhagyására számíthatnak. E támogatás és jóváhagyás mozgósításának egyik leghatékonyabb eszköze a társadalmi megbecsülés és a tiszteletreméltóság (a *patjiv*) kiérdemlése, amely elsősorban a társas viszonyok és interakciók menedzselését koordináló gábor roma etika tiszteletben tartása (a „*lašo phirajimo*” ‘jó viselkedés’) révén érhető el” (Berta, 2014. 583–584.).

Berta Péter monográfiája megkülönböztetett figyelmet szentel a diszkurzív politikai (ön)reprezentáció etikájának. Elemzése rámutat arra, hogy a társas viszonyok és interakciók menedzselésének gábor roma etikája „számos, a nyilvános politikai arcunkát, azon belül a politikai (ön)reprezentációt koordináló, társadalmilag támogatott diszkurzív technikát foglal magában. Ezek jelentős része a megszégyenítő összehasonlítás elkerülését, illetve tompítását és ellensúlyozását, vagyis a beszélő és a hallgatók társas képének egyidejű meg-

óvását, végső soron pedig a konfliktusmegelőzést szolgálja” (Berta, 2015. 584.).

Ennek az etikának hangsúlyos eleme a „nyílt és hivalkodó öndicséret („*ašarimo*”/„*putjarimo*” ‘dicsekvés/büszkélkedés’) helytelenítése és morális stigmatizálása” (Berta, 2014. 586.), valamint a saját politikai sikerek nyilvános méltatását kísérő arcóvó stratégiák alkalmazása. A szerző számos romani és magyar nyelvű diskurzusrészlet elemzésén keresztül mutatja be a nyilvános dicséretre adott válaszokban alkalmazott arcóvó technikákat (a dicséret visszautasítását; az egyéni politikai sikerek elérését lehetővé tevő, különbségteremtő képesség/ágencia nyilvános „szétosztását”, társadalmiasítását; a szimbolikus önleértékelést; a társadalmi kiválóság/különbségek szakralizálását stb.). Emellett ismerteti a politikai önreprezentáció során gyakran alkalmazott társalgási jóvátevés stratégiáit (pl. bocsánatkérés a jelenlévőktől és/vagy Istentől az öndicséret előtt vagy után; diminutív-használat). Külön figyelmet fordít az indirekt nyelvhasználat elemzésére is.

A gábor romák közötti politikai diskurzust vizsgálva Berta (2014. 585.) bemutatja, hogy „a szociabilitás gábor roma etikája (...) a politikai önreprezentáció azon módzatait részesíti előnyben (...), amelyek egyértelműen kifejezésre juttatják, hogy a beszélő igyekszik tiszteletben tartani hallgatói pozitív társas kép iránti igényét, vagyis amelyek kifinomult diszkurzív politikai önreflexióról és intenzív önkorlátozásról tanúskodnak”

Összegzés

A különféle romani beszédműfajok és diskurzusztratégiák elemzésével a fent ismertetett munkák új kutatási irányt nyitottak meg a romani nyelvészeti kutatásokban, és egyúttal fontos hozzájárulást jelentenek a mindmáig csekélynek mondható magyar nyelvű beszédetnográfiai, nyelvészeti antropológiai szakirodalomhoz is.

Jegyzetek

- 1 Romani változatokat beszélő emigráns közösségek Európán kívül, például az USA-ban és Kanadában (Salo, 1979) már a 19. század utolsó harmadától jelen vannak.
- 2 Az 1900 és 2003 közötti időszakban végzett romani nyelvészeti kutatásokat jól reprezentálja a Bakker és Matras (2003) által szerkesztett bibliográfia.
- 3 Az a tény azonban, hogy egyes etnonimák foglalkozási specializálódásra utalnak, nem tesz lehetővé általánosítható következtetéseket sem a gazdasági profil, sem az etnikai identitás és a csoporthatárok, sem a közösségek romani változata, sem pedig az e tényezők közötti viszony tekintetében. Azaz előfordulhat, hogy pl. nem minden kelderásként ismert csoport beszéli ugyanazt a vlah romani változatot, nem kizárólag a rézművességet alkalmazták megélhetési stratégiaként stb.
- 4 A nyelv és a dialektus közötti distinkció problémáival, e kategóriák társadalmilag konstruált jellegével kapcsolatban ld. Cseresnyési, 2004. 126–137; Skutnabb-Kangas, 2000. 5–46; Wardhaugh, 1995. 25–53. A nyelvek azonosításának és a nyelvek közötti határok „megállapításának” ideológiai dimenziójáról ld. Irvine és Gal, 2000; Friedman, 1997.
- 5 A más (például szerb, horvát, görög vagy román) nyelvi környezetben élő beás közösségek beás változataiban feltehetően részben más változások zajlanak.
- 6 A két korábbi vizsgálat adatai 2 százalékos, a 2003. évi pedig 1 százalékos országosan reprezentatív mintán alapulnak, ld. Kemény és Janky, 2003. 64. A mintavétel részleteiről ld. Kertesi és Kézdi, 1998. 15–97.
- 7 A kutatás egy olyan kisebbségi kétnyelvűséget vizsgáló szociolingvisztikai projektum részét képezi (Bartha és Borbély, 2006), amelynek keretében hat különböző magyarországi kisebbség kiválasztott közösségeiben került sor terepmunkára, és standardizált kérdőíveken alapuló nyelvhasználati interjúk felvételére. Így a roma közösségekben kapott adatok összevethetők más magyarországi kisebbségekéivel.
- 8 A diglossziás kétnyelvűség fogalmáról lásd Fishman (1967). A klasszikus ferguson-i és a Fishman nyomán a többnyelvűségi helyzetekre is kiterjesztett diglosszia-elméletekről és azok kritikájáról ld. Bartha (1999. 66–74.), Fasold (1993. 32–60.), Schiffman (1997).
- 9 Ezzel ellentétes tapasztalatról számol be Kovalcsik (1998): az általa beszélt romani változat presztízséről és saját pozitív nyelvi

- attitűdjéről egy roma férfi lassú dalt rögtönzött a kutatóval való interakció során.
- 10 A bázilektus Halwachs (1993) szerint egy közösség nyelvi repertoárjának az a része, amely a „társadalmi mikrokozmosz privát, informális színtereken, például a családban vagy a baráti érintkezésben használatos változatait” (diatypes) foglalja magában.
 - 11 A romani változatok kodifikációjával kapcsolatban lásd Matras 1999, 2002: 11. fejezet, 2015, Leggio és Matras, 2013. Az oktatási nyelvpolitika és a romani és beás nyelvtervezés kérdéseiről, problémáiról Magyarországon ld. Bartha és Hámosi, 2011; Forray, 2007; Kontra, 2001; Orsós, 2007a; Réger, 1988, 1995; Szalai, 1999.
 - 12 A megfigyelői paradoxon (*observer's paradox*) a szociolingvisztikában azt a módszertani-ismeretelméleti problémát nevezi meg, amely abból fakad, hogy arra vagyunk kíváncsiak, hogyan beszélnek a résztvevők akkor, amikor nem figyeljük meg őket. Ez lehetetlen, ám törekedhetünk a kutatói jelenlét nyelvi viselkedésre gyakorolt hatásának mérséklésére, például antropológiai terepmunkamódszerek (résztvevő megfigyelés) és Labov szerint különféle interjútechnikák alkalmazása révén is.
 - 13 A tesztkérdések „olyan kérdések, amelyekre a kérdező személy már eleve tudja a választ, és beszédpartnerétől ezt az előre megszabott választ várja el” (Réger, 1987. 59.).
 - 14 Az üdvözlési formákról két magyarországi roma közösségben ld. Bódi, 1995.
 - 15 A megfelelő intonációval kimondott köszöntések indirekt beszédaktusként való használatáról ld. Kovalcsik, 1993. 19.
 - 16 Wilkinson-Kertész Irén (1997. 35.) dél-magyarországi oláh-cigány közösségekben végzett terepmunkája során azt tapasztalta, hogy bár a romani nyelv használata fontos, de nem kizárólagos kritérium: vannak olyan alkalmak, amikor „magyarul éneklük a romani djilit, és fordítva, romani nyelven a magyar dalokat”. Ebben a tekintetben hasonló a helyzet az általunk vizsgált erdélyi gábor roma közösségekben is.
 - 17 A személyes és a közösség számára is elfogadható igazság közötti distinkció, és az ezzel összefüggő tematikus kötöttségek magyarázzák azt, hogy egy férfi a betegségéről improvizált dalokat nem osztotta meg más romákkal, hanem magnetofonra rögzítette, majd Kovalcsik Katalinnak ajándékozta azokat. Az egyéni életsorsokat elbeszélő lassú dalokról ld. Kovalcsik, 1987.
 - 18 Míg Stewart elsősorban a nyilvános helyzetek egy típusára koncentrált, Wilkinson-Kertész (1997) kevésbé nyilvános és egyéni kontextusokban is vizsgálta a lassú dalokat. Azt tapasztalta,

- hogy „bizonyos zenei megnyilatkozások a nők számára is lehetségesek a közös események során” (1997. 33.).
- 19 Ezt – más beszédesemény kapcsán – erdélyi terepmunkám során én is tapasztaltam. Egy napjai nagy részét otthonában töltő idős rom, ha lassú dalt akart énekelni, és nem volt jelen férfi-partner, önmagát megátkozva (Pl. *Merel muřo řořo, te n’ aveh andřă te phurdeh manca ekh djili!* ,Haljon meg a fejem, ha nem jönne be, hogy fűjj el velem egy dalt!’) gyakran az utcáról invitált be olyan romákat, akiről tudta, hogy megfelelő partnerek lehetnek az éneklésben.

Irodalomjegyzék

- Bakker, Peter és Cortiade, Marcel (1991, szerk.): *In the margin of Romani. Gypsy languages in contact*. Institute for General Linguistics, Amsterdam.
- Bakker, Peter és Matras, Yaron (1997): Introduction. In: Matras, Y. et al (szerk.): *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam. vii-xxx.
- Bakker, Peter – Matras, Yaron (2003, szerk.): *Bibliography of Modern Romani Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam.
- Bartha Csilla (1999): *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bartha Csilla (2002): Nyelvi hátrány és iskola. *Iskolakultúra*, 12. 6–7. sz. 84–93.
- Bartha Csilla (2006): „A régiek a régi cigányt beszélik, mi már kavarjuk” – Nyelvcseré két magyarországi oláh cigány közösségben. In: Kálmán L. (szerk.): *KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlós András tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 411–440.
- Bartha Csilla (2007): Nyelvi attitűdök és nyelvcseré – Hat magyarországi kisebbségi közösség nyelvi attitűdjeinek összehasonlító elemzése. In: Benő A., Fazekas E. és Szilágyi N. S. (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok I. (Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére.)* 84–101.
- Bartha Csilla és Borbély Anna (2006): Dimensions of linguistic otherness: prospects of minority language maintenance in Hungary. *Language Policy* 5. 3. sz. 337–365.

- Bartha Csilla és Hámori Ágnes (2011): Cigány közösségek, nyelvi sokszínűség és az oktatás nyelvi kihívásai. Magyarországi helyzetkép. *Európai Tükör* 16. 3. sz. 107–131.
- Berta Péter (2014): *Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor román presztízsgazdasága*. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest.
- Bódi Zsuzsanna (1995): Üdvözlési formák két oláh cigány közösségben. *Rom Som* 1. 32–41.
- Borbély Anna (2001): A magyarországi beás nyelv helye a román nyelven belül. In: Cserti Csapó T. (szerk.): *Cigány nyelvek nemzetközi szemináriuma* (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 6.) Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia Tanszék, Pécs. 75–84.
- Boretzky, Norbert – Iglá, Birgit (2005): *Kommentierter Dialektatlas des Romani*. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Courthiade, Marcel (1989): La langue Romani (Tsigane): évolution, standardisation, unification, réforme. In: Fodor, I. – Hagège, C. (szerk.): *Language reform. History and future*. Buske, Hamburg. 79–109.
- Cseresnyési László (2004): *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Du Bois, John (2007): The stance triangle. In: Englebreton, R. (szerk.): *Stancetaking in discourse: Subjectivity, evaluation, interaction*. John Benjamins, Amsterdam. 139–182.
- Elšík, Viktor és Matras, Yaron (2000, szerk.): *Grammatical Relations in Romani: The Noun Phrase*. John Benjamins, Amsterdam.
- Fasold, Ralph (1993): *The Sociolinguistics of Society*. Blackwell.
- Fishman, Joshua A. (1967): Bilingualism with and without Diglossia, Diglossia with and without Bilingualism. *The Journal of Social Issues* 2. 29–38.
- Friedman, Victor A. (1995): Romani standardization and status in the Republic of Macedonia. In: Matras, Y. (szerk.): *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. John Benjamins, Amsterdam. 177–189.
- Friedman, Victor A. (1997): One Grammar, Three Lexicons: Ideological Overtones and Underpinnings in the Balkan Sprachbund. In: Singer, K. – Eggert, R. – Anderson, G. (szerk.): *CLS 33: Papers from the Panels on Linguistic Ide-*

- ologies in Contact, Universal Grammar, Parameters and Typology, The perception of Speech and other Acoustic Signals.* Chicago Linguistic Society, Chicago. 23–44.
- Friedman, Victor A. (1999): The Romani Language in the Republic of Macedonia: Status, Usage and Sociolinguistic Perspectives. *Acta Linguistica Hungarica* 46. 317–339.
- Friedman, Victor A. (2000): Romani in the Balkan Linguistic League. In: Tzitzilis, Ch. – Symeonidés, Kh. (szerk.): *Valkanikē Glossologia: Sygkhronia kai Diakhroni. Balkanlinguistik: Synchronie und Diachronie*, University of Thessaloniki, Thessaloniki. 95–105.
- Forray R. Katalin (2007): Nyelvpolitika – a cigány nyelvek oktatásának helyzete. In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 152–168.
- Gumperz, John J. (1992): Contextualization and understanding. In: Duranti, A. – Goodwin, C. (szerk.): *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Cambridge University Press, Cambridge. 229–252.
- Halwachs, Dieter W. (1993): Polysystem, Repertoire und Identität. *Grazer Linguistische Studien*, 39-40. 71–90.
- Hanconk, Ian (1996): Duty and beauty, possession and truth: The claim of lexical impoverishment as control. In Tong, Diane (szerk.): *Gypsies: A book of interdisciplinary reader*. Garland Publishers, New York.
- Irvine, Judith (1979): Formality and Informality in Communicative Events. *American Anthropologist* 81. 773–790.
- Irvine, Judith T. és Gal, Susan (2000): Language Ideology and Linguistic Differentiation. In: Kroskrity, P. V. (szerk.): *Regimes of Language. Ideologies, Politics, and Identities*. School of American Research Press, Santa Fe. 35–83.
- Kemény István (1999): A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében. *Regio* 10. 1. sz. 3–14.
- Kemény István és Janky Béla (2003): A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelv- használati és nemzetiségi adatok. *Beszélő* 8. 10. sz. 64–76.
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (1998): *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár*. Socio-typo, Budapest.

- Kloss, H. (1967): 'Abstand' languages and 'Ausbau' Languages. *Anthropological Linguistics* 9. 29–41.
- Kontra Miklós (2001): Nyelvi jogok, nyelvi tervezés és az anyanyelvek tannyelvként való használatának problémái. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Cigány nyelvek nemzetközi szemináriuma*. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia Tanszék, Pécs.
- Kovalcsik Katalin (1987): Egyéni életsorsokat elbeszélő lassú dalok. In: *Zenetudományi dolgozatok*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest. 238–257.
- Kovalcsik Katalin (1988): Bevezetés. In: Grabócz G. – Kovalcsik K. *A mesemondó Rostás Mihály*. (Ciganisztikai tanulmányok-Hungarian Gypsy Studies 5.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest. 7–24.
- Kovalcsik Katalin (1993): Men's and Women's Storytelling in a Hungarian Vlach Gypsy Community. *Journal of the Gypsy Lore Society* 5. sorozat 3. sz. 1–20.
- Kovalcsik Katalin (1998): „Ami a dalban van, az a cigány beszéd.” Egy erdélyi oláh-cigány közösség nyelvi ideológiája. In: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról*. Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő. 31–52.
- Leggio, Daniele V. és Matras, Yaron (2013): Social networks as centres of language codification: Romani on YouTube. *Romident Working Papers* 32.
- Locher, Miriam A. és Watts, Richard J. (2005): Politeness theory and relational work. *Journal of Politeness Research* 1. 9–33.
- Matras, Yaron (1995, szerk.): *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. John Benjamins, Amsterdam.
- Matras, Yaron – Bakker, Peter – Kyuchukov, Hristo (1997, szerk.): *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam.
- Matras, Yaron (1999): Writing Romani: the pragmatics of codification in a stateless language. *Applied Linguistics* 20. 481–502.
- Matras, Yaron (2002): *Romani. A Linguistic Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Matras, Yaron (2003): A Geographical Approach to the Classification of Romani Dialects. In: Salo, S. – Prónai Cs. (szerk.): *Ethnic Identities in Dynamic Perspective*. Gondolat, Budapest. 193–199.
- Matras, Yaron (2005): The classification of Romani dialects: A geographic-historical perspective. In: Ambrosch, G. – Schrammel, B. – Halwachs, D. W. (szerk.): *General and Applied Romani Linguistics*. Lincom Europa, Munich. 7–22.
- Matras, Yaron (2006): Romani. In: Brown, K. (szerk.): *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Elsevier, Oxford.
- Matras, Yaron (2007): A romani jövője: A nyelvi pluralizmus politikája felé. In: Bartha Cs. (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 128–146.
- Matras, Yaron (2015): Transnational policy and ‚authenticity‘ discourses on Romani language and identity. *Language in Society* 44 (3): 295–316
- Mills, Sara (2003), *Gender and Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Orsós Anna (2007a): A beás nyelv megőrzésének lehetőségei. In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 266–293.
- Orsós Anna (2007b): A beás nyelv Magyarországon. In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 52–70.
- Orsós Anna (2008): Nyelvi attitűdök a magyarországi beás közösségben. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom*. MNyTK. 228. sz. Budapest. 79–89.
- Pintér Tibor (2009): Észrevételek a cigányok diglossziájáról. In: Borbély Anna – Vanconé Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. 15. Élőnyelvi konferencia, 2008. szeptember 4–6. Párkány (Szlovákia). Tinta Könyvkiadó, Budapest. 393–401.
- Réger Zita (1987): Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben. In: *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből III*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 31–89.
- Réger Zita (1988): A cigány nyelv: kutatások és vitapontok. In:

- Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből*
IV. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 155–178.
- Réger Zita (1990): *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció-nyelvi hátrány.* Akadémiai, Budapest.
- Réger Zita (1995): Cigány gyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei. *Iskolakultúra* 5. 24. sz. 102–106.
- Réger Zita (1998): Szempontok a cigány gyermeknyelvi szövegkorpusz elemzéséhez. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás '98. (Beszéd, spontán beszéd, kommunikáció.)* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 135–150.
- Réger Zita (1999): Teasing in the linguistic socialization of Gypsy children in Hungary. *Acta Linguistica Hungarica* 46. 3–4. sz. 289–315.
- Réger Zita (2002): *Cigány gyermekvilág.* L'Harmattan, Budapest.
- Schieffelin, Bambi – Ochs, Elinor (1986, szerk.): *Language Socialization across Cultures.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Schiffman, H. F. (1997): Diglossia as a sociolinguistic situation. In: Coulmas, F. (szerk.): *The Handbook of Sociolinguistics.* Blackwell, Oxford. 204–215.
- Skutnabb-Kangas, Tove. (2000): *Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights?* Lawrence Erlbaum, Mahwah, New Jersey és London.
- Stewart, Michael S. (1987): „Igaz beszéd” – avagy miért énekelnek az oláh-cigányok? *Valóság* 30. 1. sz. 49–64.
- Stewart, Michael S. (1994): *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon.* T-Twins–MTA Szociológiai Intézet–Max Weber Alapítvány, Budapest.
- Stewart, Michael S. (1997): *The time of the Gypsies.* Westview Press, Oxford.
- Szalai, Andrea. (1999): Linguistic Human Rights Problems among Romani and Boyash Speakers in Hungary with special attention to education. In: Kontra, M. – Skutnabb-Kangas, T. – Phillipson, R. – Várady, T. (szerk.): *Language: A Right and a Resource. (Approaching Linguistic Human Rights.)* CEU Press, Budapest. 297–315.
- Szalai Andrea (2006): Egységesség? Változatosság? A cigány

- kisebbség és a nyelvi sokféleség. *Nyelvtudományi Közlemények* 103. 163–204.
- Szalai Andrea (2010): Nyelvi ideológiák és a társadalmi határok kijelölése egy erdélyi gábor roma közösségben. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 418–429.
- Szalai Andrea (2013a): Átok és kontextualizáció a romani gondozói beszédben. *Nyelvtudomány (Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica)* VIII-IX (2012-2013): 151–196.
- Szalai Andrea (2013b): A kínálás pragmatikája gábor roma közösségekben. In: Benő Attila, Fazakas Emese és Kádár Edit (szerk.): „...*hogy legyen a víznek lefolyása...*” Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 461–474.
- Szalai Andrea (2014a): Ideologies of social differentiation among Transylvanian Gabor Roma. *Acta Ethnographica Hungarica* 59. 1. sz. 85–112.
- Szalai Andrea (2014b): A kicsinyítőképző-használat társadalmi jelentése a gábor romák feltételes átokkal kapcsolatos nyelvi ideológiájában. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *III. Romológus konferencia. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok* 33. Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék. 254–278.
- Wilkinson-Kertész Irén (1997): *Vásár van előttem. Egyéni alkotások és társadalmi kontextusuk egy dél-magyarországi oláh-cigány lassú dalban*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az OTKA PD 101752 és az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

A beás nyelv

1. Bevezetés

A tanulmány a Magyarországon beszélt beás nyelv helyzetének, beszélő közösségének nyelvhasználatával kapcsolatos kérdéseket igyekszik bemutatni. A beás nyelv szerepe az utolsó két évtizedben fokozatosan növekedett: nyelvpolitikai döntések, oktatási rendeletek sora indította el a nyelv írásbeliségének kialakulását. A nem túl régi – alig 20 éves – írásbeliséggel rendelkező népcsoportra és annak értelmiségére rövid idő alatt sok feladat vár, hisz miközben a nyelv sztenderdizációja még le sem zárult, addig a nyelvcsere a beás közösségekben egyre intenzívebbé vált, ezért a beás nyelv megerősítésében, a szóban forgó folyamat megállításában, a még korlátozott funkciókban használatos nyelv szerepköreinek és színtereinek bővítésében fontos teendőink vannak.

Az írás a beás nyelv helyzetének, a cigány nyelvészeti kutatások és a saját empirikus kutatás eredményeinek a bemutatásán túl az oktatásfejlesztés lehetőségeivel is foglalkozik, továbbá fontos részét képezi egy olyan válogatott bibliográfia is, amely további mélyebb ismeretek megszerzését teszi lehetővé a beás nyelvről és a nyelvet használó közösségről.

Amikor a magyarországi cigányok által beszélt nyelvekről van szó, a hétköznapi kommunikációban szinte minden alkalommal felmerül és időnként nem kis vita tárgyát képezi az a kérdés, mi tartozik a cigány nyelv körébe, beszélhetünk-e egyáltalán többes számban *cigány nyelvekről*, és az önmagukat cigánynak nevező, de beás nyelvet beszélő közösség tagjai mondhatják-e, van-e joguk azt állítani magukról, hogy ők is *cigányul* beszélnek.

E kérdéskör, bár ártalmatlannak tűnik, mégis sokszor mély érzelmeket vált ki minden magát cigánynak/romának valló beás emberből, hisz ezekkel a kérdésekkel egy hasonlóan kisebbségi helyzetben lévő közösség kérdőjelezi meg egy másik kisebbségi közösség identitását, anélkül, hogy e közösség terminusértelmezését a kívülről ítélkező ismerné.

A beások ugyanis a „cigány” elnevezést több jelentésben használják. Ezt beás adatközlők körében végzett kutatások is megerősítik, melyek szerint a „*cigány*” terminus rendelkezik „egyes cigány etnikai csoportok és alcsoportok közötti nyelvi, kulturális stb. eltéréseket figyelmen kívül hagyó, általánosító, összefoglaló jelentéssel. (E körbe eszerint a beások, az oláh-cigányok, a kárpáti cigányok, a magyar anyanyelvű cigányok stb. csoportja egyaránt beletartozik.). Másik értelmezés szerint a „cigány” jelenti a kizárólag a saját (beás) csoportot is. (Ezzel más cigánynak tartott és/vagy magukat annak valló csoportoktól éppúgy elhatárolódnak, mint a nem cigányoktól.)” (Szalai, 1997. 1.)

Fontos megjegyezni, hogy ez az értelmezés csakis magyar nyelven releváns, hiszen a beások anyanyelvükön nem homogenizálják a cigány csoportokat, ugyanis másként hívják a velük egy nyelvet, nyelvi változatot beszélőt, illetve egy másik cigány csoport beszélőit és az általuk beszélt nyelvet is.

1.1. A cigány csoportokról

A már többször említett (Kemény és mtsai, 1976) klasszifikáció szerint a magyarországi cigányok három nagy nyelvi csoport-hoz tartoznak: a javarészt magyarul beszélő *romungrókhhoz* (akik magukat magyar cigánynak, zenész vagy muzsikusz cigánynak mondják), a magyarul és romani nyelven egyaránt beszélő *oláh cigányokhoz*, valamint a magyarul és az archaikus román nyelven beszélő *beás cigányokhoz* (1. sz. melléklet).

Bár ez a felosztás szociológiai szempontból igen nagy jelentőséggel bír, nyelvészeti szempontból több helyen problematikusnak tekinthető: Nem nevezhető ugyanis minden magyarul beszélő cigány identitású személy romungrónak. Így például a nyelvíleg asszimilálódott beások is erősen őrzik beás identitásukat, de így van ez több más kisebbség esetében is. A már

csak magyarul beszélő cigányoknál a származás és az anyanyelv elvált egymástól, ám a csoporttagság felvállalása az anyanyelv nélkül is igen fontos identitásképző faktorként jelenik meg. A Kemény-féle osztályozás nem ejt szót arról, hogy a magyarországi romungrók nem csak egy nyelvűek, erre bizonyítékul szolgálnak azok a nyelvszigetek, ahol muzsikás cigányok még beszélik a romani nyelv romungró/magyar cigány változatát, amelyet az angol nyelvű romani dialektológiai szakirodalom a romani ún. centrális dialektusai közé sorol. (Elšík, 2006)

A magyarországi cigányok lélekszámának meghatározásakor a Kemény István vezette 1993. évi és a 2003. évi reprezentatív felméréseket is alapul véve elmondható, hogy a romungrók között nőtt a nemzetiségi hovatartozást vállalók, míg a beások és az oláh cigányok között az integrálódással párhuzamosan, némileg csökkent a cigány nemzetiséget vállalók aránya. Magyarországon jelenleg 570-600 ezer főre becsülik a cigányok számát, de egyes vélemények 800 ezer –1 millió fős lélekszámra utalnak. (Kemény és Janky, 2003.)

1.2. *Cigány vagy roma?*

A hétköznapi kommunikációban gyakran okoz problémát e népcsoport megnevezése, nagy a bizonytalanság, hogy mikor, mely közösségben melyiket használjuk, nehogy megsértsünk bárkit is, ha rosszul használjuk e megnevezéseket. Fontos megjegyeznünk, hogy a magyarországi cigányok többnyire elfogadják a '*cigány*' népvét, ugyanakkor a három fő cigány csoport mindegyike, ahogy több más dologban, úgy ebben is elhatárolja, megkülönbözteti magát a másiktól. Ennek eredményeképp a magyarországi cigányság jelentős része – pl. az oláh cigányok *romának*, a romungrók és a beások többsége – *cigánynak* nevezi magát, nem „*romának*”, mindazok ellenére, hogy a közéletben és a politikai szóhasználatban egyre nagyobb teret nyer a „roma” elnevezés. Számukra a *cigány* a tágabb, általánosabb fogalom, amelybe beletartozik az a csoport is, aki magát romának nevezi. A különböző roma szervezetek a londoni, 1971-ben megtartott Első Roma Világkongresszusra hivatkoznak, ahol a más-más cigány közösséget képviselő jelenlévők egyetértésben fogadták el, hogy a világ összes cigány

emberének a közös és hivatalos elnevezése legyen a *rom* szó többes számú alakja, azaz a *roma* forma. (A romaniban csak az adott etnikai alcsoportoz tartozókra utal, a „rom” szó jelentése ’férfi’, ’férj’, míg a szó többes számú alakja a „roma” jelentése ’férfiak, ill. emberek’. A kifejezés nőnemű párja a ’romnji’ ’roma nő, asszony’, ’feleség’.)

Bár megoszlik a vélemény a terminusok használatát illetően, hisz sokan nem tekintik egymás szinonimájának a *cigány* vagy *roma* szót, így nem is fogadják el a *roma* szó kizárólagos használatát, ezért az egyre jobban terjedő cigány/roma egyenrangú használata mindenki számára megoldást jelenthet.

2. A magyarországi beásokról

A beások származásának története a magyarországi másik két cigány csoportéhoz – a romungró és oláh cigány csoportokhoz – képest a legkevésbé ismert.

A cigányok első írásos említése Románia területén 1385-ből való, de ebben az írásban nem említene különböző cigány csoportokat. A román történetírás arról tesz említést, hogy a román fejedelemségbe az 1241-es mongol invázióval érkeztek, ám nyelvükre vonatkozó leírásaink nincsenek (Iorga, 1930. 22.). Rendkívül bonyolult történelmi folyamatról van szó, melyben még sok az ismeretlen elem, így nincsenek hiteles dokumentumaink arról sem, mikor, hogyan, milyen körülmények között történt meg a beások nyelvcsereje.

Több forrás ír arról, hogy a beások kb. a 17. század végén és a 18. század elején vándoroltak el mai lakhelyükre (Saramandu, 1997. 97.).

A 20. század végi szociológiai elemzések szerint a beások nagy része 1893 és 1918 között költözött Magyarországra, de a bevándorlás folytatódott a két háború között, sőt még a második világháborút közvetlenül követő években is (Sisák, 2001. 284.).

A magyarországi három cigány csoport /beás, oláh cigány, romungró/ területi elhelyezkedése meglehetősen egyenetlen. A beás cigányok döntő többsége a dél-dunántúli megyékben lakik, ebben a régióban arányuk megközelíti a teljes cigány népesség 30 százalékát, a régió két megyéjében, Baranya és

Somogy megyében pedig a cigányok többségét képezik. Más régiókban beásul beszélő cigányok csak jelentéktelen számban fordulnak elő. (Hablicsek, 1999).

„A magyarországi beásokon kívül ugyancsak a román nyelvújráshoz hasonló nyelvváltozatot beszélnek: a Bulgáriában, Horvátországban, Olténiában (Romániában), Vajdaságban (Szerbia), Boszniában, Szlovéniában és Görögországban élő beások. Elsősorban tehát a nyelvjárási sajátosságok segítenek minket abban, hogy kiderítsük, hol éltek valamikor együtt a Közép- és Dél-Európában szétszéledt beások” (Borbély, 2001:79). Marcel Courthiade a párizsi Keleti Nyelvek és Civilizációk Intézetében dolgozó egyetemi tanár szerint beás nyelvet anyanyelvként beszélők a fent említett országokon kívül Szlovákiában, Argentínában és Kolumbiában is élnek (Kenrick 2005).

A beás nyelv különböző országokban használt dialektális változatait, valamint kialakulásuk történetét nem ismerjük. Ugyanígy fonológiai és nyelvtani rendszerük leírása is teljességgel hiányzik ezekben az országokban. E tekintetben a hazánkban élő beások írásbelisége jóval előrehaladottabb minden – a környező országokban élő – beás közösségnél.

A magyarországi beások elsősorban – a határ közelsége miatt – a Horvátországban Kutinán, Verőcén, Csáktornyán, valamint a Szerbiában Óromhegyesen és a Romániában Temesváron élő beásokkal állnak kapcsolatban. Az e közösségekkel ápolt kapcsolatok során szerzett nyelvi tapasztalataink azt igazolják, hogy az itt élő beások a magyarországiak által beszélt nyelvújráshoz hasonló nyelvi változatot beszélnek.

A beások és az általuk beszélt nyelvi változatok kutatása sokáig nem került sem a hazai, sem a nemzetközi kutatások fókuszába, így róluk még kevesebbet tudunk, mint a másik két nagyobb csoportról. Létszámukról, területi elhelyezkedésükről, életmódjukról sem régebbi publikációk, sem önálló kutatások nem szólnak, csupán rövid utalások fordulnak elő a cigányokról szóló írásokban. Ennek számos oka lehet. Magyarázható azzal, hogy a többségi társadalom domináns nyelvet beszélői sok esetben nem tudnak különbséget tenni a különböző cigány csoportok között. A legtöbb esetben homogén közösségnek tekintik a romani és beás nyelvet beszélők közösségét. Ez is oka lehet annak, hogy csak a beásokról szóló,

és csak a beás nyelvet érintő információk alig találhatóak, de azok a források is gyakran ellenőrizhetetlenek és pontatlanok, amelyek a „cigányokról” általában, pontos nyelvi meghatározás nélkül szólnak.

2.1. A beás szó jelentése

E szó eredete tisztázatlan, etimológiáját illetően kétféle feltételezés létezik. Egy korábbi hipotézis szerint (Papp, 1982) a szó a „*bányász*” jelentésű, ami a román tájnyelvi '*băias*' szóból származik, és utal a beások múltban végzett aranymosó és ércbányász tevékenységeire. Ezt az állítást igazolja a román szótárban a '*băias*' szócikk alatt található jelentés is, mely a következő formában található meg: **băiăș** (**băiేశ**), *băiăși*, *băiేశi*, s.m. (reg.) **1.** miner **2.** țigan lingurar, zătar.¹

A második feltételezés alapján (Tálos, 2002. 321.) a beás szó a „*teknős*” jelentéssel hozható kapcsolatba, hisz ez a népcsoport Magyarországra érkezésekor teknővájással, fakanál és egyéb háztartási faáru készítésével foglalkozott.

Bár mindkét feltételezés tartalmaz igazolható állításokat, tudnunk kell, hogy napjainkban a beások többsége, a '*băjăs*' szó jelentése alatt már csak a magyarországi cigányok egyik csoportját a beás származású férfit illetve többes számú alakját használva magát a népcsoportot értik. (vö. **băjăs**, **băjăs** *h fn* **1.** beás ember, férfi; **om dă** ~ beás ember; **lyimbă dă** ~ beás nyelv **2.** a beás népcsoport neve, ~**săgyé aışj** – itt beások laknak. (Orsós, 1997. 17.).

2.2. A beás kétnyelvűség sajátossága

Az eddigi dialektológiai kutatások alapján, a beások egy „*átmeneti* nyelvjárást” beszélnek. Ez a román nyelvjárás a Körösvidék dél-keleti részén, a Bánát észak-keleti határai felé eső részén és Erdély dél-nyugati határainak területein beszélt nyelvjárások sajátosságait őrzi (Saramandu, 1997. 7.).

„Fontos kérdés a beások román nyelvjárásával kapcsolatban az, hogy miért beszélnek a beások románul. Feltehetőleg a választ abban kell keresnünk, hogy a beás közösség az erdélyi, körösvidéki és bánáti területek bizonyos részein élve átesett

egy nyelvcserén. Vagyis saját nyelvük szokásos használatáról áttértek a környező közösség, a románok nyelvének használatára. Ugyanezt a nyelvi folyamatot éli át a mai magyarországi kisebbségek jelentős része is” (Borbély, 2001. 80.).

A magyarországi beások által beszélt román nyelvújráshoz hasonló nyelvváltozatnak – melyet a hazai beások önálló nyelvként tartanak számon – három nyelvjárása (árgyelán, muncsán, ticsán) van. Ezek közül az *’árgyelán’* a legelterjedtebb, amely egy nyelvújítás előtti bánáti román dialektus, s a román nemzeti nyelvtől csaknem izoláltan őrzi archaikus nyelvjárási jellegét ma is. Az árgyelánok Somogy, Tolna, Zala, Baranya megyékben használják ezt a nyelvi változatot, de él néhány család Veszprém és Vas megyében is. Tipikus vezetékei: Orsós, Bogdán, Kalányos, Ignác.

A Dél-Dunántúlon Alsószentmártonban és környékén az ún. *„muncsán”* nyelvjárást beszélik, melyben – a határ közelsége miatt – számos szláv (szerb) eredetű szó található. Ez a dialektus – hasonlóan a hazánk keleti részén, Szabolcs–Szatmár–Bereg megyében élő harmadik nyelvcsoporthoz a *„ticsán”*-hoz, – jóval többet merít a mai román nyelvből. A szláv hatás a vezetékeveiken is tetten érhető Leggyakoribb vezetékei: Jovánovics, Petrovics, Gyurgyovics.

A beás szó a nép és nyelv elnevezésére egyaránt használatos az árgyelánok és a ticsánok körében, a magyarországi beások harmadik nyelvjárását beszélő muncsánok azonban nem nevezik magukat beásnak, saját csoportjuk és nyelvük megjelölésére a cigányt használják (Kovalcsik, 1993. 231, Szalai, 1997. 104.).

A beás nyelv – valószínűleg – a kezdetektől fogva *diglossziás* helyzetben volt, hiszen a többségi társadalommal való együttélésben a közvetítő nyelv, ahogy a múltban, úgy napjainkban is, a magyar. A Ferguson által értelmezett *„diglosszia”* egy nyelvnek két vagy több változatára terjed ki. A beás nyelv esetében ez a beás nyelv *„közönséges”* változatai és egy másik, *„emelkedett”,* grammatikailag bonyolultabb, az iskolai oktatásban elsajátított román irodalmi nyelv közötti viszonyt jelentene. Ám e két változat között napjainkban nincs kapcsolat, a nyelvhasználat nem működik, így a klasszikus diglossziáról sem beszélhetünk.

Az újabb diglosszia-értelmezések szerint a kétnyelvűség esetében is beszélhetünk diglossziáról. A *kétnyelvűség* azt jelenti, hogy a közösség tagjai valamilyen két nyelvi kód birtokosai, a *diglosszia* pedig azt, hogy a két nyelv szerepe a közösség nyelvi gyakorlatában gyökeresen eltérő: alapvető sajátossága tehát, hogy a két nyelv a közösség tagjainak életében *együtt* tölti be azt a szerepet, amelyet egynyelvűség esetében a nyelv intim, illetve hivatalosabb változatai töltenek be (Réger, 2002).

2.3. A beás nyelv leírásáról

A beások nyelvével az 1980-as évekig tudományosan nem foglalkoztak. A beás nyelvi közösség a román nyelvvel és a román nyelvterületen élőkkel évtizedek óta semmiféle kapcsolatban nem áll, a két közösség nyelvi fejlődése egymástól izoláltan történik. A beások nyelve az 1980-as évekig csak szóbeli változatban élt, írásbeliségének valódi kezdete az 1990-es évek elejére tehető, és a világon egyedülálló intézmény, a pécsi Gandhi Gimnázium szervezési munkálataihoz kötődik.

A magyarországi beások nyelvének leírására az 1980-as évek elején legelőször Papp Gyula tett kísérletet pécsi és Pécs környéki gyűjtésére alapozva. Munkássága rendkívül fontos állomás a beás írásbeliség kezdetében, ám a beás nyelv általa történt leírása mégsem jelentett igazi áttörést a nyelv történetében. Nyelvreírási kísérletét a nyelvközösség tagjai kevésbé érezték magukénak, ezzel is magyarázható, hogy nem honosodott meg, s csak igen szűk körben vált ismertté. Papp Gyula a beás nyelv leírását egyetlen adatközlő (egy beás szőlőmunkás) idiolektusára alapozta. Az adatközlő által nem ismert és a nyelvi közösség által sem használt szavakat adatközlője korlátjának vélte, és – figyelmen kívül hagyva a beás nyelv diglossziás helyzetét – a román nyelvből vette át a hiányzó szavakat. Mivel az átvételeket nem tüntette fel, nem lehet eldönteni, hogy a szógyűjteményben szereplő szavak mennyire a valós, a magyarországi beások által használt szókészletet tartalmazzák. További gondot jelentett, hogy a beás nyelv leírásakor általa használt átírási rendszer a nyelvészeti ismeretekkel nem rendelkező célközösség számára idegen maradt, megbízhatatlan forrásnak bizonyult. Mindezek ellenére Papp Gyula munkássága a nyelv-

leírás szükségességének felismerésében, megkezdésében úttörő jellegű, jelentősége vitathatatlan. Nem csupán nyelvi, de oktatáspolitikai szempontból is számottevő az 1990-es évek eleje, amikor is egy maroknyi értelmiségi csoport nekilátott egy cigány nemzetiségi gimnázium szervezésének. A munka során vált világossá, hogy a beás nyelv tanításához szükséges minimális feltételek is hiányoznak, hisz a nyelvnek – Papp Gyula kísérlete ellenére – nem alakult ki az írásbelisége, hiányoztak a beás nyelv és kultúra oktatásához szükséges ismerethordozók, iskolai tankönyvek. Ezek megírásához is elengedhetetlenül szükséges volt a beás nyelv írásbeliségének megteremtése. A gimnázium szervezési munkálatai mellett néprajzi kutatómunka is indult, mely során az Ormánság beások lakta településein népdal- és népmese gyűjtések során beás nyelvi korpuszok gyűjtése kezdődött meg. A főként Kovalcsik Katalin és Orsós Anna nevéhez fűződő néprajzi gyűjtőmunka során előtérbe került a leírás mikéntje. Ekkor vált elkerülhetetlenül szükségessé egy egységes írásmód kidolgozása. A magyar helyesírás szabályai szerint rögzített első beás gyűjtések népdalok és népmesék voltak, melyek részletes használati utasítást tartalmaznak a közölt szövegek kiejtéséhez.

Az 1994-ben megjelent első kiadványok jelentették a beás nyelv írásbeliségének tényleges kezdetét. Ezeket rövidesen követte a Beás nyelvkönyv, mely elsőként kísérte meg rendszerezni az addig csak szóbeliséggel rendelkező beás nyelvet. Napjainkra a nyelvkönyv kiegészült beás–magyar és magyar–beás szótárakkal is, valamint ezt a leírást követve további dalos- és népmese gyűjtemények, fordítások születtek. E munkák fontossága vitathatatlan, még akkor is, ha nem a legnagyobb nyelvészeti tudatossággal készültek. Az elmúlt évtized azonban bizonyította ennek az írásmódnak az időtállóságát, hisz a kezdeti néprajzi köteteket számos hasonló és más nyelvészeti jellegű munka követte. Ez az írásmód nem csupán a beás értelmiség legnagyobb része, de a csak írni–olvasni tudók többsége számára is elfogadhatónak tűnik.

2002 őszétől az MTA Nyelvtudományi Intézet keretein belül működő Cigány Nyelvi Kutatócsoport olyan beás és romani nyelvre vonatkozó leíró nyelvészeti, antropológiai nyelvészeti, szociolingvisztikai és kontaktológiai kutatások folytatását tűz-

te ki célul, amelyek az eddig kevésbé kutatott beás és romani nyelveknek a sok szempontú leírásával egyszerre jelenthetnek fontos tudományos hozzájárulást a fenti részdiszciplínák eddigi eredményeihez. Az MTA Nyelvtudományi Intézetben 2009 tavaszán elkészült a beás nyelv leíró nyelvtan Orsós Anna és Kálmán László közös munkájának eredményeképpen (Orsós és Kálmán, 2009). A könyv elsősorban szakmai olvasók nyelvszakos egyetemisták és doktoranduszok, nyelvészek számára készült nyelvtörténeti és nyelvtipológiai szempontból fontos leírás (Huszár, 2009).

2.4. Beás nyelvészeti és nyelvhasználati kutatások

A beás nyelv mint a magyarországi cigány lakosság legkisebb csoportjának anyanyelve ezidáig nem állt a kutatások előterében. Oka és következménye is ez annak, hogy a beások származásának története, nyelvük, nyelvhasználati szokásaik, hagyományaik, még élő kulturális kincseik – az elmúlt tíz évben megindult vizsgálódások, gyűjtések ellenére – tudományos szintű feltárása rendkívül hiányos, s a romungró és oláh cigány csoportokhoz képest a legkevésbé ismert. Ezért fontos az a kis számú kutatás, amely a beás nyelvű közösségre irányult az elmúlt években.

Bár nem nyelvészeti jellegű, a nyelvhasználatot illetően mégis fontos megfigyelést végzett 1999-ben Fleck Gábor és Virág Tünde, akik egy ormánsági beás település kapcsolati rendszerére, nyelvhasználatára, a közösségen belüli viszonyokra, az ezekből és a társadalmi, térbeni elhelyezkedésből adódó különbségekre koncentráltak. A településen élők között a kutatók három stratégiát figyeltek meg. A „beletörődők”, akiknél „folyamatos, viszonylag lassú, intergenerációs nyelvelhalást” figyeltek meg, a „stratégiaváltók”, akiket a tudatos intragenerációs nyelvváltás jellemez, míg a „funkcióteremtők” életében a beás nyelv és hagyomány a politikai presztízsteremtés és a megélhetés eszköze (Fleck és Virág, 1999).

2.4.1. A beás nyelv állapotáról szóló kutatás

Az elmúlt több mint tíz- tizenöt év eredményei a beás nyelv írásbeliségének megteremtésében igen számottevőek, fontos megjegyezni, hogy az eddigi időszak szakmai megalapozásából

hiányzott a beás nyelv hazai állapotának vizsgálata, felmérése. A helyzetfelmérés 2000-ben Varga Aranka és Orsós Anna (jelen írás szerzője) vezetésével végzett kutatás során történt. A kutatás több lépcsőben, különböző módszerek alkalmazásával történt, hogy a lehető legszélesebb földrajzi és társadalmi lefedettséggel kapjunk képet a beás nyelv állapotáról. Vizsgálatunkat egy hosszabb távú nyelvtervezési folyamat első állomásának tekintettük. Kutatásunk azt igazolta, hogy a vizsgált hat közösségben a beás nyelvcsere folyamata elkezdődött, egyes közösségekben szinte lezártnak bizonyult. Azokban a közösségekben tapasztalható a nyelvcsere folyamatában bizonyos megtorpanás, amelyek a rendszerváltás óta egyre inkább bezáródni látszanak. Ahol a nyelvcsere szinte lezárult, a különböző korúak nyelvhasználatában egyes élethelyzetekben hasonlóságok mutatkoznak. Számunkra ez azt jelenti, hogy sok esetben nem generációk közötti, hanem generáción belüli nyelvcséről beszélhetünk.

A beások a társadalmi beilleszkedés, illetve asszimilálódás során különböző mértékben őrizték meg hagyományaikat. Így van ez a nyelvhasználat tekintetében is, amely az egyes beás cigány családok, közösségek esetében más-más képet mutat.

2.4.2. A beás nyelv szociolingvisztikai vizsgálatáról

A beás nyelv állapotáról, az elkezdődött nyelvcseréről árnyaltabb kép szerzése miatt további kutatások váltak indokolttá. Ezt segítette elő az MTA Nyelvtudományi Intézete és *A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei* projektuma². Ennek keretében lehetőség nyílt a nyelvcsere és a kétnyelvűség megvalósulási formáinak vizsgálatára nyolc magyarországi kisebbségi közösségben (beás, horvát, német, romani, román, szerb, szlovák, siket) azonos elméleti és módszertani keretben.

Az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék az MTA Nyelvtudományi Intézet két munkatársának, Borbély Annának és Bartha Csillának koordinálásával e közösségek számos kutatója és terepmunkása vett részt a vizsgálatban. A kutatási eredmények összehasonlíthatósága, a nyelvi közösségekben zajló folyamatok együttes értékelése miatt a koordinátorok egységes kérdőívet és vizsgálati szempontrendszert dolgoztak ki a projektumban részt vevő ku-

tatók számára. Ennek fontossága abban van, hogy egy-egy nyelvi közösség vizsgálati eredményei összevethetőek a kutatásban résztvevő összes nyelvi közösségével. A terepmunkát nyolc nyelvi közösségben végeztük, az adatokat a kutatók az általuk választott munkatársakkal, terepmunkásokkal dolgozták fel.

A kutatás (Orsós, 2012) egy dél-baranyai település beás nyelvi közösségének szociolingvisztikai leírását tartalmazza, amely vizsgálja, a beás nyelv használatának háttérbe szorulását előidéző okokat, a különböző életkorú és nemű csoportok nyelvi viselkedését. A kutatás adatai alapján képet kapunk az adatközlők nyelvválasztási szokásairól, a vizsgált beás közösségre jellemző nyelvválasztási stratégiákról, hogy hol, mikor, kivel és miért választja egy beás ember a közösséghez tartozó másik beással társalogva a beás, illetve a magyar nyelvet. A kutatás során a nyelvválasztást a beszélgetés résztvevői, a beszélgetés résztvevőinek nyelvtudása, a beszélgetés résztvevőinek a nyelvekhez való viszonya, a beszédpartnerek életkora, neme, a foglalkozás, a szituáció, a helyszín, a nyelvhasználati színterek, az egynyelvűek jelenléte a beszédhelyzetben, a beszédpartnerek kapcsolatának minősége, a házastárs nemzetisége, a beszélgetés tartalma, a nyelvválasztás funkciója alapján kerül bemutatásra. Az adatközlőkkel folytatott interjúk során a beás közösséghez való tartozás kifejezését, az identitás erősségét valamint a beás, a magyar és a kisebbségi nyelvekről alkotott véleményüket is megtudhatjuk.

A kutatás igazolja, hogy a beás nyelv használati színterei tovább csökkentek. Amennyiben az első nyelv hatásai és használata csak a családra, esetleg a legszűkebb környezetre korlátozódik, az élet minden más területén pedig a második nyelv és kultúra hatásai érik a beszélőt, az első nyelv elsorvad, helyét az erősebb hatásokkal bíró veszi át. A faluban lakó beás gyermekek közül sokakat a beás nyelv használatához már nem kötik olyan szoros szálak, mint szüleiket, ők, s a kutatás adatai szerint a legfiatalabb életkori csoport tagjai közül sokan nem is a beást tartják anyanyelvükként számon.

A középkorúak életében a fiatalokénál jóval fontosabb helyet foglal el a beás nyelv. A gyermekkori emlékeik színtere többnyire a zárt beás közösség volt, a telepí élet, ahol a beás nyelv használata teljesen természetes volt, a közösségen belüli

kommunikáció eszköze ez volt. Ebből eredően a beás nyelvhez való kötődésük is nagyobb. Bár csak nagyon kevesen rendelkeznek huzamosabb munkaviszonnyal, ha mégis, munkahe-lyük többnyire a falun kívül található. Kommunikációjukban a kódváltás természetes dolog. A beás nyelv főleg az idősebbek-vel való kapcsolattartásban játszik szerepet, míg gyerekeikkel már többnyire magyarul beszélnek. Ennek oka az a felismerés, hogy e nyelvtudás révén kevésbé sikeresek az életben, nem jutnak jobb munkához, biztosabb megélhetéshez gyermekeik és ők maguk sem, annál inkább jelent negatív megkülönböz-tetést, kisebb presztízt a kisebbséghez való tartozás. A ma-gyar nyelv piaci értéke nagyobb, így szívesebben veszik, ha gyermekeik is ezt tanulják meg, anyanyelvük pedig megmarad a család használatában – de már ott sem kizárólagos. Bár a vizsgált korosztály szinte minden tagja tudja a beás nyelvet, életükben a beás funkciója közel azonos a magyar nyelvével, miközben a beás nyelv használati színterei egyre csökkennek. A hétköznapijokban a beás nyelv használata már nem intenzív, s ez nyelvtudásuk szintjét is befolyásolja.

A legidősebb generáció az, amely a legritkábban hagyja el lakóhelyét, keveset van távol otthonától, és a legkevésbé érint a modernizáció, így ők még őrzik, szívesen használják a beás nyelvet. Számukra a közösség hagyományai, szokásaik is élnek, mivel azonban már ők sem zárt telepi viszonyok között élik hétköznapijait ezek gyakorlására egyre kevesebb lehetőség adódik. A nyelvről és hagyományaikról is inkább csak beszél-nek, semmint használnák, hisz a gyerekeik ugyan még kötőd-nek a cigány kultúrához, unokáik már csak hallomásból tudnak arról, és csak alkalmanként szövídik életükbe a beás kultúra egy-egy szelete. Az idősebb korosztály a beás nyelvhez tartozó beás kultúrával is azonosítja magát, a fiataloknak azonban e szerint élni nem volt lehetőségük. Ahhoz, hogy megismerjék és tudatosodjanak bennük saját népük kulturális értékei, és ne érezzék önmaguk azt, hogy ez a kultúra érdemtelen az átörö-kítésre a három szintű (alap, közép és felsőfokú) beás nyelvok-tatás szerepe nélkülözhetetlen.

Az ismertetett kutatások mindegyike igazolja a beás-magyar nyelvcserefolyamatok meglétét, ám igazolja azt is, hogy a nyelv-vesztés e nyelvi közösségekben nem járt együtt az identitás

elvesztésével. A vizsgált beás közösségek mindegyikében fordított arányosságot tapasztalhatunk a nyelvhasználat és identitás tekintetében. A beás öntudat különösen az idős és középkorú generációban erős, ahol a nyelvtudás foka is nagyon magas. A fiatalok körében ez a közösségi tudat korántsem ilyen erős, hiszen a beás nyelv használati színterei is igen korlátozottak.

3. A nemzetiségi oktatás jogi háttere

A fent említett intenzív nyelvvesztési folyamatban igen fontos befolyásoló tényező az oktatás. Ahhoz, hogy lássuk, miféle feladatot kellene az oktatásnak ellátnia, hogy a nyelv és a közösség is megerősödhesen, szükséges áttekintenünk a magyarországi cigány nyelvek, így a beás nyelv jelenlegi helyzetét, a hazai köz- és felsőoktatásban.

A magyar köznevelés és felsőoktatás jogszabályi környezetében az elmúlt néhány évben nagy változások történtek. Magyarország kisebbségi nyelvekkel kapcsolatos politikájának meghatározó eleme – az Alaptörvény mellett – a **2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól**³ (a továbbiakban: nemzetiségi törvény), amely – egyéb jogaik mellett – meghatározza a kisebbségi közösségek nyelvi jogait is.

2012. január 1-je előtt 12 *nemzeti kisebbség*, illetve 1 *etnikai kisebbség* (a cigányság) volt Magyarországon, majd a *nemzetiségek jogairól* szóló 2011. évi CLXXIX. törvény hatályba lépése miatt megszűnt a *nemzeti*, illetve az *etnikai kisebbség* fogalma, helyükbe egységesen a *nemzetiség* kifejezés lépett. Eszerint nemzetiségnek minősül: a bolgár, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a roma, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán. E törvény értelmében „**22. § (1)** nemzetiségek által használt nyelvnek számít a bolgár, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a roma/cigány (romani, illetve beás, a továbbiakban együtt: roma), a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán nyelv, továbbá a roma és az örmény nemzetiség esetében a magyar nyelv is.

(2) Az állam a magyarországi nemzetiségek anyanyelvét közösség-összetartó tényezőként ismeri el. Tekintet nélkül arra,

hogy a köznevelési intézménynek ki a fenntartója, támogatja a nemzetiségek által használt nyelv alkalmazását a nemzetiségi köznevelésben. A nemzetiségi köznevelés többletköltségét – jogszabályban meghatározott módon – az állam viseli. (5. § (1).”

A nemzetiségi nevelés-oktatás szabályait valamennyi nemzetiség, köztük a cigányok/romák esetében is egységes jogszabályi feltételek határozzák meg. Megszervezésének kezdeményezése, az abban való részvétel a szülők írásos igénye alapján valósul meg, az időkeretét, tartalmát meghatározó jogszabályok (irányelv, kerettantervek) az országos nemzetiségi önkormányzatok egyetértésével kerültek kiadásra. A nemzetiségi nevelést, oktatást az **irányelv**ben meghatározottak szerint kell megszervezni, a nemzetiségi kerettantervek alkalmazása is kötelező. A nemzetiségi nevelés-oktatás az adott nemzetiség nyelvének, kultúrájának, hagyományainak átörökítéséről szól. Legalább nyolc azonos nemzetiséghez tartozó szülő írásos kérelmére kötelező megszervezni, az intézmény vezetőjének ebben nincs mérlegelési joga.

A nemzetiség óvodai nevelésének irányelve és a nemzetiség iskolai oktatásának irányelve⁴ kiadásáról szóló 17/2013. (III.1.) EMMI rendelet (a továbbiakban: nemzetiségi irányelv) tartalmazza (nem teljes körűen) valamennyi nemzetiség, valamennyi oktatási formára kiterjedő részletes fejlesztési feladatait.

3.1. A nemzetiségi nevelés-oktatás szervezési körülményei a közoktatásban

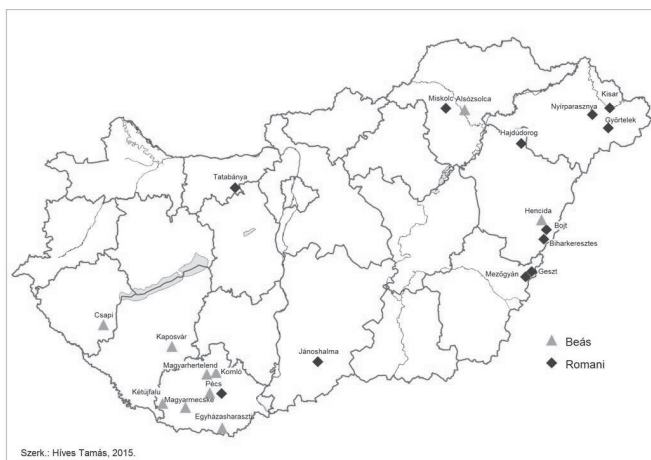
Amennyiben egy közoktatási intézmény nemzetiségi oktatást szervez, felmenő rendszerben teheti ezt meg, és pedagógiai programjában, helyi tantervében ennek szerepelnie kell az első évfolyamtól a tizenkettedik évfolyamig.

A nemzetiségi népismeret tanítása önálló tantárgyként az adott nemzetiség nyelvén folyik, ám a cigány/roma nemzetiség esetében, a népismeret oktatása magyar nyelven is folyhat. A nemzetiségi nyelvet is oktató intézmények a nemzetiségi nyelv és irodalom oktatására legalább négy, a horvát, német, román, szerb, szlovák és szlovén nyelv oktatására legalább öt, a romani vagy beás nyelv oktatására legalább három tanórát szükséges biztosítani. A romani és beás nyelv óraszámának el-

térésének oka, hogy a nemzetiségi oktatást végző intézmények nem támogatták a NAT nemzetiségi oktatásának azon részét, mely heti 5 órát írt elő a nemzetiségi nyelvoktatás bevezetésére. Az intézmények álláspontja szerint a nemzetiségi oktatást folytató intézmények többségében a bevezetéshez szükséges humán erőforrás nem biztosított, így a megfelelő színvonalú nyelvoktatás sem garantálható. Az indokokat összegyűjtve, az Országos Roma Önkormányzat 2012-ben benyújtott állásfoglalását elfogadva a romani és beás nyelv óraszámja heti 3 órára módosult. A nyelvoktató nemzetiségi nevelés bevezetése során a cigány nyelveket érintő megengedő jellegű rendeletmódosítások (óraszám, alkalmazási feltételek), e nyelvek presztízsét, más kisebbségi nyelvekkel összehasonlítva, nem emelik.

A romani és beás nyelv oktatásának feltételei még sem a köznevelés, közoktatás, sem a felsőoktatás szintjén nem teremthetnek meg kielégítő módon. A nyelvoktatáshoz szükséges személyi és tárgyi feltételek csak részlegesen állnak az intézmények rendelkezésére, ezért a nemzetiségi nevelés, oktatás céljainak megvalósulása is részleges. Ezt igazolja az a tény is, hogy a közoktatásban viszonylag kevés a romani és/vagy beás nyelvet oktató intézmény. (1. sz. térkép)

1. térkép. A 2014/2015-ös tanévben beás és romani nyelvoktatást folytató intézmények

A cigány/roma nemzetiségi oktatás 2014/15-ös tanévi helyzetét vizsgálva sok esetben e feltételek hiánya miatt *nem alkalmazkodik/nem tud alkalmazkodni* az új jogszabályi környezethez. (A vizsgált intézményekben cigány nyelveket oktatók 31%-a rendelkezik a törvény által előírt – a cigány/roma nemzetiség esetében megengedő – alkalmazási feltételekkel.) A nyelvtanárképzés feltételeinek végiggondolása és kidolgozása egyre sürgetőbb feladattá vált. Ám nem csupán ennek hiánya akadályozza a széles körű, igényes romani /beás nyelv oktatását. Néhány kivételtől eltekintve továbbra sem állnak rendelkezésre a tárgyi feltételek sem: hiányoznak azok a tankönyvek, oktatási segédanyagok, amelyek nélkülözhetetlenek az ilyen programok ellátásához. A személyi és tárgyi feltételek hiányossága mellett a nyelv/nyelvek, nyelvjárások jelenlegi állapota is nehezíti az iskolai oktathatóságot (normanyelv, standardizáció hiánya). Sem a nyelvoktatás, sem a népismeret tantárgyak tanítása során nem teremthetők meg kielégítő módon az oktatás feltételei, a megengedő jellegű rendeltet módosítások ellenére sem (óraszám, alkalmazási feltételek), ezért a nemzetiségi nevelés, oktatás céljainak megvalósulása is csak részleges.

A cigány/roma nemzetiségi oktatás 2014/15-ös tanévi helyzetét vizsgálva sok esetben e feltételek hiánya miatt *nem alkalmazkodik/nem tud alkalmazkodni* az új jogszabályi környezethez. Az oktatási forma bevezetésének motivációjában alkalmanként a szülői igény is kétségbe vonható, a létszámadatok ugyanis azt látszanak igazolni, hogy az igénylést ilyenként főként az intézményi érdek határozta meg. A vizsgált intézmények között nem egy olyan található, amelyben a cigány/roma nemzetiségi nevelésnek-oktatásnak sokszor nincs tartalma, a feladattal megbízott pedagógusok nem rendelkeznek azokkal a tudásokkal, és tárgyi feltételekkel, amelyek birtokában az egyébként döntően a hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetű tanulók, köztük a főként cigány/roma tanulók, nyelv- és népismeret oktatása megnyugtató módon biztosítva lenne.

A jelenlegi rendszerszintű hátrányok (a nem megfelelő vagy hiányos nemzetiségi tanárképzés, személyi, tárgyi feltételek egyenlensége) hozzájárulnak ahhoz, hogy azt mondhas-

suk: a cigány/roma nemzetiségi oktatás esetében hazánkban nem valósul meg a minőségi oktatáshoz való hozzáférés.

3.2. A beás nyelv a felsőoktatásban

1994 őszétől az akkor még Kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola kétéves posztgraduális romológus képzést szervezett, melynek keretében mindkét magyarországi cigány nyelvet oktatatták. A tanszék 1996-tól „alvó” szakként szüneteltette a nyelvoktatást, majd a tanszékvezető tragikus halála után végleg megszüntette.

A Pécsi Tudományegyetemen 1996-tól a Bölcsészettudományi Kar Nyelvészeti Tanszékén Romológia specializáció keretében kezdődött a beás nyelv oktatása, mely a mai napig tart. A két hivatalosan elismert cigány nyelvből egyetemi tanulmányokat jelenleg kizárólag a Pécsi Tudományegyetem Romológia Tanszékén folytathatnak mind a cigányok/romák, mind az egyetem többi hallgatója. A képzés során bölcsész valamint tanárképes diplomaszerezésre nyílik lehetőség. A lineáris képzés – az ún. bolognai folyamat – során a három éves romológia szakos alapképzésnek is része beás és romani nyelvoktatás, a mesterképzésben (4-5. évfolyam) válik lehetővé a bölcsész vagy a tanári diploma megszerzése. A tanári képesítés tartalmazza a cigány népismeret és a beás vagy romani nyelvek oktatásához szükséges szak módszertani ismereteket. Mindez a kompetencia önmagában ugyan kevesebb, mint egy nyelvtanári vagy népismeret szakos tanári végzettség, hisz itt nem a nyelvről szereznek olyan hangtani, alaktani és mondat-tani ismereteket, mint általában a nyelv szakosok, ám a nyelvtanárképzés megteremtéséig az egyetlen olyan végzettség, amely segít a nyelvet – minimálisan középfokon – ismerő pedagógusoknak az oktatási intézményekben egyfajta multiplikátori tevékenységet végezni.

A 2006-os tanévtől elindult a neveléstudományi doktori iskola is PTE BTK-n, amelynek Nevelésszociológia programjában található romológia alprogram tüntetett lehetőséget ad a hallgatóknak a továbbképzésre, az oktatóknak és doktorhallgatóknak a tudományos munkára.

3.3. Beás nyelv a tudományos kutatásban

A Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Tanácsa 2002 tavaszi javaslatával egyetértve, a Nyelvtudományi Intézet cigány nyelvi kutatási projektumot indított meg. A kutatók összegezték a magyarországi cigány kisebbség nyelvi csoportjainak helyzetével foglalkozó kutatások tanulságait, illetve a magyarországi cigány kisebbség nyelvi rétegződésére vonatkozó szociológiai vizsgálatok nyelvszemléletének sajátosságait.

A Cigány nyelvek, cigány közösségek: a romani és beás nyelvek komplex nyelvészeti vizsgálata című OKTK projektum keretében feldolgozták a nyelvcserére és a nyelvi revitalizációra, valamint a cigány nyelvekre vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalmat. A Nyelvtudományi Intézet teremtette meg a feltételeket a korábban már említett Beás leíró nyelvtan elkészítésére is.

3.4. Nyelvvizsgáztatás

Komoly gondot jelentett a kisebbségek nyelveinek nyelvvizsgáztatásában a nyelvvizsgáztatás új szabályozásáról szóló 71/1998. (IV.8.) számú kormányrendelet megjelenése, amely akkreditációhoz kötötte a nyelvvizsgáztatási tevékenységet. A hatályba lépést követően az Oktatási Minisztérium pénzügyi támogatásának segítségével újra lehetőség nyílt államilag elismert nyelvvizsga letételére bolgár, horvát, lengyel, cigány (beás és romani), német, román, szerb, szlovák és szlovén nyelvből. A vizsgahelyek többsége ugyan még a fővárosban található, ám 2002-ben az ország több pontján is mód nyílt arra, hogy az adott régióban élő kisebbségek nyelvéből nyelvvizsgát lehessen tenni.

A cigány nyelvek közül a beásnak sikerült a pécsi PROFEX Vizsgaközpont akkreditált vizsgahelyévé válnia, melynek székhelye a Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszéke. Az akkreditált vizsgahely évente két alkalommal ad lehetőséget beás nyelvvizsga szerzésére. A vizsgahely népszerűségét mutatja, hogy 2002 óta több száz vizsgázó tett sikeres nyelvvizsgát beás nyelvből alap-, közép- vagy felsőfokon.

4. Összegzés

A beás nyelvi közösség helyzete az elmúlt évtizedek során nagyot változott. Az addig a cigányok vagy romák címszó alatt élő, többnyire homogenizált, egységesnek mutatott nyelvi csoport „életre kelt”. Az 1990-es évek elejéig csak szóbeli kultúrával rendelkező népcsoport nagy utat járt be: bár a legkisebb cigány csoport, mégis jelentős értelmiséggel rendelkezik, akik egyre több helyen hallatják hangjukat. Megteremtették írásbeliségüket, amely a romántól eltérő módon, a hazai nyelvi beszélőkhöz igazodva fejlődik. Létrejöttek azok a – ma még reprezentatívnak számító – népmesegyűjtemények, daloskönyvek, szótárak, fordítások, mondókás könyvek, amelyek használatáról érkező pozitív visszajelzések, megerősítések jó motivációt jelentenek további, hasonló munkák létrehozásához.

A beás nyelv és általában minden kisebbségi helyzetben lévő nyelv megerősítéséhez, a nyelvcsere ellenkező irányba fordításához vagy legalább a folyam lassításához ezek a közösségből érkező tevékenységek nélkülözhetetlenek, de a többségi társadalom támogatása nélkül ezek a próbálkozások kevésbé lesznek sikeresek. A legtöbb kisebbségi beszélőben a saját nyelvvel szembeni pozitív attitűd megtalálható, ám ha a többségi társadalom nem segíti annak tudatosítását, hogy az általuk beszélt nyelv ugyanolyan értékes, mint bármelyik másik nyelv, ez a pozitív attitűd elhalványul.

Az oktatásnak segítenie kell a nyelv presztízsének megteremtését. Elő kell segíteni, hogy a kisebbségi nyelv minél több használati funkcióban tudjon megjelenni, lehessenek anyanyelvű sajtótermékek, adások, anyanyelvi oktatás – lehetőleg minden szinten. Ez egyben nyelvélénkítést is eredményez, azzal, hogy a korlátozott funkciókban használatos kisebbségi nyelv szerepköreit és színtereit bővíti.

A beás nyelv átadása csak akkor fog visszatérni a család természetes keretei közé, ha ezekben a funkcióiban megerősödik, presztízse megnő és a revitalizáció lépéseknek köszönhetően, és lesz még elégséges számú anyanyelvi beszélő, aki érdekeltté válik a beás nyelv átadásában (vö. Bartha, 1999. 129.). Ehhez azonban mielőbb ki kell alakítani azt a támogató, hozzáadó ok-

tatási környezetet, amely segít újra felértékelni az anyanyelvet a nemzedékek közötti nyelvátadásban.

Jegyzetek

- 1 A beás szó román jelentései a DEX (Dicționarul Explicativ al Limbii Române) alapján 1996. Ediția a II-a, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, București: Univers Enciclopedic, amely elérhető a <http://dexonline.ro/search.php?cuv=baias> oldalon. (A letöltés ideje: 2015. 07.30)
- 2 A projekt az NKFP5/126/2001. számú pályázatának keretében valósult meg.
- 3 http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100190.TV (Letöltés ideje: 2015. április 30.)
- 4 http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1300017.EMM (Letöltés ideje: 2015. április 30.)

Irodalomjegyzék

- Bartha Csilla (1999): *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Borbély Anna (2001): A magyarországi beás nyelv helye a román nyelven belül. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Cigány nyelvek nemzetközi szemináriuma* (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 6.) Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia Tanszék, Pécs. 75-84.
- Ferguson, Charles A. (1975): *Diglossia*. Ford. Iványi Tamás. In: Pap Mária és Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv*. Gondolat Kiadó, Budapest. 291-317.
- Fleck Gábor és Virág Tünde (1999): *Egy beás közösség múltja és jelene*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 52. Budapest.
- Hablicsek László (1999): Népeségfejlődés Európában és Magyarországon. In: Nánási Irén (szerk.): *Humánökológia*. Budapest, Medicina. 333–356.
- Huszár Ágnes (2009): Orsós Anna – Kálmán László: Beás nyelvtan. *Buksz*, 21. 4. sz. 280-281.

- Iorga N. (1930): *Anciens documents de droit roumain*. Párizs-Bukarest, 22-23.
- Kemény I. és Janky B. (2003): *A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok*. Beszélő, 8. 10. sz.
- Kenrick Donald (2005): *Cigányok a Gangesztől a Dunáig és a Temzéig*. Pont Kiadó, Budapest.
- Kovalcsik Katalin (1993): A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna Gábor (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok I.* Mikszáth Kiadó, Salgótarján. 231-238.
- Orsós Anna és Kálmán László (2009): *Beás nyelvtan*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Orsós Anna (1997): *Beás – magyar szótár*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kaposvár.
- Orsós Anna (2012): Metszéspontok. A beás nyelv megőrzésének lehetőségeiről. (szerk): Forray R Katalin; Meleg Csilla; Kéri Katalin; Barakonyi Károly; Bárdossy Ildikó; Héjj Andreas. ISBN 978 615 5181 46 7 Kiadó: Virágmandula Kft.2012
- Papp Gyula (1982): *A beás cigányok román nyelvjárása*. JPTE Tanárképző Főiskola, Pécs. (Tanulmányok a cigány gyermekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból V.)
- Papp Gyula (1982): *Beás – Magyar Szótár*. Janus Pannonius Tud. Egyetem Tanárképző Kar, Pécs. (Tanulmányok a cigány gyermekekkel foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból VI.).
- Pálmáiné Orsós Anna és Varga Aranka (2001):, A beás nyelv állapota. Iskolakultúra 11. 12. sz. 58-64.
- Réger Zita (2002): *Cigány gyermekvilág. Olvasókönyv a cigány gyermekfoklóról*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Saramandu Nicolae (1997): *Cercetări dialectale la un grup necunoscut de vorbitori ai românei: băiașii din nordul Croației*. Fonetică și dialectologie, XVI, București. 7-130.
- Sisák Gábor (2001, szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Szalai Andrea (1997): A „mi” és az „ők” határai, avagy a beások belülről. *Regio*. 8. 1. sz. 104-126.

- Tálos Endre (2002): A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. BTF-IFA-MKM, Budapest. 295-303.
- Viktor Elšík (2006): *Hungarian Rumungro*. Charles University, Prague Manuscript, May 21, 2006. To appear in: Matras, Yaron & Jeanette Sakel (eds.) *Grammatical borrowing: a cross-linguistic survey*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Válogatott bibliográfia

- Achim Viorel. (2001): *Cigányok a román történelemben*. Budapest: Osiris.
- Bartha Csilla (1999): *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Borbély Anna (2001): *Nyelvcseré*. MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály. Budapest.
- Forray R. Katalin (2000): *A kisebbségi oktatáspolitikáról*. Pécsi Tudományegyetem, BTK Nyelvtudományi Tanszék, Romológia Szeminárium.
- Fraser Sir Angus (1996): *A cigányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kalányos Terézia: *Nauš korbj – A kilenc holló*. Beás cigány mesék beás és magyar nyelven. Pécs, Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kollégium, 2002.
- Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor (1997): Országos reprezentatív vizsgálat 1993-94. MTA Szociológiai Intézetének beszámolója. In: *Roma szociológiai tanulmányok – Periférián*. Ariadne Alapítvány, Budapest.
- Kemény István és Janky Béla (2003): *A cigány népesség helyzete*. Országos vizsgálatok.
- Kemény István, Janky Béla és Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság, 1971-2003*. Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Kenrick, Donald (2005): *Cigányok a Gangesztől a Dunáig és a Temzéig*. Pont Kiadó, Budapest.
- Kertesi Gábor és Kézdi, Gábor (1998): *A cigány népesség Magyarországon*. Dokumentáció és adattár. Socio-typo, Budapest.

- Kontra, Miklós (2003): Cigányaink, nyelveik és jogaik. *Kritika*, 1. 24-26.
- Kovalcsik Katalin és Orsós Anna (1994): *Fátá ku pǎru dǎ ar – Az aranyhajú lány*. Beás cigány népmesegyűjtemény. Gandhi Középiskola, Pécs.
- Kovalcsik Katalin (1993): A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna Gábor (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok I.* Mikszáth Kiadó, Salgótarján. 231-238.
- Kovalcsik Katalin (1994): *Florilye dǎ primǎvárǎ – Tavaszi virágok I. II.* Beás cigány iskolai daloskönyv. Gandhi Középiskola, Pécs.
- Kovalcsik Katalin (1998, szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Tanítók Kiskönyvtára 9.
- Landauer Attila és Nagy Pál (2009, szerk.): *Tanulmányok a magyarországi beásokról*. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő.
- N. Békefi Margit (2001): *A Magyarországi Teknővájó Cigányok*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 4. Szekszárd.
- N. Iorga (1930): *Anciens Documents De Droit Roumain*. Párizs-Bukarest, 22-23.
- Nagy Pál (2005): *Fáraó népe” – A magyarországi cigányok korai története*. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 15. PTE BTK, Pécs.
- Orsós Anna (1994): *Beás nyelvkönyv kezdőknek*. Cs. V.M. Tanítóképző Főiskola, Kaposvár.
- Orsós Anna (1994): *Fátá ku pǎru dǎ ar – Az aranyhajú lány* (Kovalcsik Katalinnal) – Beás cigány népmesegyűjtemény I. kötet. Gandhi Gimnázium, Pécs.
- Orsós Anna (1997): A magyarországi cigányok nyelvi csoportjai. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány Néprajzi Tanulmányok 6*. Budapest. 194-197.
- Orsós Anna (1997): *Beás – magyar kézisztár. Vorbé dǎ băjás*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár.
- Orsós Anna (1997): *Beás nyelvkönyv. Pǎ lyimbǎ băjásilor*. Cs. V.M. Tanítóképző Főiskola, Kaposvár.
- Orsós Anna (1998): *Fátá ku pǎru dǎ ar. Az aranyhajú lány*. Beás cigány népmesegyűjtemény II. kötet, Gandhi Gimnázium, Pécs.

- Orsós Anna (1999): *Magyar – beás kéziszótár*. Vorbé dă ungur. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár.
- Orsós Anna (2000): A beás írásbeliségről. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Ciganológia-romológia*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 185-206 .
- Orsós Anna (2001)(Orsós Jánossal és Orsós Sándorral): Petőfi Sándor – Sándăr Petőfi – Sándor Petőfi: *János vitéz – Jánăs dă Vityáz* – Műfordítás; Fodor Ildikó – Devi Art Alapítvány, Pécs.
- Orsós Anna (2001): Hagyomány és modernség a beás népmesékben. In: *Eső* – irod.-i lap 4. 2. sz. 131-132.
- Orsós Anna (2002): *Beás – Magyar Igeszótár*. Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kollégium, Pécs.
- Orsós Anna (2002): *Beás nyelvkönyv. Pă lyimbă băjásilor*. Dávid Oktatói és Kiadói Bt., Kaposvár.
- Orsós Anna (2003): *Beás – Magyar kéziszótár*. Vorbé dă ungur. Dávid Oktatói és Kiadói Bt., Kaposvár.
- Orsós Anna (2004): A beás nyelv szociolingvisztikai helyzete. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Friss kutatások a romológia körében*. PTE BTK Romológia Tanszék, Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 10. kötet, Pécs. 15-25.
- Orsós Anna (2005): A nyelvi másság dimenziói: A beás nyelv megőrzésének lehetőségei. In: *Educatio*, 14.. 1. sz. 186-194.
- Orsós Anna (2005): *Felkészülési segédanyag a PROFEX Nyelvvizsgaközpont Beás nyelvvizsgájához*. CD melléklettel. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs.
- Orsós Anna (2006): A magyarországi beás nyelv oktatási és nyelvtervezési kérdései. In: Kálmán László (szerk.): *KB 120 – A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlós András tiszteletére*. . MTA Nyelvtudományi Intézet Tinta Könyvkiadó, Budapest. 67-86.
- Orsós Anna (2006): A magyarországi cigány nyelvek szociolingvisztikai nyelvpolitikai megközelítése. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*. Bölcsész Konzorcium, Budapest. 93-109.
- Orsós Anna (2006): Nyelvvizsga beás nyelvből. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*. Bölcsész Konzorcium, Budapest. 131-138.
- Orsós Anna (2007): A beás nyelv megőrzésének lehetőségei.

- In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 266-293.
- Orsós Anna (2007): A beás nyelv Magyarországon. In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó. 52-70.
- Orsós Anna (2007): A magyarországi beás nők és férfiak nyelvhasználata. *Educatio* 16. 4. 612-622.
- Orsós Anna (2008): A beás nyelv nyelvművelési, nyelvstratégiai ismeretei, feladatai. In: Balázs Géza és Dede Éva (szerk.): *Európai nyelvművelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője*. Inter Kht.–PRAE.HU, Budapest. 43-50.
- Orsós Anna (2008): Nyelvi attitűdök a magyarországi beás közösségben. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom*. MNyTK. 228. sz. Budapest. 79-89.
- Orsós Anna (2008): Sprachgebrauch der Beasch-Roma in Ungarn. In: Erika Kegyes és Ágnes Huszár (szerk.): *Genderbilder aus Ungarn. Ergebnisse der ungarischen Genderforschung*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač. 151–160.
- Orsós Anna (2009): A beás írás, helyesírás története. In: Balázs Géza és Dede Éva (szerk.): *Európai helyesírások. Az európai helyesírások múltja, jelene és jövője*. Inter Kht.–PRAE. HU, Budapest. 37-44.
- Orsós Anna (2011): A romológia bölcsőjénél. In: Kárpáti Eszter, Nádor Orsolya és Szűcs Tibor (szerk.): *Hungarológiai Évkönyv 12*. Dialóg Campus, Pécs. 230-238.
- Orsós Anna (2012) Metszéspontok. A beás nyelv megőrzésének lehetőségeiről. Forray R Katalin, Meleg Csilla, Kéri Katalin, Barakonyi Károly, Bárdossy Ildikó és Héjj Andreas (szerk.): Kiadó: Virágmandula Kft.2012.
- Orsós Anna (2012): *Új irányvonalak a romológia oktatásában*. In: Kozma és Perjés (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban*. MTA-ELTE.
- Orsós Anna (2013): Ambivalencia az anyanyelv és identitás kapcsolatában. In. Andl Helga és Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): *Nyitottság és elkötelezettség. Tanulmánykötet Bárdossy Ildikó 60. születésnapjára*. Szerk.: PTE BTKNTI PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs.

- Orsós Anna (Cserti Csapó Tiborral) (2013): A mélyszegénységben élők és a cigányok/romák. In: Varga Aranka (szerk.): *Esélyegyenlőség a mai Magyarországon*. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs.
- Orsós Anna (Déri Ildikóval) (2011): *Tanulj velünk beásul! – Ínvácă băjiseștyé ku noj!* Digitális tankönyv. Készült a TÁMOP-4.1.2.-08/1/A-2009-0050 Komplex digitális tananyag- és taneszköz-fejlesztés című projekt keretében.
- Orsós Anna (Forray R. Katalinnal) (2013): Hátrányos helyzetű vagy kulturális kisebbség. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Az idő fogságától szabadon. Tanulmányok a cigányság iskolázásáról és felemelkedéséről*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Orsós Anna (Gábor Jánossal, Komáromi Máriával, Majsai Virág Eszterrel) (2009): *Krák, krák vergyé. Bújj, bújj zöld ág*. Beás-magyar mondókáskönyv. Profunda könyvek, Pécs-Juta.
- Orsós Anna (Kálmán Lászlóval) (2009): *Beás nyelvtan*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Orsós Anna (Labodáné Lakatos Szilviával és Varga Arankával) (2002): A magyarországi cigány nyelvek. In: *A roma közösség kultúrája és pszichológiája*. PTE BTK Pszichológiai Intézete és Romológia Tanszéke, Pécs. 201-230.
- Orsós Anna (Láng Eszterrel) (2013): *Hopp, Julá me! Hopp Juliska! Gyermekeik beásul CD melléklettel*. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs.
- Orsós Anna (Pohárnok Melindával és Lénárd Katával) (2002): *Cigány tanulók iskolai pszichológiája. Élettörténet-elemzési tréning – Kézikönyv*. PTE BTK Pszichológiai Intézete és Romológia Tanszéke, Pécs.
- Orsós Anna (Tengerdi Győzővel) (1998): *Balatoni nádas berek – Beás iskolai daloskönyv*. Gandhi Gimnázium, Pécs.
- Orsós Anna (Varga Arankával) (2001): A beás nyelv állapota. In: *Iskolakultúra* 11. 12. sz. 58-65.
- Orsós Anna (1997): A magyarországi cigányok nyelvi csoportjai. In: *Cigány Néprajzi Tanulmányok* 6. Budapest.
- Orsós Anna és Kálmán László (2009): *Beás nyelvtan*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Pálmáiné dr. Orsós Anna (2010): A nyelvi szocializáció szerepe a hátrányos helyzetű tanulók oktatásában. In: Németh

- Szilvia (szerk): *HH-s gyermekek a közoktatásban. Kézikönyv hátrányosan és halmozottan hátrányos gyermekek neveléséhez és oktatásához*. RAABE Tanácsadó és Kiadó Kft. Budapest. D. 1-15.
- Pálmainé dr. Orsós Anna (Kővári Zoltánnéval, Láng Eszterrel és Vass Tündével) (2010): *În șară krisjunuluj – Karácsony napján*. Beás-magyar nyelvű mondókáskönyv, Profunda könyvek, Pécs-Juta.
- Pálmainé Orsós Anna és Varga Aranka (2001): A beás nyelv állapota. *Iskolakultúra* 11. 12. sz. 58-64.
- Pálmainé Orsós Anna (2004): A beás nyelv szociolingvisztikai helyzete. In: *Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok*. 10. kötet. – *Friss kutatások a romológia körében*. Másodkiadás. PTE BTK, Pécs. 15-25.
- Pálmainé Orsós Anna (2005): A nyelvi másság dimenziói: A beás nyelv megőrzésének lehetőségei. *Educatio*. 14. 1. sz. 186-194.
- Pálmainé Orsós Anna (2009): Egyenlő nyelvek – egyenlő esélyek? In: Kozma Tamás és Perjés István. (szerk.): *Új utak a neveléstudományokban*. MTA Pedagógiai Bizottsága, 149-158.
- Pálmainé Orsós Anna (2010): A beás nyelv helyesírása. In: Balázs Géza (szerk.): *Romológiai ismeretek újságíróknak*. DUE Médiahálózat, Budapest.
- Pálmainé Orsós Anna (2010): A beás nyelv nyelvművelési, nyelvstratégiai ismeretei, feladatai. In: Balázs Géza (szerk.) *Romológiai ismeretek újságíróknak*. DUE Médiahálózat, Budapest.
- Pálmainé Orsós Anna (Forray R. Katalinnal) (2010): Hátrányos helyzetű vagy kulturális kisebbség – cigány programok. In: *Educatio*. 19. 1. 75-87.
- Papp Gyula (1982): *A beás cigányok román nyelvjárása*. JPTE Tanárképző Főiskola, Pécs. (Tanulmányok a cigány gyermekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból V.)
- Papp Gyula (1982): *Beás – Magyar Szótár*. Janus Pannonius Tud. Egyetem Tanárképző Kar, Pécs. (Tanulmányok a cigány gyermekekkel foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból VI.)
- Réger Zita (1988): „A cigány nyelv: kutatások és vitapontok”.

- Műhelymunkák a nyelvészet és társadalomtudományok köréből.* IV. Budapest, 155-178.
- Réger Zita (1990): *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány.* Akadémiai kiadó, Budapest.
- Réger Zita (2002): *Cigány gyermekvilág. Olvasókönyv a cigány gyermekfoklóról.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Saramandu, Nicolae (1997): *Cercetări dialectale la un grup necunoscut de vorbitori ai românei: băiașii din nordul Croației.* *Fonetică și dialectologie*, XVI, București. 7-130.
- Sisák Gábor (2001, szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén.* Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Susan Gal (1992): *Mi a nyelvcsere, és hogyan történik?* In.: Kontra Miklós (szerk.): *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szalai Andrea (1998): *A beások.* In. Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* BTF-IFA-MKM, Budapest, 359-370.
- Szépe György és Derényi, András (1999, szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség: Nyelvpolitikai írások.* Corvina, Budapest.
- Szuhay Péter (1999): *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája.* Panoráma, Budapest.
- Tálos Endre (2002): *A cigány és a beás nyelv Magyarországon.* In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* BTF-IFA-MKM, Budapest. 295-303.

Melléklet

A magyarországi cigányok nyelvi csoportjai
Létszámuk: kb. 500.000 fő¹

Csak magyarul beszélő cigányok	Kétnyelvű cigányok	
<p>ROMUNGROK kárpati cigányok 71%</p> <p>Nyelvük: a romani <i>kárpát cigány</i> nyelvjárása, de már csak nyelvszigeteken pl. Versend, Csobánka</p> <p>Hagyományos foglalkozásaik szerint: zenészek vályogvetők, szegkovácsok</p> <p>Lakóhelyük: - Budapest és környéke Pl. Pomáz, Zsámbék - a Balaton Északi partja - a Dunánál pl. Pécs, Mohács, Babócsa</p>	<p>cigány anyanyelvűek OLAH CIGÁNYOK kolompárok 21%</p> <p>Nyelvük: a <i>romani</i> különböző nyelvjárait beszélik (kb. 13) (Erdős 1959)</p> <p>Hagyományos foglalkozásaik szerint: lőkereskedők rézművesek fémüvegek tűstoltosok szőnyegkeresek edők kovácsok kosztorosok sátorosok stb.</p> <p>Lakóhelyük: az egész országban szétszórtan élnek főleg városokban</p>	<p>román anyanyelvűek BEASÓK 8%</p> <p>Nyelvük: a <i>román</i> archaikus nyelvjárait beszélik argyelán, muncsán, ticsán</p> <p>Hagyományos foglalkozásaik: tekővadás, székely <i>székely</i>, kosárfonás</p> <p>Lakóhelyük: a Dél-Dunánál főleg Somogy, Tolna, Zala, Baranya megyékben, a Tiszánál Tiszaújföld, Tiszadada környékén élnek.</p>

¹ A Kemény István vezette 1971-es kutatás adatai szerint

A romani nyelv a kutatás és az oktatás tükrében¹

Bevezetés

Európa egész területén és a világon sok helyen élnek cigány közösségek, akik a romani nyelvet beszélik. Európában a romani nyelvnek – valamennyi nyelvhez hasonlóan – több beszélt nyelvjárása, változata él egymás mellett. Az elmúlt évtized során a romani nyelv használatát a médiában, az oktatásban és más területeken a nyelvi pluralizmus megjelenése jellemezte: a nyelvi kodifikáció, amely elsősorban regionális szinteken zajlik. Ezek a regionális szintű kezdeményezések autonóm módon saját útjukat járják, saját megoldásaikat keresik. Ezzel egyidejűleg kialakulóban van a romani nyelv kodifikációjának egyfajta régiók fölötti, nemzetközi hálózata is – szakmai találkozók, levelezés, publikációk, valamint az interneten keresztül (Matras, 2007).

A tanulmány célja a romani nyelvvel kapcsolatos kutatások, jogszabályi háttér bemutatása. Az első fejezet röviden ismerteti a romani nyelv eredetét, fejlődési szakaszait, majd kitér a fontosabb fogalmakra (konzervatív és pararomani nyelvváltozatok, dialektusok). Ezután a lényeges nyelvészeti kutatások, azon belül a nyelvhasználati vizsgálatok összefoglalása következik. A tanulmány kitér a romani nyelv oktatásban betöltött szerepére (köz- és felsőoktatás), illetve a nyelvvizsga lehetőségek bemutatására. Az írás vége egy válogatott bibliográfiát tartalmaz, melyben fellelhetők a romani nyelvvel kapcsolatos kutatások, PhD disszertációk, illetve oktatási segédanyagok könyvészeti adatai.

A romani nyelv fejlődési szakaszai

Proto-romani szakasz

A romani egy olyan indiai gyökerekkel rendelkező nyelv, mely az indo-aryan nyelvek közé tartozik. Különleges módon ennek a nyelvnek a használata csak az európai kontinensre jellemző. A romani nyelvvel kapcsolatos legkorábbi feljegyzések körülbelül a 16. századig vezethetők csak vissza, ez okból a nyelvészek a ma használatos romani nyelvet tudják helytálló szintaktikai és szemantikai vonatkozásokban elemezni. Az indiai nyelveket beszélő csoportok részeként több nyelv is nyelv-rokonságban állhat a romanival (kaukázusi és anatóliai lomok; közel-keleti domok; észak-pakisztáni dumok). A kutatók a romani nyelv fejlődési szakaszaiból arra a következtetésre jutottak, hogy az évezred első felében a proto-romani nyelvet beszélők elhagyták India centrumterületeit és valószínűleg a középkorra már a peremkerületekre (Észak-India egyes részeire) vándoroltak (Matras, 2002).

Korai romani szakasz

A proto-romanit követő korai romani korabeli kodifikáltsága és forrásai hiányosak. A korabeli romani összehasonlítása során számos strukturális hasonlóság felfedezhetővé vált az iráni, perzsa, kurd és különösképpen a görög nyelvvel. A kisázsiai és balkáni jelenlét jelentősen formálta a romani nyelvet, mind lexikai, morfológiai és egyéb tipológiai vonatkozásokban. A nyelvi hatások egyfajta kronológiai sorrendet követhettek a földrajzi adottságok (vándorlások iránya és üteme) miatt. Más vélemények szerint a nyelvhatások egy időben és párhuzamosan mentek végbe. Az erőteljes görög hatás eredményeként a romani a késő bizánci évekre egy balkanizált ind nyelvvé formálódott (Matras, 2002).

Modern romani

A romani nyelvet beszélő csoportok a 14. század végén vonultak ki a Balkánról és indultak el a közép-nyugat-európai terü-

letek felé. Körülbelül a 16. századra alakult ki a napjainkban is ismert romani nyelv. A vándorlás folyamata során a különféle nyelvi közösségek (kontakt-nyelvek: török, román, magyar, német, szláv eredetű nyelvek) hatására morfológiai, fonológiai és lexikai változások mentek végbe a romani nyelvben. A korai romani nyelvű források hiánya miatt az adott nyelvi-földrajzi jellegzetességek valószínűleg a Bizánc elhagyása után és a bevándorolt területekre letelepedés után alakult ki. A 18. század végére felhalmozódott források által jól követhetően kialakultak a különböző nyelvi, nyelvváltozati különbségek. Az ekkor kialakuló nyelvi jellegzetességek és nyelvváltozatok határozzák meg a napjainkban is használatban lévő romanit (Matras, 2002).

Romani nyelv/nyelvváltozatok²

Az évszázadok alatt – vándorlásoknak köszönhetően – a romani is sokat változott, hatottak rá más népek nyelvei, és a több csoportra bomlott cigány közösség is a különböző vándorlási irányok miatt más-más nyelvi közösségekkel került kapcsolatba, így az egykori ős-romani már rég nem hasonlított egykori önmagára (Tálos, 2001. 318.). Európa és Ázsia cigány közösségei nyelvtörténeti szempontból két világosan elkülöníthető nyelvtípusra tagolódnak: konzervatív romani és pararomani. A nyugat-európai és amerikai nyelvészek közül Ian Hancock, Norbert Boretzky, Yaron Matras és Peter Bakker munkásságát kell kiemelni e két nyelvtípus vizsgálata kapcsán. Ők foglalkoztak a konzervatív romani és a paranyelvek/nyelvváltozatok leírásával, értelmezésével és törvényszerűségeinek leírásával, munkásságuk a hazai kutatók számára is új perspektívákat nyitott meg (Hegyi, 2010. 81.).

A konzervatív romani nyelv

A konzervatív romanit ismerjük és definiáljuk cigány nyelvként hazánkban. Az indiai eredetről ejtettem már szót, így részletesen ehelyütt nem szükséges a nyelvet bemutatni. Alapvetésként csak a legfontosabb jellemzőket foglalom össze: indiai eredet (az alapszókinccs egyezései a középind nyelvvel); az új

indoárja nyelvekkel való hasonlóságok a morfológus szerkezetekben. Az ebbe a típusba tartozó európai cigány dialektusok a nyelvkeveredések és a törzsi elkülönülés, valamint a kontakt nyelvi hatások ellenére sem estek szét, sőt megértik egymást a különböző közösségek (Hegyi, 2010. 82-83.).

A pararomani nyelvek/nyelvváltozatok³

A kortárs romani nyelvészetben a pararomani terminológiát általában azokra a nyelvváltozatok jelölésére használják, amelyek esetében jelentős mennyiségű romani szó egyesült a környező nyelvek nyelvtanával (Krinková, 2015. 21.). Ezeket az úgynevezett pararomani nyelvváltozatokat nem soroljuk a romani nyelv alá. Közös jellemzőjük, hogy a szókincs részben romani eredetű, a nyelvtani szerkezetek (és a szókincs egy része) viszont a többségi nyelvből valók (Hegyi, 2010. 83.).

A pararomani nyelvváltozatra az egyik példa az anglo-romani, mely az angol nyelv hatására alakult ki és Nagy-Britanniában beszélik (Matras, 2002). További fontos példa a pararomani nyelvváltozatokra a káló néven ismert változatok. Az Ibériai-félsziget magukat kálónak (feketének) nevező cigány csoportjainak nyelveit hívjuk így, amelyek különféle módokon alakultak ki: a spanyol káló romani lexikát és spanyol grammatikát használ; a katalán káló romani lexikával és katalán grammatikával dolgozik; a portugál kálónak romani a lexikája és portugál a grammatikája; a brazil káló pedig a portugál káló brazilai változata; végezetül a baszk káló romani lexikát és baszk grammatikát használ (ez a nyelv a többi kálóval ellentétben nem neolatín szerkezetű). A katalán káló esetében a nyelvtani szerkezet mellett egyre inkább a szókincs is kicserélődik: ma már a hétköznapi beszédben csak 60-70 cigány eredetű szót használnak az anyanyelvi beszélők (Matras, 2002; Hegyi, 2010. 83-84.).

Tálos Endre egy tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy nem szabad lebecsülni a romanit és azt gondolni róla, hogy nem önálló nyelv, csak azért, mert a nyelvet beszélők legtöbbször két- vagy többnyelvűek, és ezáltal a második, a cigányok környezete által beszélt nyelv hatással van a romanira is. Tálos is azt képviseli, hogy a nyelvváltozatokat nem lehet a romani dialektusok közé sorolni, hiszen a pararomani esetében

–, melyet köztes nyelvnek is hívnak – a romanival szemben az úgynevezett gazdanyelv (házánkban a magyar) kerül túlsúlyba, de a romani szókincséből számos elemet továbbra is használnak. A paranyelvek/nyelvváltozatok is olyan csoporton belüli nyelvváltozatok, melyek nagymértékben hozzájárulnak az adott közösség identitásának ápolásához és belső szolidaritáshoz. Olyan nyelvváltozatok tartoznak ide többek között, mint a brit anglo-romani, vagy a spanyol káló, és egyes szakértők szerint Magyarországon a romungrók által beszélt hungaroromani is (Kovalcsik és Kubínyi, 2000; Tálos, 2001. 318-319.).

Dialektus

A romani nyelvnek számos dialektusát/nyelvjárását beszélik az egész világon. Az elmúlt pár évtizedben több nemzetközi és hazai kutatás készült ennek feltérképezésére.

Nemzetközi dialektusok

Ian Hancock nyelvész 1979-ben a romani nyelvre irányuló kutatása eredményeként – Terence Kaufman felosztása alapján – csoportokba rendezte a romani dialektusokat beszélő közösségeket. A magyarországi romanit beszélők a Hancock-féle felosztásban a proto-európai romani főcsoporton belül a vlax⁴ alcsoportba tartozó lovári és a centrális vlax csoportokban helyezkednek el. A lovári alcsoport beszélői Magyarországon, Németországban és Lengyelországban, míg a centrális vlax⁵ alcsoport beszélői Romániában, Magyarországon, Nyugat-Ukrajnában, az Amerikai Egyesült Államokban és Dél-Amerikában élnek (Hancock, 1995. 32-33.).

A Yaron Matras által kialakított csoportosítás szerint az európai romani a beszédritmus és a kiejtés (fonológia) alapján négy nagyobb csoportra osztható (Matras, 2007. 137.).

– Délkelet- és Közép-Kelet-Európa dialektusai: Görögország, Törökország, Moldáv Köztársaság, Magyarország, Szlovénia – a személyes beszélgetések során kölcsönösen érthetők, a dialektusok többnyire átjárhatók.

- A balti területek és Kelet-Európa dialektusai: Bulgária, Szerbia és Montenegró, Horvátország, Albánia, Lengyelország, Szlovákia, Ukrajna, Oroszország – szintén kölcsönösen megértik egymást, csakúgy, mint az előző csoport tagjai.
- Nyugat-Európa dialektusai: Németország és szomszédai
- a dialektusok közötti átjárhatóság szintén jelen van.
- A finn romani és a dél-olaszországi dialektus már sokkal elszigeteltebb helyzetben van, ezért kevésbé érthetőek más dialektust beszélők számára. A kommunikáció során gyakran szükséges mindkét, eltérő dialektust beszélő számára egy harmadik, közvetítő nyelv (legtöbbször az angol) beiktatása.

Az első három csoport tagjai közötti kommunikáció Matras szerint korántsem lehetetlen, de nagyobb nyelvi koncentrációt és alkalmazkodást kíván a beszélőktől. Matras az egységes európai romani írásbeliséget vizsgálva is úgy véli, hogy a kölcsönös, kisebb-nagyobb dialektusbeli változtatások, illetve a másodnyelv-specifikus kölcsönszavak minimalizálása és a körülírások jellemzik (Matras, 2007. 137.).

1. táblázat. A romani nyelv európai dialektusai
(Forrás: Matras, 2003. In: Szalai A, 2007. 26.)

ROMANI	BALKÁNI	dél-balkáni I. („konzervatívabb” déli)	arli, szepecsi, erli, krími romani, urszári stb.
		dél-balkáni II.	drindári, bugurzsi, kalajdzsi stb.
	VLAH	déli vlah	dzsambaz, gurbet, xoroxano stb.
		északi vlah	kelderás, lovári, csurári, colári stb.
		északi centrális	kelet-szlovák romani, nyugat-szlovák romani stb.
	CENTRÁLIS	délkeleti centrális	romungró stb.
		délnyugati centrális	vend romani változatok: burgenlandi roman, prekmurje, vendetiko stb.
	ÉSZAKI	északkeleti (balti-orosz)	xaladitka, loftiko (lett), lengyel romani stb.
		északnyugati (német-skandináv)	szintó, mánus, finn (kaale) stb.

A balkáni változatokra jellemző egy, a többi csoporthoz képest erősebb görög hatás, melynek oka feltehetően az, hogy a többi csoport már a 14-15. században elhagyta a Balkánt. A görög hatás mellett szintén jelentős török hatást figyelhetünk meg. A balkáni csoport déli és „konzervatívabb” déli alcsoportra oszlik. A déli csoportba tartoznak az ún. drindári, kalajdzsi és bugurdzsi változatok. A második, ún. „konzervatívabb” kategóriába tartozik az Észak-Görögországban és Törökországban dokumentált szepecsi változat, a szófiai erli, a Görögországban, Macedóniában, Albániában beszélt arli és a többségében Grúziában beszélt krími romani.

A vlah romani dialektuscsoport beszélői vannak a legtöbben, és földrajzi elhelyezkedésüket tekintve is a legkiterjedtebbek a többi csoporthoz viszonyítva. Erős román hatás mutatható ki az ide sorolt dialektusok szókészletében, fonológiájában, kölcsön-morfológiájában. Az e változatot beszélők migrációja a román nyelvterületről a 19. század második felében vált intenzívebbé. A vlah csoport déli és északi részre bomlik: az ún. déli vlah dialektusok délkeleti csoportjába a Görögország déli részein beszélt vlah romani tartozik, míg a délnyugatihoz az ún. gurbet-típusú, főként Szerbiában, Boszniában, Albániában és Koszovóban használt változat, illetve a xoraxano romák változata. Az északi vlah csoportba sorolt két legismertebb romani dialektus a kelderás és a lovári. Hazánkban a romani anyanyelvűek nagyobb része a lovári változatot beszéli. A lovári és kelderás változatok előfordulnak továbbá Nyugat-Európában és Észak-Amerikában is, ahová a romák nagyarányú migrációjával jutottak el. A kevéssé tanulmányozott csurári és az északkelet-magyarországi cerhári közösségek romani változata is az északi vlah alcsoportban klasszifikálható, bár a cerhári a centrális dialektusokkal közös jegyeket is mutat (Szalai, 2007. 26-27.).

A centrális dialektuscsoporton belül három alcsoport található. Az északi alcsoportba sorolható az ún. nyugat-szlovák és a kelet-szlovák romani, illetve a Dél-Lengyelországban és Kárpát-Ukrajnában élő roma közösségek által beszélt változatok is. A délkeleti alcsoportba a Magyarországon is használt romungró változat, a délnyugati alcsoportba a vend romani különböző típusai tartoznak – burgenlandi, prekmurje, magyarországi vend romani (Szalai, 2007. 26-27.).

Az északi dialektuscsoport terminus több különböző dialektuscsoport és egyedi dialektus megnevezésére használt gyűjtőnév. Az északnyugati alcsoportba tartozik a főként német nyelvterületen elterjedt szintó-manus és a finn romaninak nevezett változat is. Az északkeleti csoportba pedig az orosz vagy xaladitka romani változat, az ún. lengyel roma, illetve a lett romani sorolható (Szalai, 2007. 26-27.).

Hazai kutatóink közül *Tálos Endre* is készített egy felosztást az európai cigány nyelvjárásokról. Három fő csoportba sorolta őket, melyek további alcsoportokra oszlanak:

- nyugat-európai: skandináv, oroszországi nyelvjárás – ezek a német cigány, vagyis a szintó változatai;
- középső: cseh, szlovák, magyar (kárpati/romungró, vend), észak-erdélyi, ukrán cigány;
- balkáni: a Romániából induló ún. oláh-cigány nyelvjárás.

Hazánkban mindhárom csoport képviselve van, azonban a leggyakoribb romani nyelvet beszélők az oláh-cigány nyelvjárás valamely dialektusát használják (Tálos, 2001. 319-320.).

Magyarországi romani dialektusok

A nyelvjárások/dialektusok elnevezéseiket a „vicákról/fácákról”, vagyis a nemzetségekről és azok hagyományos szakmáiról/mesterségeiről kapták. E dialektusok közül a legelterjedtebb a lovári, mely név eredetét illetően különböző elképzeléseket ismerünk. Az egyik legmegalapozottabbnak tekinthető elterjedt nézet arra támaszkodik, hogy a lovári dialektust beszélők fémművesek is voltak (loha=fém, lohári=fémmunkás). Más kutatók szerint a lovári csoport megnevezése a love=pénz szóból származtatható. A harmadik magyarázat szerint a lováriak lókupecsek, lókereskedők voltak, akiknek felmenői a lovári dialektust beszélték.

A lovári dialektus elterjedésének oka, hogy a Magyarországon elsőként kiadott romani nyelvkönyv, a *Zhanes Romanes* (Choli Daróczi és Feyér, 1988), ebben a dialektusban jelent meg, a későbbiekben pedig ezt a nyelvjárást akkreditálták az állami nyelvvizsgaközpontban, a közép- és emelt szintű érett-

ségi is ebben a dialektusban készül, és ezt tanítják a közoktatásban és a felsőoktatásban is.

A romani nyelvnek sokáig nem volt írásbelisége. Azok a különböző tudósok, akik megpróbálták átírni vagy lejegyezni a beszélt nyelvet, gyakran saját fonetikai konvencióikhoz folyamodtak, ám mivel a nyelvek igen változatosak a helyesírás és a kiejtés közötti megfelelés szempontjából, az így keletkezett átírások között sok az eltérés. Magyarországon – ha eltekinünk a 19. század közepének-végének ez irányú eredményeitől – a nyelv leírására 1943-ban történt az első kísérlet: a Csenki testvérek a Kodály-évkönyvben, illetve a *Bazsarózsa 99 cigány népdal* című munkájukban nemzetközi normákra és pontos nyelvészeti lejegyzésekre törekedtek. Ez a folyamat az 1980-as évek második felétől válik intenzívebbé.

A vándorlás során a letelepedés színhelyéül szolgáló országok nyelvéből a közösség átvett a mai napig is használatos szavakat, az átvétel azonban az együttélés kölcsönösségén alapul, így a magyar nyelv is használ cigány eredetű jövevényszavakat. Nyelvjárásainak eltéréseit is elsősorban az határozza meg, hogy melyik területen mi volt a „gazdanyelve” (Lakatos, 2008. 172-173.).

2. táblázat. A romani nyelv magyarországi dialektusai
(Forrás: Erdős, 1989. 79-80.)

CIGÁNY ANYANYELVÜ	KÁRPÁTI	Nógrád megyei
		Budapest környéki és dunántúli
		köszörüs és ringlispiiles cigányok (magukat német vagy vend cigánynak nevezők)
	OLÁH	lovára: lókereskedők
		colara: szőnyegkereskedők
		kelderasha: üstfoltozók
		cerhara: sátorosok
		mashara: halászosok
		fodozovo: kovácsok
		romano rom: rézművesek
		bodoca: fémművesek
		kherara: alkalmi munkások (házzal bírók)
		bugara: kereskedők
		churara: késesek
		patrinara: leveles cigányok
		drizara: rongyosok

A magyarországi romani dialektusainak összegyűjtésére elsőként Erdős Kamill vállalkozott a 20. század derekán. Az általa csoportokba szedett 13 nyelvjárásból azonban feltehetőleg már nem él mindegyik, hiszen a vegyes házasságok és a nyelvvesztés miatt mára több eltűnhetett közülük (2. táblázat).

A magyarországi oláh cigányokat az általuk beszélt romani dialektusok alapján csoportosította Szalai Andrea (3. táblázat). A beszélt nyelv tekintetében Magyarországon nemcsak a nem cigányok által gyakran homogénnek tekintett, valójában különböző etnikai és nyelvi csoportokat magában foglaló „cigányság”, hanem azon belül a romani változatokat beszélők csoportja is heterogén kisebbség (Szalai, 2007. 43.).

3. táblázat. A romani nyelvi csoportjai Magyarországon
(Forrás: Szalai A., 2007. 43.)

KÉTNYELVŰEK	ROMANI MAGYAR		
	vlah romani változatok (lovári, kelderás, másári, colári, csurári stb.)	centrális romani változatok (romungró/ magyar cigány, vend romani)	északi romani változatok (szintó)
	átmeneti változatok (cerhári, gurvári)		

Magyarországi nyelvészeti kutatások

A magyarországi oláh cigányok által beszélt romani nyelvtani rendszerének leírásával már jóval azelőtt foglalkozni kezdtek nyelvészek, mielőtt a nyelv írásbelisége kialakult volna.

Már említettem a Csenki testvérek úttörő munkáját, akik népdalgyűjtéseiken keresztül próbálták meg leírni a romani nyelvet. Csenki Sándor kitűnő cigány nyelvtudása és tereptapasztalata, valamint Csenki Imre zenei képzettsége és a korabeli népzene kutatásokban való tájékozottsága rendkívül jól kiegészítette egymást. Különösen értékesek Csenki Sándornak a püspökladányi másári, hosszúpályi gurvári és recski romungró dialektusokra vonatkozó kéziratos feljegyzései (Kovalcsik, 1988. 107.).

Erdős Kamill nevéhez fűződik az első magyarországi dialektus-kutatás (1959), amely máig is az egyetlen e témakörben el-

érhető forrás. (A közeljövőben terveink közt szerepel a kutatás megismétlése.)

Hutterer Miklós és Mészáros György 1967-ben *A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana* címmel publikáltak elsőként e témakörben, míg Vekerdi József Mészáros Györggyel közösen igyekezett feltérképezni a romani szókészletét, nyelvtanát, mondattanát, munkájuk eredményét 1974-ben *A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondattana* című kiadványban jelentették meg.

Az 1960-70-es években olyan romanival találkoztak a leíró nyelvészettel foglalkozók, amely még nem rendelkezett írásbeliséggel. Mészáros és társai azzal magyarázták a nyelv fejlődési szakaszainak ki-, illetve elmaradását, hogy a vándorlások miatt a közösségek nem rendelkeztek hagyományos, generációk között átörökölt verbális folklór-anyaggal (versek, mesék), így ebben látják a mindennapi nyelvnél szigorúbban szerkesztett, kötöttebb, bonyolultabb irodalmi nyelv kialakulásának hiányát (Vekerdi és Mészáros, 1974. 1-2.). Ezek a nyelvészeti munkák így csupán egy sokkal szabadabb és kötetlenebb nyelvtannal, mondattannal rendelkező élőbeszéddel tudtak találkozni, és ebből kellett leszűrniük, hogyan is épül fel a romani nyelvtana. A későbbi nyelvészeti munkák számára, melyek már a romani kodifikációjával foglalkoztak, és az írásbeliség fejlesztésére törekedtek, mindenképpen fontos alapot jelentettek ezek a korai nyelvészeti tanulmányok.

A romani nyelv stilisztikájának bemutatására elsőként Karsai Ervin vállalkozott, 1999-ben jelent meg *A romani (cigány) stilisztika vázlata* című munkája.

A cigány nyelvek leíró nyelvtana kapcsán Papp Gyula munkássága mind a romanival, mind a beás nyelvvel kapcsolatban kiemelkedő. A *Segédanyag beás cigány gyermekek magyar nyelvi kommunikációs készségének fejlesztésére* című kiadványában a beás mellett a romani (lovári) nyelvre vonatkozó adatokat is közöl.

Babos Ildikó nyelvész a metaforaelméletek alkalmazhatóságával foglalkozik a romani nyelv esetében. Elméleti eredményeiről a 2002-ben megrendezett *Friss kutatások a romológia körében* című, a PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék által rendezett konferencián számolt be.

Fiatal, kortárs kutatóként figyelemre méltó munkát végez Baló András Márton (ELTE-MTA Elméleti Nyelvészeti Doktori Program), aki a romani (lovári) nyelv leíró nyelvtanával foglalkozik.

Magyarországi nyelvhasználati kutatások

Nyelvészeti szempontból sokkal több olyan romani nyelvvel kapcsolatos tanulmány jelenik meg, amely inkább a nyelvpolitika oldaláról közelíti meg a nyelvhasználatot, és jellemző, hogy szociolingvisztikai tanulmányok közvetlen módon nem készülnek, a vizsgálódások sokkal inkább egy-egy antropológiai vagy néprajzi kutatásnak kis részét, egy-egy szeletét képezik. Szalai Andrea véleménye szerint hazánkban megfigyelhető, hogy – elsősorban oláh cigány közösségekben – az antropológiai nyelvészet és a beszélés etnográfiaja módszereit alkalmazzák a nyelvészeti kutatásokban, ami jelentősen eltér a nemzetközi trendektől (Szalai, 1999. 270.).

A cigány nyelvek szociolingvisztikai vizsgálata már a hetvenes években megkezdődött. Az elsők között a gyermeknyelvi kutatások indultak meg, amelyek Réger Zitához köthetőek. Réger kutatásai során azt vizsgálta, hogyan zajlik a magyarlovári kétnyelvű gyerekek nyelvelsajátítása és nyelvi fejlődése. Sokáig csak a pszicholingvisztika tükrén keresztül vizsgálódott, de az 1980-as évektől már egyre nagyobb teret adott a szociolingvisztikának. Ekkoriban már nemcsak a gyermeknyelvvvel („baby-talk”-kal) foglalkozott, hanem a nyelvi szocializációval és a nyelvelsajátítás közbeni felnőtt-gyermek interakciókkal.

Utak a nyelvhez (1990) című munkájában nyelvészeti és szociolingvisztikai bizonyítékokkal cáfolta meg azokat a korábbi nézeteket, melyek szerint a cigány gyerekek iskolai hátrányának okait gyenge és szegényes otthoni nyelvi környezetükben kell keresni, vagyis abban, hogy a szülők nem fejlesztik megfelelő szinten gyermekeik beszédképességét. Munkáiban és kutatási eredményeiben többször rávilágít arra, hogy az oláh cigány családok nagyon gazdag orális kultúrával rendelkeznek, melynek átadása folyamatos a gyermek születésétől kezdve. A szülők kellőképpen felkészítik gyermekeiket a közösségben tőlük elvárt szerepekre, de mivel nekik maguknak nincs intézmé-

nyes tanulmányi tapasztalatuk, így nem tudják átadni azokat az ismereteket, melyeket az iskola minden első osztályostól elvár (Réger, 1990). Azt is megfigyelte, hogy a kisgyerekekhez intézett romani mondatokban megjelenik minden olyan struktúrális, interakciós sajátosság, amely a roma közösség orális kultúrájának alapja, úgymint „a laza, improvizatív szerkesztésmód, a lírai műfajokat is jellemző nagyfokú párbeszédes jelleg, az interaktív szövegalkotás” (Szalai, 1999. 275.).

Réger az 1990-es években már a pszicho- és szociolingvisztikán túl a nyelvészti antropológia és a beszéd-etnográfia módszereit is alkalmazta kutatásaiban. A Szegő Judit által megkezdett, gyerekek körében gyűjtött folklóranyagok, mesék alapján vizsgálta a gyermekek közötti kommunikáció sajátosságait, majd a gyűjtést tovább folytatva és az anyagokat hasznosítva összeállított egy iskolai használatra szánt szöveggyűjteményt, *Cigány gyermekvilág* címmel (Stewart, 1994).

A romani nyelv használatával kapcsolatos kutatások között kiemelkedő fontosságú a romani beszéd két használati módjának, illetve regiszterének azonosítása és jellemzése. Erre vonatkozóan Kovalcsik Katalin és Michael Stewart is végzett vizsgálatokat. Mindketten azt tapasztalták, hogy a romani használatokor a beszélők tisztán megkülönböztetnek formális és informális helyzetekben használt beszédmódokat. Az informális tulajdonképpen a hétköznapi társalgási helyzetet jelenti, amit a „duma” szóval jelölnek a romani beszélői. A formális helyzet pedig minden ünnepélyesebb eseményt, közösségi összejövetelt és ahhoz kapcsolódó beszédmódot jelent, melyre a „vorba” kifejezést alkalmazzák (Szalai, 1999. 278.).

Bartha Csilla *Nyelvmegőrzés és nyelvcseré két magyarországi oláh cigány közösségben* (2007) című munkája mellett számos publikációt jegyez, emellett a MTA Nyelvtudományi Intézetének Többnyelvűségi Kutatóközpontját vezeti.

Hegyí Ildikó nyelvész fő kutatási területe a magyarországi romani dialektusok szerepe a nyelvi norma kialakításában. Elsősorban nyelvészeti és nyelvészociológiai vizsgálatokat folytat, 1986 óta végzett adatfelvételt Pettenden és Mindszenten, ahol a helyi romani dialektusokat gyűjtötte, és egy lehetséges nyelvi norma feltételeit és lehetőségeit is körvonalazni kívánta.

Az oláh cigányok nyelvhasználatával kapcsolatos kutatás-

ban úttörőnek számító Réger Zita mellett sokan foglalkoztak, foglalkoznak a mai napig is a romanival és beszélőivel. Szalai Andrea a romani formális stílusának nyelvi jellemzőit, a női és férfi beszédmódokat kutatta, Kovalcsik Katalin népzenei vizsgálatokat és gyűjtéseket végez, míg Michael Sinclair Stewart nevéhez fűződik az első magyarországi antropológiai kutatás egy cigány közösségben (Pálmáné Orsós, 2006. 96.).

A romani mai helyzete Magyarországon

A norma nyelv és a sztenderdizáció

A klasszikus értelmezés szerint a nyelvi norma egy mindennek felett álló szabályrendszer.⁶ „A kifejezés két egymással összefüggő, mégis különböző dologra utal: Minden beszélőközösségben létezik valamiféle, a helyességre vonatkozó, spontán megegyezés, nyelvi konszenzus – azaz közösségi norma. Ezt a hallgatolagos konszenzust sokszor központilag is kodifikálják. Ennek eredménye az intézményes norma, amely a közösségi normán alapul, de általában kevésbé toleráns a változatokkal szemben” (Cseresnyési, 2004. 106.).

„Ma a cigány nyelv esetében nincs egységes nyelvi norma, »kvázi standarddal« vagyunk kénytelenek dolgozni a nyelvvizsgáztatás során, a dialektusok variabilitása jó és demokratikus, viszont ez az egységes megértést – finoman szólva is – nehezíti, így a helyzet kissé kaotikus szemantika és lexika terén is...” – írja Hegyi Ildikó 2010-ben készült doktori értekezésében (Hegyi, 2010. 99.). Magam is úgy vélem, hogy a romani nyelv közoktatási státuszának emeléséhez jelentős nyelvtervezési feladatokat kell még megoldaniuk a hazai cigány nyelvekkel foglalkozó szakembereknek, így mindenekelőtt a nyelvi normarendszer kialakítását is el kell végezni.

A romani nyelv bizonyos szempontból egyedülálló helyzetben van, hiszen beszélői Európa és más földrészek különböző részein szétszórva élnek. Nincs olyan hatóság vagy képviselő, amelyet a romani nyelv minden változatára vonatkozóan nyelvtervezési döntések meghozatalával meg lehetne bízni, még kevésbé olyan, amely ezeket a döntéseket mindenhol

meg is valósítaná. Ennek felelőssége Matras szerint az egyes kormányokat terheli (Matras, 2007. 131.).

A romani nyelv kodifikációja és sztenderdizációja a mai napig sem zárult még le. A romani nyelv kodifikációjára tett kísérletek legfőbb ismérve a többközpontúság. Az olyan kezdeményezések, mint például a romanival foglalkozó aktivistáké, mint I. Hancock vagy V. Kochanowski, akik egy meghatározott dialektus elfogadását javasolták sztenderdként, nem találtak pozitív visszhangra. M. Courthiade egységes helyesírási rendszer kidolgozására, valamint konszenzus hiányában kialakított sztenderd létrehozására irányuló javaslata sem terjedt el, noha a javaslatot a Nemzetközi Roma Unió 1990-ben hozott határozata is támogatta. A jelenlegi tendencia egyéni törekvések helyett egy többközpontú network-modell felé halad. Európában több kodifikációs műhely is működik hálózatszerűen, egymással mellérendelt kapcsolatban. Környezetükben legitim és koherens koncepciókat kidolgozva (Matras, 2007. 35.). Ez megfelel a cigány/roma népesség diaszpóra-jellegű állapotának, amely nagymértékben hat a kultúra, nyelv- és hagyományrendszer pluralitására is.

Ez a pluralizmus jellemző a magyarországi romanira is, ugyanakkor megfigyelhető egyfajta természetes kiválasztódási folyamat, amely a lovári nyelvet helyezi előtérbe a sztenderdizáció során. Kiss Andrea mezőtúri kutatása során a következőt állapította meg: „Magyarországon presztízse a lovári változatnak van, ezzel a megállapítással nem lenézve a más dialektusokat beszélők nyelvi változatát. Valójában ez csak annyiban érvényes, hogy mivel a magyarországi oláh-cigányok többsége ezt beszéli, ezt a változatot akkreditálták, állami nyelvvizsgát ebből a változathoz lehet tenni és tanítják néhány iskolában.” (Kiss, 2005. 137.)

A sztenderdizációs folyamat azonban számos további megoldandó feladatot ad a nyelvvel foglalkozó szakembereknek, közösségek tagjainak, azaz fontos nyelvtervezési és nyelvpolitikai döntésekre, összehasonlító kutatási folyamatokra van szükség.

A romani nyelv közoktatási helyzete

Az elmúlt évtizedekben számos olyan nemzetközi jogi dokumentum született, mely elősegítette a hazai kisebbségek, így a cigány/roma közösségek kultúrájához tartozó elemek (népismeret, nyelv) oktatásban való megjelenését. Ilyen jogi dokumentumnak mondható a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája (1992) és a Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Európa Tanács Keretegyezmény (1995), melyek a kisebbségek nyelvhasználati jogainak érvényesülését mozdították elő.

Továbbá a magyarországi cigány nyelvek oktatásának elindításához több törvény és rendelet is hozzájárult. A kisebbségi oktatás alapja az Alkotmány 68. § (2) bekezdése volt, amely biztosította a nemzeti és etnikai kisebbségek számára az anyanyelvi oktatást. A kisebbségi törvény elfogadását követően a cigány kisebbségnek először nyílt lehetősége arra, hogy a többi nemzeti kisebbséghez hasonlóan a kisebbségi oktatás megszervezését is igényelhesse, így a cigány/roma gyerekek oktatása-nevelése már el tudott határolódni a szociális hátrányok kezelésétől (Pálmáiné Orsós, 2008).

A legnagyobb lépést a romani nyelv tanításának érdekében a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló, módosított 1993. évi LXXVII. törvény adta, amely – egyéb jogaik mellett – meghatározza a kisebbségi közösségek nyelvi jogait is. E törvény szerint a nemzeti kisebbségi óvodai nevelést és iskolai oktatást a központi költségvetés kiegészítő normatívával külön támogatja. A támogatást az intézmény fenntartója kapta a nemzetiségi nevelési-oktatási feladat ellátására (Forray, 2000. 246.).

A nemzeti és etnikai kisebbségek óvodai nevelésének irányelve és a nemzeti és etnikai kisebbségek iskolai oktatásának irányelve kiadásáról szóló – többször módosított – 32/1997. (XI.5.) MKM rendelet – 2003-ban történt tartalmi változtatásáig – oktatásszervezési keretként a külön csoportban történő oktatást határozta meg. Az ezt követően bevezetett Integrációs Pedagógiai Rendszer hozadéka, hogy tartalmában átalakult a nemzetiségi oktatás irányelve is: a cigány kisebbségi oktatás részből kikerült minden olyan elem, amely a szociális hátrányokra utaló felzárkóztatást célozta meg. Az 58/2002. OM rendelet szerint külön normatívát igényelhetnek az iskolák a cigány népismeret,

valamint bármelyik cigány nyelv oktatására. Ez alapján 2003-tól a 32/1997. MKM rendeletnek a 2002/147. Magyar Közlönyben megjelent módosítása lehetővé teszi a romani vagy beás nyelv oktatását. A módosítás szerint az óraszám heti kettőre csökken, így könnyebbé válik az összevonás (blokkosítás) az év során, és vendégtanárral, tábor vagy más rendezvény keretében is szervezhető a nyelvtanítás (Pálmainé Orsós, 2008).

A jogszabályi háttérnek megfelelően a romani nyelvtanítás lehetősége megjelent a tartalmi-szabályozó dokumentumokban is. A 2012-ben hatályba lépő nemzeti alaptanterv (NAT) kiemeli, hogy élő idegen nyelvként taníthatók a kisebbségek nyelvei, ehhez igazodva a közoktatási intézményeknek lehetőségük van a romani nyelv oktatására a romani nyelv és kultúra kerettanterv figyelembevételével.

A romani (lovári) nyelv közoktatási helyzetének vizsgálata (2008/2009-es tanév)

A nyelvtanítást három intézmény vezette be a '90-es évek elején: két óvoda és egy középiskola. Az ezredforduló után indult meg tendenciaként a romani nyelv bevezetése, és a bővülés máig folyamatos. A 2002/2003-as és 2008/2009-es tanév között 16 olyan óvoda és iskola vállalta a nyelvtanító kisebbségi programot, ahol a következő években is folyt annak tanítása.

1. ábra. A romani nyelv tanítása közoktatási intézményekben (2008/2009-es tanév)

A romani nyelv tanítása közoktatási intézményekben a 2008/2009-es tanévben

A 2008/2009-es tanévben elvégzett kutatás a romani nyelv oktatásának több típusát tárta fel. Egyes intézményekben idegen nyelvként be volt építve az órarendbe, és kivétel nélkül minden iskolás tanulta azt. Ez az intézmények 47%-ában fordult elő. Eltérő a heti óraszám, jellemzően egy és négy tanóra között oszlott meg osztályonként. Szintén tendencia, hogy választható tárgyként is a gyerekek rendelkezésére állt a nyelv, de ezekben az iskolákban csak délutáni szakkör formájában valósították meg a romani oktatását. Ez az iskolák 32%-ában működött. Sajátos programként, tehát nem tantervi és nem órarendi keretben valósult meg az óvodákban – az eltérő nevelési program és napirend miatt –, jellemző, hogy életkori sajátosságaihoz igazodva vezették be az óvodásokat a nyelv rejtelmeibe, tehát ez a 16% csoportonként eltérően oktatták a romanit. 5% volt azoknak az iskoláknak az aránya, ahol tömbösítve, az év végén, intenzív kurzusként járhattak a vállalkozó kedvű diákok romani nyelvtanárhoz.

A pedagógusok nagy része problémaként vetette fel, hogy nagyon kevés tankönyv és munkafüzet állt rendelkezésre a tankönyvpiacra, és általában ezek sem gyerekeknek, óvodásoknak, alsó tagozatos iskolásoknak szóltak. A legtöbb tanár a nyelvtanfolyami jegyzeteit használta, vagy saját készítésű, önállóan összeállított könyvet hozott létre.

A kutatás 2015 őszén kerül megismétlésre, így az utánkövetés révén lehetőségünk nyílik a hat évvel ezelőtti eredmények és a jelen helyzet összehasonlítására.

Közép és emeltszintű érettségi

A kétszintű érettségi rendszer a 2004/2005-ös tanévtől került bevezetésre a 2003-as és 2004-es próbaérettségi után. Hatalmas előrelépésnek számított a kétszintű érettségi bevezetése, hiszen lehetőség nyílt mindkét magyarországi cigány nyelvből – romani, beás – közép- és emelt szintű vizsgát is tenni, sőt a többi idegen nyelvhez hasonlóan a sikeres (60% feletti) emelt szintű vizsga középfokú komplex (B2) nyelvvizsgának is minősül. Az Oktatási Hivatal által nyilvánosságra hozott és a honlapjukról letölthető hivatalos dokumentumok alapján az utóbbi években egyre többen választják a lovári nyelv emelt szintű

érettségit vizsgatárgyként, ami a romani növekvő népszerűségét jelzi. Jellemző, hogy egyre magasabb azoknak a vizsgázóknak a száma is, akik kiegészítő vizsgaként teszik le a lovárit, tehát már korábban rendelkeznek érettségi bizonyítvánnyal. A nyelv presztízse szempontjából különösen fontos, hogy romák és nem romák egyre többen tesznek érettségit és nyelvvizsgát is romaniból. A következők között keresendők ennek okai: egyrészt érettségi tárgyként választható a lovári nyelv is, másrészt az emelt szintű érettségi többletpontot jelent a felsőoktatásba történő jelentkezésnél, harmadrészt a diplomához szükséges középfokú nyelvvizsgát ezzel szerzik meg a hallgatók. Mind közép-, mind emelt szinten a legtöbb jelentkező a Dél-Dunántúlról érkezik, ami a Gandhi Gimnázium és a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Romológia és Nevelésszociológia Tanszék hatókörét jelzi, hiszen mindkét intézményben tanítják a romani nyelvet.

Nyelvvizsga

A 2000. január 1-jétől érvényes az a kormányrendelet⁷, mely szerint több nyelvvizsgaközpont akkreditáltathat alap-, közép- és felsőfokú nyelvvizsgákat, amelyek megfeleltethetők a nyelvtanulás, nyelvtanítás, nyelvi értékelés közös európai referenciakerete által meghatározott szinteknek. A rendelet hatályba lépését követően az Oktatási Minisztérium pénzügyi támogatásának segítségével lehetőség nyílt államilag elismert nyelvvizsga letételére cigány (romani és beás) nyelvből is. A vizsgahelyek többsége a fővárosban található, ám 2002-től az ország több pontján is lehetőség van rá, hogy a gyakran tanított és tanult, valamint az adott régióban élő kisebbségek nyelvéből nyelvvizsgát lehessen tenni (Poór, 2002).

Az Idegennyelvi Továbbképző Központban 1995 óta van lehetőség államilag elismert romani nyelvvizsga megszerzésére. Az akkreditációs anyag elkészítése Choli Daróczi József és Karsai Ervin nevéhez fűződik. Itt az összes magyarországi romani dialektus elfogadott annak ellenére, hogy a romani nyelv lovári dialektusa lett akkreditálva. Érdekes és egyben figyelemre méltó, hogy 2005-ig nem regisztráltak egyetlen sikertelen nyelvvizsgát sem, tehát minden jelentkező „átment”.

2006-tól azonban megugrott a bukások száma is, sőt az utóbbi két-három évben jóval több a sikertelen nyelvvizsga, mint az eredményes (2013-ban 945 jelentkezőből 334 fő, 2014-ben 739 jelentkezőből 295 fő tett sikeres nyelvvizsgát).

Felsőoktatás

Az 1996-os hágai ajánlások – bár nem kötelező érvényűek – nagymértékben hozzájárultak az eredményesebb nyelvoktatás kialakításához. Az ajánlások értelmében az eredményes kisebbségi nyelvoktató programok működéséhez elengedhetetlen olyan szakképzett nyelvtanárok képzése, akik minden tantárgyukat az adott kisebbség nyelvén tanulták (Hágai ajánlások, 1996. 7.).

A 2002-es Országjelentés felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar felsőoktatásban –legfőképp a szűk szakmai háttér miatt – még csak nemzetiségi nyelv és irodalom szakos tanár, nemzetiségi tanító- és nemzetiségi óvóképzés folyt. Azóta már több felsőoktatási intézményben elindították az akkreditációs eljárásokat az önálló kisebbségi tanszékek vagy programok kialakítására, amelyek többsége mára már működik is (Poór, 2002).

1994-1996 között a Kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola szervezett kétéves romológus képzést másoddiplomásoknak. Ennek érdekessége, hogy mindkét hazai cigány nyelvet oktatták a képzés során. Az Apor Vilmos Katolikus Főiskola (Vác) a romani nyelv oktatását vállalta, azonban a cigány/roma nemzetiségi óvodapedagógus-képzést és cigány/roma nemzetiségi tanítóképzést a 2015/2016-os tanévtől nem indítottak az intézetben. Az Eötvös József Főiskola (Baja) Pedagógiai Karán BA képzés keretében választható cigány/roma nemzetiségi tanító, illetve nemzetiségi óvodapedagógus képzés is. Beás nyelvet itt nem oktatnak, csak romanit, akárcsak a Gál Ferenc Főiskola (Szarvas) Pedagógiai Karán indított nemzetiségi tanító és óvodapedagógus képzés cigány/roma szakirányán. Ezenkívül a Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési Karán elindult a nemzetiségi óvodapedagógus alapszintű képzés.

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán működő Romológia és Nevelésszociológia Tanszék Magyaror-

szágon egyedül nyújt olyan képzést, mely a cigány nyelveket, kultúrát, történelmet, gazdaságot szisztematikusan, egyetemi szinten oktatja. Az első levelező tagozatos évfolyam a 2000/2001-es tanév szeptemberében kezdte meg tanulmányait. A 2005/2006-os tanévtől tanárképzésre is lehetőséget biztosít a tanszék. A bolognai folyamattal, az „Egységes európai felsőoktatási tér” kialakulásával párhuzamosan a 2006/2007-es tanévtől kezdődően az eddigi hagyományos egyetemi képzési struktúra is átalakul: az 5 éves egyetemi képzést a 3 éves BA és a 2 éves MA képzés váltotta fel. A romológia alapszakot a 2006/2007. tanévtől indította a tanszék, az itt végzettek romológus BA végzettséget szereznek. A 2009/2010-es tanévtől a mesterképzés is elérhető Pécsen, okleveles romológiatanár végzettség szerezhető romani nyelv és kultúra vagy beás nyelv és kultúra szakiránnyal.

A Pécsi Tudományegyetemen 2006-ban elindult a doktori képzés (azon belül romológia specializáció), amellyel immár az oktatás teljes spektrumát felöleli a romológiai képzés az óvodai és általános iskolai cigány/roma programoktól a középiskolai programokon, a felsőoktatáson át egészen a doktori fokozat megszerzéséig.

Összegzés

A romani nyelv kodifikációjára tett kísérletek legfőbb ismérve a többközpontúság. Az olyan kezdeményezések – pl. I. Hancock vagy V. Kochanowski elméletei –, melyek egy meghatározott dialektus elfogadását javasolták standardként, nem találtak pozitív visszhangra. M. Cortiade javaslata – amely egységes helyesírási rendszer kidolgozására, valamint konszenzus hiányában kialakított standard létrehozására irányult – sem vált különösebben népszerűvé, noha a javaslatot a Nemzetközi Roma Unió 1990-ben hozott határozata támogatta. A jelenlegi tendencia egyéni törekvések helyett egy többközpontú network – modell felé halad. Európában több kodifikációs műhely is működik hálózatszerűen egymás mellett környezetükben legitim és koherens koncepciókat kidolgozva. (Matras, 2008) Ez megfelel a cigány/roma népesség diaszpóra-jellegű

állapotának, amely nagymértékben hat a kultúra, nyelv- és hagyományrendszer pluralitására is. A cigány nyelvtervezés és nyelvoktatás térségünkben a kezdetek nehézségeit mutatja: nem jött létre áttekinthető regionális összehasonlító tudományos lingvisztikai kutatás. Ennek hiánya miatt nincs együttműködés az egyes tagországok tankönyvkiadása és az oktatási segédanyagok cseréjének területén, nincs közös nyelvészeti- és nyelvtanári továbbképzés sem.

Több országos kutatás készül a kultúra, a szociális kérdések, vagy éppen a nyelvészet témakörében mint máshol. A romani nyelv fennmaradása, fejlesztése és továbbörökítése szempontjából nemzetközi szinten az egyik legfontosabb nyelvészek előtt álló feladat az egységes kodifikáció és standardizáció kialakítása. Ilyen törekvés már létezik Európában a Manchesteri Egyetemen Yaron Matras vezetésével. Nekünk, közép-kelet-európaiaknak szükséges lenne bekapcsolódnunk saját tapasztalatainkkal, ötleteinkkel és javaslatainkkal. Mindezt természetesen úgy kell kialakítanunk, hogy a romani nyelv sokszínűsége fennmaradjon, és az egyes közösségek dialektusai továbbéljenek.

Jegyzetek

- 1 Jelen tanulmány a 2012-ben védett, *A romani nyelv közösségi használatának és közoktatási helyzetének vizsgálata Magyarországon* című PhD disszertáció átdolgozott változata.
- 2 A paranyelvek/nyelvváltozatok kapcsán eltérő helyesírási módokkal találkozunk, attól függően, hogy mely szerző művére utalunk. A hivatkozott szerzők: Boretzky (írásmódja: pararomani), Courthiade (paraRomani), Krinková (írásmódja: Para-Romani), míg Peter Bakker és Yaron Matras para-romaniként írja. Magam a Boretzky-féle írásmódot követem.
- 3 Hegyi Ildikó a pararomani nyelvek terminust, míg Szalai Andrea a pararomani nyelvváltozatok terminust használja munkáiban.
- 4 Az x egy torokból képzett, erős, reszelős h hangot jelöl (Choli Daróczi és Feyér, 1988. 8.).
- 5 Az oláh cigányok elnevezése többféleképpen fordulhat elő. A nemzetközi tanulmányokban a vlax, a magyarországi tanulmányokban a vlah leírás szerepel, az oláh cigányok pedig önmagukra a romani nyelvben a vlaho/vlaxiko/vlašiko/vlashiko rom kifejezést alkalmazzák.

- 6 A norma görög jövevényszó a latinban; az eredeti 'ácsderék-szög, zsinórmérték' jelentésből 'szabály, mérték' jelentés adódott (Cseresnyési 2004. 106.).
- 7 71/1998. (IV. 8.) Korm. rendelet az idegennyelv-tudást igazoló államilag elismert nyelvvizsgáztatás rendjéről és a nyelvvizsgabizonyítványokról: <http://www.nyak.hu/doc/jogszag/71-1998.asp> (2015. 07. 30.)

Irodalomjegyzék

- Choli Daróczi József és Feyér Levente (1988): *Zhanes romanes?* Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, Budapest.
- Cseresnyési László (2004): *Nyelvek és stratégiák. Avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Forray R. Katalin (2000): A nemzetiségi-kisebbségi oktatás, 1994-1998. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia-Ciganológia*. Dialógus Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 241-260.
- Hancock, Ian (1995): *A handbook of vlx romaní*. The University of Texas, Austin.
- Hágai Ajánlások (1996): *A Nemzeti Kisebbségek Oktatási Jogairól Szóló Hágai Ajánlások és Értelmező Megjegyzések*. Interetnikai Kapcsolatok Alapítvány, Hága.
- Hegyi Ildikó (2010): *A magyarországi romani dialektusok szerepe a nyelvi norma kialakításában. A lovári és a vizsgált helyi dialektusok analízise, adaptációi és pedagógiai szerepe a nyelvi mérésben*. Doktori (PhD) disszertáció, ELTE Neveléstudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Kiss Andrea (2005): *Turake roma! – Mezőtúri oláh cigányok. Társadalomtörténet és nyelvi állapot*. Szakdolgozat, PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék (könyvtár), Pécs.
- Kovalcsik Katalin (1988): *Hazai írások a cigány népzeneiről. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 4. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 101-115.
- Kovalcsik Katalin és Kubínyi Katalin (2000): *A csenyétéi daloskert: Magyar cigány iskolai énekeskönyv*. Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kollégium, Pécs.
- Krinková, Zuzana (2015): *From Iberian romaní to Iberian Para-Romaní varieties*. Charles University, Prague.

- Lakatos Szilvia (2008): Baranya megyei cigány nyelvek. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Society and Lifestyles – hungarian Roma and Gypsy communities, magyarországi cigány/roma közösségek*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs. 35-54.
- Matras, Yaron (2002): *Romani: A Linguistic Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Matras, Yaron (2003): A Geographical Approach to the Classification of Romani Dialects. In: Salo, Sheila és Prónai Csaba (szerk.): *Ethnic Identities in Dynamic Perspective*. Gondolat, Budapest. 193-199.
- Matras, Yaron (2007): A romani jövője: A nyelvi pluralizmus politikája felé. In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 128-146.
- Oktatási Hivatal, statisztikai adatok: <https://www.ketszintu.hu/publicstat.php> (2015.10.29.)
- Pálmáiné Orsós Anna (2008): Egyenlő nyelvek – egyenlő esélyek? In: Kozma Tamás és Perjés István (szerk.): *Új Kutatások a neveléstudományokban*. MTA Pedagógiai Bizottsága, Budapest. 149-158.
- Poór Zoltán (2002, szerk.): *Országjelentés – Magyarország nyelvoktatás-politikai arculatának elkészítéséhez*. http://www.nefmi.gov.hu/letolt/vilagnyelv/orszagjelentés_k.pdf (2015. 08. 01.)
- Réger Zita (1990): *Utak a nyelvhez – nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Stewart, Michael Sinclair (1994): *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins – MTA Szociológiai Intézet, Max Weber Alapítvány, Budapest.
- Szalai Andrea (1999): Szociolingvisztikai szempontok a magyarországi cigánykutatásokban. *Educatio*, 8. 2. sz. 269-285.
- Szalai Andrea (2007): Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 20-51.
- Tálos Endre (2001): A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság*

társadalmi helyzete és kultúrája köréből. BTF-IFAOM, Budapest. 317-324.

Vekerdi József és Mészáros György (1974): *A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondattana.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Vekerdi József (1989, szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai.* Békés Megyei Tanács, Békéscsaba.

Internetes források

Welcome To The Romani Linguistics Website. <http://romani.humanities.manchester.ac.uk/> [2012. 04. 15.]

History of the Romani language. <http://romani.humanities.manchester.ac.uk/whatis/language/origins.shtml> [2015. 07. 28.]

Proto-Romani. <http://romani.humanities.manchester.ac.uk/whatis/language/protoromani.shtml> [2015. 07. 28.]

Early Romani. <http://romani.humanities.manchester.ac.uk/whatis/language/earlyromani.shtml> [2015. 07. 28.]

Present-day Romani dialects. <http://romani.humanities.manchester.ac.uk/whatis/language/presentday.shtml> [2015. 07. 28.]

Válogatott bibliográfia

Baló Márton (2007): *Lovári leíró nyelvtan. Alaktan. Az ige.* Szakdolgozat. Budapest: ELTE-BTK Elméleti nyelvészet szak

Bartha Csilla (2006): „A régiek a régi cigányt beszélik, mi már kavarjuk.” – Nyelvcseré két magyarországi oláh cigány közösségben. In: Kálmán László (szerk.): *KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlós András tiszteletére.* MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 411-440.

Bartha Csilla (2007): Nyelvcseré két magyarországi oláh cigány közösségben. „A régiek a régi cigányt beszélik, mi már kavarjuk.” In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 244-265.

Görög Veronika (1985, szerk.): *Berki János mesél cigány és magyar nyelven.* Ciganisztikai tanulmányok-Hungarian

- Gypsy Studies 3. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.
- Hutterer Miklós és Mészáros György (1967): *A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 117. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kemény István (1999): A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében. *Regio*, 10. 1. sz. 3-14.
- Kemény István és Janky Béla (2003): A 2003. évi cigány felismerésről. Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. *Beszélő*, 8. 10. sz. 64-76.
- Kontra Miklós (2003): Cigányaink, nyelveik és jogaik. *Kritika*, 32. 1. sz. 24-26.
- Matras, Yaron (1995, szerk.): *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. John Benjamins, Amsterdam.
- Matras, Yaron (2003): A Geographical Approach to the Classification of Romani Dialects. In: Salo, Sheila és Prónai Csaba (szerk.): *Ethnic Identities in Dynamic Perspective*. Gondolat, Budapest. 193-199.
- Matras, Yaron (2005): The classification of Romani dialects: A geographic-historical perspective. In: Ambrosch, Gerd és Schrammel, Barbara és Halwachs, Dieter W. (szerk.): *General and Applied Romani Linguistics*. Lincom Europa, Munich. 7-32.
- Mészáros György (1980): *A magyarországi szintő cigányok*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 153. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Pálmáiné Orsós Anna (2006): A magyarországi cigány nyelvek szociolingvisztikai, nyelvpolitikai megközelítése. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*. Bölcsész Konzorcium, Budapest-Pécs. 93-109.
- Szalai Andrea (1999): Szociolingvisztikai szempontok a magyarországi cigánykutatásokban. *Educatio*, 8. 2. sz. 269-285.
- Tálos Endre (1988): Rostás Mihály nyelve. In: Grabócz Gábor és Kovalcsik Katalin (szerk.): *A mesemondó Rostás Mihály*. Ciganisztikai tanulmányok- Hungarian Gypsy Studies 5. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest. 191-195.

PhD disszertációk

- Karsai Ervin (1987): *Értekezés a cigány nyelvről*. Doktori (PhD) értekezés. JPTE Tanárképző Kar, Pécs.
- Hegyí Ildikó (2010): *A magyarországi romani dialektusok szerepe a nyelvi norma kialakításában. A lovári és a vizsgált helyi dialektusok analízise, adaptációi és pedagógiai szerepe a nyelvi mérésben*. Doktori (PhD) értekezés. ELTE Neveléstudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Lakatos Szilvia (2012): *A romani nyelv közösségi használatának és közoktatási helyzetének vizsgálata Magyarországon*. Doktori (PhD) értekezés. PTE „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs.
- Szalai Andrea (2010): *Átok, feltételes átok és társadalmi nem erdélyi roma közösségek nyelvi ideológiájában és gyakorlatában*. Doktori (PhD) értekezés. PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Pécs.
- Babos Ildikó (2014): *Oláh cigány (vlax gypsy) folklór – és irodalmi metaforák kognitív szemantikai elemzése*. Doktori (PhD) értekezés. PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Pécs.

Szótárak

- Courthiade, Marcel (2009): *Morri angluni rromane chibăqi evroputni lavustik*. Főváros Önkormányzat Cigány Ház – Romano Kher, Budapest.
- Choli Daróczi József és Feyér Levente (1984): *Cigány-magyar kisszótár*. TIT Országos Cigány Ismeretterjesztő Munkabizottsága, Budapest.
- Papp János (2008): *Cigány-Magyar, Magyar-Cigány kézisótár*. Romane-Ungrike, Ungrike-Romane vasteske alava. Pappné Darida Andrea Nyelvoktató Kft., Budapest.
- Rostás-Farkas György és Karsai Ervin (1991): *Cigány-magyar, magyar-cigány szótár*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Dr. Náday Gyula (1987): *„Románo” Szótár „Lovári”- fonetikai-alap*. Magánkiadás, Vác.
- Sztojko Ilona (2002): *Magyar-Roma kézisótár*. GENVIN BT, Szeged.

Nyelvkönyvek, oktatási segédanyagok

- Choli Daróczi József és Feyér Levente (1988): *Zhanes romanes?* Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, Budapest.
- Hegyí Ildikó (2009): *Lovári/cigány írásbeli feladatok középfokú nyelvvizsgára*. Dávid Kiadó, Kaposvár.
- Labodáné Lakatos Szilvia (2004): *Klasszikusok lovári nyelven. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs.
- Hancock, Ian (1995): *A handbook of vlax romani*. The University of Texas, Austin.
- Karsai Ervin (1999a): *La romana shibaki fonetika. Anda*. Romani Kultura Alapítvány, Medgyesegyháza.
- Karsai Ervin (1999b): *A romani (cigány) stilisztika vázlata*. Anda Romani Kultura Alapítvány, Medgyesegyháza.
- Máté Mihály (1994): *Lovári nyelvkönyv. Lovareski shib*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár.
- Papp János (2008): *Sityu romanes! Tanulj cigányul!* Pappné Darida Andrea Nyelvoktató Kft., Budapest.
- Janurik Tamás (2010a): *A romani nyelv alapjai*. Ad Librum, Budapest.
- Janurik Tamás (2010b): *Lovári-magyar kétnyelvű olvasókönyv*. Ad Librum, Budapest.
- Janurik Tamás (2010c): *A lovári nyelv kiskatéja*. Ad Librum, Budapest.
- Vajda Imre és Romankovicsné Tóth Júlia és Meixner Ildikó (1993): *Zsánáv ába te ginav: Olvasókönyv: ábécés olvasókönyv az általános iskola I. osztálya számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- M. Fösvény Melinda M.: *La romana shibaki ginadgyi*. Polar Stúdió, Salgótarján.
- Kertész Ágnes (2005): *Amari angluni kenyva- Első könyvünk, Foglalkoztató munkafüzet alsó tagozatosoknak*. Alfadat-Press Nyomdaipari Kft., Tatabánya.
- Doroginé Karancsi Annamária (2005): *O amal – cigány nyelv kicsiknek*. Anda Romani Kultúra Alapítvány, Budapest.

HAJDU TAMÁS – KERTESI GÁBOR – KÉZDI GÁBOR

Roma fiatalok a középiskolában Beszámoló a TÁRKI Életpálya-felmérésének 2006 és 2012 közötti hullámaiból

1. Bevezetés

Ez a tanulmány a szakirodalomban elsőként számol be egy teljes középiskolai kohorszt képviselő, országosan reprezentatív mintán a magyarországi roma tanulók középiskolai pályafutásáról és egyetemi továbbtanulási esélyeiről. A kritikus pontra, a középiskolai végzettség megszerzésének kérdésére összpontosítunk. Ahogy a rendszerváltás utáni magyar társadalom egyik legnagyobb jelentőségű eredményét az érettségit adó középiskolák tömeges elterjesztésével, és ezzel az egyetem felé vezető utak széles körű demokratizálásával érte el, úgy a leszakadó rétegek hátrányai a középiskolai lemorzsolódás tekintetében mutatkoznak meg a legélesebben. Ez az a törésvonal, ahol a mai magyar társadalom kettészakad a tudáshoz és az emberhez méltó élet lehetőségéhez hozzájutó fiatalokra, illetve azokra, akik a tudás lehetőségétől meg vannak fosztva, s ezért tartós szegénységre és társadalmon kívüliségre ítéltettek. Azoknak a fiataloknak, akik a mai Magyarországon nem tudnak valamilyen középiskolai végzettségre szert tenni, tartósan munkanélküli létre vagy rendszertelen foglalkoztatásra kell berendezkedniük¹. A most húszéves roma fiatalok közül minden második ilyen helyzetben van. Ilyen kilátásokra számítva, igen nehéz társadalomba beilleszkedő életformát kialakítani.

A másik nagy kérdés az érettségi megszerzése és az egyetemi továbbtanulás. Amíg a rendszerváltás utáni években a húszéves roma fiataloknak gyakorlatilag esélyük sem volt érettségit szerezni, addig mára már minden ötödik érettségi-

vel rendelkezik. A főiskolákon és egyetemeken ugyan még ma is nagyon kevés roma fiatalot találunk, de a korábbi helyzethez képest itt is tapasztalunk némi elmozdulást: napjainkban egy roma születési évről 4-5%-a iratkozik be valamilyen felsőoktatási intézménybe. Ez az abszolút számokban mért komoly mértékű iskoláztatási progresszió sem feledtetheti el, hogy a roma fiatalok *lemaradása* a többségi társadalom gyermekeihez képest – tekintve, hogy a hasonló korú, nem roma fiatalok háromnegyede ma már érettségit is szerez, egyharmada pedig egyetemre jár – éppen ezen a téren *nőtt meg* a leginkább az elmúlt két-három évtizedben.

Minek tulajdonítható ez a jelentős lemaradás? Tanulmányunk a *TÁRKI Életpálya-felmérésének* gazdag információira támaszkodva igyekszik a roma fiatalok középiskolai lemaradásához vezető okokat feltárni. A tanulmány felépítése a következő. Először ismertetjük adatainkat és beszámolunk a fiatalok etnikai hovatartozását érintő mérési eljárásunkról. A továbbiakban összehasonlítjuk egymással a jelenlegi húszévesek generációjának és egy húsz évvel ezelőtti, hasonló életkorú generációnak az iskolai pályafutását az általános iskola megkezdésétől egészen az egyetemi beiratkozásig – megkülönböztetve egymástól e generációk roma képviselőit a kohorszok egészétől. A jelenlegi helyzetre összpontosítva, ezt követően négy problémát vizsgálunk meg tüzetesebben: a középiskolai lemorzsolódásban, az elvégzett középiskola típusában, az érettségi eredményekben és az egyetemi továbbtanulásban meg nyilvánuló etnikai különbségeket. Figyelmünket elsősorban a középiskolai beiratkozást megelőző tényezők és a középiskolai pályafutás idején ható tényezők hatásának szétválasztására fordítjuk. Végül az utolsó részben összefoglaljuk főbb következtetéseinket. A tanulmányhoz egy *online* módon elérhető függelék tartozik, melynek egyes tételeire a szöveg megfelelő helyein hivatkozunk. Az *Online függelék* részletes tartalomjegyzékét a tanulmány végén, az internetcíme megadásával együtt közöljük.

2. Az adatokról és az etnikai hovatartozás méréséről

Adataink forrása a TÁRKI Életpálya-felmérése, amely 10 000 fiatal életét követi nyomon 2006 őszétől évi rendszerességgel. A felmérés alapja a 2006 májusában 8. évfolyamra járó tanulók sokasága, akik részt vettek az országos kompetenciamérésen, kitöltötték a szövegértés és matematika teszteket, valamint kitöltötték a kompetenciamérés családi háttérkérdőívét. Az Életpálya-felmérés referenciasokasága kiegészült azokkal a sajátos nevelési igényű tanulókkal, akik nem vettek részt az országos kompetenciamérésben, de az olvasás, szövegértés teszt egyszerűsített változatát kitöltötték. A mintavételi keretbe csak azok a tanulók kerülhettek be, akik a családi háttérkérdőív kitöltése mellett egy írásos szülői beleegyező nyilatkozattal is kinyilvánították részvételi hajlandóságukat a felmérésben. Mivel a felmérés egyik legfontosabb célja az iskolai hátrányok elemzése, a mintában országos arányukhoz képest felül vannak reprezentálva az alacsonyabb kompetenciaeredményű és a sajátos nevelési igényű tanulók. A nem egyenlő kiválasztási arányok következményeit megfelelő mintavételi súlyok alkalmazásával kezeltük.

Az Életpálya-felmérés a 2006 őszétől 2012 nyaráig tartó eddigi hat kérdezési hullámában összesen hat tanévet fogott át. A felmérés első, 2006-os hullámának középpontjában a család szerkezetére és anyagi helyzetére, a megkérdezett tanulók kisgyermekkorára, egészség-, illetve iskolatörténetére, valamint középiskolai továbbtanulására irányuló kérdések álltak. A további adatfelvételi hullámok elsősorban a középiskolai pályafutásra, a középiskolai lemorzsolódás mechanizmusaira, valamint az egyetemi továbbtanulásra összpontosítottak. Mintánk azt a több mint 7000 fiatalot foglalja magában, akik a felmérés 6. hullámában is részt vettek.

Az adatfelvétel paneljellegéből adódó mintacsökkenés nem torzította el érdemben mintánk eredetileg meglevő országos reprezentativitását.²Az online módon elérhető *B függelékben*³ néhány fontos változó – nem, születési év, lakóhely, anya iskolai végzettsége, van-e férfi gondviselő, olvasás teszteredmény – alapján megbizonyosodhatunk arról, hogy a 2006. őszi, 10 000 fős induló minta, illetve a 6. adatfelvételi hullámban bent levő 7000 fiatal

tartalmazó minta összetétele csak csekély mértékben tér el egymástól⁴. Ezek a panelcsökkenéssel elkerülhetetlenül együtt járó kisebb torzítások nem befolyásolták eredményeinket⁵.

Az etnikai hovatartozás mérését az Életpálya-felmérés *valamennyi* hullámában rendelkezésre álló összes etnikai információ hasznosításával oldottuk meg. Három típusú adatot használtunk. (1) Az adatfelvétel első két hullámában két kérdést intéztünk mindegyik szülőhöz, hogy – elsődleges, illetve másodlagos identitása alapján – milyen nemzetiséghez tartozónak tartja magát. Az érintett fiatal a szülei révén abban az esetben tekintettük romának, ha valamelyik biológiai szülője, akár elsődleges, akár másodlagos identitása alapján roma nemzetiségűnek tartotta magát. (2) A 2., 4., 5. és 6. adatfelvételi hullámban ugyanilyen módon kérdeztünk rá a mintába bekerült fiatalok nemzetiségi identitására, – az elsődleges és másodlagos identitás lehetőségének megadásával lehetővé téve a válaszádkor számukra is a kettős identitás vállalását. (3) Végül az adatfelvétel 1. hullámában a kérdezőbiztosnak módja volt eldönteni, hogy a mintába került fiatalot romának tekinti-e avagy sem. Jelen tanulmányban azt a mintába került fiatalot tekintettük romának, aki a felsorolt kérdések közül *legalább egy* alapján roma nemzetiségűnek volt tekinthető. Az elemzési mintánkban ennek alapján, a reprezentativitást biztosító analitikus súlyok használatával 10% volt a roma fiatalok aránya (lásd 1. táblázat).

1. táblázat. Az életpálya-felmérés 6. adatfelvételi hullámában szereplő fiatalok etnikai megoszlása (%)

A minta etnikai megoszlása	Kitől származik az etnikai információ			
	Fiataltól	Szülőtől	Kérdezőbiztostól	Bármelyiktől
Nem roma	92	93	92	90
Roma	8	7	8	10
Összesen	100	100	100	100
Súlyozatlan esetszám (fő)	7085	6934	6892	7085

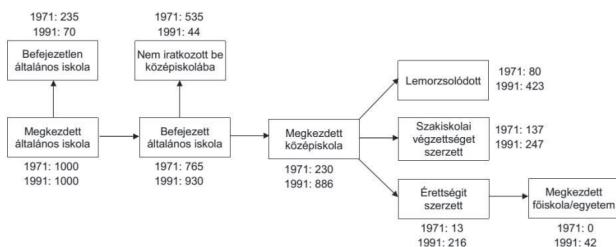
Megjegyzés: Reprezentativitást biztosító súlyokkal súlyozott adatok. Információ a fiataltól: A fiatal magát (akár első, akár második identitása alapján) roma nemzetiségűnek tartotta: 2., 3., 4. és 5. hullám. Információ a szülőtől: A szülők bármelyike magát (akár első, akár második identitása alapján) roma nemzetiségűnek tartotta: 1. és 2. hullám. Információ a kérdezőbiztostól: A kérdezőbiztos úgy ítélte meg, hogy a fiatal roma: 1. hullám. Az 1., 2., 3., 4., 5., és 6. hullám évei rendre: 2006, 2007, 2008, 2009, 2011, 2012.

3. A roma fiatalok iskoláztatási helyzete a rendszerváltás óta végbement oktatási expanzió tükrében

Hogy a rendszerváltás óta eltelt húsz év során végbement fejlődést a megfelelő módon értékelhessük, összehasonlíttuk egymással két születési évjárat iskolai pályafutását az általános iskola megkezdésétől egészen addig, amíg az adott kohorsz képviselője beiratkozhatott egy felsőoktatási intézménybe. Az összehasonlítás alapjául szolgáló évjárat képviselője 1971-ben született, a nyolcvanas években járt általános iskolába, a rendszerváltás idején volt középiskolás, és a rendszerváltás utáni években kezdhette meg főiskolai/egyetemi tanulmányait. Az 1971-es kohorsz iskolai pályafutását az 1990-es évek legelején (többségében 1991-ben) született, „Életpálya-gyerekek” iskolai karrierjével hasonlítjuk össze. Az Életpálya-felvételben részt vevő fiatalok a kilencvenes évek végétől az ezredforduló első évtizedének végéig jártak általános iskolába és középiskolába, egyetemi tanulmányaikat pedig – ha elkezdték – 2011/12 körül kezdték meg. Az összehasonlítással a jelenlegi közoktatás teljesítményét a rendszerváltást közvetlenül megelőző évtized közoktatásának teljesítményével vetjük össze. Mindkét kohorsz esetében a 20/21 éves életkorban elért iskolai végzettséget vesszük alapul.

Az 1. ábra adatai a roma fiatalok helyzetében végbement fejlődést dokumentálják. Az ábra azt mutatja, hogy az 1971-ben, illetve az 1991-ben született kohorsz gyerekeiből összesen hány gyerek tudott eljutni az iskolarendszer különböző fokozataira, hányan hullottak ki az általános iskolából és a középiskolából, illetve hányan sikerült érettségihez jutni és egyetemen továbbtanulni. Az arányokat ezer gyerekre vetítve standardizáltuk. Az 1991-es évjárat adatainak forrása az Életpálya-felvétel 2006 és 2012 közötti hat hulláma volt⁶, kombinálva a 2011. évi Népszámlálás adataival, az 1971-es évjárat adatainak forrását pedig az 1993. évi országosan reprezentatív romafelvétel, illetve a 2001. évi népszámlálás egyéni szintű adatai szolgáltatták. A forrásokról és az itt megjelenített adatok előállításához szükséges további számításokról a C függelék⁷ ad részletes leírást.

1. ábra. Az 1971-ben és 1991-ben született roma fiatalok iskolai pályafutása 20/21 éves életkorukban

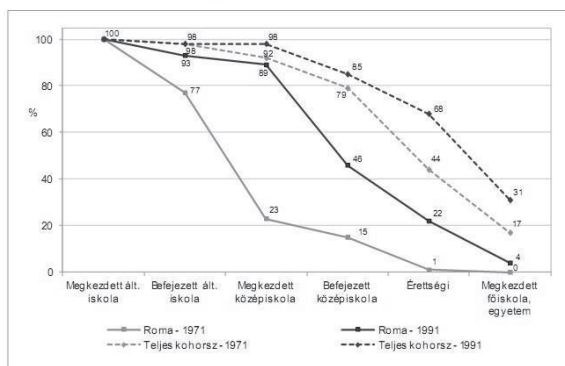
Forrás: Az adatforrásokról és a számítási eljárásról lásd a *C-függelék*et (http://econ.core.hu/file/download/TRIP/Append_C.pdf).

A vizsgált két évtized alatt a roma fiatalok iskoláztatásában bámulatos mértékű fejlődés történt: az általános iskolai lemorzsolódás minimálisra (23%-ról 7%-ra) szorult vissza, a középiskolába beiratottak aránya pedig 23%-ról csaknem 90%-re emelkedett. Mindez tükröződött a középiskolai végzettségek sikeres megszerzésében is. Amíg az 1971-ben született roma kohorsznak minimális esélye volt középfokú végzettséghez jutni – 14%-nak volt szakiskolai végzettsége, és 1%-nak érettségije –, addig a rendszerváltás után született generáció egynegyedének van ma már szakiskolai végzettsége, és több mint egyötödének érettségije. Ezek az eredmények még akkor is rendkívül figyelemreméltóak, ha tekintetbe vesszük, hogy eközben az abszolút számokban mért középiskolai lemorzsolódás is jelentős mértékben megnőtt: 8%-ról 43%-ra emelkedett.

A 2. ábra a rendszerváltást követő oktatási expanzió általános trendjeihez viszonyítva – ‘diffs-in-diffs’ szemléletben – értékeli ezeket a fejleményeket. Az ábrán négy grafikont látunk: kettő az 1971-ben, illetve 1991-ben született roma gyerekek (folytonos vonalak), kettő pedig az ugyanezekben az években született teljes kohorsz (szaggatott vonalak) iskolai pályafutását követi nyomon, – mind a négy csoport esetében 100%-nak tekintve az általános iskola első osztályába beiskolázott tanulók számát. A grafikonok azt mutatják meg, hogy az induló 100%-ból hány százalék marad meg az iskolai karrier egymást követő állomásain. A folytonos vonalak által reprezentált grafikonok, néhány részletet összevonva, lényegében az 1. ábrán

látható információkat ismétlik meg. Az újdonságot a teljes kohorsz helyzetének változását mutató grafikonok képviselik. A grafikonokról leolvashatók a felzárkózás, illetve leszakadás trendjei. Ugyanezek a változások a 2. táblázat közoktatási eredménymutatóin explicit módon is nyomon követhetők. Két fontos trendet látunk: az általános iskola sikeres befejezésében és a középiskolai továbbtanulásban jelentős mértékű *felzárkózás* történt; az érettségi megszerzésének esélyében és a felsőoktatási részvételben pedig tovább növekedett a *leszakadás* a társadalom átlagához képest.

2. ábra. Oktatási expanzió. Az 1971-ben és az 1991-ben született kohorsz (romák és teljes népesség) iskolai pályafutása 20/21 éves életkorukban (%)

Forrás: Az adatforrásokról és a számítási eljárásról lásd a C. függelék (http://econ.core.hu/file/download/TRIP/Append_C.pdf).

Az általános iskola befejezésében és az általános iskola befejezését követő középiskolai továbbtanulásban csaknem teljes volt a felzárkózás. A húsz évvel ezelőtti, jelentős mértékű (20–70 százalékpontnyi) különbségek mára elenyésző (5–10 százalékpontnyi) különbségekké olvadtak. A középiskolai végzettséget szerző roma fiatalok arányában szintén igen nagymértékű (25 százalékpontnyi) közeledés történt. Ebben komoly szerepet játszhatott az, hogy az ezredforduló utáni évtized közepére a roma fiatalok körében csaknem teljessé (mintegy 90%) vált a középfokú továbbtanulás, s ez a körülmény még a megnövekedett középiskolai lemorzsolódás (lásd a 2. táblázat utolsó

sorát) ellenére is jelentősen növelni tudta a középiskola elvégzésének esélyét.

A rendszerváltást követő oktatási expanzió legjelentősebb fejleményét jelentő érettségi megszerzése és az egyetemi továbbtanulás tekintetében azonban – ahol eredetileg is nagyok voltak a különbségek – további 3, illetve 10 százalékpontnyi lemaradás keletkezett. Mivel az érettségit adó középiskolai végzettségek megszerzésében nőtt a különbség, a középfokú végzettség megszerzésében mutakozó felzárkózás nagyobb részt tulajdonítható a szakiskolai végzettséget, kisebb részt pedig az érettségit érintő előrehaladásnak.

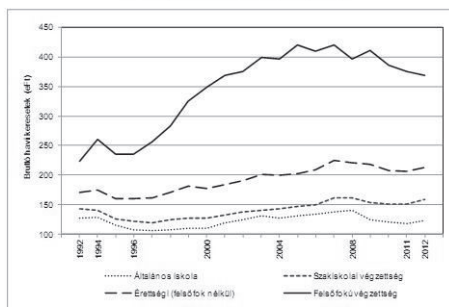
2. táblázat. A közoktatási rendszer eredménymutatóinak változása: az 1971-ben és az 1991-ben született kohorsz (romák és teljes népesség) iskolai pályafutásának összehasonlítása – 20-21 éves életkorban mért adatok (%) (Forrás: Az adatforrásokról és a számítási eljárásról lásd a C függeléket. http://econ.core.hu/file/download/TRIP/Append_C.pdf)

Közoktatási eredmény- mutatók	Roma fiatalok			Teljes népesség			A változások különbsége (roma – teljes népesség)
	1971-ben	1991-ben	Változás (1971–1991)	1971-ben	1991-ben	Változás (1971–1991)	
	született éviárat			született éviárat			
Az általános iskolát sikeresen befejező tanulók aránya az általános iskolát megkezdő tanulók %-ában	77	93	16	98	98	0	16
A középfokú végzettséget szerző tanulók aránya az általános iskolát megkezdő tanulók %-ában	15	46	31	79	85	6	25
Az érettségit szerző tanulók aránya az általános iskolát megkezdő tanulók %-ában	1	22	21	44	68	24	–3
A 20-21 éves korban felsőoktatási tanulmányokat folytató tanulók aránya az általános iskolát megkezdő tanulók %-ában	0	4	4	17	31	14	–10
A középfokon továbbtanuló diákok aránya a 8. osztályt sikeresen befejező tanulók %-ában	30	95	65	94	99	5	60
A középfokú oktatásból lemorzsolódó tanulók aránya a középfokú iskolát megke- zdő tanulók %-ában	35	48	13	14	13	–1	14

A fiatal munkavállalók kereseti adatainak húszéves trendjeit mutató 3. ábra rávilágít arra, hogy a munkaerőpiacon milyen keveset ért ez a fejlődés. Azokon a területeken, ahol a roma

fiatalok iskolai teljesítményében a két évtized alatt jelentős felzárkózást figyelhetünk meg – ez az általános iskola sikeres elvégzése és a szakiskolai végzettség megszerzése –, a rendszerváltás óta eltelt húsz év során stagnáltak, vagy csak nagyon enyhén emelkedtek a bérek. Ahol viszont a többségi társadalom fiataljai jelentős mértékben előreléptek – az érettségi és a felsőfokú végzettség megszerzése –, ott a legmarkánsabb a roma fiatalok további leszakadása, és ott figyelhető meg a legnagyobb mértékű béremelkedés is.

3. ábra. A 25–35 éves korosztály bruttó havi kereseteinek alakulása 1992 és 2012 között – 2012. évi forintértéken mérve (ezer forint)

Forrás: ÁFSZ bértanulmányok (1992–2012)

Ez a történet negyven éven belül másodszor játszódik le. Először a múlt század hetvenes és nyolcvanas éveiben történt meg az, hogy a roma fiatalok újabb generációi jelentősebb előrelépést tettek oktatási hátrányaik ledolgozásában a korábbi generációkhoz képest. A rendszerváltást megelőző két évtizedben hatalmas mértékű abszolút javulás és felzárkózás következett be az általános iskola elvégzésében, melyet a szakmunkás végzettség megszerzésében tapasztalható kisebb mértékű abszolút javulás és szerény mértékű felzárkózás követett. Az érettségi megszerzésében, illetve az egyetemi-főiskolai továbbtanulásban azonban e két évtized során a roma fiatalok szemernyi sem léptek előre, miközben a kohorsz egésze jelentős előrehaladást ért el. A helyzet ironiája, hogy az általános iskolai felzárkózás jelentőségét a nyolcvanas évtized munkaerő-piaci keresleti-kínálati viszonyainak gyökeres átrendeződése, a nyolc osztály munka-

erő-piaci leértékelődése alapjaiban kérdőjelezte meg. Az iskola-rendszer magasabb fokozatain ennek a trendnek éppen az ellenkezője következett be: azoknak az iskolafokozatoknak – az érettséginek és a diplomának – a piaci értéke emelkedett meg ezekben az években a leginkább, amelyekben a roma népesség pozícióromlása a legtekintélyesebb mértékű volt.⁸

A rendszerváltás óta eltelt két évtized során az általános iskola sikeres befejezése mint trend folytatódott és kiteljesedett, s a felzárkózási folyamat kiterjedt a szakiskola elvégzésére is. Az érettségi megszerzését illetően felzárkózásról nem beszélhetünk, hiszen a távolság a roma fiatalok és a kohorsz átlagos tagjai között növekedett, mégis reményt keltő az a tekintélyes *abszolút* mértékű előrelépés, amit a roma fiatalok időben hozzánk legközelebbi generációja a két évtizeddel korábbi hasonló korú társaihoz képest megtett. Nyilvánvalóan csak ez lehet az alapja egy roma fiatalokra is kiterjedő – jövőbeli – felsőoktatási expanciónak.

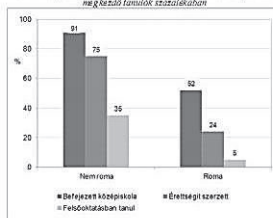
A továbbiakban figyelmünket azokra a fiatalokra fordítjuk, akik sikerrel vették az első akadályokat: befejezték az általános iskolát, és továbbtanultak a középiskolai képzés valamilyen formájában⁹. Kik morzsolódtak le és miért morzsolódtak le közülük? Kik szereztek szakiskolai végzettséget és kiknek sikerült érettségit szerezniük? Mitől függnek az érettségizettek érettségi eredményei? Min múlik az, hogy az érettségivel rendelkezők közül kik iratkoztak be főiskolára vagy egyetemre? Milyen mértékűek a középiskolai pályafutást érintő etnikai különbségek?

Az utolsó kérdészi hullám idején 20/21 éves „Életpályagyerekek” iskolai karrierjét két szakaszra oszthatjuk: az általános iskola befejezésével lezáruló történetre és a középiskolai beiratkozással kezdődő történetre. Az általános iskolával lezáruló történet részleteivel jelen tanulmány ikerdarabja (Kertesi–Kézdi 2012), az általános iskola befejezését követő középiskolai történet részleteivel pedig jelen tanulmány foglalkozik. Az általános iskolával lezáruló történet tanulságait dióhéjban így foglalhatjuk össze. A 8. évfolyamos roma tanulók lemaradása mind szövegértési, mind matematikai teszteredményekben mérve igen tekintélyes: egy teljes szórásegységnyi. Éppen akkora, mint amekkora a hasonló korú fehér és fekete bőrű diákok közti különbség volt az Egyesült Államokban a nyolcvan-

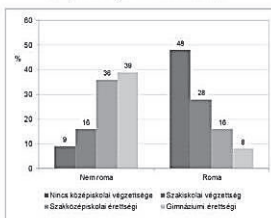
nas évek elején, mely különbség azóta jelentősen csökkent. A nagyjából egy szórásegységnyi lemaradás a töredékére olvadna le, ha feltételeznénk, hogy a roma tanulók hasonló életkörülmények között élnének, mint a nem roma fiatalok. Az iskolázatlan és szegény családokban, rossz lakóhelyi körülmények között felnövekvő roma fiataloknak számos tanulást akadályozó tényezővel kell szembesülniük: egészségi állapotuk rosszabb az átlagosnál, otthoni környezetükön belül nem jutnak hozzá a készségeik fejlődéséhez fontos erőforrásokhoz, iskolai pályafutásuk során pedig kiszorulnak a jó minőségű iskolákból.

4. ábra. A 2021 éves roma és nem roma fiatalok iskolai sikerességi mutatói, 2012

4a. ábra. Középiskolai végzettséggel rendelkezők, érettségivel rendelkezők, illetve felsőoktatásban tanulók aránya a középiskolát megkezdő tanulók számaikában

4b. ábra. A középiskolai eredményesség, iskolatipusok szerinti a középiskolát megkezdő tanulók számaikában

Forrás: TÁRKI Életpálya-felmérés (2006–2012)

Társadalmi hátrányaik döntő részben ezeken a közvetítő mechanizmusokon keresztül válnak tanulmányi lemaradásokká. Ha a roma és nem roma fiatalok egészségi állapota nem különbözne egymástól, továbbá ha a roma fiatalok otthoni környezetükön belül ugyanolyan mértékben hozzájutnának a készségeik fejlődéséhez szükséges erőforrásokhoz, eszközökhöz és tevékenységekhez, mint a nem roma fiatalok, és ha a minőségi oktatáshoz való hozzáférési esélyeikben sem lennének különbségek, akkor a 8. évfolyamon mért iskolai teljesítményeik egyáltalán nem, vagy csak elenyésző mértékben térnének el egymástól: olvasási-szövegértési készségek tekintetében egyáltalán nem lennének, matematikai készségek tekintetében pedig kicsik lennének a különbségek. A roma fiatalok általános iskolai lemaradását nem etnikai sajátosságok, hanem csaknem kizárólag jól értelmezhető társadalmi okok magyarázzák.

Az általános iskola utáni történet szálait ennél a pontnál vesszük fel. A középiskolai sikerességet és az egyetemi tovább-

tanulást elősegítő tényezők közül a középiskolai beiratkozást megelőző hatóerőket, mintegy sűrített módon, a 8. évfolyamos tanulmányi teljesítménymutatók (teszteredmények, érdemjegyek) és a 8. évfolyamos osztályok képviselik. Milyen mértékben tulajdoníthatók a középiskolai sikerességi mutatókban mért a roma-nem roma különbségek általános iskolai és általános iskolát megelőző tényezőknek, illetve a középiskolai életkorban ható erőknél? Ezt a kérdést fogjuk a továbbiakban részletesebben boncolgatni. Mindenekelőtt azonban lássuk a nyers különbségeket (4. ábra)!

A 4/a. ábra a legfontosabb középiskolai kimeneteket mutatja: a középiskolai végzettséget sikeresen megszerző tanulók arányát, a középiskolai pályafutásukat érettségivel lezáró tanulók arányát, valamint a felsőoktatásban tanulók arányát, – mindhárom mutatót a középiskolát megkezdő tanulók százalékában megadva. Az etnikai különbségek mindenütt igen tekintélyesek: a középiskolai végzettség megszerzését tekintve csaknem kétszeres, az érettségi megszerzésében háromszoros, az egyetem megkezdésében pedig hétszeres különbségeket látunk. A 4/b. ábra pedig a középiskolai kimenetek szerinti összetételről számol be: hány százalék morzsolódott le a középiskolába beiratkozott tanulók közül, hány százalék szerzett szakiskolai végzettséget, és hány százaléknak sikerült szakközépiskolában vagy gimnáziumban érettségit szerezni. A legnagyobb különbségeket a két szélső póluson tapasztalhatjuk: a lemorzsolódott tanulók, illetve a gimnáziumi érettségit szerzők arányában körülbelül ötszörös eltéréseket látunk.

Mi lehet az oka ezeknek a nagyon jelentős etnikai különbségeknek? Mielőtt ezt a kérdést megválaszolnánk, először egy közkeletű félreértést kell eloszlatnunk.

4. A lakóhelynek önmagában nincs nagy szerepe a roma fiatalok középiskolai lemaradásában

Egy széles körben elterjedt feltételezés szerint a roma tanulók lemaradásában – melynek egy példája a középiskolai lemaradás – komoly szerepet játszik az a körülmény, hogy a roma népesség aránytalanul nagy hányada lakik az ország válságré-

gióiban, illetve hátrányos helyzetű településein. Ebből annyi igaz, hogy a középiskolás korú roma fiatalok messze felülreprezentáltak ezeken a településeken¹⁰, az azonban téves elképzelés, hogy ez a tényező önmagában jelentős szerepet játszana a társadalmi hátrányok kialakulásában. A 3. táblázat alapján könnyen megbizonyosodhatunk efelől.

A táblázatban a roma–nem roma különbségeket négy fontos eredményváltozóban mérve vizsgáljuk: a 8 osztály elvégzése utáni továbbtanulásban, a középiskolai lemorzsolódásban, az érettségi megszerzésében és a felsőfokú továbbtanulásban. A táblázat első sora mutatja – függő változóként külön-külön megbontva, kettesével – a nyers, majd pedig a lakóhelyi fix hatásokra kondicionált etnikai különbségeket. A lakóhelyi fix hatások bevonásával az *azonos településen lakó* roma és nem roma fiatalok közti különbségeket átlagoljuk, vagyis kiküszöböljük a roma és nem roma népesség lakóhelyi elhelyezkedéséből adódó összetételbeli különbségeket. Példának vegyük a középiskolai lemorzsolódást. A középiskolát megkezdő roma tanulók közül csaknem 40%-kal többen morzsolódnak le a középiskola végére, mint a nem roma tanulók közül (3. oszlop). Ennek a hatalmas esélykülönbségnek mindössze a töredéke vezethető azonban vissza arra, hogy a roma tanulónak jóval nagyobb része él hátrányos helyzetű régiók hátrányos helyzetű településein, mint a nem roma tanulóké. Ha az etnikai csoportok közti összehasonlítást a pontosan ugyanazokon a településeken lakó roma és nem roma fiatalokra korlátozzuk, az eredetileg meglevő nyers 39%-os különbség csak elenyésző mértékben – mindössze 3 százalékponttal – csökken (4. oszlop). Mivel a települési fix hatások szerepeltetésével a települési összetétellel korrelált *minden más* hatást *is* kiszűrünk, ez a szám (a 3%) a települési összetétel-különbségek felső becslésének tekinthető. A valódi lakóhelyi hatás ennél csak kisebb lehet. A másik három eredményváltozó tekintetében pontosan ugyanilyen gyenge hatásokat tapasztalhatunk. Mi lehet az oka annak, hogy ez hatás ilyen csekély? És egyáltalán, milyen módon képes a lakóhelyi hátrány *per se* – vagyis *nem* a vele korrelált tényezők közvetítésével – befolyásolni a középiskola sikeres elvégzését és az egyetemi továbbtanulást?

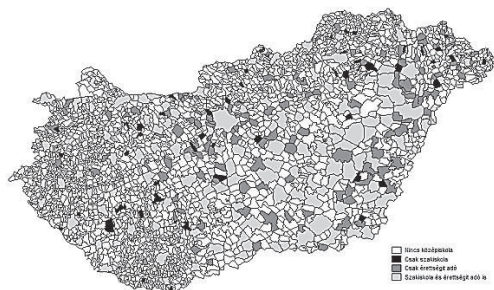
3. táblázat. A lakóhelynek (a földrajzi-közlekedési hátránynak) önmagában igen mérsékelt jelentősége van a roma fiatalok középiskolai lemaradásában – lineáris valószínűségi modellek; 20-21 éves korban mért állapotok

	A 8 osztály elvégzése után nem tanult tovább (a 8 osztályt elvégzettek közül)		Lemorzsolódott a középiskolában (a középiskolát megkezdők közül)		Érettségit szerzett (a középiskolát megkezdők közül)		Felsőoktatásban tanult (az érettségivel rendelkezők közül)	
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Roma	0,05***	0,05***	0,39***	0,36***	-0,50***	-0,47***	-0,27***	-0,25***
Lakóhely FE	igen		igen		igen		igen	
Korrigált R ²	0,03	0,13	0,12	0,21	0,11	0,24	0,01	0,09
N	7085	7085	7016	7016	7016	7016	4188	4188

Megjegyzés: Lakóhely FE = a tanuló lakóhelyének településkódja az adatfelvétel 1. hulláma idején (2006–2007-ben). Zárójelben a robusztus standard hibák lakóhely szerint klaszterezve. Szignifikanciaszint: ***p<0,01.

Elképzelhető olyan területi elrendeződés – ez inkább a nagyobb országokra jellemző –, amelyben a szegény emberek által jellemzően lakott települések túlságosan távol vannak az urbanizáltabb központoktól, s emiatt a szolgáltatások nehezen érhetők el az ott élő, jellemzően egyéb tekintetben is hátrányos helyzetű népesség számára. Ha az lenne a helyzet, hogy a hátrányos helyzetű régiók hátrányos helyzetű tanulói jellemzően olyan településeken laknak, melyektől igen távol vannak a középiskolák, különösen pedig az érettségit (is) nyújtó szakközépiskolák és gimnáziumok, akkor ez jól értelmezhető mechanizmusként magyarázattal szolgálhatna arra, ahogyan a lakóhelyi elszigeteltségből oktatási hátrány lesz. A földrajzi távolságból adódó információhiány vagy a közlekedési idő hossza és magasabb költsége vagy a kollégiumi elhelyezés többletköltségei szerepet játszhatnak abban, hogy az ilyen településeken lakó fiatalok nagyobb arányban morzsolódnak le a középiskolákból vagy eleve kevésbé iratkoznak be érettségit adó iskolákba. A 3. táblázat adatai szerint azonban nem erről van szó. Az 5. ábrán látható térkép pedig rávilágít arra, hogy miért nem ez a helyzet.

5. ábra. A középiskolák földrajzi elhelyezkedése Magyarországon 2006-ban

A térképen, négyféle településtípust megkülönböztetve, Magyarország összes települését láthatjuk. A fehér színnel jelölt településeken – a községek zöme ilyen – nincs semmilyen középiskola, a feketével jelölt településeken csak szakiskolák, a sötétszürkével jelölt településeken pedig csak érettségit adó iskolák vannak, végül a világosszürke szín azokat a településeket jelzi, ahol minden középiskola-típusból van legalább egy. Jól látható, hogy Magyarország területe viszonylag egyenletesen van beterítve középfokú oktatási intézményekkel. Kevés olyan község van, amelynek közelében ne lenne legalább egy középfokú oktatási intézménnyel ellátott kisváros vagy nagyközség.

A 4. táblázatban megpróbáljuk statisztikákkal szemléltetni ezt. A táblázat adatait oly módon állítottuk elő, hogy kiszámítottuk az ország középiskola nélküli településeinek légvonalbeli távolságát¹¹ azoktól a településektől, amelyekben vannak középfokú intézmények, és megvizsgáltuk e településközi távolságok alapján készített hisztogramokat. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a 2740 középiskola nélküli település, illetve az ott lakó középiskolás korú népesség hány százaléka van középiskolával rendelkező településekhez közel. Az egész eljárást megismételtük azokra a településekre, ahol az általános iskola mellett nincs más, csak szakiskola. E kisszámú település esetében az érettségit is nyújtó középiskolákkal rendelkező településektől való távolság volt a kérdés.

A 4. táblázat tanúsága szerint a középiskolák fizikai távolsága aligha lehet magyarázata a roma fiatalok jelentős középiskolai lemaradásainak. Noha igaz az, hogy a középiskolás korú roma fiatalok aránytalanul nagy része él az ország hátrányos

helyzetű településein, e települések elsöprő többsége közel van – légvonalban 15 kilométernél nem esik távolabb – a középiskola-kínálat teljes spektrumát nyújtó városiasabb településektől. Ez akkor is igaz, ha e települések népességszámát is számításba vesszük, és azt kérdezzük, hogy a középiskola nélküli településeken élő fiatal népesség hány százaléka lakik 15 kilométernél közelebb egy középiskolával rendelkező városhoz: 90%-nál is többen vannak ezek a fiatalok.

4. táblázat. A középiskolák elérhetősége Magyarországon*

15 km-en belül van a legközelebbi...	Középiskola nélküli ^a	
	települések százaléka	településeken lakó 14–18 évesek százaléka
Középfokú képzést nyújtó iskola	95	97
Érettségit adó középiskola	92	95
Szakiskola	89	90
Csak szakiskolával rendelkező		
15 km-en belül van a legközelebbi...	települések százaléka	településeken lakó 14–18 évesek százaléka
Érettségit adó középiskola	89	93

Forrás: TSTAR (2006) és KIRSTAT (2006). Megjegyzés: * A középiskola nélküli (vagy csak szakiskolai képzést nyújtó) települések, illetve e településeken lakó 14–18 éves fiatalok hány százaléka olyan, hogy a hozzájuk legközelebb eső középiskola (vagy érettségit adó középiskola) 15 km-en belül van. ^a 2006-ban a 3137 magyarországi településből 2740-ben nem volt semmilyen középiskola. A 14–18 évesek korosztályából (619 289 fő) 204 609 fiatal lakott ilyen településen. ^b 2006-ban a 3137 magyarországi településből 54 településen csak szakiskolai középiskolai képzés volt. A 14–18 évesek korosztályából (619 289 fő) 9628 fiatal lakott ilyen településen.

A továbbiakban a lakóhelyi hátrányok hatásával nem foglalkozunk¹². Figyelmünket elsősorban a középiskolai beiratkozást megelőző tényezők és a középiskolai pályafutás idején ható tényezők hatásának szétválasztására fordítjuk.

5. Regressziós könyvelés

Négy problémát vizsgálunk meg tüzetesebben: a középiskolai lemorzsolódásban, az elvégzett középiskola típusában, az érettségi eredményekben, valamint az egyetemi továbbtanulásban megnyilvánuló etnikai különbségeket. Mindegyik esetben redukált formájú regressziók sorozatát becsüljük a teljes mintán, a fiatal etnikai hovatartozását jelző roma-dummyval,

a kontrollváltozók egyre bővülő sorozatának bevonásával. A kérdésünk ez: mennyire csökken le a kontrollok nélkül mért, nyers etnikai különbség az egymást követő magyarázó változók bevonásának hatására? Magyarázó változóinkat az 5. táblázatban mutatjuk be.

A középiskolai eredménymutatókban, illetve az egyetemi továbbtanulásban megtestesülő tudás-termelés folyamatát – amely kisgyermekkorától a megfigyelés évében betöltött 20/21 éves életkorig tartott – két szakaszra bontjuk. A kis gyermekkorától az általános iskola befejezéséig tartó szakaszt szintetikus módon jellemzik az 8. évfolyamon mért kompetencia-eredmények és 8. évfolyamos érdemjegyek¹³. Az ezekből az információkból képzett változó sűrítve mutatja a tudásnak és a készségeknek azt a szintjét, amelyre a vizsgált kohorsznak 14–15 éves életkoráig sikerült szert tennie.

5. táblázat. Magyarázó változók

Változó, változócsoport	A változó tartalma
8. évfolyamos tesztek és jegyek	A 8. évfolyamos tanulmányi teljesítményeket mérő főkomponensből képzett spline függvény ^a . A főkomponens változói: a 2005/06-os tanévben, a 8. évfolyamon mért matematikás és szövegértés kompetenciateszt-pontszám; illetve a félévi és év végi tanulmányi átlag.
8. évfolyamos osztály FE	A 2005/06-os tanév 8. évfolyamos osztályait jelölő változók.
Első középiskola FE	Azt a középiskolát jelölő változó, ahol a fiatal középiskola pályafutását elkezdte.
Utolsó középiskola FE	Azt a középiskolát jelölő változó, ahol a fiatal középiskola pályafutását befejezte.
Anyagi helyzet	A tanuló középiskolai pályafutásának éveire jellemző tartós anyagi helyzetet mérő főkomponensből képzett spline függvény. A főkomponens változói: a háztartás ekvivalens kiadása; milyen gyakran fordult elő, hogy pénzühiány miatt nem jutott pénz enni-valóra/rezsire/fűtésre (a középiskolai pályafutás minden egyes évét jellemző változók).
Nevelési környezet	A 15 éves kori kognitív és érzelmi HOME-indexekből (a nevelési környezetet jellemző szintetikus mutatókból képzett spline függvények): a lakásban található könyvek számát jelölő dummy változók; az anya/apa iskolai végzettségét jelölő dummy változók.

^a Lásd: <http://www.stata.com/manuals13/rmkspline.pdf>

Az általános iskola felső tagozatára jellemző iskolaminőség hatását a 8. évfolyamos osztály fix hatások képviselik. A jó minőségű iskola leginkább két dolgot jelent: hatékony és ered-

ményes tanárokat, és olyan osztálytársakat, akikről tanulni lehet, vagy akik a tanulás szempontjából motiváló környezetet jelentenek. A jó és hatékony tanárok mellett nagyobb valószínűséggel fordulnak elő olyan iskolákban és osztályokban, ahol többségben vannak a jó teljesítményű, könnyebben tanítható tanulók.¹⁴ Amikor a felső tagozatos iskolaminőség hatását a 8. évfolyamos iskola, illetve osztály fix hatások szerepeltetésével próbáljuk kiszűrni, akkor az *azonos osztályokba járó*¹⁵ roma és nem roma fiatalok eredménymutatóinak összehasonlításával szabadulunk meg az összetétel-különbségek hatásától: attól, hogy a roma és a nem roma felső tagozatosok jellegzetesen más iskolákba és osztályokba járnak és ezen keresztül jellegzetesen más esélyekkel jutnak hozzá jó tanárokhoz és jó teljesítményű osztálytársakhoz.

Az 5. táblázatban szereplő további kontrollváltozók már a középiskolai pályafutás ideje alatt érvényesülő tényezők hatását próbálják megragadni. Az első, illetve az utolsó középiskola fix hatások szerepeltetésével a középiskolai pályafutás elejére, illetve végére jellemző iskolaminőség-különbségeket próbáljuk mérhetővé tenni. E változók szerepeltetését a középiskolás évek történéseiben hasonló megfontolások indokolják, mint amelyekre a 8. évfolyamos osztály fix hatások szerepeltetésénél a felső tagozatos iskolaminőség-különbségek kontrollálásakor hivatkoztunk. Az első és utolsó középiskolát jelölő változók megkülönböztetésének az iskolát váltó tanulók esetében van jelentősége. Az iskolát nem váltó tanulók esetében a két változó egybeesik. A középiskola minőségét három probléma esetén tartottuk fontosnak mérhetővé tenni: az első középiskola minőségének fontos szerepe lehet a középiskolai lemorzsolódásban; a végzős évfolyam középiskola-minősége pedig szoros összefüggésben lehet az érettségi eredménnyel és az egyetemi továbbtanulással.

A magyarázó változók utolsó csoportját a középiskolai években a család rendelkezésére álló anyagi és humán erőforrásokat mérő ismérvek jelentik. Az anyagi erőforrásokat a középiskolai beiratkozástól a középiskola elvégzéséig vagy a lemorzsolódás évéig vagy az egyetemi továbbtanulás évéig tartó időszak minden egyes évére jellemző háztartási jövedelmek és kiadások, illetve az adott évek mindegyikére jellemző

szegénységindikátorok képviselik. A regressziókba az ezekből a változókból képzett folytonos szintetikusmutatót, pontosabban e szintetikus mutatóból képzett spline függvényt vontuk be, – e transzformációval lehetővé téve a hatások esetleges nemlinearitásának mérését.

A család humán erőforrásait a nevelési környezetet jellemző szintetikus mutatókkal, a lakásban található könyvek számával és a szülők iskolai végzettségével mértük. A nevelési környezet tevékenységek, eszközök, tárgyi környezeti feltételek, viselkedési minták százait foglalja magában, melyek közül két komponens emelünk ki: (1) a fiatal kognitív fejlődését közvetlenül vagy közvetve elősegítő tevékenységek, tárgyak, eszközök, környezeti feltételek jelenlétét, illetve (2) a fiatal érzelmi stabilitásának a családi nevelési gyakorlatban gyökerező biztosítékait. A tanuló aktuális otthoni környezetét, illetve és a szülők nevelési gyakorlatát¹⁶ a fejlődépszichológiai szakirodalomban széles körben alkalmazott HOME-skála¹⁷ segítségével mértük. A HOME (*Home Observation for Measurement of the Environment*) index az otthoni környezet gyermekfejlődés szempontjából fontos jellemzőinek felmérésére szolgáló eszköz, amely sor jelen idejű kérdés és megfigyelés révén próbálja a tág értelemben vett kamaszkori családi környezet tárgyi feltételeit, a szülők nevelési gyakorlatát, a család működési módját, közös tevékenységeit mérhetővé tenni. Az Életpálya-felmérés 2006. évi 1. hullámában a *National Longitudinal Study of Youth* kutatásban alkalmazott kora ifjúkori HOME-skála rövidített változatát adaptáltuk. Ez a rövidített változat 27 itemből áll és két részkálát mér fel: a *kognitív stimuláció* és az *érzelmi támogatás* komponenseit.¹⁸ A kamaszkori nevelési környezet mérését alapvetően ezzel a két változóval oldottuk meg. Kiegészítő információként, a család egyéb humán erőforrásainak mérésére a PISA-vizsgálatokban alkalmazott kulcsváltozót (a lakásban található könyvek számát), illetve a szülők iskolai végzettségét is bevontuk az elemzésbe. Az esetleges nemlinearitások kontrollálása céljából HOME-index két részkálájából azok spline függvényné transzformált változatait szerepeltettük az egyenletekben.

A humán erőforrásokat számszerűsítő változókat az Életpálya-felmérés 2006. évi, 1. hullámában mértük, amikor a felmérésben részt vevő fiatalok megkezdték középiskolai pályafutá-

sukat. Ezeknek az ismérveknek az *időbeliségével* kapcsolatban két feltételezéssel élünk. A kamaszkor elején mért humán erőforrások által képviselt nevelési gyakorlatról feltételezzük, hogy (1) az a középiskolás pályafutás további éveit is jellemzi; valamint hogy (2) ezek a mérési változók pozitívan korreláltak a fiatalabb életkorban mérhető nevelési gyakorlattal. Azok a családok, amelyek 14–15 éves életkorban biztosították a gyermekeik készségfejlődéséhez szükséges erőforrásokat, eszközöket és tevékenységeket vagy megfelelő érzelmi támogatást nyújtottak nekik, hasonlóan viselkedtek akkor is, amikor gyermekeik kisebbek voltak.¹⁹

Ezek a feltételezések következményekkel járnak arra nézve, hogyan választjuk meg az általunk becsült redukált formájú egyenletekbe bevonni kívánt magyarázó változók sorrendjét, és hogyan értelmezzük a hatásukat. Ha az eredményváltozóknak mért nyers etnikai különbségek összetevőinek feltárása során először a 8. évfolyamos teljesítményeket mérő teszteredményeket és érdemjegyeket vonjuk be az egyenletekbe, akkor ebben a sűrített mérő-számban már megragadtuk a kisgyermekkort és az általános iskolát jellemző nevelési gyakorlat 14–15 éves korig tartó hatását is. Ha a kibővített egyenletbe a 8. évfolyamos eredményesség mutatója mellé ezután bevonjuk a humán erőforrások 14–15 éves életkorban mért indikátorait is – a HOME indexeket, a könyvek számát, a szülők iskolai végzettségét –, akkor e *közvetett* mechanizmus hatásával már nem kell számolnunk. A hatás zöme *közvetlenül* a középiskolás kori nevelés hatásaként jelenik meg az eredményváltozóban (a középiskolai lemorzsolódásban vagy az érettségi eredményekben stb.).

A redukált formájú egyenletek mögött meghúzódó oksági struktúra figyelembevétele ahhoz is hozzásegít bennünket, hogy eldöntsük, milyen sorrendben célszerű az iskolarendszer hatásait, illetve a család anyagi és humán erőforrásait képviselő változókat bevonni az egyenletekbe. Mivel alapvetően az iskolarendszer hatásaira vagyunk kíváncsiak, az iskolarendszer egyes állomásait megjelenítő változókat célszerű először – az időrendi sorrendet követve – bevonnunk az egyenletekbe. A család anyagi erőforrásai és nevelési környezete is befolyásolhatja az iskolaválasztást (az általános iskoláét éppúgy, mint a középiskoláét), az iskolai fix hatások korábbi szerepeltetésével

e *közvetett* csatornákon érvényesülő hatásokat leválaszthatjuk a család erőforrásainak *közvetlen* hatásáról.

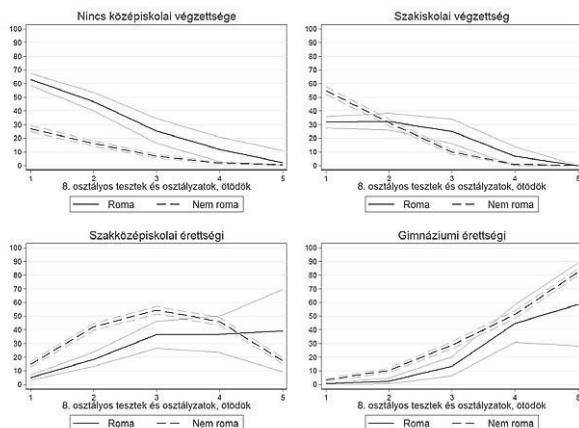
Elsőként azt vesszük szemügyre, milyen hatást gyakorolnak a 8. évfolyamot lezáró eredmények (teszteredmények és érdemjegyek) a középiskola kimeneteire: a lemorzsolódás, illetve a különböző középfokú iskolai végzettségek megszerzésének esélyeire. Ezeket az esélyeket nem csak az átlagos 8. évfolyamos teljesítmények környezetében, hanem az iskolai teljesítménymutató teljes eloszlásának mentén vizsgáljuk. A 8. évfolyamos teszteredmények és érdemjegyek alapján létrehozott szintetikus változóból öt egyenlő szélességű intervallumot képeztünk, és valamennyi intervallumon belül külön-külön, mind a roma, illetve nem roma tanulókra nézve megbecsültük az adott függő változó átlagos értékeit. A halványabb vonalak közé zárt sáv a becslések 95%-os konfidencia-intervallumát (az átlagértékek körüli ± 2 standard hibának megfelelő tartományt) jelöli. Ez az egyszerű mérési eljárás három szempontból is előnyösebb a közönséges lineáris regresszióknál: nem tartalmaz linearitási korlátozásokat; lehetővé teszi az etnikai csoportok szerint esetlegesen heterogén módon érvényesülő hatások kimutatását és – ami a legfontosabb – az összefüggéseket a változók teljes eloszlása mentén méri, nem csak az átlagok környezetében. Lásd 6. ábra!²⁰

A legdrámaibb különbségek a középiskolai lemorzsolódásban figyelhetők meg. Az alsó két kvintilisben például, ahol a roma tanulók háromnegyede található, a fiatalok fele-kétharmada hat tanév alatt sem tudott valamilyen középiskolai végzettségre szert tenni. A lemorzsolódási esélyekben mutatkozó etnikai különbségek annál nagyobbak, minél alacsonyabb 8. évfolyamos képességszintről kezdték meg a fiatalok középiskolai pályafutásukat: az alsó kvintilisnek megfelelő képességtartományban 40, a második kvintilisben 30, és még a középső kvintilisben is 20%-os lemorzsolódási esélykülönbségeket látnunk a roma tanulók hátrányára. Tanulmányunk egyik központi kérdése éppen ekörül forog: milyen iskolarendszerbeli vagy családon belüli okai lehetnek ezeknek az egymásra rakódó társadalmi különbségeknek?

A lemorzsolódás területén tapasztalható különbségek tükröképét figyelhetjük meg a szakiskolai végzettség és a

szakközépiskolai érettségi megszerzésének esélyeiben. A leggyengébb általános iskolai képességszintű nem roma tanulók 25%-kal nagyobb eséllyel jutnak szakiskolai képzettséghez és 10%-kal nagyobb eséllyel szakközépiskolai érettségihez, mint a hasonlóan gyenge képességszintű roma tanulók. A szakközépiskola esetében ezek az etnikai különbségek a 2. és 3. kvintilis esetében eléri a 20–30%-ot is. A gimnáziumi érettségi megszerzésénél látjuk az általános iskolai képességek függvényében a legkiegyenlítettebb esélyeket. Szignifikáns és jelentősebb 20% körüli – roma esélyhátrányt egyedül a középső képességtartományban figyelhetünk meg.

6. ábra. Megszerzett középiskolai végzettség a 8. évfolyam végi teszt eredmények és tanulmányi átlag függvényében a középiskolát elkezdeni szándéklékában

A továbbiakban az 5. táblázatban szereplő kontrollváltozók segítségével megpróbáljuk összetevőire bontani a lemorzsolódásban, a különböző középiskolai végzettségek megszerzésében, az érettségi eredményekben és az egyetemi továbbtanulásban meglevő etnikai különbségeket.

5.1. Középiskolai lemorzsolódás

Noha a roma és nem roma gyerekek 8. évfolyam utáni középiskolai továbbtanulásában nincsenek túl nagy különbségek – a nyolc osztályt sikeresen befejező roma tanulók 95, a nem

roma tanulók 99%-a beiratkozik valamilyen középfokú oktatási intézménybe, 20/21 éves életkorra mégis hatalmas lemorzsolódási esélykülönbségek keletkeznek. Míg a nem roma fiatalok mindössze 9%-ának nem lesz középiskolai végzettsége, addig a roma fiatalok csaknem fele (48%-a) zárja le sikertelenül (mindenféle végzettség nélkül) középiskolai pályafutását. A 6. táblázat számításaival megpróbáltunk a nyomába eredni annak, mi lehet az oka ennek a hatalmas – csaknem 40 százalékpontnyi – esélykülönbségnek.

6. táblázat. 20-21 éves korára nincs befejezett középiskolai végzettsége – lineáris valószínűségi modellek, 2012

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Roma	0,39*** (0,02)	0,27*** (0,03)	0,23*** (0,04)	0,23*** (0,04)	0,22*** (0,04)	0,17*** (0,05)
8. évfolyam tesztek/jegyek		igen	igen	igen	igen	igen
8. évfolyam osztály FE			igen	igen	igen	igen
Első középiskola FE				igen	igen	igen
Anyagi helyzet					igen	igen
Nevelési környezet						igen
Korrigált R^2	0,12	0,22	0,29	0,33	0,34	0,35
N	7016	7016	7016	7016	7016	7016

Megjegyzés: Zárójelben a robusztus standard hibák lakóhely szerint klaszterezve. Szignifikancia-szint: *** $p < 0,01$.

A lemorzsolódási esélykülönbségek több mint felére (22 százalékpontnyi különbségre, ami a teljes különbség 56%-a) tudunk magyarázatot adni. A megmagyarázott esélykülönbség zöme a kisgyermekkorra és általános iskolás életkorra vezethető vissza. Azok között a roma és nem roma tanulók között, akiknek a 8. évfolyamon mért eredményei (teszteredményei és érdemjegyei) nem különböztek egymástól, és az általános iskolában osztálytársai is voltak egymásnak, 16 százalékponttal kisebb lemorzsolódási esélykülönbség mutatkozik. Az etnikai hátrány további 6 százalékponttal csökken, ha figyelembe vesszük a családi életkörülmények hatását is – azt, ahogyan a családok anyagi helyzete és a családi nevelési környezet kognitív és érzelmi impulzusai befolyásolni képesek a középiskola sikeres elvégzését.

Mindezeket a tényezőket számításba véve, marad még egy meglehetősen nagy (17 százalékpontnyi) lemorzsolódási esély-különbség a hasonló családi körülmények között nevelkedő, az általános iskolát azonos teszteredményekkel és érdemjegyekkel záró, azonos 8. osztályba és azonos középiskolába járó roma és nem roma fiatalok között.²¹ E jelentős reziduális különbség mögött meghúzódó összefüggések feltárása erre a problémára irányuló, célzott kutatásokat feltételez. Noha a jelen tanulmány keretei között erre nyilvánvalóan nincs mód, a jövőbeli kutatások előmozdítása érdekében megfogalmazunk egy ésszerűnek tűnő hipotézist, melyet a rendelkezésünkre álló adatok segítségével megpróbálunk empirikusan is alátámasztani.

A lehetséges mechanizmusok között kitüntetett szerepet játszhat az, hogy a lemorzsolódásnak leginkább kitett – gyenge tanulmányi teljesítményű²² – roma fiatalok aránytalanul nagymértékben *elszigeteltek* a társadalom túlnyomó többségét a saját kortárscsoportjukon belül megjelenítő, „sikeres” – a középiskolát elvégezni képes – fiataloktól. Az eltérő társadalmi státusú társadalmi csoportok közti kapcsolatokat kutató *network*-szakirodalom egy fontos eredménye szerint a csoportközi kapcsolatok – még inkább a barátságok – védőfaktorként működnek, és átsegíthetik a nehezebb helyzetben levő, alacsonyabb státusú csoportok tagjait az életesélyeik szempontjából sorsdöntő küszöbértékeken, így például az iskola sikeres befejezését a lemorzsolódástól elválasztó határon (Crosnoe-Cavanagh-Elder 2003; Liu-Carbonaro 2008; Stearns 2010; Cherng-Calarco-Kao 2013).

A társadalmi izoláció hipotézisének ellenőrzéséhez az Életpálya-felmérés 2009. évi, 4. hullámában alkalmazott mérési eszközt, a network-irodalomban használatos *névgenerátort* (Burt 1984; Campbell–Lee 1991; Marin–Hampton 2007) használtuk. A névgenerátor-módszer egy a lehetséges módszerek közül arra, hogy az adott probléma szempontjából fontos dimenziókban feltárjuk a megkérdezett személyek kapcsolati hálóját. Az Életpálya-felmérés névgenerátor-blokkjában több kérdést intéztünk a megkérdezett fiatalokhoz: az egyik kérdés azokra a személyekre irányult, akikkel a megkérdezett egy-egy fontos dolgot időnként meg szokott beszélni, egy másik kérdés azokra, akikkel a szabadidejét együtt szokta tölteni, végül egy

harmadik azokra a személyekre, akiktől az életét érintő fontos kérdésekben tanácsot szokott kérni.²³ Valamennyi kérdés esetében a megkérdezettnek meg kellett adnia az illető személy keresztnévét, és tíznél több, előre megadott fontos demográfiai-társadalmi jellemző alapján be kellett sorolnia őket bizonyos előre megadott csoportokba. Ezekre az információkra támaszkodva konstruáltuk meg azt a mutatót, amellyel a kortárscsoporti kapcsolataik alapján „integrált” vagy „izolált” fiatalokat elkülöníthetjük.

A mutatóban egyrészt csak a kortárscsoporti – 16–25 év közötti fiatalokkal való – kapcsolatokat vettük figyelembe. Másrészt a középiskola valamely formájának elvégzését kötöttük ki a többségi társadalomhoz való kötődés minimális kritériumaként. A mérés szempontjából ez azt jelentette, hogy a már iskolába nem járó fiatalokkal létesített kapcsolatok közül csak a legalább szakiskolai végzettséggel rendelkező fiatalokkal létesített kapcsolatokat vettük számításba, a még iskolába járó fiatalokkal létesített kapcsolatok esetében pedig csak azokat, ahol a szülők szakiskolával vagy annál magasabb iskolai végzettséggel rendelkeztek (ez utóbbi előrejelzi azt, hogy a kapcsolatként megnevezett fiatal várhatóan szintén befejezi majd a középiskolát). Végül mindezen kapcsolatok közül csak azokat vettük figyelembe, amelyeket a megkérdezett fiatal egy 1-től (laza kapcsolat) 5-ig (szoros kapcsolat) terjedő skálán szoros kapcsolatnak minősített. A mi értelmezésünkben ez a régebb óta meglevő, tartósabb barátságokat is jelenti.²⁴ E magas iskolai végzettségű, szoros kortárscsoporti kapcsolatok számával próbáljuk a lemorzsolódás által veszélyeztetett fiatalok társadalmi befogadottságát, illetve izolációját mérhetővé tenni.

E szoros kortárscsoporti kapcsolatok jellegzetes mintázatot alkotnak: (1) a roma tanulók magas iskolai végzettségű kapcsolatainak átlagos száma lényegesen alacsonyabb, mint a nem roma fiataloké: 0,6 szemben az 1,2-vel, mely eltérés a teljes mintára számított szórás (1,4) több mint 40%-a. (2) A 8. évfolyamos iskolai teljesítmények alapján mért készség-taromány két alsó kvintilisében szinte pontosan *ugyanannyival kevesebb* magasabb státusú kapcsolatuk van a lemorzsolódás által veszélyeztetett csoportoknak a felső két kvintilisben levő, jó teljesítményű tanulókhoz képest, akár roma (a 1–2.

kvintilisben: 0,5, a 4–5. kvintilisben: 0,9), akár nem roma (a 1–2. kvintilisben: 1,0, a 4–5. kvintilisben: 1,4) tanulókról van szó. (3) Az abszolút szintek azonban a roma fiatalok nagy többségét kitevő alsó két kvintilishoz tartozó tanulók jelentős mértékű társadalmi izolációjáról tanúskodnak: a leszakadás a többségi társadalom gyermekeihez képest az ő esetükben a teljes mintára számított szórás felét teszi ki.

A társadalmi izoláció középiskolai lemorzsolódásban játszott szerepét egy lineáris valószínűségi modell segítségével vizsgáltuk, amelyben a 6. táblázat (6) egyenletében szereplő kontrollváltozók mellett szerepelt a roma etnikumot jelző változó, a magas iskolai végzettségű, szoros kapcsolatok számát mutató két dummy változó (kapcsolatok száma 1–2 vagy 3 és több; referenciakategória: 0 kapcsolat) és a kapcsolatok interakciója a roma etnikumot jelző változóval. Az eredményeink azt mutatták, hogy a nem roma fiatalok körében a magas iskolai végzettségű, szoros kapcsolatok számában mutatkozó különbségek nem állnak összefüggésben a középiskolai lemorzsolódással (a kapcsolatok számát mérő változók főhatása nem volt szignifikáns). Ezzel szemben a roma fiatalok körében a magas iskolai végzettségű, szoros kapcsolatok számának alakulása erősen összefügg a lemorzsolódás esélyével. Az ő számukra komoly tétje van a társadalmi elszigeteltségnek. A részletesebb eredményeket a 7. táblázat foglalja össze.

A 7. táblázat eredményei arról tanúskodnak, hogy a roma fiatalok esetében a társadalmi elszigeteltség pozitív, a társadalmi befogadottság pedig negatív összefüggésben áll a lemorzsolódás esélyével: azok a roma tanulók, akiknek van legalább egy magas iskolai végzettségű kortárs csoporti tartós kapcsolatuk, mindössze 7 százalékponttal nagyobb eséllyel morzsolódnak le inkább a középiskolából, mint a hasonló családi körülmények között nevelkedő, az általános iskolát azonos teszteredményekkel és érdemjegyekkel záró, azonos 8. osztályba és azonos középiskolába járó nem roma²⁵ kortársaik. Ráadásul ez a 7 százalékpontnyi különbség közöttük statisztikailag nem is szignifikáns. Ezzel szemben azok a roma fiatalok, akik egyetlen ilyen kapcsolattal sem rendelkeznek, minden egyéb feltétel változatlansága esetén 24 százalékponttal nagyobb eséllyel hullanak ki a középiskolából. Három vagy

annál több ilyen tartós kapcsolat esetén már egyáltalán nincs reziduális különbség.

7. táblázat. *A roma/nem roma reziduális lemorzsolódási esélykülönbségek alakulása a magas iskolai végzettségű, szoros kapcsolatok számának függvényében*

Magas iskolai végzettségű, szoros kortárs csoport kapcsolatok ^a száma	A tanulók megoszlása		Roma/nem roma reziduális ^b lemorzsolódási esélykülönbség		
	Roma	Nem roma	Becsült érték	Standard hiba	P
0	0,66	0,42	0,24	0,06	0,00
1 vagy 2	0,28	0,42	0,08	0,07	0,26
3 vagy több	0,06	0,16	0,00	0,13	0,99
<i>Együtt</i>	<i>1,00</i>	<i>0,58</i>	<i>0,17</i>	<i>0,05</i>	<i>0,00</i>
1 vagy több	0,34	0,58	0,07	0,06	0,29

Megjegyzés: ^a 16–25 éves fiatalokkal való kapcsolatok közül azok, amelyek 5-ös osztályzatot kaptak egy 1-től 5-ig terjedő kapcsolatszorossági skálán, és ahol a kapcsolat tárgyát jelentő egyénnek van legalább szakiskolai végzettsége, vagy ha még középiskolába jár, akkor a szüleinek van legalább szakiskolai végzettsége. ^b A 6. táblázatban szereplő összes kontrollváltozó (8. évfolyamos tesztteredmények és osztályzatok, 8. évfolyamos osztály FE, első középiskola FE, a középiskolai évek alatti anyagi helyzet és nevelési környezet) hatása kiszűrve.

Ezek az eredmények összhangban állnak azzal a feltevéssel, hogy a társadalmi kapcsolatoknak jelentős hatása van a középiskolai lemorzsolódásra. Nem tudjuk megmondani, hogy a társadalmi izoláció romboló, illetve a társadalmi befogadottság építő hatása milyen mechanizmusokon keresztül érvényesül a középiskolai lemorzsolódásban, és az is tisztázandó kérdés maradt, hogy mi határozza meg azt, hogy egy kamaszkorban levő roma vagy nem roma fiatalnak milyen mértékben vannak a társadalom átlagosan sikeres tagjaihoz vezető kortárs csoport kapcsolatai. Társadalompolitikai szempontból messze vezető és fontos kérdés, hogy roma fiatalok társadalmi izolációjában mekkora szerepet játszik a lakóhelyi és iskolai elkülönülés, és mekkora szerepe marad a kapcsolatok létrejöttében érvényesülő etnikai preferenciáknak. Az ilyen és ehhez hasonló kérdések megválaszolása további kutatásokra vár, és – megítélésünk

szerint – ezek alkotják majd a roma gyerekek iskolai lemaradását kutató szakirodalom egyik legnagyobb kihívását a jövőben.

8. táblázat. 20-21 éves korára milyen középiskolai végzettséget szerzett – lineáris valószínűségi modellek, 2012

Szakisikolai végzettséget	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Roma	0,12*** (0,03)	–0,08*** (0,03)	–0,06* (0,04)	–0,06 (0,04)	–0,04 (0,04)
8. évfolyam tesztek/jegyek		igen	igen	igen	igen
8. évfolyam osztály FE			igen	igen	igen
Anyagi helyzet				igen	igen
Nevelési környezet					igen
Korrigált R^2	0,01	0,25	0,31	0,32	0,32
N	7016	7016	7016	7016	7016
Szakközépiskolai érettség	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Roma	–0,20*** (0,02)	–0,13*** (0,02)	–0,12*** (0,04)	–0,09** (0,04)	–0,07* (0,04)
8. évfolyam tesztek/jegyek		igen	igen	igen	igen
8. évfolyam osztály FE			igen	igen	igen
Anyagi helyzet				igen	igen
Nevelési környezet					igen
Korrigált R^2	0,12	0,13	0,28	0,29	0,29
N	7016	7016	7016	7016	7016
Gimnáziumi érettség	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Roma	–0,31*** (0,03)	–0,07*** (0,02)	–0,05* (0,02)	–0,04* (0,03)	–0,03 (0,03)
8. évfolyam tesztek/jegyek		igen	igen	igen	igen
8. évfolyam osztály FE			igen	igen	igen
Anyagi helyzet				igen	igen
Nevelési környezet					igen
Korrigált R^2	0,04	0,38	0,52	0,52	0,53
N	7016	7016	7016	7016	7016

Megjegyzés: Zárójelben a robusztus standard hibák lakóhely szerint klaszterezve. Szignifikanciasint: * $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$

5.2. Középiskolai végzettségek

A nyers adatok szerint (lásd 4. ábra) a roma fiatalok 28%-a szerzett szakiskolai végzettséget, szemben a nem roma fiatalok 16%-os arányával.²⁶ Az érettségit adó középiskolák esetén fordított a helyzet: a roma tanulók lemaradása, a szakközépiskolát tekintve, 20%-os, a gimnáziumot pedig 31%-os. Amint a 8. táblázat alapján láthatjuk, a különbségek zöme a középiskolai továbbtanulást megelőző időszakból származik. Ha az etnikai csoportok közötti összehasonlítást a felső tagozat végén azonos osztályba járó, azonos teljesítményű (teszteredményű és érdemjegyű) diákokra korlátozzuk, akkor a különbségek már nem tekinthetők túlságosan nagynak. A roma tanulók lemaradása a gimnáziumi érettségi megszerzésében mindössze 5 százalékpont, a szakiskolai végzettség megszerzésében pedig 6 százalékpont. Egyedül a szakközépiskolai érettségi megszerzésében marad egy-egy nagyobb (12 százalékpontot kitevő) lemaradás. A családok anyagi és humán erőforrásaiban meglevő különbségek tovább csökkentik ezeket a különbségeket a középiskolai pályafutás éveiben: a roma tanulók lemaradása ennek hatására a szakiskolai végzettség, illetve a gimnáziumi érettségi megszerzésében inszignifikánssá válik, és csak a szakközépiskolai érettségi megszerzésében marad meg egy 7 százalékpontnyi, szignifikáns különbség.

5.3. Érettségi eredmény és egyetemi továbbtanulás

Az érettségizett roma és nem roma tanulók érettségi eredményei között a teljes mintára számított, standardizált érettségi eredménymutató szórásának 60%-át kitevő, jelentős mértékű nyers különbség mutatkozik (lásd 9. táblázat). Ennek a különbségnek a zöme (csaknem háromnegyede) megint csak a középiskolai továbbtanulást megelőző időszakból származik: nagyrészt a 8. évfolyamos tesztek és érdemjegyek különbségeit tükrözi. Ehhez képest kevesebbet magyaráz a gimnázium minősége (5 százalékpont), illetve a családok középiskola alatti anyagi helyzete és nevelési gyakorlata (8 százalékpont).

9. táblázat. Érettségi eredmény*, 2012 – OLS-regressziók

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Roma	-0,60*** (0,09)	-0,19** (0,08)	-0,16 (0,19)	-0,11 (0,20)	-0,07 (0,21)	-0,03 (0,20)
8. évfolyam tesztek/ jegyek		igen	igen	igen	igen	igen
8. évfolyam osztály FE			igen	igen	igen	igen
Első középiskola FE				igen	igen	igen
Anyagi helyzet					igen	igen
Nevelési környezet						igen
Korrigált R ²	0,01	0,52	0,66	0,73	0,73	0,73
N	3728	3728	3728	3728	3728	3728

Megjegyzés: * Érettségi eredmény: annak a maximum öt tantárgynak az átlagos százalékos eredménye, amelyekből a fiatal a legjobb eredményét érte el az érettségi vizsgán. A legalább 30 százalékos emelt szintű érettségi eredményekért 40 pluszpontot számoltunk. (Legalább négy tárgy alapján számolva; a számított pontérték (0,1) átlagú, szórású változóra standardizálva.) Zárójelben a robusztus standard hibák lakóhely szerint klaszterezve. Szignifikanciaszintek: *p<0,10; **p<0,05; ***p<0,01.

10. táblázat. Az érettségizettek közül 20-21 éves korában felsőoktatásban tanul*, 2012 – lineáris valószínűségi modellek

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Roma	-0,27*** (0,04)	-0,28*** (0,05)	-0,10*** (0,04)	-0,06 (0,06)	-0,04 (0,05)	-0,01 (0,06)
Érettségi eredménye ^a			igen	igen	igen	igen
Utolsó középiskola FE				igen	igen	igen
Anyagi helyzet					igen	igen
Nevelési környezet						igen
Korrigált R ²	0,01	0,01	0,39	0,47	0,47	0,47
N	4188	3641	3641	3641	3641	3641

Megjegyzés: (2)–(6) oszlopok: az érettségi eredmények ismertek. * Felsőoktatásban tanul: az adatfelvétel 6. hulláma idején (a 2011/12-es tanév második félévében) egyetemen vagy főiskolán tanult. ^a Érettségi eredmény: annak a (maximum) öt tantárgynak az átlagos százalékos eredménye, amelyekből a fiatal a legjobb eredményét érte el az érettségi vizsgán. A legalább 30 százalékos emelt szintű érettségi eredményekért 40 pluszpontot számoltunk. (Legalább négy tárgy alapján számolva; a számított pontérték (0,1) átlagú, szórású változóra standardizálva.) Zárójelben a robusztus standard hibák lakóhely szerint klaszterezve. Szignifikanciaszintek: ***p<0,01.

Amíg az érettségizett roma tanulók közül 20% tanul tovább 20/21 éves koráig, addig ez az arány az érettségivel rendelkező nem roma tanulók körében 47%. A 27 százalékpontot kitevő etnikai különbség enyhén (28 százalékponton) módosul, ha csak azokat a fiatalokat vesszük számításba, akik a megkérdezésük során komolyabb adathiányok nélkül számoltak be

érettségi eredményeikről. Kiindulópontnak ezt a 28 százalékpontnyi nyers különbséget választottuk. Az érettségizett roma tanulók lemaradása az egyetemi továbbtanulásban *zömében* (csaknem négyötöd részt) annak tulajdonítható, hogy gyengébb érettségi eredményt értek el és gyengébb minőségű gimnáziumba jártak. Ha ehhez hozzávesszük a család anyagi helyzetében és nevelési környezetében mutatkozó hátrányait is, akkor teljes mértékben sikerült megmagyaráznunk egyetemi továbbtanulásban meglevő lemaradásukat.

6. Összegzés

Tanulmányunk a szakirodalomban elsőként számol be egy teljes középiskolai kohorszt képviselő, országosan reprezentatív mintán a magyarországi roma tanulók középiskolai pályafutásáról és egyetemi továbbtanulási esélyeiről. A pályakövetésre kiválasztott évfolyam 2006 őszén iratkozott be a középiskolába, és a legutolsó megfigyelésünk szerint a 2011/12-es tanév tavaszi félévéig befejezhette középiskolai tanulmányait. A fiatalok egy része ekkor már főiskolán vagy egyetemen tanul. Az eddigi adatfelvételi hullámok tanúsága szerint e hat tanév ideje alatt a középiskolába beiratkozott tanulók csaknem 90%-ának sikerült valamilyen befejezett középiskolai végzettségre szert tenni. A tanulók valamivel több, mint 10%-a lemorzsolódott, és nem tudott szakiskolai végzettséget vagy érettségit szerezni. E kudarcos középiskolai életpályák aránytalanul nagymértékben jellemzik a roma fiatalokat. A 2006 őszén a középiskola 1. évfolyamát megkezdő roma tanulóknak csaknem a fele morzsolódott le a hatodik tanév végéig, csaknem 30%-a jutott szakiskolai végzettséghez, és csak egynegyedének sikerült érettségit szereznie.

Hogy e számarányokat megfelelő módon értékelhessük, az Életpálya-felmérésben szereplő, 1991-ben született kohorsz iskolai életpályáját összevetettük egy húsz évvel korábbi (1971-es) születési évjárat gyerekeinek iskolai pályafutásával. Az összehasonlítás kimutatta, hogy a vizsgált két évtized alatt a roma fiatalok iskoláztatásában igen jelentős mértékű előrehaladás történt. Az általános iskolai lemorzsolódás minimálisra szorult vissza, az általános iskola utáni továbbtanulás pedig

szinte teljes körűvé vált. Mindez tükröződött a középiskolai végzettségek sikeres megszerzésében is. Amíg az 1971-ben született roma kohorsznak minimális esélye volt középfokú végzettséghez jutnia, addig a rendszerváltás után született generáció egynegyedének van ma már szakiskolai végzettsége, és több mint egyötödének van érettségije. Ezek az eredmények még akkor is rendkívül figyelemreméltóak, ha tekintetbe vesszük, hogy eközben az abszolút számokban mért középiskolai lemorzsolódás is jelentős mértékben megnőtt. Ha a rendszerváltást követő oktatási expanzió általános trendjeihez viszonyítva értékeljük ezeket a fejleményeket, akkor két ellentétes irányú trendet látunk: az általános iskola sikeres befejezésében és a középiskolai továbbtanulásban jelentős mértékű *felzárkózás* történt a társadalom átlagához képest, az érettségi megszerzésének esélyében és a felsőoktatási részvételben azonban tovább növekedett a roma tanulók *leszakadása*.

A fiatal munkavállalók kereseti adatainak húszéves trendjei alapján megállapítottuk, hogy a munkaerőpiacon milyen kevésre volt elegendő ez a fejlődés. Ahol a roma fiatalok iskolai teljesítményében a két évtized alatt jelentős felzárkózást figyelhetünk meg – az általános iskola sikeres elvégzésében és a szakiskolai végzettség megszerzésében –, a rendszerváltás óta eltelt időszakban stagnáltak vagy csak nagyon enyhén emelkedtek a bérek, ahol viszont a többségi társadalom fiataljaihoz képest nőtt a roma fiatalok leszakadása – az érettségi és a felsőfokú végzettség megszerzésében –, ott volt a legnagyobb a béremelkedés. Noha a roma fiatalok *relatív* helyzete egyértelműen romlott, mégis reményt keltő az a tekintélyes előrelépés, amit a roma fiatalok időben hozzánk legközelebbi generációja az érettségi megszerzésében a két évtized-del korábbi hasonló korú társaihoz képest megtett. Nyilvánvalóan csak ez lehet az alapja egy roma fiatalokra is kiterjedő – jövőbeni – felsőoktatási expanciónak.

A jelenlegi helyzet – nagymérvű középiskolai lemorzsolódás, jelentős lemaradás az érettségi megszerzésében, az érettségizettek lényegesen alacsonyabb érettségi eredménye, a társadalom átlagánál lényegesen alacsonyabb felsőfokú továbbtanulási arányok – magyarázatát keresve, először kizártunk egy ésszerűnek látszó, de téves magyarázatot. Egy széles

körben elterjedt feltételezés szerint a roma tanulók iskolai lemaradásában komoly szerepet játszik az a körülmény, hogy a roma népesség aránytalanul nagy hányada lakik az ország válságrégióiban, illetve hátrányos helyzetű településein. Igaz ugyan, hogy a középiskolás korú roma fiatalok messze felülreprezentáltak ezeken a településeken, ebből azonban nem feltétlenül következik, hogy ez a tényező önmagában jelentős szerepet játszana e társadalmi hátrányok kialakulásában. Ha az etnikai csoportok közti összehasonlítást a pontosan ugyanazokon a településeken lakó roma és nem roma fiatalokra korlátozzuk, az eredetileg meglevő különbségek túlnyomó része megmarad. Ennek az az oka, hogy Magyarország területe viszonylag egyenletesen van beterítve középfokú oktatási intézményekkel. Kevés olyan község van, amelynek a közvetlen közelében ne lennének középfokú oktatási intézményekkel jól ellátott kisvárosok vagy nagyközségek. A középiskolák vagy azokon belül az érettségit adó középiskolák földrajzi távolsága (illetve az ebből adódó többletköltség) nem lehet magyarázata a roma fiatalok jelentős középiskolai lemaradásainak.

Az érvényes magyarázat után kutatva, négy problémát vizsgáltunk meg tüzetesebben: a középiskolai lemorzsolódásban, az elvégzett középiskola típusában, az érettségi eredményekben és az egyetemi továbbtanulásban megnyilvánuló etnikai különbségeket. Figyelmünket elsősorban a középiskolai beiratkozást megelőző tényezők és a középiskolai pályafutás idején ható tényezők hatásának szétválasztására fordítottuk. A kisgyermekkortól az általános iskolai befejezéséig tartó életszakasz tudástermelésének folyamatát annak 8. évfolyam végén mért *eredményeivel* – a kompetenciateszt-eredményekkel és a tanulmányi átlageredményekkel – jellemeztük, kiegészítve ezeket a 8. évfolyamos osztályok fix hatásaival, amelyekkel osztály mélységben tudtuk kontrollálni az általános iskolai oktatás minőségében meglevő különbségeket. A középiskola idején ható tényezőket a középiskola minőségét kontrolláló középiskolai fix hatásokkal és a család anyagi és humán erőforrásaival mértük.

Tanulmányunk talán legfontosabb megállapítása az, hogy a középiskolai pályafutás végén mért nagymérvű etnikai különbségek összefüggnek az általános iskolában megszerezhető alapkészségek súlyos hiányosságaival, melynek okai részben

a kisgyermekkorra nyúlnak vissza. Eredményeink összhangban vannak az iskolai lemaradásokat kutató nemzetközi szakirodalom alapvető megállapításaival: az iskolai lemaradások nagy része kisgyermek-korban és kisiskoláskorban keletkezik, s ezért a leghatékonyabban abban az életkorban lehet megelőzni őket (Almond–Currie 2011; Carneiro–Heckman 2003; Duncan–Murnane 2011; Fryer 2011; Heckman 2006).

A roma tanulók 2010-es évek elejére felgyülemlett jelentős – a szakközépiskolában 20, a gimnáziumban pedig több mint 30 százalékpontos – lemaradása a többségi társadalom gyermekeihez képest az egyik válságtünet. E lemaradás zöme azonban *nem a középiskolában* keletkezik, hanem a középiskolai továbbtanulást *megelőző* időszakban felhalmozódott lemaradásokra vezethető vissza. Ha az etnikai csoportok közötti összehasonlítást a felső tagozat végén azonos osztályba járó, azonos teljesítményű (teszteredményű és érdemjegyű) diákokra korlátozzuk, akkor a különbségek már nem tekinthetők túlságosan nagyoknak.

Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha az érettségizett roma és nem roma fiatalokat hasonlítjuk össze, és az érettségi eredményekben meglevő tekintélyes különbséget próbáljuk összetevőire bontani. A lemaradás zöme itt is az általános iskola befejezését *megelőző* időszakból eredeztethető. Az érettségi eredményekben tapasztalható lemaradás következményekkel jár az egyetemi továbbtanulásra is. Miközben 20/21 éves korára csaknem minden második érettségizett nem roma fiatal felsőfokú tanulmányokat folytat, addig az érettségizett roma tanulók közül csupán minden ötödik jár főiskolára vagy egyetemre ebben az életkorban. E jelentős etnikai különbség csaknem kétharmada az érettségi eredmények különbségeire vezethető vissza, – ami, az előzőekből következő módon, ismét a középiskolát megelőző tényezők fontosságára hívja fel a figyelmet.

Noha a roma és nem roma gyerekek 8. évfolyam utáni középiskolai továbbtanulásában nincsenek túl nagy különbségek – a nyolc osztályt sikeresen befejező roma tanulók 95, a nem roma tanulók 99%-a beiratkozik valamilyen középfokú oktatási intézménybe, 20/21 éves életkorra mégis hatalmas lemorzsolódási esélykülönbségek keletkeznek. Míg a nem roma fiatalok kevesebb, mint 10%-ának nem lesz középiskolai végzettsége,

addig a roma fiatalok csaknem a fele zárja le sikertelenül (mindenféle végzettség nélkül) középiskolai pályafutását. Alapmodellünkkel a lemorzsolódási esélykülönbségek valamivel több, mint felére tudunk magyarázatot adni. A megmagyarázott esélykülönbség zöme megint csak a középiskolát megelőző időkre – kisgyermekkori és általános iskolás kori lemaradásokra – vezethető vissza. Mindezeket a tényezőket számításba véve is, marad még egy jelentős (17 százalékpontnyi) lemorzsolódási esélykülönbség a hasonló családi körülmények között nevelkedő, az általános iskolát azonos teszteredményekkel és érdemjegyekkel záró, azonos 8. osztályba és azonos középiskolába járó roma és nem roma fiatalok között. Ennek az igen jelentős reziduális különbségnek az egyik összetevője a roma tanulók többségét (az alacsony iskolai teljesítményű tanulókat) különösen erősen sújtó társadalmi elszigeteltség: ezeknek a fiataloknak rendkívül kevés, iskolában jól teljesítő szoros kortárs csoportra van kapcsolatuk. Nem tudjuk megmondani, hogy a társadalmi izoláció romboló, illetve a társadalmi befogadottság építő hatása milyen mechanizmusokon keresztül érvényesül a középiskolai lemorzsolódásban, és az is tisztázandó kérdés, hogy mi határozza meg azt, hogy egy kamaszkorban levő roma vagy nem roma fiatalnak milyen mértékben vannak a társadalom átlagosan sikeres tagjaihoz vezető kortárs csoportra vonatkozó kapcsolatai. Társadalompolitikai szempontból messze vezető és fontos kérdés, hogy roma fiatalok társadalmi izolációjában mekkora szerepet játszik a lakóhelyi és iskolai elkülönülés, és mekkora szerepe marad a kapcsolatok létrejöttében érvényesülő etnikai preferenciáknak. Az ilyen és ehhez hasonló kérdések megválaszolása további kutatásokra vár, és – megítélésünk szerint – ezek alkotják majd a roma gyerekek iskolai lemaradását kutató szakirodalom egyik legnagyobb kihívását a jövőben.

Jegyzetek

- 1 Lásd *A függelék*: http://econ.core.hu/file/download/TRIP/Append_A.pdf.
- 2 Mintavételi eljárásunkról és a kezdeti minta reprezentativitásáról Kézdi (2009) műhelytanulmánya ad részletes tájékoztatást.
- 3 http://econ.core.hu/file/download/TRIP/Append_B.pdf.

- 4 Az összehasonlítás a 6. hullámban is bent levő fiatalok közül azokra terjedt ki, akik a hat tanév során valamikor elkezdték középiskolai tanulmányaikat.
- 5 A *B függelék B7–B10. táblázataiban* (http://econ.core.hu/file/download/TRIP/Append_B.pdf) bemutatott számítások szerint a minta lemorzsolódását korrigáló súlyozás alkalmazása nem változtatja meg érdemben a tanulmányunkban kapott eredményeket. A táblázatokban a középiskolai sikerességet mérő két változó, illetve a felsőfokú továbbtanulás esetében becsültük meg a kondicionált etnikai különbségeket, először az eredeti mintavétel nem egyenlő kiválasztási arányait korrigáló súlyokat használva. Ezt követően az előbbi súlyokat kombináltuk a mintabeli lemorzsolódást kezelő súlyokkal, és a kettő szorzatát alkalmazva, becsültük meg az etnikai különbségeket. A mintabeli lemorzsolódást kezelő súlyok azt a torzítást korrigálják, hogy bizonyos jellemzőkkel bíró fiatalok (pl. akiknek kevésbé iskolázottak a szülei) nagyobb eséllyel morzsolódnak le a mintából, így mintabeli részarányuk az eredetinél kisebb lenne súlyozás nélkül. Mivel a kétféle módszer igen hasonló eredményre vezetett, a tanulmányban csak az eredeti mintavétel nem egyenlő kiválasztási arányait korrigáló súlyokat alkalmazzuk.
- 6 Az Életpálya-felmérés 6. hullámában bent levő fiatalok túlnyomó többsége vagy befejezte a középiskolai pályafutását, vagy pedig az iskola befejezése nélkül lemorzsolódott. A 6. kérdézési hullám idején (2012. I. félévében) a teljes minta mindössze 3,1%-a (a roma alminta 5,1, a nem roma alminta 2,9%-a) volt még mindig egy középiskola nappali tagozatos hallgatója. Az 1. és 2. ábra (valamint a 2. táblázat) számításaiban középiskolai lemorzsolódottakként vettük számításba őket.
- 7 http://econ.core.hu/file/download/TRIP/Append_C.pdf.
- 8 A részletekről lásd a *D függelék* számításait (http://econ.core.hu/file/download/TRIP/Append_D.pdf)
- 9 Nem foglalkozunk az adott évfáratnak azzal a 2%-ával, amelynek nem sikerült befejezni a nyolc osztályt, vagy az általános iskola elvégzése után nem tanult tovább. A vizsgált roma tanulók évfáratának ők a 11%-át, míg a nem roma tanulóknak csak 1%-át teszik ki.
- 10 A középiskolás korú roma fiatalok 55%-a él közösségekben, szemben a nem roma fiatalok 35%-ával, 50%-a él a Dél-Dunántúlon és Észak-Magyarországon, szemben az ezekben a régiókban lakó nem roma tanulók 22%-ával. Észak-Magyarország és Dél-Dunántúl falvaiban lakik a roma tanulók több mint egyharmada (35%-a), a nem roma tanulóknak pedig alig több mint egytizede (12%-a). Miközben a roma tanulóknak mindössze 11%-a él Bu-

- dapesten és a megyeszékhelyeken, addig a nem roma tanulók 29%-a lakik a legnagyobb városokban.
- 11 A településeket a földrajzi középpontjukhoz tartozó koordinátákkal jellemeztük.
 - 12 Ellenőrzésképpen a következő részben található összes egyenlet becslését elvégeztük a lakó-hely települését jelölő fix hatásokkal is. Ez azonban, mint vártuk, alig befolyásolta az eredményeket.
 - 13 A regressziókban e szintetikus változóból képzett spline függvény szerepel, amely lehetővé teszi a nemlineáris hatások mérését.
 - 14 Lásd Kertesi–Kézdi (2012: 815–816, 819–821, 834–837).
 - 15 Az Életpálya-felmérés mintája lehetőséget ad erre, mivel a mintához tartozó fiatalokat az országos kompetenciamérésen részt vevő diákok közül választották ki, melyben ismert volt a gyerekek iskoláinak és osztályainak azonosítója, valamint a minta nagysága és többlépcsős jellege lehetővé tette kellően sok osztálytárs megtalálását.
 - 16 Melyet az angolszász szakirodalomban „parenting” gyűjtőnéven foglalnak össze.
 - 17 Lásd Bradley és szerzőtársai (2000), Mott (2004).
 - 18 A részindexek alapjául szolgáló itemeket az *E függelékben* (http://econ.core.hu/file/download/TRIP/Append_E.pdf) mutatjuk be.
 - 19 Az Életpálya-felmérés 2006. évi, 1. hullámában mind a szülők, mind a fiatalok beszámoltak arról, hogy kisgyermekkorban milyen gyakran meséltek otthon a gyerekeknek. A szülők egy öt-kategóriás skála segítségével, a fiatalok pedig egy hatkategóriás skála segítségével tették ezt meg (mindkét esetben a nagyobb érték a gyakoribb mesének felel meg). A kognitív HOME-index és a mese gyakoriságát mérő változók közti korreláció 0,39 (a szülőktől származó információ esetében), illetve 0,33 (a fiataloktól származó információ esetében). Az érzelmi HOME-index és a mese gyakoriságát mérő változók közti korreláció 0,16 (a szülőktől származó információ esetében), illetve 0,15 (a fiataloktól származó információ esetében). A fiatalok ezen kívül egy hatkategóriás skálán a szülőkkel tett kisgyerekkori kirándulások gyakoriságáról is beszámoltak. A kirándulások gyakorisága és a HOME-indexek közti korreláció 0,40 (kognitív HOME-index), illetve 0,15 (érzelmi HOME-index). Mindegyik itt bemutatott korrelációs koefficiens 1%-os szinten szignifikáns.
 - 20 Az itt bemutatott összefüggések nem nagyon változnak, ha a grafikonokat fiúkra és lányokra külön készítjük el. Lásd *F függelék* (http://econ.core.hu/file/download/TRIP/Append_F.pdf).

- 21 Az egyenleteket megbecsültük azon a módon is, hogy számításba vettük az életkor heterogenitásának hatását a középis-kola megkezdésekor. Ez a tényező semmilyen sem befolyásolta eredményeinket. Lásd *G függelék* (http://econ.core.hu/file/download/TRIP/Append_G.pdf).
- 22 Lásd a 6. ábra lemorzsolódási grafikonján a 8. osztályos teszt-eredmények és érdemjegyek alapján a legelső két kvintilist.
- 23 Ha ugyanaz a személy több kérdésnél is előfordult kapcsolati megnevezésként, az ebből adódó ismétlődést egy külön változóval ki lehetett szűrni.
- 24 A továbbiakban bemutatott eredmények akkor sem változnak, ha e kapcsolatokat nem korlátozzuk le a szoros kapcsolatokra, csak a hatások valamivel gyengébbek lesznek.
- 25 Noha az összehasonlítás, szigorúan véve, a hasonló számú kapcsolattal rendelkező roma és nem roma csoportokra vonatkozik, mégis jogos ezt a nem roma csoport *egészére* vonatkoztatva is kimondani, mivel a nem roma csoporton belül a kapcsolatok száma nem befolyásolja szignifikánsan a lemorzsolódási esélyeket.
- 26 A roma fiatalok magasabb részaránya a szakiskolát végzettek között tisztán összetételhatásnak tekinthető: a roma fiatalok között nagyon sokan, a nem roma fiatalok között pedig nagyon kevesen vannak a 8. évfolyamon alacsony teljesítményt nyújtó diákok; a jó teljesítményű diákok esetében fordított a helyzet, a 3. kvintilisben pedig nagyjából kiegyenlítettek az arányok. A 6. ábrából megérthető hogyan lesz emiatt a 12 százalékpontos *előnyből* 8 százalékpontnyi *lemaradás*. Ha az összehasonlítást a 8. évfolyamon azonos teljesítményt nyújtó tanulók kvintiliseire külön-külön végezzük el, akkor látható, hogy az 1. kvintilisben (ahol a roma tanulók csaknem 50%-a van) nagyon nagy a roma tanulók relatív esélyhátránya (kb. 25 százalékpont), a 3. kvintilisben, ahol pedig megfordulnak az esélyek (a roma diákok esélyelőnye lesz 20 százalékpont), viszonylag kevesen vannak a roma tanulók.

Irodalomjegyzék

- Almond, D. – J. Currie (2011): Human capital development before age five. In: Ashenfelter, O. – D. Card eds.: *Handbook of labor economics*. 4B. kötet, Amsterdam: Elsevier, 1315–1486. p.
- Bradley, R. H. – R. F. Corwyn – B. M. Caldwell – L. Whiteside-Mansell – G. A. Wasserman, – I. T. Mink (2000): Measuring the HOME environments of children in early adoles-

- cence. *Journal of Research on Adolescence*, vol.10, no. 3, 247–288. p.
- Burt, R. (1984): Network items in the General Social Survey. *Social Networks*, vol. 6, no. 4, 293–339. p.
- Campbell, K. E. – B. A. Lee (1991): Name generators in surveys of personal networks. *Social Networks*, vol. 13, no. 4, 202–221. p.
- Carneiro, P. – J. J. Heckman (2003): Human capital policy. In: Heckman, J. J. – A. B. Krueger – B. M. Friedman eds.: *Inequality in America: What role for human capital policies?* Camb-ridge: MIT Press, 77–239. p.
- Cherng, H-Y. S. – J. M. Calarco – G. Kao (2013): Along for the ride: best friends' resources and adolescents' college completion. *American Educational Research Journal*, vol. 50, no. 1, 76–106. p.
- Crosnoe, R. – S. Cavanagh – G. H. Elder Jr. (2003): Adolescent friendships as academic resources: the intersection of friendship, race and school disadvantage. *Sociological Perspectives*, vol. 46, no. 3, 331–352. p.
- Duncan, G. J. – R. J. Murnane eds. (2011): *Wither opportunity? Rising in equality, schools, and children's life chances*. New York és Chicago: Russel Sage Foundation – Spencer Foundation.
- Fryer, R. G. (2011): Racial inequality in the 21th century: the declining significance of discrimination. Megjelent: Ashenfelter, O. – D. Cardeds: *Handbook of Labor Economics*. 4B. kötet, Amsterdam: Elsevier, 855–971. p.
- Ge, L. – W. Carbonaro (2008): *Friendship networks and racial / ethnic differences in academic outcomes*. Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association, Boston. http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/2/4/1/3/5/p241353_index.html
- Heckman, J. J. (2006): Skill formation and the economics of investing in disadvantaged children. *Science*. vol. 312, no. 5782, 1900–1902. p.
- Kemény I. (1976): Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézete.

- Kertesi G. – Kézdi G. (2012): A roma és nem roma tanulók teszteredményei közti különbségekről és e különbségek okairól. *Közgazdasági Szemle*, LIX. évf. 7–8. sz., 798–853. p. <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1205.pdf>
- Kézdi G. (2009): *A TÁRKI Életpálya-felvétel mintavételi dokumentációja*. 4. változat. Kézirat. <http://econ.core.hu/file/download/eletpalya/mintavetel.pdf>
- Marin, A. – K. N. Hampton (2007): Simplifying the personal network generator: Alternatives to traditional multiple and single name generators. *Field Methods*, vol. 19, no. 2, 163–193. p.
- Mott, F. L. (2004): The unility of the HOME-SF scale for child development research in a large longitudinal survey: The National Longitudinal Survey of Youth 1979 cohort. Parenting: *Science & Practice*, vol. 4, no. 2–3, 259–270. p.
- Stearns, E. (2010): Long-term correlates of high school racial composition: perpetuation theory reexamined. *Teachers College Record*, vol. 112, no. 6, 1654–1678. p.

Online függelékek

- A függelék: Foglalkoztatási arány a 25–35 évesek körében, 2006–2012
- B függelék: A panelkopásból adódó mintatorzulások mértéke és következményei
- C függelék: Az 1971-ben és 1991-ben született kohorsz (romák és teljes népesség) iskolai pályafutása, 20/21 éves életkorban mérve (adatforrások és számítások)
- D függelék: Az 1970-ben és 1993-ban 20–24 éves kohorsz (romák versus teljes népesség) iskolai pályafutása és munkaerő-piaci kilátásai
- E függelék: HOME-index
- F függelék: Megszerzett középiskolai végzettség a 8. évfolyam végi teszteredmények és tanulmányi átlag függvényében, fiúkra és lányokra külön
- G függelék: „Nincs középiskolai végzettsége” – életkor változóval becsült változat
- A teljes *Online függelék* az alábbi internetes linken érhető el: http://econ.core.hu/file/download/TRIP/Append_all.pdf

A roma diákok esélyei a közoktatásban

A romák iskoláztatásával kapcsolatos elemzések többnyire az 1961-es MSZMP határozatot tartják mérföldkőnek, rámutatva annak kettős jellegére: az alapvetően munkaerő-politikai szempontokat követő határozat integrációs utakat nyitott, ugyanakkor cserébe brutális asszimilációt, az identitás és a nyelv feladását, megtagadását követelte. (Dupcsik, 2009) Más szerzők viszont úgy vélik, hogy a párthatározat legfeljebb csak felgyorsította a korábban elindult folyamatokat. (Kemény, 2001) Az 1945-ben bevezetett kötelező nyolcosztályos egységes általános iskolai képzésnek köszönhetően a háború után tankötelessé vált roma korosztályok többsége már beiratkozott az általános iskolába. A párthatározatot követően gyorsan növekedett a nyolc osztályos végzettséget szerzett romák aránya. A tankötelezettségi korhatárt 1953-1958 között elérő roma generációknak még csak 27 százaléka jutott el a nyolcadikos végbizonyítványig, néhány évvel később, az 1960-65 között tankötelezettségi korba lépőknek már 55 százaléka jutott el a nyolcosztályos alapképzés végéig. Az öt évvel később belépők körében pedig ez az arány már 70 százalékos volt, újabb fél évtized múltával pedig már 77 százalékos. A nyers iskoláztatási adatok tekintetében tehát a romák néhány évtizedes késéssel követték a többségi társadalmat. Ugyanakkor az 1985-ben tankötelessé vált roma korosztálynak csak 44 százaléka végezte el általános iskolai tanulmányait 14 éves korára, a többiek csak többszöri bukás, évismétlés után 15-17 éves korukra. Márpedig minél későbbi életkorában sikerül valakinek befejeznie általános iskolai tanulmányait, annál kevésbé van valós tudás végbizonyítványa mögött, és annál kisebb az esélye arra, hogy továbbtanulhasson.

Megítélésünk szerint az 1961-es párthatározatot mindenképpen korszakhatárnak kell tartanunk, mivel az iskoláztatás része volt egy olyan átfogó társadalompolitikának, amely a romáknak – a történelemben először – stabil munkaerő-piaci pozíciókat, alkalmazotti és munkás létet kínált a gyáripárban, az építőipárban, a bányászatban és a nagyüzemi mezőgazdaságban, és ehhez kapcsolódóan felkínálta a társadalmi tagság minimumát. A romákkal kapcsolatos párthatározat ugyanakkor nem tisztázta az iskoláztatás társadalmi célját. Nem is tisztázhatta mivel az 1961-es oktatási törvény maga is kompromisszum eredménye volt.

A nyolcvanas évek elején Halász Gábor kétdimenziós mátrix segítségével igyekezett leírni a szocialista korszak közoktatás-politikai küzdőterét, illetve azokat az érdekcsoportokat, amelyek képesek voltak befolyásolni a döntéseket. (Halász, 1984) Eszerint a vízszintes tengely jelöli az *ideológiai/egalitárius-egyenlőségi dimenziót*. A tengely egyik pólusa közelében elhelyezkedő csoportok az oktatást a rendszerideológia, illetve a társadalmi egyenlőség szolgálatába kívánták állítani, míg a másik póluson olyan pedagógiai csoportokat találunk, akik a hagyományos középiskola megőrzésében illetve a differenciálásban voltak érdekelték, illetve óvatosan el kívántak mozdulni az elitképzés felé.

A függőleges tengelyen értelmezett konfliktus a *szakmunkásképző érdekcsoportok, illetve a szakmai pedagógiai érdekcsoportok* között feszült: a szocialista korszak közoktatását alapvetően a munkaerő-politikai szempontok dominálták, amit a szakmai, pedagógiai szempontok igyekeztek ellensúlyozni. A különféle ágazati érdekcsoportok úgy tekintettek a közoktatásra, mint a munkaerő kiképzés intézményrendszerére, és mivel a szocialista vállalatok korlátlanul igényelték a nem érettségizett munkaerőt, az ágazatok elérték, hogy az általános iskolát végzett diákok zömét érettségit nem adó – és felsőfokú továbbtanulásra nem jogosító – szakmunkásképzőkbe irányítsák. Ma már tudjuk, hogy összességében a *korszak egészét alulképzés* jellemezte, de amíg a teljes foglalkoztatottságra épülő gazdaság fenntarthatónak látszott –,és amíg a közoktatási rendszer képes volt csökkenteni azok arányát, akik az egyes évfolyamokon belül legfeljebb csak alapképzettséget szereztek –. addig

az alulképzés súlyos következményei nem váltak nyilvánvalóvá. Kertesi Gábor és Varga Júlia kohorszelemzései kimutatták, hogy az 1970-es évektől kezdve egészen a nyolcvanas évtized derekáig legalább évi 0,8 százalékkal csökkent az egyes kohorszokon belül azok aránya, akik nagyon alacsony iskolai végzettséggel hagyták el a közoktatási rendszert és léptek ki a munkaerőpiacra. (Kertesi és Varga, 2005)

Árnyaljuk ezt a képet! Az ideológiai egyöntetűség követelménye nyilvánvalóan nem azonosítható a közoktatási-társadalmi egyenlőség szempontjával, ugyanakkor a romák egyre nagyobb arányú iskoláztatására a közoktatás annyira ellenmondásosan reagált, hogy – illeszkedve a sémához – egy újabb, *integráló-szegregáló* tengelyt is rajzolhatunk. Jóllehet a szocialista korszak közoktatási rendszerének alapintézménye, a nyolcosztályos általános iskola alapvetően egalitárius elveket követett, de a roma tanulók tömeges beiskolázása azonnal szegregációs folyamatokat indított el. Ennek első eszköze a *kis létszámú cigány osztályok* létrehozása volt. Cigány iskolák korábban is voltak, de az 1962-ben kiadott két miniszteri utasítás –, amely „átmeneti jelleggel” kis létszámú, maximum 15 fős cigány osztályok, illetve cigány napközis csoportok létrehozását tette lehetővé ott és amennyiben „a cigány származású tanulók oktatása normál csoportokban nem oldható meg” – egyértelműen a pedagógia, az iskola „védekező reakciója” volt a tömeges iskoláztatást célul tűző 1961-es párthatározatra. (Havas, Kemény és Liskó, 2002)

A cigány osztályokat eredetileg átmeneti jellegűnek tartották, és úgy vélték, hogy harmadiktól az ott tanulók – mai kifejezéssel élve – integrálhatók lesznek a többségi csoportokba, ám ez nem valósult meg: aki cigány csoportban kezdte tanulmányait, az többnyire ott is fejezte be. Az oktatásirányítás 1968-ban megerősítette a cigány osztályok fenntartásának szándékát, „hasznosnak” ítélve az intézményt, sőt, még a magas lemorzsolódás egyik okát is abban látta, hogy egyes megyék nem biztosították a szükséges forrásokat a cigány osztályok létrehozásához. (Forray R. és Hegedűs T., 2001) Kiállt a kis létszámú cigány osztályok létjogosultsága mellett az 1974-es párthatározat is, jóllehet ennek a dokumentumnak a szerzői már észlelték, hogy az elkülönítés nem kizárólag a felzárkóztatást szolgálja. A cigány osztályok száma 1962-ben 70

volt, egy évvel később már 94, majd a hetvenes évek derekán 181 ilyen tanulócsoport működött a magyarországi általános iskolákban. Létjogosultságukat és pedagógiai hasznukat csak a hetvenes évek végén kezdték megkérdőjelezni. (Réger, 1978) Az 1979-ben született párthatározat volt a témában az első, amely nem szólt a kis létszámú cigány osztályokról, de csak 1984-ben határozta el a kormányzat a cigány osztályok felmennyi rendszerben történő megszüntetését. A cigány osztályok száma ezt követően lassan csökkent, 1985-ben már csak 113 ilyen osztály volt az országban.

A másik *szegregatív intézmény* a – mai kifejezéssel élve *elkülönített gyógypedagógiai beiskolázás* – tehát a *kisegítő iskolák és osztályok rendszere* volt. A kisegítő osztállyal működő normál általános iskolák száma 1960 és 1984 között 119-ről 443-ra emelkedett. A gyógypedagógiai osztályokba beiskolázott romák aránya a hetvenes évek derekától kezdett növekedni: 1975-ben a gyógypedagógiai iskolák és tagozatok diákjainak 24 százaléka volt roma, tíz évvel később a romák aránya 38 százalékra növekedett. Ha azt vizsgáljuk, hogy az összes általános iskolai roma tanuló mekkora hányadát irányították kisegítő osztályba, akkor a trend még ijesztőbb: az 1974-75-ös tanévben az összes általános iskolai roma diák 11,7 százaléka járt gyógypedagógiai iskolába vagy osztályba, az 1985-86-os tanévben ez az arány már 17,5 százalékra növekedett, a rendszerváltást követő években pedig már a roma diákok 22 százalékát küldték ilyen tanulócsoportba. (Havas, Kemény és Liskó, 2002) Természetesen senki nem gondolhatta komolyan, hogy a roma tanulók 10-20 százaléka értelmi fogyatékos lenne – az összes diáknak csak 2 százalékát minősítették olyan mértékben enyhe vagy középsúlyos értelmi fogyatékosnak, ami indokolta elkülönített oktatásukat –, a roma diákok növekvő gyógypedagógiai elkülönítésének trendje alapvetően az iskolarendszer reakciója volt a cigány osztályok megszüntetésére. Az indokolatlan gyógypedagógiai elkülönítés azonban még a cigány osztályoknál is súlyosabban érintette az ott tanulókat, mert az esetek zömében eleve elvágta a továbbtanulás bármilyen lehetőségét. A kisegítő iskolában vagy osztályban elvégzett nyolc osztály hivatalosan is csak hat osztálynak minősült, így a továbblépés lehetősége eleve kizárt volt.

Egy budapesti kerületben lefolytatott – értelemszerűen nem reprezentatív – korabeli kutatás eredményei szerint az ot-tani kisegítő iskolákban illetve osztályokban tanulóknak csak a harmadát irányították megalapozottan oda. A vizsgált tanulók 30 százaléka egyértelműen hibás döntésnek köszönheti, hogy nem normál osztályban tanul, míg 29 százaléka bizonyos feltételekkel elkerülhette volna a kisegítő iskolát. Határesetnek a vizsgált diákok 8 százaléka bizonyult. Ráadásul a szerzők kimutatták, hogy a képzetlenebb szülők gyermekeinek jóval nagyobb az esélye arra, hogy indokolatlanul kisegítő osztályba kerüljenek. (Csanádi, Ladányi és Gerő, 1978) Egy másik vizsgálat eredményei szerint a fővárosi kisegítő iskolákban és osztályokban tanulók 49,3 százaléka értelmi fogyatékos, a WHO által javasolt 70-es IQ-t tekintve határnak. A diákok 38,7 százalékát a kutatók határesetnek, 11,3 százalékát pedig átlagosnak minősítették Csakhogy ezt a vizsgálatot a Fővárosi Tanács rendelte meg, a vizsgálatot végzők pedig inkább a megrendelőhöz voltak lojálisak, mint a saját maguk által is feltárt tényekhez. Megalkották tehát a „familiáris fogyatékoság” fogalmát, hogy igazolják a nagyarányú – és az érintettek számára katasztrofális következményekkel járó – indokolatlan gyógypedagógiai elkülönítést. (Czeizel, Lányiné Engelmayer és Rátay, 1978)

A közoktatási rendszerváltás kezdete

A közoktatás szempontjából a rendszerváltás csak részben jelentett korszakhatárt. A változás bizonyos elemeit már a szocialista korszak utolsó átfogó közoktatási jogszabálya, az 1985. évi I. törvény is tartalmazta, illetve a törvény végrehajtása során beépültek a szisztémába. A jogszabály nagy lépést tett a tan-szabadság irányába azzal, hogy kimondta: a nevelési-oktatási intézmények a szabályozás által érintett kérdéseken túl szakmai tekintetben önállóak, és minden kérdésben dönthetnek, amit jogszabály nem von el tőlük. Megszűnt a szakfelügyelet, fokozatosan lehetővé vált alternatív tantervek, tankönyvek használata, majd pedig az alternatív alapítványi iskolák létrejötte. Ugyancsak a közoktatási szabadság kiteljesedésének látszott tetszett akkoriban a törvény által meghonosított szabad iskola-

választás, és az is, hogy egyedi engedély alapján lehetővé vált a hagyományos iskolaszervezetet megbontó hatosztályos és nyolcosztályos gimnáziumok megalapítása. (Neumann, 2011)

Nem változott azonban a *közoktatás kiszolgáltatottsága a gazdasági ágazatok követlen munkaerő-szükségleti érdekeinek*, amelyek, mesterségesen alacsonyan tartották a középiskolai azon belül is főleg a gimnáziumi keretszámokat, és figyelmen kívül hagyták, hogy vajon a szocialista gazdasági ágazatok közvetlen munkaerőigényeihez igazított szakismeretek távlatilag mennyire lesznek piacképesek. Mindaddig, amíg a szocialista gazdaság, illetve foglalkoztatás össze nem omlott, a gazdasági érdekcsoportok nem engedtek a szorításból, jóllehet már a nyolcvanas évek elején tudni lehetett, hogy a szisztéma hosszú távon fenntarthatatlan. Az 1990 nyarán elfogadott önkormányzat törvény a fenntartók kompetenciájává tette a közoktatási ellátások megszervezését, illetve a kapacitások meghatározását. A normatív finanszírozás pedig lehetőséget adott a kapacitások bővítésére, érdekeltté tette a fenntartókat és az intézményeket a kapacitások lehető legteljesebb kihasználtságára.

Az 1990-2012 közötti közoktatási modell inkluzív és kirekesztő elemei

A rendszerváltást követően kialakult közoktatási szisztéma megértéséhez utalni kell az 1990-2012 közötti magyarországi önkormányzati rendszerre, amely kétféle önkormányzati alapmodell atipikus kombinációjaként jött létre 1990 nyarán. A magyarországi önkormányzati rendszer *fragmentált*, település-centrikus szisztéma, hasonlóan például a francia, olasz, spanyol, vagy éppen a cseh önkormányzati rendszerekhez. A fragmentált modell lényege, hogy a jogalkotó fontosabbnak tartja a települések önálló önkormányzatisághoz fűződő jogát, mint azt a megfontolást, vajon igazgatási és feladatellátási szempontból hány egységből álló önkormányzati rendszer, illetve milyen méretű önkormányzati egységek lennének optimálisak. (Az *integrált* önkormányzati rendszerek esetében éppen ellentétes megfontolás érvényesül.) Ugyanakkor a fragmentált modellek sajátossága, hogy a szétagolt önkormányzati rend-

szerre a jogalkotó csak kevés feladatot testál, míg az integrált rendszerekben a kevés számú önkormányzatnak nagy szerepe van a közoktatásban és a jóléti ellátásokban, illetve a GDP jelentős hányada fut át az önkormányzatok költségvetésén. A magyarországi rendszernek az volt az egyedi sajátossága, hogy *a település-centrikus, széttagolt önkormányzati rendszert* ötvözte a skandináv típusú feladatellátási modellel. Az önkormányzatoknak döntő szerepük lett a közoktatásban és a jóléti ellátások egy részében; az önkormányzati költségvetéseken átfutó GDP-hányad pedig – legalábbis az 1990-es években – európai összevetésben közepes méretű volt. Ráadásul a települési önkormányzatoknak példátlanul nagy gazdálkodási önállóságuk volt. (Pálné Kovács, 2001; Vigvári, 2011)

A közoktatás talán legnagyobb horderejű változása, *a kormányzati középfokú keretszám-gazdálkodás megszüntetése* szinte észrevétlenül született meg, méghozzá évekkel a jogállami korszak közoktatási alapjogszabályának megszületése előtt. Az 1993 nyarán elfogadott közoktatási törvény voltaképpen csak egységes keretbe foglalta a korábbi nyolc év változásait és kiteljesítette azt a közoktatási modellt, amelynek döntő eleme volt a tanszabadság, az önkormányzati iskolafenntartás, a szektorsemleges normatív finanszírozás, az Európában példa nélküli teljesen szabad iskolaválasztás, illetve az iskolák nagyfokú szelekciós lehetősége.

A központi keretszám-gazdálkodás megszüntetése után azonnal elkezdődött a középfokú expanzió jó másfél évtizedig tartó folyamata, amit *hármás érdekelttség* vezérelt. A befolyásos iskolahasználó szülők választókként képesek voltak rászorítani a helyi önkormányzatokat a középiskolai kapacitások bővítésére, ezáltal paradox módon javítva a politikailag „néma”, szegény családok továbbtanulási esélyeit, jóllehet eközben egyre erősebb szegregációs nyomást gyakoroltak a helyi oktatáspolitikai döntéshozókra. Miközben *az önkormányzati oktatáspolitikai, oktatásfinanszírozás* gyakran súlyosbította a hozzáférési egyenlőtlenségeket és az iskolai szelekciót, illetve fenntartotta vagy fokozta a szegregációt, ugyanakkor pótlólagos esélyeket is teremtett, hiszen a fenntartók a központi források maximalizálásában és a fajlagos költségek minimalizálásában voltak érdekelték. Végül a *központi kormányzat*,

illetve a törvényhozás csak közvetett módon befolyásolhatta a folyamatokat. A költségvetési törvények évről évre rendelkeztek a normatívákról (többek között a közoktatási normatíváról), illetve azok összegéről. Ugyanakkor a megszorítások időszakában a kormány bízhatott abban, hogy az iskola fenntartó önkormányzatok zöme saját forrásai terhére képes lesz kompenzálni a kieső központi forrásokat. Ha viszont a központi finanszírozás változása révén a kormányzat oktatáspolitikai célokat akart elérni, akkor azzal kellett számolnia, hogy a helyi szintű forrás reallokáció és jogalkotás eszközeivel a fenntartók képesek akadályozni, vagy késleltetni az általuk nemkívánatosnak tartott törvények implementációját.

Az *expansió dinamikája* impozáns volt: miközben az általános iskola 8 évfolyamát sikeresen elvégzők száma 172 ezer-ről 113 ezerre csökkent 1990-2010 között, a szakközépiskolák nappali tagozatain tanuló kezdő évfolyamok tanulóinak létszáma lényegében változatlan maradt, 47 ezer és 51 ezer között mozgott, a gimnáziumok nappali tagozatos kezdő évfolyamok tanulóinak száma pedig 36 ezerről 46 ezerre nőtt 2006-ra, majd kismértékben csökkent. Összességében: míg 1990-ben az általános iskolát végzett tanulók mindössze 48 százaléka tanulhatott tovább érettségit adó középiskolában, 2010-ben már 73 százaléka. A tankötelezettség felső korhatárának 18 éves korra emelése biztosította, hogy minden általános iskolát végzett diák továbbtanulhasson, hiszen voltak olyan kijelölt szakiskolák – még ha a körzet legalacsonyabb presztízsű szakiskolái is –, amelyek senki felvételét nem utasíthatták el, és senkit nem tanácsolhattak el addig a tanévig, amelyben a diák betöltötte 18. életévét.

A közoktatás méltányosságának, és szelektivitásának társadalompolitikai tétje

A rendszerváltás utáni időszakban *drámai jelentősége* lett annak, hogy a szülők végre érvényesíthették gyerekeikkel kapcsolatos továbbtanulási ambícióikat. A rendszerváltást követő foglalkoztatási krízis mértéke a leginkább borúlátó prognózisoknál is súlyosabbnak bizonyult, és a foglalkoztatási ráta na-

gyon alacsony szinten stabilizálódott. Magyarország – Szlovákia, Lengyelország, Bulgária, Litvánia mellett – azok közé az EU tagországok közé tartozik, ahol gazdaságszerkezeti okok miatt *az alacsony foglalkoztatás a képzetlenek kirívóan alacsony foglalkoztatási rátájával párosul*. Ráadásul a magyarországi munkaerőpiacot lefelé irányuló kizorító hatás jellemzi: a munkaadók érettségizettet vagy szakmával rendelkezőt keresnek olyan munkaposztok betöltésére, amire Nyugat-Európában alapkészségűeket is felvesznek, mert feltételezik, hogy a jelentkezők alapkészségei megfelelőek, tehát tudnak annyira írni, olvasni, bonyolultabb instrukciókat megérteni, minimálisan számolni, illetve rendelkeznek olyan minimális idegennyelvi és szoftverhasználati készségekkel, ami az adott feladat ellátásához elegendő. (Köllő, 2009)

A foglalkoztatottak iskolai végzettség szerinti összetétele Magyarországon drasztikusan megváltozott. A foglalkoztatott férfiaknak 1990-ban 37 százaléka, 2010-ben már csak 11 százaléka volt alapképzettségű, ugyanakkor a felsőfokú végzettségűek aránya 8,3 százalékról 20 százalék fölé emelkedett. A foglalkoztatott nők körében az alapképzettségűek aránya 52 százalékról 12,5 százalékra zuhant, a felsőfokú végzettségűek aránya pedig 7,2 százalékról 28,4 százalékra növekedett. A szakiskolai végzettséggel rendelkezők és az érettségizettek aránya kisebb mértékben, de a férfiak és a nők körében is növekedett. Az általános iskolai végzettség munkapiaci értéke minimálisra csökkent.

A magyarországi társadalompolitika a munkapiaci kereslet drasztikus átalakulására a közoktatási expanzió révén kívánt választ adni. A korabeli döntéshozók a közoktatást egyfajta „vízszintes terepasztalnak” tekintették, amelyre a fenntartók és az iskolák kiteszik ajánlatukat, és a normatív finanszírozási csomagra beváltható képletes utalvány révén egyenlő vásárlói pozícióban lévő iskolahasználók választása biztosítja a minőségszelekciót. Ez a koncepció nem számolt azzal, hogy a valóságban a „terepasztal” korántsem vízszintes: az utalványrendszer a valóságban nem teremt egyenlő vásárlói pozíciót és a közoktatási szelekció a magas presztízsű iskolák és magas státuszú családok kölcsönös választása által vezérelt többoldalú folyamat.

A dinamikus közép fokú expanszió sokáig elfedte a magyarországi közoktatás egyenlőtlenségét. Csak a PISA 2000 felmérés szembesítette első ízben az oktatáspolitikát azzal, hogy *a magyarországi közoktatás a fejlett országok egyik legszelektívebb rendszerévé vált.* A közoktatás *egyenlőtlensége* mindekelőtt azt jelenti, hogy a diákok szüleinek iskolai végzettsége, társadalmi státusza sokkal nagyobb mértékben meghatározza iskolai sikerességük valószínűségét, mint a legtöbb OECD országban. (Radó, 2014)

Az iskolarendszer *szelektivitására* a tanulói teljesítmények intézmények közötti kiugróan nagymértékű szórása utal. Az iskolarendszer gyenge vagy erős szelektivitása ugyanakkor öngerjesztő természetű. Minél kevésbé szelektív egy közoktatási rendszer, annál inkább iskolákon belül szórnak a tanulói teljesítmények. Alaphelyzetben az iskolahasználók is úgy vélik, hogy voltaképpen mindegy, melyik iskolába íratják gyerekeiket, jöllehet a leginkább egyenlő közoktatási rendszerben is vannak különbségek az egyes iskolák között. Minél inkább szelektív egy iskolarendszer, annál nagyobb a tanulói teljesítmények intézmények közötti szórása, és annál inkább erősödik az iskolahasználók körében a meggyőződés, hogy a lehető legkorábban kell választaniuk gyerekeiknek a kedvező továbbhaladási esélyekkel kecsegtető iskolákat, jöllehet elvben az iskolák közötti színvonalkülönbség nem olyan nagy, mint ahogyan azt az érintettek vélik. A szelektív iskolarendszerekben az iskolák is létkérdésnek tartják saját pozicionálásukat, és mindenáron szelektálni akarnak a diákok között. A közoktatási rendszer egyenlőtlensége tehát nem egyszerűen azt jelenti, hogy nagyok a színvonalbeli különbségek az egyes iskolák között, hanem sokkal inkább azt, hogy egyre súlyosabb a szociális hátrányokkal küzdő, szegény és etnikailag megbélyegzett tanulók – jórészt indirekt, spontán, a magasabb státuszú tanulók elvándorlása révén kialakuló – elkülönítése.

Tekintettel a képzetlen munkavállalók kirívóan rossz foglalkoztatottságára, a munkaerőpiaci esélyek szempontjából az volt a legfontosabb, hogy *az egyes korosztályok mekkora hányada hagyja el legfeljebb csak alapképzettséggel a közoktatást.* Korábban már utaltunk Kertesi Gábor és Varga Júlia kohorszelemzéseire, és idéztük, hogy a nyolcvanas évek köze-

péig évről évre csökkent a közoktatást legfeljebb csak általános iskolai végzettséggel elhagyók aránya. A csökkenő trend azonban 1985-ben magas, 23 százalékos szinten megkezdett, és újabb, kisebb mérvű csökkenés csak az ezredforduló előtti években indult el. (Kertesi és Varga, 2005) *A közoktatást csak alapképzettséggel elhagyók aránya 2010-ben csak 20 százalék között mozgott*, ami rendkívül magas arány nemcsak a fejlett országok 5 százalékos mutatójához képest, de ahhoz képest is, hogy a magyar iskolarendszer viszonylag hosszú ideig tartotta bent diákjait a rendszerben.

A roma diákok közoktatási esélyei a rendszerváltás után

Természetesen a magyarországi közoktatási modellnek mind az inkluzív, mind a kirekesztő elemei hatványozottan érintették a roma diákokat. Az 1993-ban általános iskolát végzett romák 49 százaléka sehol nem tanult tovább; ez az arány 1997-re 16, 5 százalékra, 2006-ra 8,2 százalékra, 2010-re pedig 5,5 százalékra csökkent, döntően a tankötelezettség felső korhatárának 18 éves korra emelése miatt. A gimnáziumi férőhelyek növekedése, a szakközépiskolai férőhelyek változatlan szinten tartása – és eközben az érintett korosztályok létszámának jelentős csökkenése – pótlólagos esélyeket teremtett az alacsonyabb státuszú tanulói csoportok, így a romák egy része számára is. Az általános iskolai tanulmányukat 1993-ban elvégző roma diákoknak 39,6 százaléka folytatta tanulmányait érettségit nem adó szakiskolában. Ez az arány 1997-re 70,2 százalékra növekedett, majd kis mértékben csökkent. A középiskolai továbbtanulás arányának növekedése folyamatos volt a korszakban: a szakközépiskolában továbbtanuló roma diákok aránya 1993-2009 között 10 százalékról 19 százalékra növekedett, a gimnáziumban továbbtanulóké 0,6 százalékról 7,8 százalékra. Összességében érettségit adó középiskolába a roma diákok 10,6 százaléka iratkozott be 1993-ban, míg 2009-ben már 26,8 százaléka. Ez akkor is *korszakos eredmény*, ha a roma és nem roma diákok továbbtanulása közötti szakadék nem csökkent.

De vajon mi történt később a továbbtanuló diákokkal? Az életpályamodell elemzésekből tudjuk, hogy a lemorzsolódás a gimnáziumokban és a szakközépiskolákban csekély mértékű, a roma és nem roma diákok közötti különbség sem túlságosan nagy. Ugyanakkor a roma diákok jóval nagyobb hányada ismételt évet vagy folytatta tanulmányait magántanulóként, mint nem roma társaik. Eközben a szakközépiskolából a nem roma diákok 13,8 százaléka, a roma diákok 42,5 százaléka morzsolódott le. *A roma és nem roma diákok közötti különbség akkor is szakadékszerű volt, ha az iskolázatlan szülők gyerekeit vizsgáljuk.* (Kertesi és Kézdi, 2010) Mi lehet ennek az oka? Nem kétséges, hogy a szakiskolába beiratkozott diákok nagyon jelentős hányada teljesen motiválatlan. A roma diákok kiugróan magas lemorzsolódásának azonban elsődlegesen az lehet az oka, hogy iskolai pályafutásuk *már korábban vakvágányra futott*: olyannyira rossz általános iskolában tanultak, hogy esélyük sem volt megszerezni azt a minimális tudást, ami legalább a szakiskolai követelmények teljesítéséhez elegendő lett volna. Középiskolába annak a roma diáknak van esélye bejutni, aki nem szegregált, illetve nem roma többségű általános iskolába járt, ők többnyire képesek is megállni ott a helyüket. A szegregált iskolákból a roma diákok többsége számára legfeljebb csak szakiskolába vezet az út, jelentős részük pedig az ottani, jóval alacsonyabb szintű követelményeknek sem képes megfelelni.

Szelekció és szegregáció

A szegregáció alapvetően a szelektivitás tünete, ám súlyos esetben olyan tünet, amely önálló tényezővé válik. A közgazdasági elemzések a közoktatási szelekciót általában többoldalú képességszelekcióként írják le: a magasabb reputációval bíró tanárok inkább olyan iskolába mennek, ahol jobb képességű diákokat taníthatnak, több sikerélményben lehet részük, nem olyan iskolába, ahol ugyanakkora vagy nagyobb erőfeszítéssel, ugyanazért a bérért rosszabb iskolában, rosszabb képességű diákokat tanítanak. A jó képességű, jó eredményeket elérő diákok többnyire jó képességű tanárokkal találkozhatnak, míg a rossz képességűeket – kényszerből – rossz minősítésű

tanárok tanítják, jóllehet a gyengébb képességű diákok akkor tudnák behozni lemaradásukat és pótolni hozott műveltségi hiányukat, ha jó tanárok tanítanák őket. Mindez áll a tanulói közösségre is: a gyengébb képességű, vagy hátrányokkal érkező diákok számára az lenne ideális, ha valamivel jobb képességű társaik között tanulhatnának, ám a szelekció kíméletlenül összezárja őket más, hasonlóan gyenge képességű társaikkal. (Kertesi és Kézdi, 2009)

A gyakorlatban a *szelekció öngerjesztő* és a képesség-szelekción túl messzemenően *etnicizált* folyamat: az iskolák mindent elkövetnek pozíciójuk megtartásáért és azért, hogy ne induljon el a magasabb státuszú tanulók elvándorlása, ami a gyakorlatban többnyire a nem roma diákok „white flight” típusú elvándorlását jelenti. Az iskolahasználó családok egyre korábban próbálnak „jó” iskolát választani gyerekeiknek – és az iskolák jó, vagy rossz minősítése nem kizárólag a tanárok vélt vagy valós képességétől függ, hanem az oda járó diákok szociális és etnikai összetételétől. Az iskolák közötti különbségek, az ott tanító tanárok közötti minőségi különbségek minden bizonnyal nem lennének olyan nagyok, ha a diákok eloszlása kiegyenlítettebb lenne.

A szegregációt úgy is értelmezhetjük, hogy a választási lehetőséggel bíró, ezért elitnek számító iskolahasználó csoportok egy általuk lehatárolt térben kiválasztják az általuk használt iskolákat, és különféle kizárási technikákkal távol tartják onnan a nem kívánatos csoportokat. A szegregációnak többféle formája alakult ki az elmúlt évtizedekben Magyarországon:

– „*Megtervezett white flight*”: Minden olyan önkormányzati iskolafenntartó, amelynek beiskolázási körzete kisebb, mint a lokális oktatási piac –vagyis az a terület, illetve intézménycsoport, amelyen belül a tanulók, valamint a közoktatási javak és szolgáltatások iskolahasználók közötti elosztása megtörténik – tehetetlen a szegregációs folyamattal szemben. Ehhez természetesen az is kell, hogy a kistérségi központokban, alközpontokban a fenntartó olyan méretűre fejlessze az egyik iskolája kapacitását, hogy az képes legyen befogadni a környék csaknem valamennyi nem roma tanulóját. A lefőlöző hatás révén a régió csaknem

valamennyi iskolája túlnyomó arányban roma többségűvé válik, illetve részben gettósodik, jóllehet természetesen a települések nem feltétlenül válnak roma többségűvé. (Havas, 2008; Virág, 2010)

– *Belső szegregáció egyiskolás településeken:* Ha a fenntartó nem akar beletörődni abba, hogy a településről máshová járjanak iskolába az elit családok gyerekei, akkor megkísérelheti a folyamat fékezését vagy megállítást belső szegregációval. Régebben erre (is) szolgáltak a kisegítő osztályok, bizonyos időszakokban a cigány osztályok, vagy a felzárkóztató céllal létrehozott kis létszámú osztályok. De lehetséges valamilyen pedagógiai programra hivatkozva elkülöníteni a párhuzamos osztályokba járó roma és nem roma diákokat.

– *Belső szegregáció többiskolás településeken:* Többiskolás településeken a belső szegregáció gyakorlata többnyire arra szolgál, hogy megfékezze a tanulói ingázást. Tipikus példája ennek a gyakorlatnak, ha a fenntartó olyan két tantervű, vagy speciális tantervű osztályok indítását engedélyezi a szegregáció által veszélyeztetett iskolákban, amelyek formálisan, vagy valóságos gyakorlatuk szerint összevárosi beiskolázásúak, így tetszés szerint válogathatnak a jelentkezők között. A fenntartó célja, hogy belső szegregációval kontroll alatt tartsa az intézményközi szegregációt, illetve a hektikus iskolaváltásokat. (Zolnay, 2006)

– *Speciális programok indítása magas presztízsű iskolákban többiskolás településeken azzal a céllal, hogy ezen az alapon szelektálhassanak.* Ez a gyakorlat a magas presztízsű iskolák státuszmegtartását kívánja segíteni.

– *Magas presztízsű iskola átadása egyházi fenntartónak többiskolás településeken:* Kisvárosokban egyre gyakoribb, hogy egyházi alapítású, vagy egyházaknak átadott iskolák válnak a legfontosabb elit gyűjtőiskolákká, akár települési, akár mikro-térsegi szinten. Ez elvben aligha lehet az önkormányzati, vagy akár az állami fenntartó érdeke, mert ilyen esetben teljes egészében az egyházi iskolák diktálják a tanulók iskolák közötti elosztásának folyamatát. Nagyobb városokban az elit iskolák átadása egyházi fenntartóknak többnyire informális alku része.

– *Már szegregálódott (roma többségűvé vált) iskola hosszú távú fenntartása nagyobb városokban, illetve több iskolát is fenntartó településeken:* A valóságos cél ebben az esetben kettős lehet. Egyrészt a magas státuszú iskolákat kívánja „védeni” a fenntartó, másrészt pedig a szegregált iskola közelében lévő, vegyes összetételű, szegregáció által veszélyeztetett iskolák érzik úgy, hogy élet-halál kérdése számukra a szegregált iskola távlati léte, ellenkező esetben az pozíciójuk omlana össze.

– *„Kiszervezett szegregáció”:* Már szegregálódott iskolák átadása egyházi fenntartónak, vagy „nemzetiségi iskolává” nyilvánítása. A szegregáció „kiszervezése” révén egyértelműen a többség kívánja vélt érdekeit, illetve intézményeit „megvédeni” az alacsony státuszú, szegény illetve roma tanulóktól. Természetesen nem tekinthetjük szegregatív intézménynak a pécsi Gandhi Gimnáziumot, amely kifejezetten nemzetiségi intézmény, és amelynek révén nagyon sok dél-dunántúli beás és oláh cigány fiatal érettségizett, illetve tanulta meg szülei, nagyszülei anyanyelvét. (Forray R. és Hegedűs T., 2003; Forray R., 2009)

Említettük, hogy a szegregáció alapvetően az iskolarendszer szelektivitásának és egyenlőtlenségének tünete, ám bizonyos körülmények között, illetve bizonyos esetekben önálló tényezővé válhat. Magyarországon az iskolai szelekció, az iskolaválasztás és a szegregáció etnicizálódása jelenti a speciális körülményt. Tekintettel arra, hogy Magyarországon nem élnek számottevő arányban Ázsiából vagy Afrikából bevándorolt csoportok, vagy korábban bevándoroltak leszármazottai, a magyar társadalom etnikai percepciója – legalábbis az iskolaválasztást illetően – alapvetően bipoláris: az iskolákat alapvetően a cigány tanulók aránya alapján osztályozzák, illetve ez a szempont felülír minden más iskolaválasztási szempontot. Az etnikai szegregációt tehát nem tekinthetjük csak a képességszelekció közbeeső változójának. Másrészt az etnikai szegregáció sok esetben a hozott és felhalmozott hátrányok olyan fokú koncentrációjához vezet, ami lehetetlenné teszi a tanulói előrehaladást, vagy még súlyosabb esetben az oktatást ellehetetlenítő gettósodáshoz vezet. A szegregáció ugyan nem-

zetközi összevetésben és általánosságban is a magyarországi közoktatás rendkívüli mértékű szelektivitásának tünete, ám a roma diákok számára az etnikai szegregáció önmagában is iskolai sikerességük és előrehaladásuk legsúlyosabb akadálya.

A magyarországi általános iskolákban az országos adatbázisok alapján számított etnikai szegregáció a rendszerváltást megelőzően alacsony szintű volt, majd 1989 után folyamatosan és meredeken emelkedett egészen 2006-ig. (Kertesi és Kézdi, 2009) Ezt követően a városokban – és csak a városokban – két éven keresztül csökkent, majd stagnált. (Kertesi és Kézdi, 2014) Az általános iskolai szegregációt vizsgáló empirikus kutatások is a szegregáció folyamatos növekedéséről számolnak be. (Havas és Liskó, 2006) Ugyanakkor a 2010 tavaszán végzett harmadik vizsgálat is csökkenést észlelt a nagyvárosokban. (Havas és Zolnay, 2011) Ezek a mutatók azonban önmagukban nem képesek érzékeltetni sem az iskolai gettósodás súlyosságát, sem pedig azt, milyen méreteket öltött a roma diákok általános iskolai szegregációja. A cigány tanulónak a harmada roma többségű osztályba, tíz százalékuk pedig homogén cigány osztályba járt már az ezredfordulón is. (Kemény, Janky és Lengyel, 2004) Ma mintegy 300 olyan általános iskolai feladatellátási hely van az országban, ahol túlnyomóan roma diákok tanulnak, és ezek zömében az oktatás ellehetetlenült. A nyolcadikos roma diákok 60 százaléka pedig olyan tanuló-csoportba jár, ahol osztálytársaiknak legalább a fele funkcionális analfabéta.

Esélykiegyenlítő rendszerkorrekció kísérlet 2002-2010

Az első PISA felmérés több európai országban kisebbfajta sokkot okozott, és szerencsés esetben korrekcióra készítette az oktatáspolitikusokat. (Bajomi, 2006) A magyarországi döntéshozók nem csak közoktatás viszonylag gyenge teljesítményével, de szélsőséges szelektivitásával is szembesültek, így az ezredforduló után egyértelműen az *esélyegyenlőségi diskurzus* lett a meghatározó. (Cs. Czachesz és Radó, 2003; Berényi, Erőss és Neumann, 2013)

A 2002 utáni időszakban az oktatási tárca folyamatosan dolgozta ki és vezette be azokat az intézkedéseket, amelyekről pozitív változást remélt. Miután sem az Országos Iskolai Integrációs Hálózat létrehozása, sem az integrációs normatíva, sem az SNI tanulókra vonatkozó szabályozás többszöri módosítása, sem az óvodáztatás kiterjesztése, sem az Integrált Pedagógia Rendszer kidolgozása és elterjesztése nem volt – önmagában nem is lehetett – képes megfékezni a szegregációt, a kormány 2005-ben csendes közoktatási rendszer-korrekcióna szánta el magát. A módosított közoktatási törvény arra kötelezte az iskolafenntartó önkormányzatokat, hogy a beiskolázási körzethatárok meghúzásával esélykiegyenlítő szempontokat érvényesítsenek; túljelentkezés esetén pedig részesítésék előnyben a halmozottan hátrányos helyzetű és a sajátos nevelési igényű gyerekeket, a többiek között pedig sorsoljanak. Ezzel első ízben módosított a szabad iskolaválasztás, az iskolai szelekció modelljén.

Két oka is volt annak, hogy az esélykiegyenlítő oktatáspolitikai kurzusnak nem sikerült változtatnia az alapvető trendeken. Utaltunk már arra, hogy az iskolafenntartó önkormányzatok tehetetlenek voltak, ha a beiskolázási körzetük kisebb volt, mint az adott oktatási piac. Tegyük hozzá: az esélykiegyenlítő oktatáspolitikának a kistérségekben egyszerűen *nem volt ágense*, tehát nem volt olyan politikai döntéshozó, vagy szakigazgatási szerv, amelyet felelőssé lehetett volna tenni, illetve amelynek kompetenciája lett volna az esélykiegyenlítő törvényhelyeknek megfelelő helyi jogszabályokat alkotni, és azokat végrehajtani. (Zolnay, 2008)

A másik ok is a szisztéma lényegéből következett. Láttuk, hogy a szegregációellenes politika többiskolás településeken alapvetően térbeli dimenzióban próbált beavatkozni – aligha tehetett mást –, és arra számított, hogy ha a különféle társadalmi és etnikai csoportok eloszlása a beiskolázási körzetek között egyenletesebb lesz, akkor a tanulók iskolák közötti eloszlásának is kiegyenlítettebbnek kell lennie. Csakhogy *a tanulói ingázás mértéke olyan nagy, hogy képes semlegesíteni a tanulók térbeli eloszlásának hatását*. Sőt, a magyarországi városokban a térbeli szegregáció és az általános iskolai szegregáció között nincs szignifikáns kapcsolat. (Kertesi és Kézdi,

2014) Helyi vizsgálatokból azt is tudjuk, hogy az alacsony státuszú, illetve roma diákok ingázása is nagymérvű, csak jóval sikertelenebb, mint a többségé. Az ingázásra korántsem csak a „white flight” jellemző, tehát nem kizárólag a magas státuszú tanulók választanak lakóhelyüktől távolabb fekvő, ám magasabb presztízsű és romákat kisebb arányban tanító iskolákat, hanem az ingázók tekintélyes része rosszabbul jár, mintha körzeti iskolájába iratkozott volna be. (Zolnay, 2010)

Mindez korántsem jelenti az esélykiegyenlítő oktatáspolitikai kurzus teljes kudarcát. A korszak végére jelentősen visszaszorult az iskolákon belüli szegregáció, felére csökkent a kisegítő tagozatot működtető iskolák száma – igaz, legnagyobb mértékben éppen a gettósodó iskolákban, ahol belső szegregációtól remélt pozíciójavításnak már nincs tétje – és a nagyvárosokban a szegregáció mértéke is csökkent. (Havas és Zolnay, 2011)

Kirekesztő fordulat 2010 után

Utaltunk arra, hogy az 1990-2010 közötti időszakban az oktatáspolitikai „kitettség” a nagypolitikai változásoknak jóval kisebb volt, mint más közpolitikák esetében, tekintettel arra is, hogy a közoktatási rendszerváltás már 1985-ben elkezdődött. A szisztéma lényegét sem a jobboldali, sem a baloldali liberális kormányok nem kérdőjelezték meg, a közoktatási viták a kialakult közoktatási modell keretein belül folytak. Ugyanakkor 2011 után a magyar közoktatásban *drasztikus kirekesztő fordulat* történt, ami többek között a szegény, illetve a roma diákok iskolai sikerességének feltételeit is jelentősen módosította. Az iskolák államosítása, a normatív finanszírozás megszüntetése és a tankötelezettség felső korhatárának csökkentése 16 éves korra együttesen két dolgot jelent: *a központi középfokú keretszám-gazdálkodás ismételt meghonosítását, és a középiskolai expanzió „motorjának” kikapcsolását*. Ha egyenként vizsgáljuk az intézkedéseket, akkor a tankötelezettség felső korhatárának csökkentése az 1996 előtti időszakot hozza vissza. A normatív finanszírozás megszüntetése, illetve a központi keretszám-gazdálkodás az 1990 előtti korszakot restaurálja. A tanszabadság

felszámolása és a szakfelügyelet ismételt bevezetése az 1985 előtti korszakba, míg az államosítás az 1971 előtt korszakba viszi vissza a magyarországi közoktatást.

A kormányzati retorika azt sugallja, hogy – idézve a korabeli elemzések fogalmi keretét – a közoktatás átalakítása az egykori szakmunkásképző érdekcsoportok reinkarnációja. Csakhogy értelemszerűen ma már sehol sincsenek azok a gazdasági ágazatok, amelyek harminc-negyven évvel ezelőtt aktuális munkaerő-szükségleteik szerint kívánták befolyásolni az oktatáspolitikai döntéseket. Sőt, a magyarországi munkaerőpiacon a képzetlenek, a rossz alapkészséggel rendelkezők esélyei európai összehasonlításban kirívóan rosszak.

Ma még nyilvánvalóan nem lehet előre látni a közoktatási fordulat hosszú távú hatását. Induljunk ki abból, hogy 2010-ben a gimnáziumi tanulók 1 százaléka volt halmozottan hátrányos helyzetű és 9 százaléka hátrányos helyzetű. A szakközépiskolákban tanulók 3 százaléka volt halmozottan hátrányos helyzetű és 14 százaléka hátrányos helyzetű. *Ha csak 15 százalékkal csökkentik a középiskolai férőhelyeket, az is elegendő ahhoz, hogy kiszorítsa onnan – nem csak a mélyszegénységben élő, de – az alsó középrétegekhez tartozó tanulókat is.* Láttuk, hogy minden erőfeszítés ellenére csak 15-20 százalékra sikerült leszorítani azok arányát, akik legfeljebb csak alapképzettséggel hagyják el a közoktatást – nem kétséges, hogy ez az arány sok évtizedes csökkenés után *ismét növekedni fog*, ha nem történik érdemi változás a jelenlegi oktatáspolitikában. Ami a romákat illeti, láttuk, hogy a középiskolai továbbtanulás aránya a rendszerváltás óta 10 százalékról 27 százalékra növekedett – bizonyos, hogy ez a mutató *ismét csökkenni fog* –, a sehol tovább nem tanuló roma diákok aránya 49 százalékról 5,5 százalékra csökkent – bizonyos, hogy ez a mutató *ismét növekedésnek indul*. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az új közoktatási rendszer a *legszegényebbeket* – és a *romák többsége* nagyon szegény – társadalmi integrációjuk egyetlen lehetséges eszközétől fosztja meg.

Irodalomjegyzék

- Bajomi Iván (2006): Esélyegyenlőség és oktatáspolitikai öt európai országban. In: Bajomi Iván: *Konfliktusok és konszenzusképzés az oktatásban*. Felsőoktatási Kutatóintézet, Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Berényi Eszter, Erőss Gábor és Neumann Eszter (2013, szerk.): *Tudás és politika. A közpolitika alkotás gyakorlata*. L'Harmattan Kiadó.
- Cs. Czachesz Erzsébet és Radó Péter (2003): Oktatási egyenlőtlenségek és speciális igények. In: Lannert Judit és Halász Gábor (2003, szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról*, Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.
- Csanádi Gábor, Ladányi János és Gerő Zsuzsa (1978): Az általános iskolai rendszer belső rétegződése. *Valóság*, 11. 6. sz. 30-44.
- Czeizel Endre, Lányiné Engelmayer Ágnes és Rátay Csaba (1978, szerk.): *Az értelmi fogyatékosok kóreredete a „Budapest vizsgálat” tükrében*. Medicina, Budapest.
- Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008*. Osiris, Budapest.
- Forray R. Katalin és Hegedűs T. András (2001): Cigány tanulók az általános iskolákba. (Egy empirikus vizsgálat tapasztalatai). In.: Andor Mihály (2001, szerk.): *Romák és oktatás*. Iskolakultúra könyvek 8., Iskolakultúra, Pécs. 13-30.
- Forray R. Katalin és Hegedűs T. András (2003): *Cigányok, iskola, oktatáspolitikai*. Oktatókutató Intézet, Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Forray R. Katalin (2009): Hátrányos helyzet – a cigányság az iskolában. *Educatio*, 18. 4. sz. 436-446.
- Halász Gábor (1984): Az oktatáspolitikai szerkezete a hatvanas-hetvenes években. *Medvetánc*, 4. 2-3 sz. 73-95.
- Havas Gábor és Liskó Ilona (2006): *Óvodától a szakmáig*. Felsőoktatási Kutatóintézet, Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Havas Gábor (2008): Esélyegyenlőség, deszegregáció. In: Fazekas Károly, Köllő János és Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Ecostat, Budapest, 121-138.

- Havas Gábor, Kemény István és Liskó Ilona (2002): *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatáskutató Intézet, Új mandátum Kiadó, Budapest.
- Havas Gábor és Zolnay János (2011): Sziszifusz számvetése. Az integrációs oktatáspolitikai. *Beszélő*, 16. 6. sz. 24-49. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/sziszifusz-szamvetese> (2015. 08. 28.)
- Kemény István (2001): A romák és az iskola. *Beszélő*, 6. 1. sz. 62-68.
- Kemény István, Janky Béla és Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság, 1971-2003*. Gondolat, MTA Etnikai és Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2009): *Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után*. Budapesti Munka gazdaságtani Füzetek, BWP 2009/6. MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest <http://econ.core.hu/file/download/bwp/BWP0906.pdf> (2015. 08. 28.)
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2010): Iskolázatlan szülők gyermekei és roma fiatalok a középiskolákban. Beszámoló az Educatio Életpálya-felmérésének 2006-2009 közötti hullámairól. In: Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport*. Társaság, Budapest, 371-406.
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2014): Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városban. In: Bernáth Gábor, Havas Fanny, Kószeg Ferenc, Lengyel Gabriella, Matern Éva, Révész Sándor, Zádori Zsolt és Zolnay János (szerk.): *Havas 70. II. kötet*. 243-288. <http://www.havas70.hu/> (2015. 08. 28.)
- Kertesi Gábor és Varga Júlia (2005): Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. *Közgazdasági szemle*, 52. 7-8. sz. 633-662.
- Köllő János (2009): *A pálya szélén. Iskolázatlan munkanélküliek a poszt szocialista gazdaságban*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Neumann Eszter (2011): Az állam kiszorítása az iskolából. *anBlok* 5. szám. http://www.academia.edu/3824380/Eszter_Neumann_2011_Az_%C3%A1llam_kiszor%C3%ADt%C3%A1sa_az_iskol%C3%A1b%C3%B3l

- Pálné Kovács Ilona (2001): *Regionális politika és közigazgatás*. Dialóg Campus, Budapest– Pécs.
- Radó Péter (2014): *A Nemzeti Együttműködés Közoktatási rendszere és a PISA mérések*. <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/a-nemzeti-egyuttmukodes-kozoktatasi-rendszere-es-a-pisa-meresek> (2015. 08. 28.)
- Réger Zita (1978): Cigány osztály „vegyes” osztály – a tények tükrében. *Valóság*, 21. 8. sz. 77-89.
- Vigvári András (2011): *Önkormányzati pénzügyek. Hazai kihívások és nemzetközi példák*. Budapest. <http://www.asz.hu/tanulmanyok/2011/onkormanyzati-penzugyek-hazai-kihivasok-es-nemzetkozi-peldak/t348.pdf> (2015. 08. 28.)
- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zolnay János (2006): Kényszerek és választások. Oktatáspolitikai és etnikai szegregáció Miskolc és Nyíregyháza általános iskoláiban. *Esély*, 17. 4. sz. 48-71. <http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-797/esely/esely2006/TPUBL-A-797.pdf> (2015. 08. 28.)
- Zolnay János (2008): A hiányzó ágens. *Educatio*, 17. 4. sz. 549-556.
- Zolnay János (2010): „Olvashatatlan város” Közoktatási migráció és migrációs iskolatípusok Pécsen. *Esély*, 21. 6. sz. 41-65. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_6/04zolnay.indd.pdf (2015. 08. 28.)

FÓRIKA LÁSZLÓ – TÖRÖK TAMÁS – MAGICZ ANDRÁS

A nemzetiségi jogok rendszere

I. Alapfogalmak

1. Nemzetközi jog/nemzetközi kisebbségvédelem

A nemzetközi jog a szuverén, független és területileg körülhatárolt államok viszonyait rendező jog. Az államok egymással kötött (kétoldalú, többoldalú, regionális, stb.) szerződések formájában vállalnak szerződéses kötelezettségeket, illetve egymásra tekintettel fogadják el és érvényesítik a nemzetközi szokásjogot.

A világháborúk traumája miatt és modernitás viszonyai között az államok belső joga már nem lehet teljesen független más államok belső jogától és az emberiség általános érdekeitől. A legnyilvánvalóbb ilyen érdek a határokon túlnyúló környezetvédelem, de az emberi jogok, ezen belül a kisebbségek védelme sem képzelhető el tekintet nélkül egymásra. Az egymást átszövő, világméretű függőségek megkövetelik általánosan érvényesülő normák kialakítását és megerősítését. Az általánosan elismert emberi eszme, emberi érték így kényszeríti ki, hogy az egyes államok belső jogukat eleve e szerint alakítsák. Ezen túl, számos olyan nemzetközi szerződés létezik, amelynek aláírói a szerződésben vállalt kötelezettségek teljesítéséről beszámolási kötelezettséget is vállalnak. Bizonyos nemzetközi egyezmények a részes államok kötelezettségvállalásainak ellenőrzésére nemzetközi felügyeleti szervet is létrehoznak, illetve nemzetközi bírósági eljárásokkal gondoskodnak arról, hogy az emberi jogok kezelése az egyes államok belső joghatóságából kikerülhessen. (Pl. Európa legtöbb állama mára már ratifikálta az Emberi Jogok Európai Egyezményét. Ezen államok nemcsak magát az egyezményt fogadták el, hanem mindannyian alávetik magukat az Emberi Jogok Európai

Bizottsága előtt lefolytatható egyéni panasztételi eljárásnak, illetve a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bírósága kötelező joghatóságának is.)

2. Alkotmány/nemzetiségi törvény

Az alkotmány a legmagasabb szintű jogi norma, mert magát a törvényalkotót is köti, és más jogforrások (törvények, rendeletek, stb.) fölött áll, azaz nem lehet vele ellentétes semmilyen más jogszabály. Az alkotmány a törvények törvénye. Az alkotmány alaptörvény, mert kifejti a társadalmi berendezkedés alapjait, meghatározza a társadalom és az állam viszonyát, megállapítja és biztosítja az alapjogokat, szabályozza az állam-szervezet felépítését és működését.

A hatályos szabályozásban a magyar alkotmány speciális neve: Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.). A nemzetiségek jogaira vonatkozó legfontosabb alapszabályokat az Alaptörvény, ennek felhatalmazása alapján a részletszabályok nagy többségét (ágazati alapszabályként, kódexként) a Nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény (nemzetiségi törvény) tartalmazza. A korábban hatályos nemzetiségi jogi kódex: a Nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény (kisebbségi törvény) volt.

3. Kisebbség/nemzetiség

Kisebbségnek tekintjük a valamely ország területén élő, nem a többségi nemzethez tartozó, elsősorban a nyelv és a kultúra közössége alapján összetartozó, számszerű kisebbségben lévő népcsoportot.

A magyar jog 2012-ig fogalmi szinten különbséget tett a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek között, de jogukat egy-egy esetben, különbségtétel nélkül szabályozta; a megnevezésbeli eltérésnek jogszabályi értelmezése sem született. A jogi szakirodalom viszonylag egységes volt azonban abban, hogy nemzeti kisebbségnek az önálló államisággal rendelkező vagy arra törekvő, anyanemzettel bíró honos népcsoportokat, míg etnikai kisebbségnek a többi kisebbséget kell tekinteni. A magyar joggyakorlat egyetlen kisebbséget tartott etnikai ki-

sebbségnek: a cigányt. A mindennapi szóhasználatban így vált a „nemzetiség” fogalom a nemzeti kisebbség szinonimájává, míg a „kisebbség” vagy az „etnikum” szavak alatt a cigányokat lehetett érteni. Az új szabályozás egységesen a nemzetiség fogalmát használja a jelenleg 13, törvényben elismert honos kisebbség megnevezésére, ezek: a bolgár, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a roma/cigány, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán.

Az Országgyűlés további hazai népcsoportokat is nemzetiséggé nyilváníthat, ha ezt legalább ezer választópolgár kezdeményezi, és a Magyar Tudományos Akadémia elnökének a törvényi feltételek (a nemzetiség fogalmi elemeinek) fennállásáról szóló állásfoglalása is rendelkezésre áll. Az Országgyűlésre a támogató nyilatkozat kötelező erővel nem bír.

4. A nemzetiség fogalmának törvényi elemei

A nemzetiségi törvény értelmében nemzetiségnek az a népcsoportot minősülhet, amely négy feltételnek egyidejűleg megfelel: Magyarország területén legalább egy évszázada honos; az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van; a lakosság többi részétől saját nyelve, kultúrája és hagyományai különböztetik meg; összetartozás-tudattal rendelkezik, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.

5. Identitás/identitástudat/nemzetiségi identitás/kettős identitás

Az identitás jelentése: önazonosság. Egyéni szinten válasz arra, hogy ki, közösségi szinten, hogy kik vagyunk. Meghatározzuk magunkat nevünk, nyelvünk, korunk, nemünk, nemzeti, etnikai, vallási hovatartozásunk, pártállásunk, családi jogállásunk, és sok más tulajdonságunk által, vagyis az identitás biológiai, érzelmi, társadalmi, jogi státuszaink összessége. Az identitástudat törekvés arra, hogy az egyén és/vagy a közösség lényegesnek ítélt jegyei, tulajdonságai változatlanul fennmaradjanak annak érdekében, hogy a személy és közösség tartósan azonos maradhasson önmagával.

A nemzetiségi jog ezeket a szociálpszichológiai kategóriákat jogi kategóriává teszi annak elismerésével, hogy a nemzetiséghez tartozó személyek és a nemzetiségi közösségek számára a jogegyenlőség nyújtása nem elégséges: speciális többletjogokra van szükségük ahhoz, hogy megőrizhessék nemzetiségi önazonosságukat. A nemzetiségi jog tehát egy különjog, aminek jogosultja (elvileg kizárólag) a nemzetiségi közösség és a közösséghez tartozó egyén. A hazai nemzetiségek egyfelől azonos jogokkal rendelkeznek, mint az állam többi közössége, másfelől az állam speciális támogatási rendszerének alanyai is. A nemzetiségi közösségeket és a nemzetiségi hovatartozású személyeket különjogok is megilletik az anyanyelv használata, az anyanyelvi oktatás, a kultúra, a névhasználat, a hagyományápolás, a média és az önkormányzás területén.

A különjogok „működtetése” és igénybevétele útján a nemzetiségi kultúra, mint a nemzetiségi önazonosság alapja – de mint az ország kulturális sokszínűségének egyik forrása is – fennmaradhat, pontosabban ezzel lassíthatóvá válik a nemzetiségi közösségeknek a többségbe való beolvadása, az asszimiláció.

Az Alaptörvény a nemzetiségi önazonosságot közvetlenül csak az egyén személyes vállalási lehetőségeként, egyik alapjogaként deklarálja, de utal a közösségi önazonosságra is. Az egyéni és a közösségi nemzetiségi identitás valóban több vonatkozásban egymást feltételező fogalmak. Így pl. mivel az identitás egyik legmeghatározóbb eleme az anyanyelv, és a nyelv jelenti az egyén és a nyelvhasználó közösség egységének és összetartozásának alapját és legnyilvánvalóbb formáját, az Alaptörvény az anyanyelvhasználathoz és az anyanyelvű oktatáshoz való jogot egyéni és közösségi jogként is nevesíti.

A nemzetiségi törvény a nemzetiségi önazonossághoz való jogot egyéni és – szoros kapcsolódásuk miatt – közösségi jogként is közvetlenül szabályozza. Kimondja, hogy a nemzetiségek elidegeníthetetlen közösségi joga önazonosságuk megőrzése, ápolása, erősítése és átörökítése, illetve a nemzetiségi szellemi és vallási örökség, illetve a nemzetiségi kulturális intézmény fogalmát is összekapcsolja a nemzetiségi közösségi identitással.

A nemzetiségi törvény, tekintettel arra, hogy a hazai nemzetiségek többsége évszázadok óta él a magyar állam keretei között, és nagy részüknek a magyarságtudata legalább olyan

erős, mint nemzetiségi, elismeri és védi a kettős vagy többes nemzetiségi kötődést is.

6. Közösségi nemzetiségi identitás/egyéni nemzetiségi identitás

Fontos kérdés, hogy a kétféle nemzetiségi identitás milyen viszonyban van egymással: az egyéni nemzetiségi identitásnak vannak-e a jog által meghatározott objektív és a nemzetiségi közösség által is ellenőrizhető elemei?

Az Alaptörvény szerint az egyéni nemzetiségi identitás vállalása az egyén döntése: „a nemzetiséghez tartozó magyar állampolgárnak joga van önazonossága szabad vállalásához és megőrzéséhez”. Egy kötődést kifejező belső tudati-érzelmi állapotot valóban nem lehet tárgyilagos feltételekkel megmérni és ettől függően jóváhagyni vagy megtiltani. Származása, családneve, vallása vagy bőrszíne alapján senki sem tekinthető egy nemzetiség tagjának, azaz akarata ellenére (jogi értelemben) senki sem sorolható valamely nemzetiséghez, ahogy a külsődleges feltételek hiányában sem állítható, hogy egy adott személy nem tarthatja magát nemzetiséginek.

De mi a helyzet akkor, ha a tudati viszonyuláshoz jogok és kötelezettségek is társulhatnak? A nemzetiségi törvény erre azt a választ adja, hogy a nemzetiségi jogok és kötelezettségek érvényesítéséhez – a nemzetiségi hovatartozás egyéni vállalásán túl, egyes törvényben meghatározott esetekben – szükséges az odatartozás megfelelő kinyilvánítása is. Mivel ezzel a feltétellel sem léptünk túl az egyén döntési kompetenciáján, azt kell mondanunk, hogy a nemzetiségi közösség nem tudja megakadályozni, hogy a tagjai körébe nem tartozónak vélt személy nemzetiségi mivoltát kinyilvánítsa, s ezzel nemzetiségi jogok alanya is legyen. (A nemzetiségi önkormányzati választásokkal és a nemzetiségi oktatással összefüggő visszaélések alapvetően erre a körülményre vezethetők vissza.)

7. Cigány nyelvi identitás

A nemzetiségi jogok rendszerében minden nemzetiség azonos jogállású. A szabályozás azonos jogi státuszt biztosít vala-

mennyi nemzetiség esetében lélekszámtól, jellemző társadalmi-szociális helyzetétől, társadalmi beágyazottságtól, földrajzi elhelyezkedéstől és minden más jellemzőtől függetlenül; kultúrájuk, így anyanyelvük is azonos védelmet élvez. A roma/cigány identitást a magyar nemzetiségi jog azonban nyelvi szempontból sajátosnak tekinti.

A jog a cigány (és az örmény) közösség esetében nemcsak a beás és a romani nyelvet ismeri el nemzetiség által használt nyelvnek, hanem a magyart is, amit valóban a hazai cigányság nagy többsége ilyenként beszél. Ennek a ténynek azonban messzemenő következményei vannak a nemzetiségi oktatás terén: a hazai nemzetiségi közösségek közül a cigány az egyetlen, amely számára kizárólag magyar nyelven, sajátos nemzetiségi nyelv tanítása nélkül is megszervezhető a nemzetiségi oktatás. A hazai cigány nemzetiségi oktatás zömmel nyelvtanítás nélkül valósul meg; ennek alapvető tartalma a cigány népismeret oktatása. (Az örményeknél ez a probléma nem merül fel, mert – erre irányuló igény hiányában – nincs államilag szervezett nemzetiségi oktatásuk.)

8. Autonómia/területi autonómia/kulturális autonómia

Az autonómia több jelentésű, és nem csak a jogban használt fogalom, a különböző megközelítések közös tartalmi magja: az önkormányzás, a belső szabályozás/önszabályozás joga, a függetlenség és a kezdeményezési szabadság. Az öngazgatás, önkormányzás általánosságban így fogalmazható meg: egy önálló szervezet, önálló feladattal és hatáskörrel, valamint a működéséhez, tevékenységéhez megfelelő gazdasági-pénzügyi feltételekkel rendelkezik (szervezeti, funkcionális és pénzügyi autonómia).

Az autonómiáknak számos változata alakult ki az idők során. Történetileg a legfontosabbak területi alapon jöttek létre, mint pl. a községek, a városok és a vármegyék önkormányzatai. (Léteztek, léteznek szakmai önkormányzatok, pl. céhek, szakszervezetek, kamarák és vallási alapon létrejött önkormányzatok, egyetemi önkormányzatok, stb. is.) A községi, városi, megyei öngazgatás bizonyos körülhatárolt területen valósul meg, amelynek önálló képviselői szerve a terület lakosságának

alapvető fontosságú életviszonyait érintően szabályozásra és a szabályozás végrehajtására jogosult, s mindehhez rendelkezik a megfelelő pénzügyi feltételekkel is.

A kulturális autonómia egy olyan sajátos (szűkebb, személyi elvű) önkormányzási forma, amely során egy választott testület jogot kap arra, hogy egy közösséget a közös kultúra, hagyomány, nyelv megtartása érdekében képviseljen más szervek/testületek előtt, illetve a közös kultúra, hagyomány, nyelv megtartása érdekében szervezhessen rendezvényeket, eseményeket, és tarthasson fenn intézményeket. A kulturális autonómia szerveinek, a nemzetiségi önkormányzatoknak tehát az adott közigazgatási területen élők szűkebb csoportjához kapcsolódóan vannak szűkebb, a kulturális önazonossághoz kapcsolódó jogosítványai.

A magyar közjogi szabályozás, az önkormányzás szervezeti kereteit megkettőzve, a települési nemzetiségi és a helyi önkormányzatok párhuzamos rendszerét hozta létre. A nemzetiségi önkormányzatok funkcionális és finansziális autonómiáját – a korlátozott jogosítványok és a helyi önkormányzatokra való rászorultság miatt – a kezdetektől sokan kritizálják, látják hiányosnak.

II. A nemzetiségi jog rendszere

1. Nemzetiségi jogok a nemzetközi jogban

A 19. századi nacionalizmus öntudatos nemzeteket és nemzetiségeket teremtett. A kölcsönös meg nem értés miatt az együttélés olyan feszültségeket szült, amelyek végül az első világháború kitöréséhez vezettek. A nemzetiségi kérdés központi szerepét felismerve a „nagy háború” után a győztes hatalmak nemzetállamok mesterséges kialakítását tűzték ki célul, ezzel azonban újabb kisebbségi helyzetű népcsoportokat teremtettek. A nemzeti kisebbségek kollektív-nemzetiségi és egyéni-állampolgári jogainak biztosítására a nagyhatalmak 1919 és 1924 között nemzetközi kisebbségvédelmi rendszert alakítottak ki, amelynek a békeszerződések csak az egyik, de kétségtelenül a leglényegesebb alkotóelemét jelentették. A Népszövetség által szavatolt rendszer azonban hatékony

szankciórendszer hiányában tíz éven belül összeomlott, közvetten előidézte ezzel a második világháború kitörését. (Szalayné Sándor, 2003)

Ilyen előzmények után érthető – bár nehezen elfogadható –, hogy a nemzetközi politika miért számúzta a második világháború után a kisebbségi kérdéseket. Az etnikai, kulturális és nyelvi sokféleséggel kapcsolatos problémák megoldásának záloga az új rendszerben az általános emberi jogok érvényesítése és a hátrányos megkülönböztetés tilalma lett. (Balogh, 2005) Ez egyben azt jelentette, hogy bár az univerzális emberi jogokból – elvben – mindenki azonos mértékűen részesült, nem került azonban sor a kisebbséghez tartozó egyéneket és csoportjait megillető jogok katalógusának megfogalmazására.

Az 1950-es és 60-as években azonban alapvető változások következtek be a nemzetközi politikában. A közel-keleti konfliktusok, a függetlenedő afrikai államok helyzete és a nemzeti alapú forradalmak a nagyhatalmak közötti konszenzus kialakítását sürgették. Az 1966-os Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 27. cikke ismét létjogosultságot teremtett a kisebbségi jogok nemzetközi szabályozása számára. A dokumentum nyomán kettős nemzetközi jogalkotási folyamat indult el. Regionális szinten már feltűntek kifejezetten a közösségek helyzetét rendező dokumentumok és annak biztosítékul szolgáló ellenőrzési mechanizmusok, így például kontinensünkön az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1201-es ajánlása, a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája vagy a Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről. A jogalkotás fő irányát azonban továbbra is az ENSZ keretében kötött, az egyes nevesített tulajdonságokkal (nem, helyzet, nyelvhasználat, vallás, oktatás) kapcsolatos egyezmények jelentették (CERD, CEDAW, CAT, CRC). (Majtényi és Vizi, 2003.)

Ahogy a fentiekből is látható, a kisebbségi jogok nemzetközi szabályozása politikai, és jogi szempontból is komoly nehézségeket jelent az államoknak. A roma közösségek helyzete azonban ezen belül is egyedülálló. Ennek három alapvető okát említhetjük:

Érdekképviselő: A romáknak nincs anyaállamuk, amely hatékony érdekképviselőtükét elláthatná. Nemzetközi jogi kérdésekben az egyes csoportok az elvben valamennyi nemzeti-

séget képviselő, gyakorlatilag azonban a többségi társadalom érdekeit érvényesítő kormányukhoz fordulhatnak segítségül. A kérdés szorosan összefügg az ellenőrizhetőség kérdésével is: számos egyezmény csak az államoknak engedi meg, hogy a dokumentumban foglaltak végrehajtását ellenőrző szervhez forduljanak egy másik állam eljárása miatt.

A jog alanyai: A kisebbségekre vonatkozó szabályozás következetesen kerüli a nemzeti jelző használatát, helyette a nemzeti vagy etnikai, nyelvi és vallási jelzők szerepelnek. Ezek a tulajdonságok azonban az egyes roma csoportok esetén eltérőek lehetnek. Komoly problémát jelent, hogy bár az ENSZ-dokumentumok és több európai egyezmény is kimondja, hogy a kisebbségi jogokat a csoport valamennyi tagjának biztosítani kell, az európai államok egy része ezt egyszerűen negligálja.

A jog tárgya: A cigányság esetében nem dönthető el pontosan, milyen típusú (kisebbségi jogi/szociális/antidiszkriminációs) védelemre van pontosan szükségük. Ennek hiányában még a jóhiszemű döntéshozók sem tudják felmérni, merre bővítsék a védelem körét, illetve pontosan milyen intézkedések az indokoltak. A bizonytalanságot tovább erősíti, hogy az egyes csoportok helyzete tagállamonként eltérő beavatkozási formát és szintet igényel.

2. A romák helyzete az Európai Unióban

A mai Európai Unió területén élő cigányság jogi helyzete összetett kérdés. Ahogy azt az Európai Parlament a romákkal szembeni hátrányos megkülönböztetésről szóló 1995-ös határozata is kifejti, a cigányság nemzetek fölötti nép, amelynek tagjai különleges társadalmi problémákkal szembesülnek, így életkörülményeik javításával csak nemzetközi szinten lehet érdemben foglalkozni. Praktikusán a legnagyobb közös többszörös, az Európai Unió keretein belül.

Míg általános, antidiszkriminációs rendelkezésekkel korábban is találkozunk az európai szintű jogalkotás során, az európai integráció döntéshozói meglehetősen későn, csak az 1990-es években megindult kelet-európai bővítési folyamat – és az ennek kapcsán realizált társadalmi problémák – kapcsán kezdtek el tudatosan a roma közösségre koncentrálni. Az egyes

tagjelöltek koppenhágai kritériumoknak való megfelelését vizsgáló jelentések 1998 és 2003 között fokozatosan feltárták a romák hátrányos helyzetét, realizálva a probléma önmagán túlmutató hatásait. Ezzel párhuzamos a cigányság nehézségeit kezdetben főleg emberi- és kisebbségi jogi szempontból kezelő jelentések fokozatosan a szociálpolitikai hátrányok elemzése felé mozdultak el. A politikai vezetők számára nemcsak a problémák súlya, hanem azok összetettsége és az érintettek száma is sokkoló volt.

Az első, kifejezetten az uniós szintű problémákat és összefüggéseket elemző, A romák helyzete a kibővített Európai Unióban című stratégiai jelentést az Európai Bizottság 2004 novemberében hozta nyilvánosságra, az ezt követő öt évben pedig tíz parlamenti állásfoglalás, öt bizottsági jelentés és három tanácsi dokumentum látott napvilágot, valamint sor került három magas szintű, és számtalan tárcaközi egyeztetésre a romák integrációja kapcsán. Ennek ellenére nem került sor átfogó és alkalmazható stratégia kidolgozására. Úgy tűnt, hogy a romák esetében nem az uniós politikák alakították a közösség helyzetét, hanem a közösség vette irányítása alá a közösségi politikákat.

2010-ben azonban jelentős fordulat következett be: Franciaország és Olaszország megkezdtek a számukra egyre kellemetlenebbé váló illegális romatelepek felszámolását, ez pedig közvetlenül is jelezte, hogy a probléma az egész európai közösség ügye, nem csupán a keleti tagállamok „marginális” témája. A Bizottság külön munkacsoportokat hozott létre a romákat segítő intézkedések megalkotására, az Európai Parlament részére pedig Járóka Livia magyar képviselő készített jelentést, amelyben konkrét célkitűzések meghatározására és egy többszintű akcióprogramra vonatkozóan fogalmazott meg ajánlásokat. A Bizottság 2011. április 5-én mutatta be A nemzeti romaintegrációs stratégiák uniós keretrendszere 2020-ig című javaslatát (a továbbiakban: Keretstratégia), amely négy támogatni kívánt területével – oktatáshoz való hozzáférés, foglalkoztatás, egészségügyi ellátás és lakhatás – a korábbi állapothoz képest érdemi előrelépést jelentett. Az Európai Tanács 2011. június 24-én megerősítette a tervezetet és a vonatkozó következtetéseket, ezzel a tagállamok elkötelezték magukat az aktív részvétel mellett.

A jelenlegi tagállami roma integrációs folyamatok és törekvések – a kötelező implementációnak köszönhetően – leginkább a Keretstratégia vonatkoztatási rendszerében értelmezhetők, anyagi forrásaik pedig szinte kizárólag az unió által nyújtott pályázati forrásokra épülnek.

A roma közösség összetett problémáira napjainkban négy, párhuzamosan működő uniós mechanizmus próbál választ adni. (Némedi, Török, 2010. 267.)

- A diszkrimináció és a rasszizmus tilalma, valamint a kulturális sokszínűség fenntartása érdekében született közösségi normák és uniós politikák;
- az Unió kisebbségi jogokkal kapcsolatos önálló politikák;
- a hátrányos helyzetű csoportok felzárkózását elősegítő speciális finanszírozási és pályázati rendszerek;
- valamint a fenti három kategória specializált közös halmozát jelentő, a roma kisebbség diszkriminációját és szociális hátrányainak megszüntetését célzó intézkedések.

3. A nemzetiségi jogok az Alaptörvényben

Az Alaptörvény nemzetiségekre közvetlenül vonatkozó szabályt három részben említ: a Nemzeti hitvallásnak nevezet preambulumban, illetve az alapvető emberi jogokat, és az államszervezeti felépítését szabályozó részekben. Közvetett nemzetiségi szabályozásnak tekinthető, hogy az alaptörvény diszkriminációt tilalmazó szabálya a faji alapú megkülönböztetést is tiltja.

A Nemzeti hitvallás című részben egyfelől kinyilvánítja, hogy „a velünk élő nemzetiségek a magyar politikai közösség részei és államalkotó tényezők”. Az államalkotó tényezők fogalomnak két alapvető, egymást részben átfedő értelmezése ismert: 1. a nemzetiségek részesei a magyar államiságnak, a többségi állampolgárokkal azonos jogokkal rendelkeznek, azaz az állam nem kizárólag a többséget alkotó nemzeté (nemzet-állam, többnemzetiségű állam); 2. a nemzetiségi képviseleti jogosultság kiépítése jelenti az államalkotó tényező gyakorlati megvalósulását. A Nemzeti hitvallás másfelől az állam intézményes jogvédelmi felelősségét hangsúlyozva magyar nemzet

nevében vállalja, hogy a magyarországi nemzetiségek nyelvét és kultúráját ápolja és megóvja.

Az Alaptörvény az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogait tartalmazó, Szabadság és felelősség című részben (azon belül a XIX. Cikkben) megismétli, hogy „a Magyarországon élő nemzetiségek államalkotó tényezők”. Kimondja, hogy (egyéni nemzeti jogként) „minden, valamely nemzetiséghez tartozó magyar állampolgárnak joga van önazonossága szabad vállalásához és megőrzéséhez”, illetve (közösségi nemzeti jogként, amihez értelemszerű egyéni jogok kapcsolódnak) „a nemzetiségeknek joguk van az anyanyelvhasználathoz, a saját nyelven való egyéni és közösségi névhasználathoz, saját kultúrájuk ápolásához és az anyanyelvű oktatáshoz”. Az Alaptörvény a közösségi jogok külön nevesített formájaként biztosítja, hogy a nemzetiségek helyi és országos önkormányzatokat hozhassanak létre. A továbbiakban a nemzetiségek jogaira vonatkozó részletszabályok megfogalmazását sarkalatos törvény szabályozására bízta: ez az adott esetben a nemzeti törvény. (Sarkalatos törvény: az alaptörvényben nevesített olyan törvény, amely kiemelt fontossága miatt csak a jelen lévő országgyűlési képviselők kétharmados többségével fogadható el.)

Az Alaptörvény államszervezetről szóló részének 2. cikk (2) bekezdése biztosítja, hogy a nemzetiségek az Országgyűlés munkájában részt vegyenek, de ennek tovább szabályozását is sarkalatos törvényre bízta. Ugyanebben a részben hozza létre (az önálló nemzeti ombudsman helyett, az ombudsman egyik helyetteseként) a Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét ellátó biztoshelyettes jogintézményét.

Az Alaptörvény XV. cikk (2) bekezdése egy általános érvényű diszkriminációtílatomról szól. Az alapvető jogok biztosítása körében bármely tulajdonság alapján történő megkülönböztetést tilt, köztük a faji alapú megkülönböztetést is. Megjegyzendő, hogy a faj jogi fogalma tágabb a köznap értelemben használnál: magában foglalja különösen a bőrszín, a származás, illetve a meghatározott etnikai csoporthoz való tartozás szempontjait is.

4. A kisebbségi törvény születése, változásai

A „nemzetiségi kérdés” megoldásáról, önálló kisebbségi törvény szükségességéről 1989 nyarán kezdődött el a diskurzus, előbb csak állami szinten. 1991-ben jött létre aztán a Kisebbségi Kerekasztal, a hazai kisebbségi civilszervezetek ernyőszervezete, majd megalakult egy Tárcaközi Kodifikációs (jogszabály-előkészítő) Bizottság is.

A kerekasztal munkájában önkéntesen vehettek részt azon Magyarországon élő népcsoportok képviselői, akik igényt formáltak arra, hogy a törvény hatálya alá kerülve jogi értelemben is kisebbségnek minősüljenek. (Érdekes, hogy a vendek, illetve a bunyevácok, bár magukat önálló kisebbségként értelmezték, nem éltek a lehetőséggel, míg a kerekasztal tárgyalásain részt vettek a hazai zsidóság képviselői, és csupán a törvény elfogadása előtt döntöttek úgy, hogy magukat kizárólag vallási kisebbségként határozzák meg.)

A törvény előkészítése során úgy döntöttek, hogy ugyan a cigányság markánsan más társadalmi helyzetű, mint a többi kisebbség, de politikailag elfogadhatatlan lenne a cigányok jogairól külön törvényt alkotni.

A törvény létrehozása alapvetően azzal magyarázható, hogy a rendszerváltást követően megalakult első kormány kiemelt külpolitikai jelentőséget tulajdonított a hazai nemzetiségi kérdés rendezésének: azt remélte, hogy a szomszédos országok az ott élő magyar közösségek számára (a kölcsönösség elve alapján) lehetővé teszik hasonló autonómia megteremtését. A törvény létrejöttében szerepet játszott, hogy a magyarországi nemzetiségek létszáma kicsi, és a lojalitásuk megkérdőjelezhetetlen, az állam integritására veszélyt tehát nem jelentenek.

A törvény lehetőséget kínált arra is, hogy a romák integrációs helyzetén javítani lehessen, egyúttal javította az Európai Unióval kapcsolatos társulási esélyeinket is. Az EU Tanácsa 1993. június 20-án fogadta el a társulás kritériumait („koppenhágai kritériumok”), amelyek között a kisebbségek tiszteletét és védelmét garantáló intézmények szilárdsága is megjelent. A kisebbségi törvényt az Országgyűlés (majdnem 100%-os szavazataránnyal) 2013. július 7-én fogadta el, július 22-én hirdették ki, és október 20-án lépett hatályba.

A törvény deklarált célja az volt, hogy az asszimiláció előrehaladott állapotában lévő nemzetiségi közösségek esélyt kapjanak az identitásuk megőrzésére, fejlesztésére, a részben már elvesztett öntudathoz való visszatalálásra. Ezt a jogalkotó egy széles körű kulturális, művelődési, oktatási autonómia biztosításával kívánta elérni. A törvényalkotó előtt alapvetően két választási lehetőség állt, nevezetesen az, hogy a kulturális autonómiát az egyesülési jog hatálya alá tartozó civilszervezetek támogatása útján oldja meg, illetőleg – ennek alternatívaként – új struktúrát hoz létre. Az Országgyűlés végül az utóbbi mellett döntött, létrehozta a kisebbségi önkormányzati rendszert, és ezzel megteremtette a kisebbségi öngazgatás közjogi kereteit.

A kisebbségi törvény nyelvi, kulturális, média, oktatási, önkormányzati jogokat szabályozott, de úgy, hogy a nemzetiségi egyéni jogok gyakorlását nem tette függővé a közösség elfogadásától: az egyéni identitásvállalás szabadsága a kezdetektől veszélyt jelentett a közösségi jogokra, így az önkormányzati jogokra (etnobiznisz) is.

A törvény az első jelentősebb módosítására 1998-ban került sor, majd 2005-ben átfogó újraszabályozás történt, végül 2011-ben teljesen új törvény született.

5. A nemzetiségi jogok rendszere a nemzetiségi törvényben

A nemzetiségi törvény – jelentős átfedésekkel, esetenként csak megközelítésbeli eltéréssel – megkülönböztet alapvető, egyéni és közösségi nemzetiségi jogokat, valamint nemzetiségi oktatási öngazgatási, kulturális öngazgatási, médiával kapcsolatos, továbbá nemzetiségi önkormányzatokkal összefüggő jogokat.

alapvető nemzetiségi jogok	egyéni nemzetiségi jogok	közösségi nemzetiségi jogok
– közösségként létezzen és fennmaradjon	– nemzetiséghez tartozás kinyilvánítása személyes adatok védelméhez – nemzetiséghez tartozását hivatalos statisztikai adatgyűjtés alkalmával megvallhassa – anyanyelvű közösségi vallási szertartások igénylése	– önazonosságuk megőrzése, ápolása, erősítése és átöröklítése – rendezvényeik és ünnepeik zavartalan megtartása, építészeti, kulturális, kegyeleti és vallási emlékeik, hagyományaik megőrzése, ápolása és átöröklítése, jelképeik használata – történelmi hagyományaik, nyelvük megőrzése és fejlesztése, tárgyi és szellemi kultúrájuk ápolása és gyarapítása
– szülőföldön való boldogulás	– egyesület, párt létrehozása	
– kultúrához, hagyományokhoz való kötődés szabadsága és oltalma	– kettős vagy többes kötődés is lehetséges – történelmének, kultúrájának, hagyományainak megismerése, ápolása, gyarapítása, továbbadása – anyanyelv megtanulása – családi nemzetiségi hagyományok tiszteletben tartása – családi kapcsolataik ápolása – anyanyelvű családi ünnep – kulturális szolgáltatások	– történelmi hagyományaik, nyelvük megőrzése és fejlesztése, tárgyi és szellemi kultúrájuk ápolása és gyarapítása – intézmények létrehozása és működtetése, más szervtől történő átvétele – köznevelési és felsőoktatási képzés
kapcsolattartás – az őhaza állami és közösségi intézményeivel – a nyelvemzetek állami és közösségi intézményeivel – más országokban élő nemzetiségekkel	– más állam állampolgárságát is felveheti külön engedély nélkül – történelmének, kultúrájának, hagyományainak megismerése, – családi kapcsolataik ápolására	– nemzetiségi szervezetek közvetlen nemzetközi kapcsolatokat építhetnek ki, tarthatnak fenn
– nyelvhasználat hivatali eljárásokban	– anyanyelv szabad használata	
népszámláláson mért 20% felett és kérésre – a helyi önkormányzat jegyzőkönyveit és határozatait az adott nemzetiség nyelvén is vezeti – adott nemzetiség anyanyelvét is ismerő személy alkalmazása közhivatalban, bíróságon	– a közéletben való részvétel – anyanyelv szabad használata	
10 % felett és kérésre nemzetiségi nyelven is – a helyi önkormányzati rendelet kihirdetése – közigazgatási nyomtatványok – közhivatalok névtáblái – helység- és utcanevtáblák – önkormányzati médiában nemzetiségi műsor, sajtóhír	– a közéletben való részvétel – anyanyelv szabad használata	– a történelmileg kialakult helységnevek, utcanévek és egyéb, a közösség számára szánt földrajzi megjelölések használata

– nemzetiséghez való tartozás miatt tilos az egyenlő bánásmód követelményének bármilyen megsértése	– közéletben való részvétele (e minőségekre tekintettel) nem korlátozható oktatási esélyegyenlőség	
– nemzeti biztoshelyettes jogintézménye		
– Magyarország tilalmazza a nemzetiség beolvasztását, kirekesztését, elkülönítését	– nemzetiséghez tartozás kinyilvánítása – személyes adatok védelméhez – nemzetiséghez tartozását hivatalos statisztikai adatgyűjtés alkalmával megvallhassa – anyanyelvű közösségi vallási szertartások igénylése	
– nemzeti önkormányzatok érdekvédő és képviselői önkormányzati feladatokat látnak el		– történelmi hagyományaik, nyelvük megőrzése és fejlesztése, tárgyi és szellemi kultúrájuk ápolása és gyarapítása – intézmények létrehozása és működtetése, más szervtől történő átvétele
– helyi önkormányzat biztosítja a nemzeti jogok érvényesülését, így kulturális, könyvtári, muzeális intézmények fenntartásával, közművelődéssel, tájékoztatással kapcsolatos jogokat	– részt venni anyanyelvű köznevelésben, oktatásban és művelődésben	– intézmények létrehozása és működtetése, más szervtől történő átvétele – köznevelési és felsőoktatási képzés

5.1. Nemzeti oktatási öngazdálkodás

A nemzeti jogon belül – a rendkívül előrehaladott asszimiláció miatt – a nemzeti nyelv, kultúra, hagyomány (és ezek útján az identitás) átadásának legfontosabb terepe immár az iskola. A nemzeti oktatás hatékonysága tehát nemzeti létkérdés. A nemzeti oktatáshoz való jog érvényesülése kiemelt jelentőségű a kulturális autonómia természetéből következően is.

A nemzeti törvény nemzeti oktatási öngazdálkodásra vonatkozó része valójában a nemzeti oktatás általános szabályait tartalmazza, bár ezek legtöbbje kapcsolódik az oktatási önkormányzathoz.

A szabályozás beazonosítja a nemzeti népek által használt, közösség-összetartóként elismert nyelveket, amelyek köznevelési használatával kapcsolatban állami támogatást ígér. A támogatás egyfelől abban áll, hogy a nemzeti néphez tartozó szülő számára jogosultságot biztosít a nemzeti oktatás igénylésére és kötelezettséget a nemzeti oktatás megszer-

vezésére az intézményfenntartó számára. (Már akkor is, ha ezt ugyanahhoz a nemzetiséghez tartozó nyolc gyermek, tanuló szülője kéri.) A törvény állami feladatként szabályozza az anyanyelvű pedagógusok képzését, továbbképzését.

A nemzetiségi törvény meghatározza a nemzetiségi oktatás formáit, ezek: az anyanyelvű, a nemzetiségi két tanítási nyelvű, a nemzetiségi nyelvoktató vagy roma nemzetiségi köznevelés. Behatárolja a nemzetiségi oktatás kötelező tartalmi elemeit, területeit, ezek: a nemzetiségi nyelv és a népismeret. (A népismereten belül különösen a nemzetiség és az anyaország történelmét, irodalmát, földrajzát, kulturális értékeit és hagyományait, a nemzetiségi jogok és intézményrendszerének megismerését kell érteni.)

A törvény a szűkebb értelemben vett oktatási öngazgatási körben szabályozza a nemzetiségi önkormányzatok azon jogát, hogy köznevelési intézményeket alapíthassanak, tarthassanak fenn, vehessenek át fenntartói jogot más szerv által létesített köznevelési intézmény vonatkozásában. Mindezen intézmények fenntartásának a biztosítására az állam költségvetési támogatást is ígér. A törvény megfogalmazza a véleményezési és egyetértési jogok általános eljárási szabályait is: ezen részvételi, együttdöntési jogok gyakorlásával a nemzetiségi önkormányzatok érdemben befolyásolhatják a nem saját fenntartásukban lévő, de nemzetiségi nevelést folytató intézmények működésének legfontosabb területeit.

A nemzetiségi oktatás legproblematiszabb kérdése, hogy a nemzetiségekhez tartozók identitásának megőrzését szolgálja-e vagy idegennyelv-tanulási érdeket. (Ez a funkció és a jogalanyiség kérdése.)

Az Alaptörvény XXIX. cikke alapján a válasz látszólag egyértelmű: az anyanyelvű oktatáshoz (nevesítve) a nemzetiségi közösségnek, míg a nemzetiségi hovatartozású személynek az önazonossághoz való jogon keresztül van (külön)joga. Az nemzetiségi törvény preambuluma is ezt az értelmezést erősíti annak kimondásával, hogy „a nemzetiségek *sajátos* egyéni és közösségi jogai alapvető szabadságjogok”.

A nemzetiség óvodai nevelésének irányelve és a nemzetiség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról szóló 17/2013. (III. 1.) EMMI rendelet (a továbbiakban: új irányelv) hatályba lépé-

séig komoly szakmai vita folyt arról, hogy a nemzetiségi oktatáshoz való jog külön – és másokat kizáró jog-e. Az értelmezési problémát az adta, hogy a korábbi közoktatási és a kisebbségi törvény a kisebbségi intézmény és annak igénybevételével kapcsolatos előnyben részesítési fogalmat úgy szabályozta, hogy (erőltetéssel, a tényleges gyakorlatra figyelve) értelmezhető volt így is, úgy is.

Az ombudsman korábbi álláspontja az volt, hogy a nemzeti-ségi oktatásban csak nemzetiségi hovatartozásúak vehetnének részt, mások a nemzetiségi intézmény nem nemzetiségi szolgáltatásait vehetik jogszerűen igénybe. A tényleges joggyakorlat azonban annyira más volt, hogy a kisebbségi ombudsman a nemzetiségi általános iskolákról szóló jelentésben így fogalmazott: „Az igényjogosultság problematikájára két megoldási lehetőség van: vagy szigorúan érvényesítjük a jogszabályi előírásokat, s ezzel működő intézmények utánpótlási bázisát szűkítjük le, vagy a szabályozást igazítjuk a joggyakorlathoz annak kimondásával, hogy a kisebbségi nevelésben-oktatásban való részvétel nem alanyi és másokat kizáró kisebbségi jog, hanem csak előnyben részesítési szempont. Így viszont a kisebbségi önkormányzatok kisebbségi oktatással kapcsolatos véleményezési és egyetértési jogainak indokoltsága válik megkérdőjelezhetővé.”

Az új irányelv az utóbbi utat választotta. Egyértelművé tette, hogy nyilatkozat útján bárki kérheti gyermeke számára a nemzetiségi oktatási szolgáltatásokat azzal, hogy a felvétel során előnyben részesülnek azok, akik nemzetiségi hovatartozásukról is nyilatkoznak. Mivel a demográfiai viszonyok miatt a köznevelési intézmények jelentős hányada rendelkezik szabad kapacitással, a nem nemzetiségi hovatartozásúak gyakorlatilag a nemzetiségi származásukról nyilatkozókkal egy sorban juthatnak hozzá a nemzetiségi köznevelés nyelvi és népismereti szolgáltatásaihoz.

Az ombudsmani gyakorlat alapján a nemzetiségi oktatás „jogalanyi szabadsága” (általánosan) több problémát jelenthet: 1. A nem nemzetiséghez tartozók a nemzetiségi nyelv magas óraszámú való tanítása miatt választják a nemzetiségi oktatást, ha hamisan nyilatkoznak írásban a származásukról (és ezt valójában kockázat nélkül tehetik meg, hiszen az egyén nemzetiséghez tartozásának nincsenek objektív kritériumai, ráadásul

a törvény a többes kötődést is elismeri), akkor ezzel akár ki is szoríthatnak elsődleges jogosultakat. 2. Ha a „kívülálló” túl nagy arányban igénylik a nemzetiségi oktatást, a nemzetiségi jognak az Alaptörvény és a nemzetiségi törvény szerint az egyéni és közösségi identitás megtartásához kapcsolódó, jelentős részben a nemzetiségi köznevelési intézmények szolgáltatásai útján megvalósítható célkitűzései valójában értelmezhetetlenekké válnak. 3. A nemzetiségi jog kulturális autonómiához kötődése bizonytalanná válik; s ennek csak egyik eleme, hogy az érintett nemzetiségi önkormányzat nemzetiségi oktatáshoz fűződő egyetértési jogai indokoltsága annál kevésbé támasztható alá, minél több nem nemzetiségi tanuló veszi igénybe a nemzetiségi oktatást folytató intézmény nemzetiségi pedagógiai szolgáltatásait (a megszerezhető nyelvtudás miatt).

A nemzetiségi oktatás „jogalanyi szabadsága” a cigány származású, s köztük jelentős arányban hátrányos helyzetű tanulók vonatkozásában speciális problémát is felvet. A nemzetiségi oktatás választásának szabadsága lehetővé teszi ugyanis, hogy a nemzetiségi oktatás (a jogintézményben eleve benne rejlőnél sokkal „erősebb” és teljesen indokolatlan) sajátos szelekciós mechanizmusként is működjön, a cigány tanulóktól „abszolúte jogszerűen” különíthessék el a nem cigány (és nemzetiségi oktatást igénylő) tanulókat. Leválik a cigány és a hátrányos helyzetű tanulókról (a kettő között nagy az átfedés) a nemzetiségi hovatartozású tanuló, de leválhat/elkülönülhet az is, aki a nemzetiségi oktatást csak az idegennyelv-tanulási lehetőség miatt választja. Ebben a körben a leginkább érintett nyelv: a német.

5.2. Nemzetiségi kulturális öngazgatás (kultúra, könyvtár, közgyűjtemény, anyanyelvű szertartások, stb.)

A nemzetiségi önkormányzat jogosult – az oktatási öngazgatás szabályaihoz hasonlóan – nemzetiségi kulturális intézmény létesítésére, fenntartására, más által létesített kulturális intézmény fenntartói jogának, illetve kulturális feladat ellátásának átvételére. A törvény szabályozza a kötelező átadás (szűk) esetkörét is.

A nemzetiség anyanyelvű könyvtári ellátását az Országos Idegennyelvű Könyvtár (a továbbiakban: OIK) koordinálja,

a szolgáltatásokat az OIK, a megyei könyvtárak és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár nyilvános könyvtári rendszeren keresztül biztosítja.

Az állam támogatja a nemzetiségi közgyűjtemények alapítását és gyarapítását, a nemzetiségek könyvkiadását és időszaki kiadványainak megjelentetését, a nemzetiségi vallási közösség szertartásainak anyanyelven történő lebonyolítását.

5. 3. Nemzetiségi média

A nemzetiségeknek joguk van az anyanyelvű információkhoz való hozzáféréshez és azok továbbadásához, a tömegkommunikációs eszközök útján való – anyanyelvükön történő – tájékozódáshoz és tájékoztatáshoz.

Ennek legfontosabb eszköze a közszolgálati média, amely köteles rendszeresen jelentkező nemzetiségi közszolgálati (rádiós és audiovizuális) műsorszámokat készíteni. Az állam más szolgáltató nemzetiségiműsor-készítését is támogatja, ahogy a nemzetiségi közösség életét, hagyományait, kultúráját bemutató filmalkotások és dokumentumfilmek, elkészítését, sajtótermékek kiadását is.

5.4. Nemzetiségi önkormányzatok választása/etnobiznisz

Ki jogosult szavazni, ki lehet nemzetiségi önkormányzati képviselő? Nyilvántartott nemzetiségi adatok hiányában és a nemzetiségi identitás szabad vállalására vonatkozó szabályok miatt a kérdés megválaszolása a kezdetektől gondot jelentett. Már a második, az 1998-as nemzetiségi önkormányzati választásokon beigazolódtak azok a fenntartások, melyek a választási rendszerben rejlő visszaélési lehetőségeket hangoztatták. Megszületett az úgynevezett etnobiznisz-jelenség. Bár a kisebbségi önkormányzatok finanszírozási rendszerében sohasem volt a feladatellátáshoz szükséges mennyiségű pénz, de annyi mégis volt, hogy olyan személyeket is a választásokon való elindulásra indítson, akik egyetlen kisebbséghez sem, vagy esetleg egy másik kisebbséghez tartoznak.

A nemzetiségi önkormányzatok választásának szabályait is sarkalatos törvényben kell szabályozni, ez az (új) választási

eljárásról szóló 2013. évi XXXVI. törvény. Vajon kizárta-e az etnobilizmus lehetőségét?

2014-ben a nemzetiségek új (részben a visszaélések lehetőségének korlátozását célzó) szabályozás alapján alakíthatták meg háromszintű önkormányzataikat. Ennek legfontosabb elemei: a nemzetiségi választásokra is kiterjedő új személyi hatály, a népszámlálási adatokhoz kötődés, az újrászabályozott jelölési eljárás, a megszűnő elektori rendszer. Az új szabályrendszer elvi szinten biztosította a nemzetiségi közösségek számára (a korábbi szabályokhoz képest szigorúbb feltételekkel) azt is, hogy jelöltjeik kedvezményes módon jussanak be a helyi önkormányzatok képviselő-testületeibe.

A nemzetiségi önkormányzati választásokon az szavazhat (aktív választójog), akit kérelmére felvettek a nemzetiségi névjegyzékbe. A nemzetiségi választójogi névjegyzékbe azt kérheti a felvételét, aki a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásán szavazati joggal rendelkezik, a nemzetiségi törvényben meghatározott nemzetiséghez tartozik, és e nemzetiséghez tartozását törvényben meghatározott tartalommal és eljárási rendben megvallja. Az önkormányzati választójogból következően a nemzetiséghez tartozó magyar állampolgárokon túlmenően a magyarországi lakcímmel rendelkező EU-s állampolgárok, bevándoroltak, letelepedettek, menekültek is részt vehettek szavazóként a nemzetiségi önkormányzati választáson, azonban jelöltként nem indulhattak. A jövőre nézve, 2015. január 1-je után azonban kizárólag magyar állampolgárok kérhetik felvételüket a nemzetiségi névjegyzékbe.

A nemzetiségi önkormányzati választásokon az választható (passzív választójog), aki a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásán választható, a nemzetiségi önkormányzati képviselők megelőző két általános választásán, valamint az azokat követő időközi választásokon nem volt más nemzetiség nemzetiségi jelöltje, továbbá nyilatkozatot tesz arról, hogy a nemzetiség képviselőjét vállalja, a nemzetiségi közösség nyelvét beszéli, kultúráját és hagyományait ismeri.

Az új választási szabályok nem orvosolták a nemzetiségi választói jegyzékbe vétel kapcsán már korábban is felmerült aggályokat. Továbbra is bárki, aki a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásán szavazati joggal rendelke-

zik, és nemzetiséghez tartozását megvallja, felvételét kérheti a nemzetiségi választói jegyzékbe. A jelöltekkel szembeni feltételek csak annyiban szigorodtak, hogy büntetőjogi szankcióval lesz sújtható, aki a nyilvántartásba vétel során valótlan nyilatkozatot tesz arról, hogy a választásokat megelőző tíz évben nem volt más nemzetiség önkormányzati képviselőjelöltje. A nemzetiségi nyelv ismeretéről tett hamis jelölti nyilatkozatnak továbbra sincs semmilyen hátrányos jogkövetkezménye.

A választások eredményeként települési nemzetiségi önkormányzatokat, területi (megyei és fővárosi) nemzetiségi önkormányzatokat, országos nemzetiségi önkormányzatokat lehet létrehozni (háromszintű önkormányzati rendszer), s a korábbi szabályozástól eltérően a nemzetiségi önkormányzatokat már nem négy, hanem öt évre választják.

A települési nemzetiségi önkormányzati választást ott lehet kitűzni, ahol a legutóbbi népszámlálás során legalább 25-en – a 2024. évi választásoktól kezdődően legalább 30-an – az adott nemzetiséghez tartozónak vallották magukat.

A választáson nemzetiségi szervezet állíthat jelöltet. A települési nemzetiségi önkormányzati képviselő jelöléséhez a nemzetiségi névjegyzékben a választás kitűzésének napján szereplő választópolgárok öt százalékának, de legalább öt választópolgárnak az ajánlása szükséges. Egy nemzetiségi választópolgár egy adott nemzetiség több jelöltjét is ajánlhatja. Az új jelölési szabályozás alapján nem zárható ki, hogy a választások során növekedett azon jelölő szervezetek száma, amelyek „álnemzetiségi” önkormányzatok létrehozásában működtek közre.

2014-ben 2143 települési nemzetiségi önkormányzatot választottak meg. A korábbi választásokon, 2006-ban 2040, 2010-ben pedig 2312 kisebbségi önkormányzat jött létre.

A területi és országos listák a rájuk leadott szavazatok arányában szereznek mandátumot. Az lista szerezhet mandátumot, amely a választókerületben leadott érvényes szavazatok legalább öt százalékát – a közös lista legalább tíz százalékát, kettőnél több nemzetiségi szervezet közös listája legalább tizenöt százalékát – nem érte el. 2014-ben 60 területi nemzetiségi önkormányzatot választottak meg és minden nemzetiség megalakította országos önkormányzatát.

Az átalakult nemzetiségi önkormányzat törvényben meghatározott módon együttesen gyakorolja a nemzetiségi önkormányzat, valamint a helyi önkormányzat jogait. Átalakult nemzetiségi önkormányzattá az általános vagy az időközi választást követő alakuló ülésen nyilváníthatja magát a települési önkormányzat, ha a választás napján a településen választójoggal rendelkező polgárok névjegyzékében szereplő polgárok több mint fele az adott nemzetiség választói jegyzékében szerepel, és a megválasztott képviselők több mint fele az adott nemzetiség jelöltjeként indult a települési önkormányzati választáson. A szigorú feltételekből előre sejteni lehetett, hogy nem, vagy csak nagyon kis számban lesznek ilyen önkormányzatok. (2014-ben tudomásunk szerint kettő ilyen testület jött létre.)

5.5. A nemzetiségi önkormányzatok jogállása

A nemzetiségi önkormányzatok egymással egyenrangúak. A nemzetiségi önkormányzati képviselő egyenrangú közjogi szempontból a települési önkormányzati képviselővel is. Jogi személy, szervezetét maga alakíthatja, társulhat, saját forrásokkal rendelkezik, döntését ugyanúgy csak törvényességi szempontból lehet felülvizsgálni. A helyi életviszonyokra kötelező döntést azonban nem hozhat.

Törvény a nemzetiségi önkormányzat számára említést tesz ugyan kötelező feladatokról, de azok nem a kisebbségi önkormányzat „eredeti”, „saját” feladatai, hanem a települési önkormányzattól, vagy más kisebbségi önkormányzattól átvállalt, átvett feladatok, vagy csupán az együttműködésről szólnak. A más szervhez nem köthető egyetlen feladat: a saját intézménnyel kapcsolatos fenntartói tevékenység, ami egyfelől evidencia, másfelől, saját intézmény hiányában, a nemzetiségi önkormányzatok elsőprő többsége számára gyakorlatilag nem létezik.

A nemzetiségi jogok érvényesítésének biztosítása a települési önkormányzat egyik kötelező feladata. Ennek megfelelően, a nemzetiségi közösségre vonatkozó helyi életviszonyokat is a települési önkormányzat szabályozza; a nemzetiségi önkormányzat pedig e szabályozás tartalmának kialakításában csupán részt vesz.

Összegezve az előzőeket: nincs olyan nemzetiségi közügy, amelyet kizárólag a kisebbségi önkormányzat láthatna el, vagyis (változatlanul) az a legfontosabb jogosítványa, hogy részt vehet mások – jellemzően a települési önkormányzat –, kisebbségi lakosságot érintő döntéseinek a meghozatalában. E részvételi jogosítványok három formája: az egyetértési, a véleményezési, és a megkeresési, kezdeményezési jog.

Egyetértési jogról akkor beszélünk, ha a jogosult határozata tartalmában köti az egyetértési eljárás lefolytatására kötelezett döntéshozó szervet, vagyis adott esetben a kisebbségi önkormányzat jóváhagyólagos, igenlő döntése nélkül nem lehet érvényes határozatot hozni. (Közkeletű megfogalmazással: a nemzetiségi önkormányzatot „vétójog” illeti meg.) A véleményezési jog alapján a véleményezési eljárás lefolytatására kötelezett köteles a jogosult álláspontját meghallgatni, de nem köteles ahhoz tartalmilag is hozzáigazítani a döntését. A megkeresési-kezdeményezési jog jogosultja panasszal, közérdekű bejelentéssel, észrevétellel, javaslattal fordulhat bármely, az adott kérdésben hatáskörrel és illetékességgel bíró szervhez, amely köteles arra érdemben válaszolni.

6. Nemzetiségek országgyűlési képvisellete/nemzetiségi szószólók a választási törvényben

A nemzetiségi közösségek 2014-ben először jutottak (elvi szinten) ahhoz a lehetőséghez, hogy az Országgyűlésbe kedvezményes szabályok alapján teljes jogú képviselőt válasszanak, illetve – a kedvezményes feltételek nem teljesülése esetén – egy új jogintézmény, a nemzetiségi szószólókból álló Nemzetiségi bizottság útján vegyenek részt (gyakorlatilag is) az Országgyűlés munkájában.

Az országgyűlési képviselők választásáról szóló 2011. évi CCIII. törvény szerint az országos nemzetiségi önkormányzat által állított nemzetiségi listáról választójogi kedvezménnyel lehet (lehetett volna) az Országgyűlésbe jutni. A listára az szavazhatott, aki nyilatkozata alapján a nemzetiségi önkormányzati választási névjegyzékben is szerepelt, s kérte azt is, hogy az országos nemzetiségi önkormányzat listájára szavazhasson az országgyűlési választásokon (a pártlista helyett).

A nemzetiségi lista akkor szerez egy kedvezményes mandátumot, ha eléri a kedvezményes kvótának megfelelő szavazatszámot, vagyis az országos pártlistás szavazatok mintegy 0,27 százalékát. Ez az arány a választások tényleges adatait figyelembe véve 2014-ben kb. 22 ezer szavazatot jelentett volna. Ezzel kapcsolatban megjegyzést érdemel, hogy hét nemzetiség teljes létszáma még a 8.000 főt sem éri el, így ha a választójoggal rendelkező összes tagjuk felvételét kérte volna a nemzetiségi választói jegyzékbe és a nemzetiségi listára szavazott volna, akkor sem érték volna el a kedvezményes kvótát.

Az új szabályozás szerint a nemzetiségi listát állító, de azon mandátumot nem szerző nemzetiséget nemzetiségi szószóló képviseli az Országgyűlésben. A nemzetiségi szószóló a nemzetiségi listára leadott szavazatok számától függetlenül nyeri el megbízatását, azonban nem gyakorolhatja a képviselőket megillető legfontosabb jogosultságokat. Így nem rendelkezik szavazati joggal az Országgyűlés ülésein, valamint csak akkor szólalhat fel a plenáris ülésen, ha a Házbizottság megítélése szerint a napirendi pont a nemzetiségek érdekeit vagy jogait érinti. A szószólói képviselet tehát biztosítja ugyan a nemzetiségek az Országgyűlés munkájában való részvételét, ám nem azonos súlyú a teljes jogú országgyűlési képviselettel. Megjegyzést érdemel, hogy nincs határozott tartalma „a nemzetiségek érdekeit vagy jogait érintő napirendi pont” fogalmának.

7. Nemzetiségi jogok a köznevelési törvényben

A nemzetiségi törvény általános szabályait kibontó legfontosabb ágazati törvény: a nemzeti köznevelésről szóló CXCV. törvény. Ez a törvény harmincnál is több, részben vagy egészben a nemzetiségi oktatásra vonatkozó (részlet)szabályt tartalmaz. Ebben a törvényben vannak kifejtve pl., a nemzetiségi szülő és tanuló jogai, a nemzetiségi oktatási intézmény fogalma, az előnyben részesítés kérdésköre, a fenntartói jogok átadásának esetkörei, az országos és a települési nemzetiségi önkormányzatok egyetértését igénylő kérdések, stb.

A köznevelési törvény – a nemzetiségi törvénnyel összhangban – a nemzetiségi oktatásban résztvevő állami közoktatási intézményeket érintő legfontosabb – vagyis ezen intéz-

mények létesítésével, megszüntetésével, átszervezésével, névnek megállapításával, költségvetésének meghatározásával és módosításával, vezetőjének megbízásával, megbízásának visszavonásával összefüggő kérdésekben való döntést a nemzetiségi önkormányzat egyetértéséhez köti.

8. Nemzetiségek védelme az egyenlő bánásmódról szóló törvényben

A romák társadalmi helyzetével kapcsolatban évtizedek óta fennálló nemzetiségi ügy – szegényügy dichotómia feloldása napjainkig nem történt meg. A roma közösség, mint jogi értelemben vett nemzetiségi csoport a nemzetiségi egyéni és kisebbségi jogok címzettje, ezek alapján a csoporthoz tartozók jogokat szerezhetnek és kötelezettségek is terhelhetik őket. A roma közösség egy része számára azonban hazánkban és a környező kelet-közép-európai államokban elsősorban nem a kulturális identitás az elsődleges szervező tényező, hanem a gazdasági és társadalmi helyzetükből adódó nehézségek. Az érintettek számára az állam nem kulturális, hanem az egyenlő bánásmódot és az esélyegyenlőséget biztosító rendelkezésekkel tud hatékonyan segítséget nyújtani.

A rendszerváltást követően először az Alkotmány, majd ennek nyomán – az Alkotmánybíróság értelmezési gyakorlatán keresztül – a Polgári Törvénykönyv, a Munka Törvénykönyve, a közoktatásról szóló törvény és az egészségügyről szóló törvény tartalmazott kifejezett és közvetlen rendelkezéseket a hátrányos megkülönböztetés adott ágazatra vonatkozó tilalmával kapcsolatban. Emellett 28 egyéb, jellemzően a fentiekkel összefüggő jogszabályban is fellelhetők voltak közvetett antidiszkriminációs elemek. (Kárpáti, Bihary, Kádár és Farkas, 2006) Nem volt azonban egységes fogalomhasználat és közös dogmatikai alap sem, ennek következtében a töredékes ágazati szabályozás alapvetően akadályozta a joggyakorlat kialakulását és a jogosultságok hatékony érvényesítését.

A szakmai és társadalmi igény szerencsés módon éppen találkozott az Európai Unió jogalkotási programjával: Az Európai Tanács 2000/43/EK irányelve a személyek közötti, faji- vagy etnikai származásra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód

elvének alkalmazásáról ugyanis valamennyi tagállam számára kötelező intézkedések megtételét írta elő és egy komplex, egységes antidiszkriminációs dogmatikai rendszert honosított meg. Emellett számos, az érdemi jogérvényesítést segítő, és korábban csak szektorálisan alkalmazott eszközök használatát is bevezette, így például a bizonyítási teher megosztását és a pozitív intézkedések kiterjesztett használatát.

Az irányelv implementálásaként az Országgyűlés három évvel később elfogadta az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvényt (a továbbiakban: Ebktv.), amellyel a jogalkotó a hátrányos megkülönböztetés tilalmának érvényesítésére irányuló valamennyi alkotmányos és európai uniós követelménynek egységes, átfogó törvény megalkotásával tett eleget. Az Ebktv. azért, hogy átfogó, azaz a hátrányos megkülönböztetést valamennyi okból és az élet valamennyi területén tiltó szabályokat tartalmaz, részben túllép a minimális uniós követelményeken. A törvény magánjogi illetve közigazgatási jogi jellegű, azaz a jogalkotó nem folyamodott a büntetőjog eszközeihez a diszkrimináció felszámolása érdekében. A büntetőjog csupán a rasszista megnyilvánulások vonatkozásában jut szerephez – a magyar jog a nemzetközi kötelezettségekkel összhangban, azonban az ECRI ajánlásaiban foglaltakhoz képest szűkebb körben szankcionálja a rasszista motivációjú erőszakos cselekedeteket. A rasszista, illetve közösség tagja elleni magatartások tilalma a büntető törvénykönyv több törvényi tényállásában is szerepel.

Az Ebktv. húsz, nyitott végű felsorolásba rendezett valós vagy vélt jellemző (ún. védett tulajdonságok) alapján tiltja a hátrányos megkülönböztetést. A faji vagy etnikai származáson alapuló megkülönböztetés kapcsán a védett tulajdonságok közül elsődlegesen releváns lehet a faji hovatartozás, a bőrszín, a nemzetiség, a nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozás. A fentiek mellett az anyanyelv, a vallási meggyőződés, sőt a magyarországi romák társadalmi helyzetét tekintetbe véve közvetett módon a társadalmi származás illetve vagyoni helyzet is számításba jöhet. Azaz a törvény széles védelmi köre tökéletesen alkalmas a faji vagy etnikai származáson alapuló diszkrimináció lehetséges formáinak kiszűrésére. (Szajbély, 2009) Tiltott magatartás, vagyis diszkrimináció öt formában valósul-

hat meg, ezek: a közvetlen, illetve közvetett hátrányos megkülönböztetés, a zaklatás, a jogellenes elkülönítés és a megtorlás. Ugyancsak tiltott a fentiekre való utasítás. A törvény az egyenlő bánásmód megtartására kötelezettek körét kettősen határozza meg. A 4. §-ban felsorolt, tág értelemben közfeladatot ellátó szervezetek valamennyi jogviszonyukban kötelesek az egyenlő bánásmód követelményét megtartani (személyi hatály), míg az 5. § azokat a jogviszonyokat határozza meg, amelyek során a törvényben meghatározott fél – függetlenül attól, hogy a 4. § hatálya alá tartozik-e – köteles megtartani az egyenlő bánásmód követelményét (tárgyi hatály).

III. A nemzetiségi jogvédelem szervei

1. Az ombudsman

Magyarországon az Országgyűlés által választott, és kizárólag a törvényhozásnak felelős ombudsman intézménye a rendszerváltás terméke. Az állampolgári jogok országgyűlési biztosának intézménye 1989. október 23-án, a köztársaság kikiáltásával hatályba lépett alkotmánymódosítás eredményeként került a hazai jogrendszerbe. Az Alkotmány értelmében az országgyűlési biztos feladata, hogy az alkotmányos jogokkal kapcsolatban tudomására jutott visszaéléseket vizsgálja vagy kivizsgáltsa, és orvoslásuk érdekében intézkedéseket kezdeményezzen. Az Alkotmány V. fejezete közel egy év múlva kiegészült a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának intézményével, azonban az Országgyűlésnek csak 1993-ban sikerült elfogadnia az állampolgári jogok országgyűlési biztosáról szóló 1993. évi LIX. törvényt, amelynek rendelkezései valamennyi országgyűlési biztos számára irányadóak. Az Országgyűlésnek csak további két év múltán, 1995-ben sikerült az első hazai ombudsmanokat: az állampolgári jogok országgyűlési biztosát és általános helyettesét, nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosát, valamint az adatvédelmi biztost megválasztania. Az állampolgári jogok biztosának általános helyettese tisztséget az Országgyűlés 2007-ben megszüntette. Ugyanakkor létrejött a környezet- és természet-

védelem intézményesített szerve, a jövő nemzedékek országgyűlési biztosának intézménye.

A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa jogvédő tevékenysége során a kisebbségi jogokkal kapcsolatban tudomására jutott – a jogszabályban meghatározott hatóságok, illetve a közszolgáltatók által okozott – visszasságokat kivizsgálta vagy kivizsgáltatta, és orvoslásuk érdekében általános vagy egyedi intézkedéseket kezdeményezett. A konkrét, egyedi panaszok kivizsgálásán túlmenően fontos szerepet vállalt a hátrányos megkülönböztetés elleni fellépésben is: részt vett a jogi keretek fejlesztésében és alakításában is: számos konkrét ügyre irányuló vizsgálata zárult azzal, hogy ajánlásokat fogalmazott meg az érintett minisztériumoknak, javaslatokat téve a szabályozás korszerűsítésére, másrészt tevékeny résztvevője volt a jogalkotásnak és így a politikai döntési folyamatoknak is.

2010-ben, az új Alaptörvény megalkotásakor a parlamenti képviselők a korábban önálló és független szakombudsmani intézményeket megszüntették, a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok, valamint a jövő nemzedékek országgyűlési biztosának jogutódja formálisan az alapvető jogok biztosa lett, a korábbi biztosok pedig biztoshelyettesi pozíciót kaptak. Feladataik jelenleg a jogalkotó akaratának megfelelően csak töredékeiben egyeznek meg azzal a tevékenységgel, amelyet korábban az országgyűlési biztosok elláttak. A jogszabályok jellemzően megfigyelő, értékelő és figyelemfelhívó (kezdeményező), vagyis a nyugati gyakorlatban – igaz, jellemzően a civil szektorban – már ismert „watchdog-funkciókat” hagytak a kialakított tisztségnél. A változás ezzel párhuzamosan az önállóan megtehető intézkedések körét is igen szűkre szabta.

Ennek ellensúlyozására az alapvető jogok biztosáról szóló 2011. évi CXI. törvény a nemzetiségi jogok érvényesítését az ombudsman egyik kiemelt feladatává teszi, és ezen „megkülönböztetett figyelem” egyik elemeként hangsúlyozza a hivatalból indított eljárások kötelezettségét. A biztos feladatait a nemzetiségek jogainak védelmét ellátó biztoshelyettesssel közös munkamegosztásban, szoros szakmai együttműködésben látta el. Az elmúlt két évben a nemzetiségi biztoshelyettesnek „puha-típusú” feladatai mellett erősödött az alapvető jo-

gok biztosának vizsgálataiban való közreműködési lehetősége, így a biztos a nemzetiségi jogokat érintő vizsgátoakat a biztoshelyetttessel közösen folytatta le és közös aláírású jelentéssel zárta.

1.1. Romák jogvédelme az ombudsman gyakorlatában

A hazai 13 nemzetiségből 12 a magyar társadalom integráns része, míg a cigány nemzetiség a többiektől markánsan eltérő helyzetű, sok tekintetben és (bár rendkívül differenciált közösről van szó, mégis mondhatjuk) jellemzően a társadalmi élet periferiáján van. A hazai cigányságot is erős asszimilációs hatások érik, ugyanakkor súlyos szociális és integrációs nehézségekkel is meg kell küzdeniük. Az eltérő problémák pedig eltérő panaszügyeket jelentenek az ombudsmani hivatal gyakorlatában.

Erről az ombudsman 2013-as évről szóló beszámolója így ír: A korábbi kisebbségi törvény szóhasználatára szerint vett nemzetiségek jogérvényesítő képessége kifejezetten jó – a társadalmi beágyazottságuk, általános elfogadottságuk miatt; az ombudsman és nemzetiségi helyettese segítségére alig-alig szorulnak. Ha mégis keresik az ombudsmani hivatalt, azt kifejezetten a nemzetiségi oktatási, kulturális és önkormányzati jogok körén belül teszik. Immár 20 év gyakorlata alapján látható, hogy ezen beadványok között is leggyakoribb és legfontosabb a nemzetiségi oktatáshoz kapcsolódó nemzetiségi önkormányzati (egyetértési) jogok érvényesítésével függenek össze.

A cigány/roma származású, és jellemzően hátrányos helyzetű ügyfelek által benyújtott panaszok zömmel nem is minősülnek nemzetiségi jogi panaszoknak; jellemzően más típusú alapjogi jogsérelemmel fordulnak az ombudsmanhoz, amelyek többsége (ráadásul) kívül is esik az ombudsmani hatáskörön, mert szociális segítyt, lakhatási támogatást, tűzifát stb., tipikusan „kijáró-közbenjáró”, támogató típusú segítséget kérnek. A többnyire kézzel írt panaszok csekély jogismeretről tanúskodnak, a panaszosok gyakran nem merítik ki a közigazgatási jogorvoslati lehetőségeiket, mert arról nem is tudnak, vagy azt lekésik, a cigány származású emberek a hivatalokban sokszor szóban fogalmazzák meg kéréseiket, panaszaikat, ami-

nek utólagos bizonyítása szinte lehetetlen, stb. Így az ombudsmani jogvédelem jellemzően a tájékoztatásra és jelzésre szűkül ebben a körben.

A nemzetiségi jogérvényesítés központja jellemzően a nemzetiségi önkormányzat. Ez a hagyományos értelemben vett nemzetiségek esetében jól működő mechanizmus, míg a cigányság esetében nem. Ennek egyik oka – a jogismeret hiányosságain túl – az, hogy a roma nemzetiségi önkormányzatok képviselőinek jelentős hányada személyes függőségbe került a helyi önkormányzat vezetésével. Nincs és nem is lehet megfelelő tárgyalási pozíciója annak az elnöknek, akinek (közfoglalkoztatottként) a munkáltatója a polgármester. A nemzetiségi önkormányzat az önkormányzati működés személyi-szakmai és tárgyi infrastruktúráját is a helyi önkormányzattól kapja. Mindezek miatt a roma nemzetiségi önkormányzatok és a helyi önkormányzatok viszonya leginkább a többszörös függőséggel jellemezhető; ennek köszönhető, hogy a roma nemzetiségi önkormányzatok is csak ritkán, elsődlegesen akkor fordulnak az ombudsmanhoz, ha a helyi önkormányzattal való viszonyuk végreletesen elmérgesedett, teljesen ellehetetlenült.

A roma nemzetiségi önkormányzatot ráadásul gyakran teljesíthetetlen (nem nemzetiségi jogi) kérésekkel keresik a közösség tagjai; szociális és egyéb hatósági hatáskör, valamint pénzforrások hiányában pedig a roma önkormányzat nem tud segíteni. Itt kell megjegyezni, hogy a nemzetiségi önkormányzatok valódi aktivitásához elengedhetetlen a helyi önkormányzat (mérlegelési jogkörben adható) támogatása – a saját források hiánya pedig leginkább a roma önkormányzatokra igaz.

Miközben a cigányság töredékrészére jellemző sajátos „élő kultúra” – a többi nemzetiség kultúrájával azonos rangban – jogilag és társadalmilag is „támogatott másság”, addig a hazai cigányság elsöprő többségét érintő státuszbeli másság (a hátrányok kiegyenlítése révén) nem vagy nem kellően támogatott, amit a társadalmi előítéletesség is súlyosbít.

Az Alaptörvény tiltja (egyebek mellett) a faj, a szín és társadalmi származás szerinti különbségtételt, illetve kilátásba helyez esélyegyenlőségi, felzárkózási intézkedéseket. Az Njt. ezeket az általános szabályokat kifejezetten nemzetiségi jogként is nevesíti, ami lehetővé teszi, hogy az ombudsman nemzetiségi

ügyként vizsgálja a (hazai nemzetiségek közül szinte kizárólag a romákat érintő) nemzetiségi alapú megkülönböztetést és az esélyegyenlőségi intézkedések (mivel ezek alanyi jogosultságokat nem hoznak létre) társadalmi szintű hatékonyságát is. Az ilyen típusú panaszbeadványok száma viszont azért kevés, mert az érintett kör a magyar társadalom érdekérvényesítésre legkevésbé képes rétegéhez tartozik. (A roma lakosság rendkívül alacsony szintű jogtudatossága azonban nem meglepő, hiszen a magyar népesség más része sem lép fel pl. az őt érő diszkrimináció miatt. A társadalmi előítéletesség, s annak egyik részben „tevékeny” módja, a diszkrimináció javarészt látsens marad.)

A helyzetet jól példázza az a vizsgálat, amelyben az ombudsman egy olyan többszintű szegregációs rendszert tárt fel, ami a vizsgálat idején már rég fennállt, több száz cigány tanulót érintett, s csak azért került az ombudsman látómezejébe, mert az egyik tanulót személyes sérelem ért; a beadványozó szülő az egyéni méltóságsérelem mellett, mintegy mellékesen jelezte, hogy az iskola szegregál.

Mindezek miatt roma nemzetiségi kulturális autonómiával kapcsolatos panaszüggyel az ombudsman alig-alig találkozik – a cigányságot érintő „valódi nemzetiségi” kérdések hivatalbóli vizsgálatának ezért különös jelentősége van –, ezen belül a roma nemzetiségi oktatási ügyek száma nemcsak kevés, de szinte kizárólag szegregációs ügyként írható le. (Ez persze nem véletlen, hiszen az ombudsmani látókörbe kerülő és a cigányokat érintő „általános” oktatási kérdések is szegregációról vagy más típusú diszkriminációról „szólnak”).

2. Egyenlő Bánásmód Hatóság

A korábban már említett Faji Egyenlőségi Irányelv az egyenlő bánásmódot és esélyegyenlőséget érintő tartalmi szabályozás jelentős átalakítása mellett egy rendkívül fontos intézményi változást is hozott. Az Irányelv 13., az egyenlő bánásmód előmozdítását szolgáló szervekről szóló cikke ugyanis deklarálta, hogy tagállamok kötelesek kijelölni – vagy ha ilyen korábban nem létezett, létrehozni – egy vagy több szervet, amelyek feladata annak ösztönzése, hogy a személyek faji vagy etnikai

származáson alapuló megkülönböztetés nélküli egyenlő bánásmódja megvalósuljon. Ezek a szervek az emberi jogok vagy az egyének jogainak védelmére nemzeti szinten hivatott intézmények részét képezhetik. A tagállamok kötelezettsége továbbá annak biztosítása, hogy a testületek hatásköre kiterjedjen arra, hogy független vizsgálatokat folytassanak a megkülönböztetés tárgyában, független jelentéseket adjanak ki, és javaslatot tegyenek bármely kérdésben, amely összefügg az ilyen megkülönböztetéssel. Emellett feladatukként határozta meg, hogy önálló segítséget nyújtsanak a megkülönböztetés áldozatainak a megkülönböztetés miatti panaszaik érvényesítése során.

A hazai szakmai közvéleményt hosszú időn keresztül foglalkoztatta a szabályozás átültetésének lehetséges módszere és formája, Magyarországon ugyanis korábban nem volt egyetlen központi intézmény, amely kizárólagosan az egyenlő bánásmód és esélyegyenlőség érvényesülését felügyelte volna. A rendszerváltástól 2004-ig az antidiszkriminációs feladatot – egyéb feladataik mellett – elsősorban a munkaügyi, fogyasztóvédelmi és szabálysértési hatóságok látták el. Emellett a polgári és a munkaügyi bíróságok nélkülözhetetlen szerepet kaptak a hiányzó szabályokat pótló joggyakorlat kialakításában.

Bár számos tekintélyes szakértő amellett érvelt, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának portfólióját alakítsák át olyan formában, hogy a hatósági feladatokat is képes legyen ellátni, a megszülető Ebktv. egy új intézményt létrehozása mellett döntött.

A 2005-től működő Egyenlő Bánásmód Hatóság az emberi méltóság garanciális intézménye, az egyenlő bánásmód követelményének megvalósulását ellenőrző autonóm állami jogorvoslati fórum. Jogállásából eredően független, csak a törvénynek van alárendelve, feladatkörében nem utasítható, a feladatát más szervektől elkülönülten, befolyásolástól mentesen látja el. A hatóság számára feladatot csak törvény állapíthat meg. Ennek garanciája, hogy költségvetése az Országgyűlés költségvetési fejezetén belül önálló címet képez. A hatóságot elnök vezeti, akit a miniszterelnök javaslatára a köztársasági elnök 9 évre nevez ki.

A hatóság elsődleges feladata, hogy a hátrányos megkülönböztetés miatti jogsértés vagy annak közvetlen veszélye esetén eljárást indítson, és a megfelelő szankciókkal sújtsa

a diszkriminációt elkövető szerveket. Beadványt a sérelmet szenvedett természetes személy, jogi személy vezetője, érdek-képviselői szervezet vagy közérdekű igényérvényesítő nyújthat be. Fontos kiegészítő szabály, hogy a hatóság hivatalból is eljárhat, ha tevékenysége során észleli az egyenlő bánásmód követelményének megsértését. Panaszt lehet benyújtani állami, önkormányzati szervezetek, hatósági jogkört gyakorló szervezetek, a Magyar Honvédség és a rendvédelmi szervek, valamint közszolgáltatók, önkéntes biztosítópénztárak, magánnyugdíjpénztárak, valamint pártok és minden egyéb költségvetési szerv diszkriminációt eredményező eljárásával szemben. A hatóság a magánszféra bizonyos viszonyaiban is vizsgálatot folytathat, így foglalkoztatási jogviszonyban a munkáltató, állami támogatás felhasználása során a támogatásban részesülő egyéni és társas vállalkozások, vendéglátó-ipari, kereskedelmi valamint művelődés és szórakozás céljára létrehozott intézmények, továbbá szerződéskötésre nyilvánosan ajánlatot tevő vagy ajánlattételre felhívó tekintetében.

A hatóság a konkrét döntései előtt minden esetben megkísérli a felek között egyezség létrehozását. Ha erre nem kerül sor, és az eljárás során bebizonyosodik, hogy az eljárás alá vont az egyenlő bánásmód követelményét megsértette, a hatóság elrendelheti a jogsértő állapot megszüntetését, megtilthatja a jogsértő magatartás jövőbeni tanúsítását, nyilvánosságra hozhatja a jogsértést megállapító határozatát, 50 ezertől 6 millió forintig terjedő bírságot szabhat ki, és dönthet az eljárási költségről úgy, hogy azt a jogsértő fél köteles viselni. A fenti szankciók együttesen is alkalmazhatóak, amelyeket az eset összes körülményeire – így különösen a sérelmet szenvedettek körére, a sérelem következményeire, a jogsértő állapot időtartamára, a jogsértő magatartás ismételt tanúsítására és a jogsértő teljesítőképességére – tekintettel kell meghatározni. A hatóság azonban nem állapíthat meg az ügyfél számára anyagi kártérítést és nem rendelheti el az eredeti állapot helyreállítását sem. Az hatóság döntéseivel szemben fellebbezésre nincs lehetőség, a határozat bírósági felülvizsgálata a Fővárosi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróságon kérhető. A bíróság előtti eljárás csak abban az esetben ingyenes, ha a felperest személyes illetékmentességben részesítették.

A hatóság feladat- és hatásköre azonban nem csupán a panaszok elbírálására terjed ki. Az intézmény valódi pozitív hatások elérésére törekszik a diszkriminációs folyamatokban, azok felismerését, illetve megelőzését a jogalkalmazás mellett szakmai információkkal, társadalmi érzékenyítő kampányokkal, tréningekkel és kiadványokkal támogatja.

3. Civil szervezetek

A civil szervezetek, mint a „harmadik szektor” alkotói kulcsfontosságú szerepet töltenek be a társadalmi érdekérvényesítés folyamatában. Henry Hansmann (1991) elmélete szerint a piac és az állam időről időre kudarcot vallanak a társadalom egészét vagy nagy részét szolgáló közjavak előállítása során, ezért a közjavak egy részében mindig hiány tapasztalható. Ebben a viszonyrendszerben a társadalom közjavakkal kielégítetlen része hozza létre a nonprofit szervezeteket, akik képesek a közjavak kínálati szintjét növelni azzal, hogy nem csak közjavakat állítanak elő, hanem olyan szolgáltatásokat is nyújtanak, amelyek jellegük szerint „magánjavak”.

Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban a huszadik század folyamán a harmadik szektor szerepe elvitathatatlanul vált a társadalmi fejlődésben. Hazánkban azonban egészen más tendencia érvényesült. Az egypártrendszer feltételei között a politikai, a belbiztonsági, a pénzügyi korlátok jelentősen szűkítették a civil mozgalom mozgásterét, így a szektor társadalmi szinten – a nyugati példákhoz képest – rendkívül visszamaradottá vált. A késő Kádár-korszakban jelentkező gazdasági, politikai és társadalmi válság kiéleződése Magyarországon a szervezeti élet újbóli fellendülését eredményezte. A nyitás folyamata az alapítvány jogintézményének 1987-es újbóli megjelenése indult, majd az egyesülési törvény 1989-es parlamenti elfogadásával folytatódott, s végül az 1990-ben hatályba lépő Polgári Törvénykönyv módosításával zárult. Továbbra is jellemző azonban a szektorra a gyakori és egyoldalú forrásfüggőség, a pénzbeli és természetbeni hozzájárulások alacsony intenzitása, az állami támogatások szerény volumene valamint a bizalomhiány a kormányzati – civil együttműködésben.

Ahogy az korábban is láthattuk, a nemzetiségi, illetve a nemzetiségekkel is foglalkozó civil szervezetek már a kisebbségi törvény megalkotása során is aktív – és eredményes – érdekképviselési tevékenységet láttak el, tevékenységük pedig az elmúlt két évtizedben magas színvonalon folytatódott. Napjainkban a nemzetiségi civil szervezeteknek alapvetően két típusát különböztethetjük meg.

A nemzetiségi identitás és a kulturális autonómia megerősítését, fejlesztését célzó szervezetek elsődlegesen szervező, lobbiz és érdekképviselési tevékenységet látnak el, összekötőként lépve fel a közösség és a többségi társadalom tagjai, illetve a döntéshozók között. Feladataik egy része formalizált, hiszen az új nemzetiségi törvény is konkrétan bevonja őket egyes folyamatokban. Jó példa erre a helyi érdekképviselésben való részvétel: Amennyiben az adott településen az érintett nemzetiségnek nincs önkormányzata, ennek hiányában az adott nemzetiség helyi egyesületeinek véleményét ki kell kérni mind a nemzetiségi intézmény vezetőjének kinevezéséhez, mind a helyi önkormányzati fenntartói döntés meghozatalához. (Némedi, 2013.)

A nemzetiségi civil szervezetek másik típusa elsősorban nem az általános kulturális jogok érvényesítésében játszik szerepet; küldetésük a romákat (is) érintő diszkriminációs esetek felderítése, a tudomásukra jutott ügyek megfelelő intézményhez juttatása illetve a sértettek képviselője hatósági eljárásokban és a bíróság előtt. Az Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda, a European Roma Rights Centre és az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány elvülhetetlen érdekeket szerzett a diszkriminációs és szegregációs esetek felderítése és közvetítése kapcsán, míg a Magyar Helsinki Bizottság és a Társaság a Szabadságjogokért Egyesület rendkívül sikeres a jelenlét típusú programokban, a jogsegélyszolgálati tevékenységben. Fontos azt is megjegyezni, hogy a szervezeteknél felhalmozódott rendkívüli tudás és tapasztalat a jogalkotói és jogalkalmazói szint számára is egyre inkább nélkülözhetetlen: az érintettek aktívan részt vesznek a lobbitevékenység mellett a szakértői munkacsoportokban és a széles körű vitákban is. A kifejezetten romákkal foglalkozó civil szervezetek között külön ki kell emelnünk a hátránykompenzációt segítőket, amelyek ösztöndíjakkal, speciális

programokkal és mentori támogatással segítik a fiatal, valamint a tanulás, illetve a munkaerőpiac felé törekvő romákat.

IV. Ajánlott irodalom

- Baka András (1990): *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Bindorffer Györgyi (2011): *Kisebbség, politika, kisebbségpolitika – Nemzeti és etnikai közösségek önkormányzati autonómiája Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bíró Gáspár (2006): Egyetemesség – emberi jogok – kisebbség. *Pro Minoritate*, 2006. V. évf. 1. tavasz.
- Dobos Balázs (2009): *A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény történeti kronológiája*. <http://adatbank.transindex.ro/regio/tortenelem/> (2015. 07.31.)
- Fórika László (2013): A cigány tanulók elkülönítése. In: Hajas Barnabás és Szabó Máté (2013, szerk.): *Pajzsuk a törvény – Rászoruló csoportok az ombudsmani jogvédelemben*. Alapvető Jogok Biztosának Hivatala, Budapest.
- Gyulavári Tamás és Kállai Ernő (2010, szerk.): *A jövővényektől az államalkotó tényezőkig – a nemzetiségi közösségek múltja és jelene Magyarországon*. Országgyűlési Biztos Hivatala, Budapest.
- Hajas Barnabás és Szabó Máté (2013, szerk.): *Pajzsuk a törvény – Rászoruló csoportok az ombudsmani jogvédelemben*. Alapvető Jogok Biztosának Hivatala, Budapest.
- Halmi Gábor és Tóth Gábor Attila (2003, szerk.): *Emberi jogok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Jóri András és Kállai Ernő (2009): *Jelentés az etnikai adatok kezeléséről szóló vizsgálat megállapításairól*. <http://www.kisebbségiombudsman.hu/data/files/158627216.pdf> (2015. 07.31.)
- Kállai Ernő (2005): *Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Kállai Ernő és Törzsök Erika (2003): *Cigánynak lenni Magyarországon*. EÖKIK, Budapest.

- Kántor Zoltán és Majtényi Balázs (2005, szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Kárpáti József, Bihary László, Kádár András Kristóf és Farkas Lilla (2006, szerk.): *Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény magyarázata*. Másság Alapítvány, Budapest.
- Ladányi János és Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Majtényi Balázs és Vizi Balázs (2003., szerk.): *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Majtényi Balázs és Vizi Balázs (2005., szerk.): *Európa Kisebbsége. A roma kisebbség a nemzetközi dokumentumokban*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Neményi Mária és Szalai Júlia (2005, szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Új Mandátum, Budapest.
- Pap András László: *Csak az menjen ornitológusnak, aki madár? Adalékok az etnikai hovatartozás és a kisebbségi regiszter alkotmányos kérdéseihöz*. Beszélő, 9. 1. sz. 28-35.
- Szalayné Sándor Erzsébet (2003): *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Szajbély Katalin (2009): *A faji diszkrimináció elleni fellépés az Európai Unióban, a standardok átültetése Franciaországban, Nagy-Britanniában és Magyarországon*. Doktori értekezés, Szeged.
- Szajbély Katalin és Tóth Judit (2002): *Kisebbségvédelem az Európai Unióban* Kisebbségkutatás, 11. 2. sz. 520-534.
- A Kormánynak a Magyar Köztársaság területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetéről szóló tematikus beszámoló (1995-1997, 1997-1999, 1999-2001, 2001-2003, 2003-2005, 2005-2007, 2007-2009, 2009-2011, 2011-2013)
- A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosa 1996-2011, illetve az Alapvető Jogok Biztosa 2012-2014. közötti éves beszámoló

Felhasznált irodalom

- Balogh András (2003): *Európa és a nemzeti kisebbségi kérdés a második világháború után*. Európai utas, 14. 2. sz. <http://www.hhrf.org/europaiutas/51/balogh.pdf>. (2015. 07.31.)
- Hansmann, H. B. (1991): A nonprofit szervezetek közgazdasági elméletei. In: Kuti Éva és Marschall Miklós (1991., szerk.): *A harmadik szektor. Nonprofit kutatások 1. Nonprofit Kutatócsoport*, Budapest, 29-44.
- Haraszi M. Katalin: *A lelkiismereti és vallásszabadság az általános ombudsman vizsgálatainak tükrében*. <http://www.ajbh.hu/documents/10180/125038/Dr+Haraszi+Margit+Katalin+A+lelkiismereti+%C3%A9s+vall%C3%A1sszabads%C3%A1g+az+%C3%A1ltal%C3%A1nos+ombudsman+vizsg%C3%A1latainak+t%C3%BCkr%C3%A9ben/676f7376-ed29-415f-b22f-89642aff431e;jsessionid=6B496BFC5A3D7E359FB5EC789C227FD2?version=1.1> (2015. 07.31.)
- Kárpáti József, Bihary László, Kádár András Kristóf és Farkas Lilla (2006): *Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény magyarázata*. Másság Alapítvány, Budapest.
- Majtényi Balázs és Vizi Balázs (2003., szerk.): *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Majtényi Balázs és Vizi Balázs (2005, szerk.): *Európa Kisebbsége. A roma kisebbség a nemzetközi dokumentumokban*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Némédi Erika (2013): *A nemzetiségi civil szervezetek jogérvényesítése*. Barátság, 20. 1. sz. 44-51.
- Némédi Erika és Török Tamás (2010): A nemzetiségi autonómiák finanszírozása. In: Gyulavári Tamás és Kállai Ernő (2010, szerk.): *A jövevényektől az államalkotó tényezőig – a nemzetiségi közösségek múltja és jelene Magyarországon*. Országgyűlési Biztos Hivatala, Budapest, 229-273.
- Szajbély Katalin (2009): *A faji diszkrimináció elleni fellépés az Európai Unióban, a standardok átültetése Franciaországban, Nagy-Britanniában és Magyarországon*. Doktori értekezés, Szeged.
- Szalayné Sándor Erzsébet (2003): *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

SZUHAY PÉTER

Néprajz és kulturális antropológia: kutatások és mozaikok a cigány csoportok kultúrájából

Alapvetések a néprajztudományról

A néprajz (idegen szóval etnográfia, a görög *εθνος*, *ethnosz*, azaz „nép” és *γραφεια*, *grapheia*, azaz „rajz” szavakból eredeztethető) a hagyományos életmódot folytató (az osztálytársadalmakban a paraszti, a törzsi társadalmakban a nomád vagy zsákmányoló-gyűjtögető) népcsoportok kultúráját kutatja. Legfontosabb forrása a szójhagyomány. Magyarországon a 20. század közepéig az íratlan műveltség hordozója – noha már elterjedt az írni-olvasni tudás – a parasztság maradt, így elsősorban a hagyományos paraszti kultúra kutatásának és leírásának tudománya lett a néprajz. A néprajzi kutatás, a jelenből indul ki, és „kikérdezéssel” vagy megfigyeléssel tanulmányozza a hagyományos jelenségeket, de a megismert jelenségekből leginkább a régebbi korok kulturális állapotára és életmódjára következtet. A jelenségek értelmezésekor a néprajz gyakorta hívja segítségül a „rokon tudományokat”: a történettudományt, a régészetet, a földrajztudományt vagy akár a nyelvtudományt (nyelvjáráskutatás, nyelvtörténet, névtan).

A hazai néprajztudomány leglényegesebb kutatási területei:

– **tárgyi néprajz:** az anyagi műveltség néprajza, mely a fizikai tevékenységeket és azoknak látható eredményeit kutatja (település, építkezés, házberendezés, a gazdálkodás különféle formái – gyűjtögetés, halászat, vadászat, állattartás, pásztorkodás, földművelés –, ruházkodás, táplálkozás, népi kismesterségek);

- **szellemi néprajz vagy folklór:** a szellemi műveltség különféle formáit kutatja (népköltészet – mese, ballada, monda, dal, közmondás –, népzene, néptánc, népművészet, népszokások – az emberi élet fordulói, kalendáris ünnepek –, néphit, népi vallásosság);
- **társadalom néprajz:** a társadalom tényleges kapcsolatrendszerét és működését kutatja (a népi társas élet szabályai, család, rokonsági rendszer, faluközösség, népi jogszokások).

A Magyar Néprajz kézikönyv napjainkra megjelent kilenc kötetes sorozata több évtizedes kollektív munka eredményeként mégis csak, mint a magyar néprajztudomány esszenciája értékelhető. (Ezekben a kötetekben gyakorlatilag nem esik szó a magyarországi cigányokról, vagy cigányságról, ilyenformán a cigány néprajzról sem.)

Mai nap a különböző egyetemek már kicsit máshogy beszélnek a néprajzról és máshogy is csalogatják leendő hallgatóikat. Az egyik egyetemen a néprajz szak így hirdeti magát: „A néprajz a nemzeti kultúra hagyományos rétegeit, a hagyományos kultúra jelenét és múltját, az egyetemes emberiség kultúrájának legfőbb törvényszerűségeit kutatja. Tárgya a népi kultúrától, nemzeti kultúránk ősi gyökereitől egészen napjaink városi társadalmának populáris kultúrájáig terjed, felölelve a magyarság és a Kárpát-medencében élő népek hagyományos műveltségének egészét, életmódját, hagyományos gazdálkodását, népművészetét, folklóráját, vallási hagyományait, nemzeti identitását, a környező és a rokon népek, Európa és a világ népeinek néprajzát.”¹

Eltételezve attól, hogy a népművészet mégiscsak a folklór része, ebben az interpretációban különös hangsúlyt kap a nemzeti kultúra építése, mintegy az osztálykultúra fölé emelve a néprajz tudományt.

Egy másik tanszék ekképpen csalogat: „A néprajzkutatót a múltban és a jelenben egyaránt az érdekli, hogy a kulturális és társadalmi élet különböző területein miben és mennyire különbözünk egymástól. (Hogyan próbálták megjósolni a múlt században az eladó lányok, hogy ki lesz a férjük? Miért égették meg hajdan a boszorkányokat? Mire használják a népművé-

szeti tárgyakat a mai városi lakásokban? Hogyan vélekednek a néptáncról a mai falusi fiatalok? Járhatnak-e a csángók Tesco-ba? Miért váltanak vallást egyes emberek? Hogyan különböztetik meg magukat a futballszurkolók másoktól? Megváltoznak-e táplálkozási szokásaink a TV reklámok hatására? Megannyi kérdés, amelyekre a néprajzkutatók tudják, vagy keresik a választ.)”²

Ebben a csábítás ízű felhívásban mégiscsak kézenfekvő hétköznapi érdeklődésre számot tartó kérdések vetődnek fel.

De mi van a cigány néprajzzal? Ebben a pillanatban nem ismerünk jó szívvel ajánlható kézikönyvet a cigányok néprajzáról, népi kultúrájáról. Bódi Zsuzsanna próbálta kijelölni a cigány néprajz formális és tartalmi kereteit. Tette ezt egyrészt a cigány néprajzi tanulmányok több kötetében, illetve az általa készített bibliográfiában, ahol rendszerezte – látható módon figyelembe véve a magyar néprajz felosztását – a cigány csoportok életéről és kultúrájáról keletkezett kisebb nagyobb szövegeket (2001).

Bódi Zsuzsanna néprajz felosztása (az 1. pontot nem idéztem be, mert irreleváns a rendszer szempontjából, a címe egyébként: Általános művek, s áll további 14 alcsoportból)

2. TELEPÜLÉS

2.1.Általános összefoglaló munkák

2.2.Helyi néprajzi, helytörténeti, szociológiai és antropológiai kutatások

3. NÉPI ÉPÍTÉSZET, LAKÁSKULTÚRA

4. JELEK, SZIMBÓLUMOK

5. NÉPMŰVÉSZET, GAZDÁLKODÁS, MESTERSÉGEK

5.1. Általános összefoglaló munkák

Naiv művészet

5.2. Egyes területek

5.2.1.Textilművészet, hímzés

5.2.2.Famegmunkálás

5.2.3.Fémművesség

5.2.4.Egyebek

5.3.Gyűjtögetés, vadászat, halászat

5.4.Piac, vásár

6. VISELET, ÉKSZER

7. TÁPLÁLKOZÁS

8. SZOKÁSOK, MINDENNAPI ÉLET

8.1. Egyes szokástípusok

8.1.1. Születés, keresztesés, nevelés

8.1.2. Szerelem, házasság

8.1.3. Halál, temetés

8.1.4. Ünnepi szokások

8.1.5. Játék, szabadidő

9. TÁRSADALOMNÉPRAJZ

9.1. Társadalom

9.2. Jogszokás

10. NÉPHIT, VALLÁSI NÉPRAJZ

10.1. Néphit

10.2. Népi vallásosság

11. NÉPI ORVOSLÁS

Népi állatismeret

12. NÉPKÖLTÉSZET

12.1. Népköltészet

12.2. Népdal

12.3. Ballada

12.4. Népmese

12.5. Népmonda

12.6. Élettörténet

Visszaemlékezés a holokausztra

12.7. Népköltészet (Kisműfajok)

13. NÉPZENE ÉS NÉPTÁNC

13.1. Népzene

13.1.1. Elméleti kérdések – zenetörténet

13.1.2. Zeneszerzők, előadók

13.1.3. Hangszer

13.2. Néptánc

14. NÉPNYELV

14.1. Leíró nyelvészet, szociolingvisztika

14.2. Névtan

Azt kell látnunk, hogy a cigányok néprajza, illetve népi kultúrája – mint általában véve a különböző etnikus jelzővel ellátott népi kultúrák – végső soron egy tudományos konstrukció

eredménye. Természetszerűen a népi kultúra a tudományoktól (etnográfától, folklorisztikától, kulturális antropológiától) függetlenül is létezik. Az egyes kisebb-nagyobb lokális csoportok, esetleg lokális egységeken belüli vallási, nyelvi, foglalkozási csoportok, netán törzsek olyan vonatkoztatási csoportokat működtetnek, amelyben a kultúra normáit önmaguk számára megfogalmazzák, megkülönböztetve és elhatárolva magukat más kulturális csoportoktól. Lehet természetesen számos kulturális egybeesés, de a lényeg az, hogy ha a csoport önmagát másokkal szemben akarja identifikálni, akkor az eltérésekre figyel, azokat erősíti és lényegíti, még ha e tények kevés számú elemet is takarnak. A népi kultúra megélő, használói nem fogalmazzák meg a magyar vagy a cigány népi kultúra teljes rendszerét, de alrendszereit, műfaji, műnemi jellemzőit sem. Ez kifejezetten a tudományok törekvése. A valamilyen etnikus népi kultúra egy tudományos törekvés eredménye, egy tudományos konstrukció. A Közép-Kelet-európai népek történetében a nemzetté válással párhuzamosan, annak mintegy alkotóelemeként fogalmazódott meg a nemzeti kultúra és az annak részét képező népi kultúra megkonstruálása. Végző rendszere a két világháború közötti időben alakult ki. Ekkorra állandósult a népi kultúra oktatása az egyetemi szakképzésben és a gimnáziumi, általános iskolai oktatásban is. Azt kell látnunk, hogy egy-egy lokális megoldás, mint például a mezőkövesdi matyónak mondott viselet hogyan jelenti a magyar népviseletet, a nagyecsed-i oláh cigányok tánca a cigánytáncot. A cigány nemzeti, illetve népi kultúrát az utóbbi évtizedekben kezdték – főleg roma értelmiségiek – megkonstruálni. A probléma itt is abból adódik, hogy egy-egy archaikusnak gondolt közösség régi időkből származó kulturális megnyilvánulását tekintik egykor volt általános jelenségnek.

A cigány nyelvi és etnikai csoportok leírása

A magyarországi cigányság három nagyobb nyelvi és etnikai csoportra tagolódik. A cigánynak mondott népességnek az 1971-es reprezentatív szociológiai felmérés szerint 71 százalékát tette ki a *magyar anyanyelvű*, magát *muzsikus*nak mondó magyar cigányság, megközelítőleg 21 százalékát a *romani*

anyanyelvű, magát romnak, *román*nak mondó oláh cigányság, és hozzávetőleg nyolc százalékát a *román anyanyelvű*, magát *beás*nak mondó teknővájó cigányság. (Nem érte el a cigányságon belül az egy százalékot a *szinto* vagy vend cigányok aránya.)

A cigány nyelvi és etnikai csoportokra mind a mai napig az endogámia jellemző, vagyis az egyes csoportokhoz tartozó egyének csak saját csoportjukon belül házasodnak. Az etnikai, nyelvi csoportok további alcsoportokra tagolódnak. A magyar cigányok esetében kisebb a jelentősége a leszármazás számontartásának, inkább a lokalitás elve érvényesül, valamint a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely fontossága figyelhető meg. A muzsikus önelnevezés nem azt jelenti, hogy minden magát muzsikusnak mondó cigány ember felmenői között található muzsikus foglalkozású ős, hanem csak azt, hogy a muzsikusként mint a csoporton belül legmegbecsültebb foglalkozással bíró emberek megnevezése etnikus értelmezést kap. A ma is valóban muzsikálással foglalkozó muzsikusként így elhatárolódhatnak a nem muzsikálással foglalkozó szegényebb, más foglalkozású, de magukat muzsikusnak mondó cigányoktól.

Az oláh cigányok számtalan törzsre és nemzetségre tagolódnak. Erdős Kamill klasszifikációja nyomán (1958) a következő törzseket ismerjük: *a)* lovári (lókereskedők; lókupecsek); *b)* posot'ari (zsebtolvajok); *c)* kherari (alkalmi munkások; házzal bírók); *d)* colari (szőnyegkereskedők); *e)* kelderari (rézművesek, üstfoltozók); *f)* cerhari („sátorosok”); *g)* mašari („halászok”); *h)* bugari („dögösök”); *i)* čurari („késesek”); *j)* drizar („rablók”); *k)* gurvar vagy fodozovo (tapskészítők, edényfoldozók).

A különböző törzseken belül szintén jellemző lehetett a házasodási endogámia. A törzsek elnevezése utal az egykori foglalkozásra, a foglalkozások között pedig hierarchikus viszony alakult ki, amely áttevődött a törzsek közötti hierarchiára is. Az utóbbi évtizedekben az egyes törzsek közötti integrálódási folyamatot figyelhetjük meg: a talán legtekintélyesebbnek tartott lovári törzsbeliek sikerre törekvő gazdasági stratégiája vált más oláh cigány törzsek és csoportok körében a legvonzóbbá és legelfogadottabbá, aminek következtében kialakult a lovári törzsbeliek kultúrájához való igazodás.

A román anyanyelvű, magukat *beás*nak mondó cigányok is több alcsoportra oszthatók. Erdős Kamill még csak területi

elv alapján osztályozott, az újabb kutatások azonban a Dél-Dunántúl területén élő beás cigányokat – éppen a beások körében élő önelnevezések alapján – árgyelánokra, tincsánokra és muncsánokra osztják fel. Az egyes etnikai alcsoportokhoz tartozó beás emberek magukat frátriák, nemzetségek alá sorolják be, vagyis erősen számon tartják a leszármazási elvet. A beás cigányok nyelve a nyelvújítás előtti román nyelv. Körükben a használt nyelvi dialektusok egymástól kevésbé eltérőek, és az egységesülő köznyelv is hamarabb kialakult, hiszen létrejött a beás nyelv intézményesülése, elsősorban az oktatásban való bevezetése révén.

Az oláh cigány csoportok terminológiája az embereket, illetve csoportokat a következőképpen osztályozza: a *mi* csoport tagjai a *romák*. A *mi* csoporttal szemben állók a *gádzsók*, akik tovább oszthatók parasztokra és úriemberekre (azaz ellenséges érzületűekre és szolidárisokra), s köztes kategóriaként a *romungrókra*, vagyis magyar cigányokra, akiket megnevezésük szerint már nem romának és még nem gádzsónak tartanak. A magyar cigányok hasonlóan osztják fel a világot, a *mi* csoportot *muzsikus*nak mondva, oláh cigánynak nevezve azokat, akiket a tudományos nyelv is annak mond, míg a nem cigányokat a cigány nyelvből átvett elnevezéssel illetik, úgy tartva számon őket, amint teszik azt az oláh cigányok.

A cigányok országon belüli eloszlása egyenetlen: míg a nyugati megyékben alig néhány százalék, addig az északkeleti és keleti megyékben mára tíz százalék a népességben belüli arányuk.

A cigányok néprajzi kutatása

A belügyminiszter rendeletére a Statisztikai Hivatal 1893-ban „czigányösszeírást” készített. A felvétel a vándorlás, illetve a letelepedés mértékét tekintette a legfőbb rendező elvnek, s eszerint megkülönböztet vándorcigányokat, huzamosabb ideig egy helyben tartózkodó és állandóan letelepedett cigányokat (Herrmann, 1895).

Az első „ciganológus triásznak” nevezett kutatók – Wlislócki Henrik, József főherceg és Herrmann Antal – munkássága nem volt mentes a romantikus attitűdtől. Jóllehet

mindhárman alkalmazták a résztvevő megfigyelés módszerét, amelynek során a vándorcigányokat úgy jellemezték, mint a társadalmi kötöttségeket nem tűrő embereket, akik vonakodnak a társadalom részévé válni, akik a természet gyermekei és jellemük nem éppen tisztességes. Tudományos érdeklődésüket egyfajta „felvilágosult abszolutista” álláspont vezérelte, a vándorló cigányok letelepítésén fáradoztak. József főherceg alcsúti birtokán akart letelepíteni egy vándorló csoportot, Herrmann Antal pedig belügyi főtanácsosként az 1916-os BM rendelet előkészítésén és koordinálásán fáradozott. Úgy tűnik, kevésbé értették meg a vándorlók kultúráját, nem ismerték fel annak gazdasági kényszerét, a környezethez való viszonyukban a bizalmatlanságot és a gyanakvást. A triász munkásságának összegzésének tekinthetjük a Pallas Nagylexikon Czigány címszavának hosszú mellékletét (József főherceg, Herrmann Antal és Wlischloczki Henrik, 1893).

Heiczinger János első között fogalmazta meg 1939-es tanulmányában a ma ismert legfontosabb három magyarországi cigány csoport leírását, egyenértékű ismertetését adva a teknővájó cigányoknak. *Adatok a falu cigánykérdéséhez* című munkájában, mint megfigyelési szempont egyszerre érvényesül a nyelv, a vándorlás, a foglalkozás, illetve a megélhetés, az életmód szempontja és a faluhoz, illetve a parasztokhoz fűződő viszonyrendszer (1939). Ezt követően Erdős Kamill –, mint már utaltunk rá – próbálta megadni a magyarországi cigánynak mondott csoportok klasszifikációját. Mindmáig ez tekinthető a legrészletesebb csoportosításnak, és bátran mondhatjuk, ez kodifikálódott a cigányokkal foglalkozó tudományszakokban.

Az etnográfiai irodalom, túljutva a cigánycsoportok klasszifikációs nehézségein, kisebb-nagyobb érdeklődést mutatott a cigányok leírása iránt is. Az ötvenes-hatvanas évek szemléletében és kérdésfeltevéseiben folytatója volt a harmincas évek törekvéseinek. Az érdeklődést valójában kétirányúnak tekinthetjük. Egyfelől a hagyományos mesterségek, másfelől a folklorisztikai jelenségek izgatták a kutatókat. A hagyományos, illetve „ősi mesterségek” pozitívista leírása, múzeumi tárgygyűjtése és fotó dokumentálása értelemszerűen számos ismerettel gazdagítja a cigányokról való tudásunkat (a teknőkészítőkről Gunda Béla (1934), Békefi Margit (2001; valójában

1963-ban írt), Petercsák Tivadar (1975), Bencsik János (1984), Orsós Jakab (1997); a fémművességről Bakó Ferenc(1954), Ladvenicza Ilona (1955), Erdős Kamill (1962), Bodgál Ferenc (1993), Bódi Zsuzsanna (1994) és Perger Gyula (1995) készít pontos leírásokat, de kiterjedt a vizsgálat a vályogvetésre, a téglágyasztásra, a madzagszövésre és a kosárkötésre is), azonban ezek a munkák megmaradnak a mesterségismertetés keretei között, és nem igazán ágyazódnak be a közösség egészének történetébe, valóságos viszonyrendszerébe, mint Havas Gábor a Baranya-megyei teknővájó cigányokról írt klasszikus tanulmánya (1982). Így e leírások sokkal inkább technikátörténeti, mintsem valóságos társadalomtörténeti folyamatokat rögzítenek. Egy korai kutatásról kell még megemlékezni: 1949-től Tiszaigaron, egy átalakuló „szocialista faluban” folyt intenzív néprajzi terepmunka, melynek egyik sajátossága éppen az volt, hogy a falu cigányait ugyanúgy vizsgálták, mint a különböző réteghelyzetű parasztokat. E kutatás kései hozadéka Bakó Ferenc *Kézművesség egy alföldi faluban. Tiszaigar 1949-1950* című könyve (1992).

Az anyagi kultúra tárgyköréből alig tudunk a mesterségek bemutatásán túli tanulmányokat idézni. A kivételek egyike Matolay Magdolna 1977-ben írt egyetemi szakdolgozata, *A délkelet-dunántúli cigányság építkezéséről és lakáshasználatáról* (2001), valamint Bódi Zsuzsanna a táplálkozás témájában végzett kutatása (1995).

A tudománytörténet a „második triász” tagjaként tartja számon Erdős Kamillt, Vekerdi Józsefet és Hajdú Andrást. Témánk szempontjából az első két kutató volt az, aki leginkább meghatározta a későbbi etnográfiai kutatásokat. Szemléletmódjuk hasonlóságát talán azzal jellemezhetjük legjobban, mind a ketten úgy látták, adminisztratív döntésekkel a cigányok rávehetők arra, hogy felhagyjanak „idejemúlt életmódjukkal”. Míg Erdős Kamillra a kutatók a mai napig hivatkoznak, addig Vekerdi József nem kívánt személy lett a romológusok táborában. Későbbi műveiben – kultúrelméleti bölcsekedésként – már úgy fogalmazott, hogy nincs önálló cigány kultúra, hisz létrejöttének éppen a hagyománytalanság az akadálya, és a cigányokat az anyagi és szellemi igénytelenség jellemzi (Vekerdi, 1984). Ettől függetlenül *A magyarországi cigánykutatá-*

sok története című munkája máig haszonnal forgatott összefoglaló, melyben számtalan tudományterület ismertetését és összegzését adja (1982).

A folklorisztikai kutatásokat kezdetben a cigányok körében még fellelhető, a magyar népi kultúrából átvett elemek dokumentálásának vágya motiválta. A kutatók abból a feltevésből indultak ki, hogy a cigányságnak nincs önálló etnikus kultúrája, viszont mint archaikus közösségek számtalan olyan kulturális elemet őriztek meg, amelyet a magyar táncfolklórból vagy mesekincsből vettek át korábban. A kutatás tehát kezdetben nem a valódi cigány kultúra leírására törekedett, hanem a magyar népi kultúra archaikus rendszerének megismerésére. A cigányok nem cigányokkal való együttélésének hangsúlyozása mintegy legitimálta azt a gondolatot, hogy a cigányság kultúrája csakis kizárólag az átvétel eredménye. Kétségtelen, hogy a folklórtudást alapvetően társadalom-, osztály-, illetve rétegfüggőnek kell tekintenünk, de a csoport identitásának megfogalmazása során képződött etnikus tudást nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

A cigányok zenéjét illetően, annak ellenére, hogy adott közösség egyszerre többféle zenei stílust és eltérő eredetű zenét egy repertoárba tartóznak tekint és akként is használ, a zenekutatók külön szokták választani egymástól az egyes rétegeket, sőt, a gyűjtés során egyikre-másikra érdeklődéssel tekintenek, míg másokat kizárnak érdeklődési és gyűjtési körükből. A cigányok által jobbra nem cigányoknak (verbuválás során, multság alkalmával úri vagy paraszti közönségnek) játszott, legrégebben fennmaradt zenekari darabok (verbunkos és csárdás kották) már inkább a történeti néprajz és folklór érdeklődésébe tartoznak, s kevésbé tudjuk leírni azt a társadalmi környezetet, amelyben azok elhangzottak. Ezt, s ennek szerves folytatását, a magyar nótát és a népies műdalt szokás cigányzenének nevezni, megkülönböztetve ettől a különböző cigány csoportok valódi folklór zenéjét (Sárosi, 1971). Így van ez akkor is, ha egy zenész cigány közösség használja azokat a dalokat és nótákat, amelyekkel egyébként alkalmazóikat is mulattatják.

Az első magyarországi hangfelvételen rögzített és dallammal is lejegyzett folklór dalokat Bartók és Kodály, majd az

1940-es években a Csenki testvérek Püspökladányban gyűjtötték, mely munkáról be is számoltak, s később az anyagot meg is jelentették (1943, 1955). A gyűjtések és feldolgozások során a folkloristák eredendően megkülönböztetik az eltérő nyelvi és etnikai csoportok hagyományos dalkincsét. Ami általában közös, az a lassú lírai dalok (hallgatók) és a tánc dalok megkülönböztetése, a gyakorta hangszeres kíséret nélküli előadás (pergetés, szájbőgőzés), vagy a hangszerpótló eszközök használata. Az egyes csoportok, vagy homogén lokális közösségek dalkincsének, repertoárjának dokumentálásánál ma már sokkal izgalmasabb kérdésekkel foglalkoznak a kutatók. Ez nem azt jelenti, hogy ne kellett volna Víg Rudolfnak, Martin Györgynek vagy éppen Bari Károlynak máig ható gyűjteményt létrehozni. Létrehozták, s ezek hatottak is a folklorizmus- és a mai populáris-zenére. Ma olyan kérdéseket vizsgálhatnak, értelmezhetnek a folkloristák és antropológusok, mint a dal és beszéd viszonya (Stewart, 1987; Kovalcsik, 2000), vagy az új műfajok felhasználása a különböző cigány közösségi eseményeken, bálokon, családi és kisebbségi önkormányzati rendezvényeken (például Kovalcsik, 1999, 2004). De az utóbbi fél évszázadban alakult ki a neo-protestáns kiségyházak roma zenéje is. (Lange, 1993)

A cigányok táncairól hosszú ideig csak hevenyészett, hol romantizáló, hol kissé megvető vagy lesajnáló hangnemben és attitűddel írtak. Az első táncfelvételeket 1936-ban Porcsalmán Gönyei Sándor készítette. A vidéket jól ismerő Luby Margit hívta fel Lajta László, majd a már akkor filmező etnográfus figyelmét a cigányok botoló táncára. (Amilyen hamar nélkülözhetetlennek számított a tánc kutatásban a filmfelvevő, olyannyira nem terjedt el – máig érvényesen – a mozgóképes dokumentáció.) Az „ősi kardtánc maradványokat őrző botostáncot” hamarosan az Állami Népi Együttesben is színpadra vitték, történetesen Csenki Imre zenéjére, s ezzel az archaikus cigány táncok egyértelműen felkeltették a fiatal tánckutatók érdeklődését. Martin György és Pesovár Ernő szinte egész Szabolcsot és Szatmárt bejárták, mint a legarchaikusabb, és a táncokat tekintve a leggazdagabb területet, s számtalan felvételt készítettek: botolóról, páros cigánytáncról, s tanulmányokban foglalták össze kutatásaik eredményeit (Martin, 1983, 2002;

Pesovár, 1986-87). Ma a hatalmas anyag gondozója a Zenetudományi Intézetben Felföldi László (1988). A negyecsedi „kubikusoknak” köszönhetően az 1970-es évek munkásszállóiról kihallatszott a folklór zene, a tánc hangja. Az egyik munkás, Balogh Béla 1975-ben innen kapcsolódott be az amatőr táncmozgalomba. Előbb a Vadrózsa táncgyűttes tagja lett, majd 1992-ben megalapította a Lindri táncszínházat, melynek haláláig iskolateremtő vezetője volt. A negyecsedi táncmagyomány hamarosan bevonult a folklorisztika „templomába” (Balázs 1995), és a különböző lokális cigány csoportok mindennapi kultúrájába is, pontosabban ünnepeiknek lett folyamatosan idézhető, a cigány eszenciáját megtestesítő, az identitást kifejező kulturális elemévé.

A folklorisztika előszeretettel koncentrált a mesegyűjtésre. A mesemondás hagyománya és eleven szokása már a két háború közötti évtizedekben egyre inkább a szegény parasztok és az írásbeliséggel nem rendelkező cigányok körében maradt fent. Így érthető volt a cigány közösségek felé fordulás. Az alg 20 éves Csenki Sándort még nem ez motiválta 1941-ben, amikor cigány nyelvű meséket rögzített gyorsírásban a püspökkladányi üstfoltozókka együtt dolgozva hat héten át. Gyűjtését jóval halála után adták ki (Csenki S.,1974). Egy évvel korábban jelent meg Jékely Zoltán „irodalmiasított” átiratában (1973) Sáfár Sándor békési oláh cigány meséinek magyar fordítása. A korszerű, vagyis magnetofonos gyűjtések egyike volt már Erdész Sándor Ámi Lajosnak, a szamosszegi „félcigány” magyar anyanyelvű mesemondó repertoárjának teljes felgyűjtése az 1950-es évek második felében, s hasonlóan korszerű lett az anyag kiadása is (1968). Mai ismereteink szerint Ámi Lajos meseanyaga a legterjedelmesebb. A Debreceni Egyetem Gyermekevelési és Felnőttképzési Kar Irodalom, Kommunikáció és Kulturális Antropológia Tanszékén Bálint Péter vezetésével évek óta a mesekiadványokon túl intenzív mesekutató és meseértelmező munka folyik. Konferenciák, azokat követő kiadványok jelzik a kiterjedt munkát. Itt jelent meg Biczó Gábor példaértékű antropológia könyve is Ámi Lajosról (2014).

A cigány meséről – jóval megelőzve a gyűjtések nyomán felduzzadt meseanyagot – Vekerdi József, korának megkerülhetetlen tudományos tekintélye, a cigány értelmiségiek által is

elfogadott tanítómester elmélkedett (1974). Az ekkortól már kiterjedt – elsősorban oláh cigány közösségekben, Magyarországon és Romániában – gyűjtőmunkát végző Bari Károly alapvetően azt az elméleti alapvetést fogalmazta meg, hogy a cigányok körében gyűjtött folklór alkotások segítségével megkonstruálható a cigányság egykor volt egységes folklór tudása (Szuhay, 1995). A beás közösségek körében az első gyűjtések és publikációk Eperjessy Ernő és Orsós Anna nevéhez fűződnek. Eperjessy utolsó publikációjában Őrtilos beás, horvát és magyar mesemondóinak magyarul mondott anyagát adta közre (2010), míg Orsós Annának gyűjtése során a mesélők beás nyelven mondták el meséiket, s ezt követte a kiadás is, erősítendő az anyanyelvi identitást (1994 és 1998). A teljes cigány meseanyagot és annak gyűjtőit nem sorolhatjuk fel, mindössze egyetlen sorozatra utalunk, az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Ciganisztikai Tanulmányok-éra, mely elsősorban mesegyűjtéseket adott közre 1976 és 1996 között. A cigány mesékről lásd bővebben Benedek Katalin összefoglaló munkáit (2001; 2015).

Az utóbbi évtizedekben a folklorisztikai érdeklődés kiterjedt a cigányok hiedelemvilágának és szokásrendszerük néhány elemének, így a terhességgel és a születéssel, a halállal és a gyászsal kapcsolatos alrendszereinek, valamint az átok és az eskü leírása. Ezen érdeklődés előképének Erdős Kamill kisebb tanulmányait tekinthetjük. A leírás konkrétságát illetően meg kell különböztetnünk egymástól Erdős Kamill (1957), Balázs Gusztáv (1992), Rézműves Melinda (1998) és Kalányosné László Julianna (1997) munkáit, akik konkrét tereptapasztalatokat vonatkoztatnak konkrét közösségekre. Ezzel szemben Rostás-Farkas György, Karsai Ervin és Farkas Pál írásaikban, jobbra saját, oláh cigány körükből származó tapasztalataikat általánosítják a cigányság egészére. Ugyancsak ők azok, akik kisebb nagyobb szintetizálónak szánt műben próbálták megalkotni a cigányság etnográfiaját. Törekvésük tudományos értékét nagyban rontja a hivatkozások hiánya és egy romantikus kép felvázolása. Lásd erről Kovalcsik és Réger (1995), valamint Suhay (1995) tanulmányát. Az átok és eskü témájában megszólaltak antropológusok is (Kovai, 2002; Szalai, 2013).

A temetés (a virrasztás és a gyász) témájában is megragadták a kutatók az etnikus egyediséget (Erdős, 1958; Szapu,

1984; Rézműves 1992; Steward 1994; Kalányosné, 1997). Az egyes lokális cigány csoportok temetése alapvetően inkább az osztálykultúrából, az egykori paraszti –inkább a vallással, mint az etnikai hovatartozással megkülönböztethető– értékrendből vezethető le, mintsem egy nehezen meghatározható etnikus különállásból. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a temetés értelmezése a saját csoporton belül etnicizálódhat, amiben pont az a folyamat érdekes, hogy miként sajátítódnak ki egykorvult, a társadalom nagy részére jellemző kulturális megoldások (lásd Szuhay és Kőszegi, 2001).

A romani kris (a cigány törvény) témája időnként nagyobb érdeklődést vált ki a közvéleményben és a tudományosságban is. Két népszerű elgondolás él egymás mellett, miszerint a cigányoknak „ősi soron” volt vajdájuk, és volt saját törvénykezésük. A többség ezt e két „intézményt” előszeretettel vonatkoztatja minden cigány csoportra, s csak a többség kisebbsége köti az oláh cigányokhoz. Először Erdős Kamill foglalkozott a témával (1958), majd évtizedekkel később Loss Sándor indult Erdős Kamill nyomán az intézmény történetének és működésének leírására a dél-békési oláh cigányoknál (Loss és Lőrincz, 2002). Megítélésünk szerint az etnográfiai és antropológiai kutatások még adósok a kérdés pontos megválaszolásával.

Ennek a korszaknak a cigányokról szóló első jelentősebb szintetizáló munkája a Szegő László szerkesztette *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak* című 1983-as kötet volt. Ebben a könyvben különböző megközelítésű szövegek váltják egymást, és egyaránt megtalálhatók a tudományos elemzések és a cigányok felemelkedését, beillesztését szorgalmazó írások. Az utóbbi évtizedekben többen próbálkoztak olyan cigány népismereti könyv megírásával, illetve szöveggyűjtemény összeállításával (például Bódi Zsuzsanna, Tuza Tibor, Várnagy Elemér, Kovalcsik Katalin és Csongor Anna, de bizonyos értelemben ide sorolhatjuk Csemer Géza *Habiszti* (1994) című könyvét is), amely már kevésbé tartja fontosnak a cigány kultúra politikai ügyként való kezelését.

Összegzőként elmondható, hogy az utóbbi évtizedekben az etnográfiai és folklorisztikai kutatások alapvetően a hagyományosnak tekintett oláh cigányok iránt érdeklődtek, és jobbra egy-egy archaikus jelenség leírására szorítkoztak, va-

lamint kevésbé tekintették kiindulási egységnek a közösséget, illetve a csoportot. A jelenkori folyamatok iránti érdeklődés elenyésző volt. Ebből következően aztán az sem véletlen, hogy az egyre szaporodó cigányokról szóló kézikönyvek, oktatási segédletek néprajzi jegyzetei rendre az archaikus, illetve az oláh cigányok kulturális jelenségeit írják le, mint általában vett cigány kultúrát.

A cigány közösségek antropológiai kutatása

A magyarországi cigány csoportok kulturális rendszerének legpontosabb leírását és elemzését talán a társadalomantropológiai szemléletű művekben találjuk. E megközelítésben a kutatók a roma csoportok kultúráját olyan létező kultúraként vizsgálják, amelynek elsődleges funkciója a közösség és az élet megszervezése, a társadalmi csoport életben tartása, a megélhetés biztosítása. Ez a kultúra nem írható le önmagában, hanem csak a többségi társadalomhoz való viszonyában.

Mielőtt azonban ebben elmerülnénk, érdemes egy köztes kategóriát felvennünk, hogy néhány fontos munkáról megemlékezhessünk. Igazságtalanok lennénk, ha nem utalnánk azokra a terepmunkákra, amelyek egy-egy konkrét közösség vagy település leírására tettek kísérletet. A legelső tudósítások még újságírói, szociográfusi munkák voltak, s arra törekedtek, hogy átfogó képet adjanak esettanulmányokon, vagy esetleírásokon keresztül a magyarországi cigány közösségek típusairól, illetve a típusokat megtestesítő egyes emberekről. A jobbára interjúkon alapuló munkák ebből következően differenciáltak voltak, s mindenképpen arra törekedtek, hogy a cigányokról szóló beszédmódot pozitívvá tegyék (Faludi, 1964; Tamás és Révész, 1977; Békési J., 1985; Diósi, 1988). A tudományosság igényét megfogalmazó tanulmányok sorában trendként megfigyelhető, hogy míg kezdetben inkább klasszikus szociológiai művek készültek, melyek legfőképpen a cigányok társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét, a parasztokhoz való viszonyát, társadalmi beilleszkedésüket, a község e törekvésekhez nyújtott segítségét vagy annak megvonását vizsgálták (Lengyel, 1974; Csalog 1984; Babus, Gáti és Mészáros, 1984; Berey, 1991, Pik, 2000),

addig az utóbbi évtizedekben a szociológiai módszereket is alkalmazó, antropológiai érdeklődésű és érzékenyséű kutatások kezdődtek, melyek adott településen belül vizsgálják a romák közötti társadalmi differenciálódást, ennek függvényében a társadalmi érvényesülés stratégiáját, az identitás különféle megnyilvánulásait, a parasztokkal való szimbolikus küzdelmüket.

Az antropológiai módszer egyik lényeges eleme a hosszú ideig tartó terepmunka, a résztvevő megfigyelés, az intenzív megfigyelés: az emberek közötti interakciók, az egyének mindennapi életszervezésének és életvezetésének, a kiscsoportos együttműködéseknek, a különféle nagyobb kollektív eseményeknek, a rendkívüli helyzetekben való viselkedéseknek megfigyelése és lehetőség szerinti rögzítése. A nyelvi megnyilatkozások rögzítése – akár előttünk zajló beszélgetésekről, akár velünk való társalkodásról, beszélgetésről, netán narratív élettörténeti interjúról van szó – elengedhetetlen fontosságú. E beszélgetéseket, ha lehet, hangfelvételen rögzítjük, ha nem, mindenképpen a terepnaplóba írjuk, miként naponta vezetjük megfigyeléseinket is. Gyakran élnek a kutatók a fókuszcsoporthoz tartozó interjú módszerével, mentális térkép készítésével, hogy az egyének és közösségek térhez való kötődését, térhasználatát, netán bizonyos terektől való tiltását leírassák. Mindezekről részletesen a Kovács Éva szerkesztette *Közösségtanulmányok. Módszertani jegyzet* című – ám a jegyzet méreteit jóval meghaladó – kötetből olvashatunk (2007). A korábbi antropológiai írásokról Prónai Csaba adott összefoglalást (1995). Még egy megjegyzést kell tennünk: a *Beszélő* folyóirat éveken keresztül *Roma dosszié* címmel rovatot vezetett. Ebben számtalan antropológus és szociológus kutató kapott megszólalási lehetőséget.

A magyarországi cigány kutatások antropológiai szemléletű kutatói közül legjelentősebb az angol Michael Stewart munkássága. Stewart magyarországi romák körében az 1980-as években végzett antropológiai terepmunkája és ennek publikációi egyértelműen ellentétesek lévén a néprajzi szemléletmóddal, új korszakot és új felismeréseket hoztak a cigányokról szóló ismereteinkbe. Választása tudatosan egy „harangosi” (Gyöngyös) oláh cigány csoportra esett. Stewart abból a feltételezésből indult ki, hogy ez a közösség kulturális rendszerükben jóval több független elemet tartott meg, ha úgy tetszik, jobban tö-

rekedtek a hagyományos értékek és életmód megőrzésére. Az oláh cigányok leírását egyszerre mérte a parasztokhoz és más cigány csoportokhoz. Sikerült rávilágítania arra is, amit a többség közvélekedése előszeretettel egybemosott és értetlenül elítélt. Stewart a cigányokon belüli határvonalat alapvetően ott húzta meg, ahol az oláh cigányok hagyományos, a társadalomtól és annak kodifikált értékrendjétől eltérő életmódot és életfilozófiát élnek és fogalmaznak meg, szemben elsősorban a magyar cigányok a társadalom értékrendjéhez igazodni próbáló életmódjával és életfilozófiájával. Stewart *Daltestvérek* című munkájára talán nincs olyan antropológiai tanulmány, amelyik valamilyen formában ne hivatkozna (1994). Iskolateremtőnek tekinthetjük, miként annak tekinthetjük Prónai Csabát is, aki több nyugat-európai antropológiai munkát jelentetett meg magyarul.

Az antropológiai mintakövetés mellett azért a kvalitatív szociológiai vizsgálati módszer hatása is felismerhető a hazai kutatásokban (hazai alatt értve legalább a kutató vagy a terep feltétele egyikének teljesülését). Ezek egyike Ladányi János Szelényi Ivánnal végzett csenyétei kutatása (2004). Előjáróban még azt érdemes rögzíteni, hogy a kutatók által kiválasztott terek illetve közösségek első tekintetre vagy karakterisztikusan a szegénység kultúrájával jellemezhetőek, vagy jól látható az etnikus kultúra és az etnikus identitás hangsúlyozása (erről a dilemmáról bővebben: Szuhay, 1999). Ezek után ízelítőül, s nem teljes mustraként lássunk néhány példaértékű munkát.

Magyar cigányok között dolgozott „Szalárdon” (Sirok) Molnár Emília, aki a helyi intézmények és kisebbségi önkormányzat viszonyát, a cigányok helyzetét vizsgálta (2002), Durst Judit „Láposra” (Tornanádaska) jár másfél évtizede, mely idő alatt a falu tisztán cigány faluvá lett. Vizsgálatában kitért a gyermekvállalási szokásokra, a rokonsági rendszerekre, a megélhetési technikákra (2004). Összehasonlította Lápost a közeli „Bordóval” (Hídvégardó), ahol úgymond „paraszt cigányok” élnek, egészen más törekvésekkel és stratégiával (2001). A közeli Szendrőládon ezzel egy időben a cigányok és magyarok együttéléséről készült hosszabb video-dokumentáció a Fórum Film Alapítvány műhelyében, Kőszegi Edit vezetésével (a kutatás eredményeinek írásos összefoglalóját lásd: Szuhay, 2012).

Az utóbbi két kutatással párhuzamosan, de azoktól függetlenül, szintén magyar cigány közösségben, „Gömbalján” (Szomolya) dolgozik Horváth Kata és Kovai Cecília. A cigányok az egykoron elhagyott barlanglakásokat foglalták el, s laktak ott addig, amíg a telepfelszámolási program keretén belül többséget nem telepítették be a faluba. A jobbára egyénileg jegyzett tanulmányok már-már azzal az attitűddel írják le a magyar cigányokat, mint akiknek évilágát csak hosszadalmas együttélés-sel lehet megfejteni. Mindazonáltal olyan izgalmas kérdéseket vizsgáltak, mint a tisztasági szokásokat „retkesek” és „kényesek” között (Horváth és Prónai, 2000), a „cigány” mint a különbség diszkurzív konstrukcióját (Horváth 2007), az „átok” közösségen belüli funkcióját (Kovai, 2002). Kovai a Beszélőben később *Hét év* címmel négy részes cikksorozatban, négy lánytestvér sorsának alakulásán keresztül mutatja be cigányság mozgástereinek és identifikációs lehetőségeinek változásait (2015).

Beás cigányok között, előbb Gilvánfán végzett hosszú terepmunkát Virág Tünde és Fleck Gábor (Fleck és Virág, 1998, 1999), majd Orsós Jánossal „Partoson” (Hidas) folytatták a terepmunkát, s hasonló eredményre jutottak, mint a magyar cigányok közt dolgozó kortársaik (1998, 2000). Pálos Dóra Zalában ugyancsak beások körében dolgozik, identitásról, önsztereotipizációról ír részben narratív interjúk alapján (Pálos 2006, 2010, 2013).

Budapesten keresztül Kaposvárra, majd Dombóvárra került abroszkereskedő colári cigányok munkáját és foglalkozásváltását dolgozta fel Máté Mihály, akit halála megakadályozott doktori dolgozatának megvédésében és monográfiája kiadásában (Máté 2009, 2013). A szinto cigányokról viszonylag kevés leírással rendelkezünk, de a mutatóványosság közelmúltbeli rendszere így is megragadható az ozorai és tamási „üzletes” szintók példáján keresztül (Szuhay 2003, Lator 2013).

Budapesti oláh cigány kereskedőkről egyszerre rendelkezünk egy kettős, egymáshoz közelítő képpel. Lakatos Elza, a Roma Sajtóközpont munkatársa „belülről” volt képes vizsgálni a régiségkereskedőket, míg az antropológus Hajnal László Endre több mint fél évtizedig élt együtt egy vidékről a fővárosba került családdal, akik körében fotódokumentációt is végzett (Lakatos 2000a, 2000b, Hajnal 1998, 1999, 2000).

Bakó Boglárka elsősorban az erdélyi, vegyes lakosságú településeken töltött hosszú idő alatt az ott élők etnikai identitását és „együttélését” (2002, 2006), egy pünkösdista cigány közösség identitását (2004, 2007), egy élettörténeten keresztül pedig egy közösség női normáit (2008) vizsgálta. Évek óta szervezi és vezeti Csobánkán, az egykori szegkovácsok falujában a cigány gyermekek tanodáját. Tevékenységét bátran tekinthetjük az akció-antropológia követendő példájának. Egyik tanulmányában be is számol a csobánkai gyerekek iskolai kudarcának okairól (2009).

A szociográfia és a dokumentumfilmzés talán hamarabb találta fel a neo-protestáns kisegyházakhoz nagy számban csatlakozó cigány közösségeket, mint az etnográfia vagy az antropológia. Az ezekhez az egyházakhoz igyekvő, döntően a felnőttkori, merítkezéssel keresztelést tartó gyülekezeti tagok magukat egységesen hívőknek tekintik, függetlenül attól, hogy a heted-napi adventi, a szabadkeresztény, a baptista vagy éppen a hitgyülekezetének kötelékében hirdetik az urat. Az istentiszteletek legfontosabb mozzanatai: a hívek megtérés történetének elbeszélése, vagyis a tanúságtétel, a közös imádkozás, a lelkesítő funkció és szerep időnkénti átszarmaztatása bármelyik hívőre, vagyis a mindenki számára lehetséges prédikálás, a hangszerek kísérete emberközeli énekek harsogása, egymás lábának megmosása. És az összetartó erő: a hívek emberszámba vétele, a Krisztusban megélt közös szegénység, a szegényes, de mégiscsak krisztusi lakomák élménye, az élet megváltoztathatóságának hite. Az antropológiai érdeklődés amilyen későn született meg, olyan gyorsan is teljesedett ki. Az alapkérdés leginkább úgy fogalmazható meg, hogy miként írható le az új cigány/roma identitás, hogyan változtatja meg a vallási közösséghez tartozók életét, milyen szerepet tölt be a cigányok és nem cigányok kapcsolatrendszerében. Kezdetben voltak erdélyi antropológiai kutatások, így Fosztó László írt a pünkösdiekre érvényesen a megtérés kommunikációjáról (2007), Tesfay Sába adventista gáborokról (2006), Lőrinci Tünde egy cigány házaspár integrációs kísérletét elemezte (2007) és írt az etédi adventista gáborokról (2010), Bakó Boglárka vizsgálataira pedig már utaltunk. Lőrinci Tünde az utóbbi években egy „alulról építkező” budapesti gyülekezetben kezdett dolgozni (2014).

És ezzel el is érkeztünk az erdélyi gábor cigányokhoz. A gábor cigányokban lelték meg az antropológusok a romani nyelven beszélő, független, büszke és öntudatos, az etnikus kultúrát intenzíven megélő, az új vallási mozgalmakhoz csatlakozó, szorgalmas és sikeres, akár környezetük életszínvonalát is meghaladó, a környező (többségi) társadalommal kiegyensúlyozott viszonyt fenntartó cigány közösségek típusát. Egy-egy közösségben akár éveken keresztül is egymással párhuzamosan többen is dolgoztak. Berta Péter 2000-ben kezdte intenzív terepmunkáját. Kezdetben Maros megyében, majd a 14 ezerre becsült gábor cigányok több közösségében is megfordult, s kutatásait több publikáció után monográfiában összegezte (2014). Monográfiája „elsősorban azt vizsgálja, milyen szerepet játszik a különbség politikája, azon belül a presztízs fogyasztás a gábor romák közötti határok, hierarchiák és identitások kialakításában, megjelenítésében és az azokról zajló egyezkedésekben. Vagyis a társadalmi távolságteremtés és a hierarchiáképzés mintáinak, ideológiáinak és gyakorlatainak bemutatása és értelmezése révén az előbb említett kutatástörténeti aszimmetria ellensúlyozására tesz kísérletet” (2014:19.). (Az aszimmetrián Berta azt érti, hogy az antropológiai és szociológiai kutatások többsége ez idáig homogenizáló és esszencializáló tekintettel fordult a marginális és kiszolgáltatott helyzetű közösségek felé, s úgy ábrázolták ezeket a csoportokat, mintha társadalmi berendezkedésük differenciálatlan, jelen-centrikus és egyenlőségelvű volna.) Szalai Andrea a nyelvi ideológiák és a társadalmi határok kijelölését vizsgálta (2010), Tesfay Sába pedig más témák mellett a marosvásárhelyi gáborok viseletének identitáskonstrukciójáról írt (2005), és vizsgálta a közösség belső és külső kapcsolatait szabályozó kognitív sémákat (2006).

A kutatói szerepvállalás szép példája Feischmidt Margit és Szombati Kristóf gyöngyöspatai terepmunkája és publikációi. Miután 2011. március elsején megjelentek a faluban a Szebb Jövőért Polgárőr Egyesület járőrei, majd néhány nap múlva a Jobbik tartott az itt élő húsz százléknyi cigány ember számára félelemkeltő nagygyűlést (a teljes népesség 2800 lakos), a kutatók hosszú időt töltöttek a „terepen”. „A lokalitás szintjén, saját terepmunkánkra (interjúinkra és megfigyeléseinkre) támaszkodva azt vizsgáljuk: mi kell ahhoz, hogy egy magyar

faluk lakóinak többsége a szélsőjobb oldali erők mögé álljon. A Gyöngyöspatán, illetve Gyöngyöspata kapcsán érzékelt folyamatokat és viszonyokat ugyanakkor a lokalitáson túlmutató összefüggésrendszerben szeretnénk láttatni. Ezt egyfelől az eset előzményeként értelmezhető magyarországi és más kelet-európai etnikai konfliktusokkal való összehasonlítás révén próbáljuk elérni.” (Feischmidt és Szombati, 2013:74-75.) Ennek előzményének tekinthetjük az 1992-es, „etnikai háborúként” elhíresült kétegyházi konfliktus leírását és elemzését, melyben kiderül, hogy az etnikus színezetet megjelenítő kulturális különbségek megélése hogyan hatott az eseményekre (Szuhay 1993), illetve rokonítható egy „csiscskatartó” per – melyben ároktői romák miskolci hajléktalanok sérelmére követtek el „bűncselekményt” – elemzése (Szuhay 1997); valamint egy gyilkosság is alkalmat teremthet egy finom elemzésre, mint tette ezt Bakó Boglárka „egy bardócszéki romungro közösség identitása egy gyilkosság tükrében” tanulmányában (Bakó, 2011). Kemény társadalmi problémával foglalkozik az is, aki a terepmunka során konkrét közösségben vizsgálja és tárja fel a kamatos pénz, a kamatozás intézményét, amit a köznyelv a sajtó nyomán szeret egyszerűen csak uzsorázásnak nevezni. Így tett Durst Judit, aki Láposon vizsgálta ezt az általánosnak gondolt jelenséget (2011). Példaértékű az a tanulmánya is, amelyben saját kutató pozíciójával néz szembe (2011).

Ezen antropológiai kutatások többségében megfigyelhető, hogy már nem csak arról van szó, hogy a különböző cigány etnikai csoportok különböző törekvéseket fogalmaznak meg, s azonos etnikai és lokális csoporton belül is erős társadalmi differenciálódás alakult ki, hanem arról is, hogy e társadalmi csoportok eltérő világmagyarázatot fogalmaznak meg, eltérő cigány kultúra értelmezéseket adnak.

A cigány kultúra taníthatósága

Mint már említettük a magyarországi cigányságról nem beszélhetünk úgy, mint egységes etnikai alakzatról. Az egységes képzelet inkább a politikai és közigazgatási irodalomban, illetve a tömegkommunikáció által megfogalmazott képen,

valamint a többség közvéleményében él. Maguk – azok az emberek, akik magukat cigánynak nevezik –, tehát a cigányok, legalább három etnikai csoportra osztják magukat. A cigányság etnográfiai leírását tehát alapvetően ez a tény határozza meg. Ezt az alaphelyzetet bonyolítják a cigányságon belüli foglalkozási és megélhetési különbségek, és ezekből következően az egyes cigány csoportok vagyoni és társadalmi helyzete. Vagyis egy etnográfiai összegzésnél nagyon nehéz azt mondani, hogy ilyen vagy olyan a cigányok táplálkozása vagy öltözködése, hanem azt lehet mondani, hogy egyes sikeres oláh cigány csoportok öltözködése vagy táplálkozása ilyen, a munkanélküli, szegény helyzetben élő telepi romungró cigányok öltözködése vagy táplálkozása olyan. És ekkor már a jelzett módon csoportokat generáltunk, ahol az azonosság vagy hasonlóság alapján egymás mellé rendeltünk különböző lokális cigány közösségeket. Első lépésben adott közösségeken belül próbáljuk meghatározni a közösség egészére jellemző kulturális normákat és szabályokat, s adott jelenség a csoport ideális, mindenki által vallott és gyakorolt formáit írjuk le. Ekkor már az átlagtól eltérő jelenségeket is a középhez igazítottuk. A különböző, hasonló helyzetű csoportok kulturális normáit közelítjük egymáshoz a második lépésben, így jön létre az öltözködés vagy a táplálkozás rendszerének több csoport-változata, s legfőleg a különböző csoportváltozatok egymásmellettsége adja a cigányok öltözködésének vagy táplálkozásának jellemzőit.

Rendkívül fontos azt is látnunk, hogy ezeknek a jelenségeknek valójában kétféle rendszere létezik. Egyrészt a különböző tudományok, így az etnográfia és az antropológia is létrehozza, megkonstruálja a cigányok megfigyeléséből származó maga rendszereit, másrészt azonban maguk a cigány közösségek is megfogalmazzák társadalmuk működése során ezeket a szabályrendszereket. Az pedig egy következő kérdés, hogy ezek a kulturális intézmények – az említett öltözködés vagy táplálkozás, de a sort lehet folytatni a lakodalommal, a temetéssel, de általában a közösség egyes embereihez vagy a közösség egészéhez kapcsolódó szokásrendszerrel – az ideológia szintjén mennyire kapnak etnikus magyarázatot, és milyen mértékben maradnak meg a közösségre jellemzőnek gondolt keretek között. Vagyis az a kérdés, hogy mi tyukodiak csinálnak

valamit így vagy úgy, vagy mi tyukodi cigányok megkülönböztetve magunkat a tyukodi parasztoktól tesszük ezt vagy azt, vagy általában, mint cigányok cselekszünk ekként vagy akként, megkülönböztetve magukat általában a gázdától.

Ha az iskola az egy-egy közösségre érvényes lokális vagy törzsi elemeket általános érvényűnek tekinti a népismereti oktatásban, és minden cigányra érvényesnek gondolja, akkor kisebb konfliktusokkal kell szembenézni. Az egyes cigány csoportok nem ismernek önmagukra a kiemelt és általánosító művek tanításakor, sőt nem ritka, hogy a magyar cigányok közössége egyenesen elhatárolódik az oláh cigány alkotásoktól. Szintén problematikus valamelyik cigány közösség szokásrendszerét úgy tételezni, mintha egykoron e rendszer minden cigány csoportra jellemző lett volna. Óriási tehát a felelősségünk, hogy amit cigány kultúraként tanítunk, azt milyen mértékben általánosítjuk. Cigány „népi kultúraként” jellemezzük, vagy képesek vagyunk-e megmaradni a szerényebb, mértéktartóbb, ám a gyermekek által felfoghatóbb esettanulmányi szinten? Ez azt jelenti, hogy talán egyszerűbb azt mondanunk, hogy „A” falu közösségében ekkor és ekkor így volt, míg „B” falu közösségében akként volt, mint az egyediből és konkrétból általánosot varázsolunk.

Hogy általánosnak tűnő bölcsességünket konkrétta és kezelhetővé tegyük, az egyszerűség kedvéért képzeljünk el és állítsunk össze egy tanmenetet – jobbára középiskolások számára -, Bódi Zsuzsanna bibliográfiai rendszerét követve, annak néhány pontját kiemelve, s ahhoz olvasmányokat rendelve:

2. TELEPÜLÉS

Meséljük el Matolay Magdolna könyve alapján a dél-dunántúli beások „hagyományos” építkezését és lakáskultúráját az 1970-es évek első felére vonatkozóan.

5. NÉPMŰVÉSZET, GAZDÁLKODÁS, MESTERSÉGEK

5.2.2. Famegmunkálás: mutassuk be a teknővájó cigányok munkaszervezetét, munkájuk menetét, mesterségait jobbára a 19. század végétől az 1960-as évek elejéig érvényesen Békefi Margit könyve alapján.

5.2.3. Fémművesség: mutassuk be a szegkovácsok társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyét a 19. szá-

zad közepétől az 1970-es évekig a győri iszkapások példája alapján Perger Gyula tanulmányának segítségével.

7. TÁPLÁLKOZÁS

A Roma kultúra virtuális háza dvd-romon nézzük meg Rékai Miklós előadását a cigányok táplálkozásáról, és a hozzá kapcsolódó hat filmet egy-egy étel elkészítéséről. Meséljük el ez alapján, mit tudunk és mit nem tudunk a cigányok táplálkozási kultúrájáról!

8. SZOKÁSOK, MINDENNAPI ÉLET

8.1.3. Halál, temetés: a kétegyházi Faragó Zsigmond temetésének egyediségéről írt tanulmány, valamint a dvd-romon tanulmányozható különböző temetések kisfilmjei alapján mutassuk be az elmúlt évtizedek temetéseinek sokféleségét.

9. TÁRSADALOMNÉPRAJZ

9.1. Társadalom: Írjuk le a Borsod megyei „gömbaljai” vagy „láposi” magyar cigányok társadalmi életét, a parasztokkal szemben megfogalmazott etnikus különállásukat, tegyük ugyanezt az erdélyi gábor cigányok közösségével, s hasonlítsuk össze a két eltérő cigány közösséget.

10. NÉPHIT, VALLÁSI NÉPRAJZ

10.2. Népi vallásosság: Írjuk le néhány, a neo-protestáns egyházhoz tartozó közösség vallási gyakorlatát a tanúságtételtől az alámerítkezésig, s mutassuk meg az egyének életében érzékelhető változásokat.

12. NÉPKÖLTÉSZET

12.4. Népmese: Olvassunk Ámi Lajos meséi közül, s Biczó Gábor könyvének segítségével mutassuk be a mesét éltető egyén és közösség szociokulturális hátterét.

13. NÉPZENE ÉS NÉPTÁNC

13.1. Népzene: Kovalcsik Katalin gyűjtései és tanulmányai segítségével világítsuk meg a beás, a magyar cigány és az oláh cigány népzenei hagyományok eltérő és közös vonásait.

13.2. Néptánc: Balázs Gusztáv tanulmánya segítségével mutassuk be egy konkrét település, Nagyecsed tánchagyományát.

Jegyzetek

- 1 Felvi.hu Bölcsészettudomány/néprajz szak (http://www.felvi.hu/felveteli/szakok_kepzesek/szakleirasok/Szakleirasok/index.php/szakleirasok/szakleiras_konkret?szak_id=75&kpzt=2&kepzes=A&sz=szakleir) (letöltés 2015. július 30.)
- 2 Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Néprajz Tanszék (<http://neprajz.unideb.hu/felvetelizoknek/>) (letöltés 2015. július 30.)

Hivatkozott és ajánlott irodalom

(kiemelve a különösen ajánlott irodalom)

Babus Endre, Gáti Zoltán és Mészáros Ágnes (1984): A cigányság helyzete egy magyar faluban. Szociálpolitikai értesítő, 2. sz. 80-126.

Bakó Boglárka (2002): Együttélési viszonyok és az etnikus identitás. In: Kovács Nóra és Szarka László (szerk.): *Tér és telep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. I.*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 87-111.

Bakó Boglárka (2006): Cigánymódra – magyarmódra. Együttélési viszonyok egy mikroközösség sztereotípiá történetén át. In: Bakó Boglárka, Papp Richárd és Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Balassi Kiadó, Budapest. 36-65.

Bakó Boglárka (2006): Romlott nők és tiszta lányok. Egy dél-erdélyi cigány közösség női normái. In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigány világok Európában.* Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest. 185-196.

Bakó Boglárka (2007): „...megbántam és az Úristen azt tudja, és megbocsátja nekem” -S. története egy dél-erdélyi falu új vallási mozgalmáról. Aetas, 89-105.

Bakó Boglárka (2008): *Zsuzska a rossz – egy kis közösség cigány női normái egy cigányasszony történetén keresztül.* In: Bakó Boglárka és Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban.* Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest. 129-151.

Bakó Boglárka (2009): Mentális határok: a csobánkai romungro gyerekek iskolai kudarcai. Beszélő, 11-12. sz. 14-25.

- Bakó Boglárka (2011): „Mi házi magyarok vagyunk...”: egy bardócszéki romungro közösség identitása egy gyilkosság tükrében. *Beszélő*, 4. sz. 22-33.**
- Bakó Boglárka (2013): A „jó” cigányok és a „rendes” magyarok: etnikai hierarchiát fenntartó befogadó közösség társadalmi rendje. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Változó nemzeti diskurzusok*.
- Bakó Boglárka (2013): „Hogyha egyszer pénzed van, van min-dened, ha nincs pénzed, semmi sincs.” Segélyosztály egy kelderás közösségben. In: Szuhay Péter (szerk.): *Tá-volodó világaink. A cigány-magyar együttélés változa-tai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 16.) 81-100.**
- Bakó Ferenc (1954): A tiszigari cigányok fémművészete. *Néprajzi Értesítő*, 239-256.
- Bakó Ferenc (1992): *Kézművészet egy alföldi faluban. Tisza-igar 1949-1950*. Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Eger. Tiszai Téka 3.**
- Balázs Gusztáv (1992): Átok, eskü, cigány törvényszék a nagyecsed-i oláh cigányoknál. In: Viga Gyula (szerk.): *Kultúra és tradíció* 2. Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 629-639.
- Balázs Gusztáv (1995): *A nagyecsed-i oláh cigányok tánchagyományja*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 3.)**
- Bari Károly (gyűjt., vál., ford., bev. és jegyz.) (1985): *Tűzpiros kígyócska. Cigány népköltészet*. Gondolat Kiadó, Budapest.**
- Bari Károly (gyűjt., ford., bev.) (1990): *Az erdő anyja. Cigány népmesék és néphagyományok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bari Károly (gyűjt., bev.) (1990): *Le vešeski dej. Az erdő anyja c. kötet eredeti cigány nyelvű szövegei*. Országos Közművelődési Központ, Budapest.
- Bari Károly (gyűjt., szerk.) (1990): *Cigány folklór I – X.*, CD kollekción. Magánkiadás.
- Bari Károly (szerk., bev., jegyzeteket írta) (2013): *Régi cigány szótárak és folklór szövegek I-III*. Hagyományok Háza, Budapest.
- Benedek Katalin (összeáll.) (2001): *Cigány mesemondók repertoárjának bibliográfiája*. (Magyar Népmese katalógus 10/I.) MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.**

- Benedek Katalin (2014): A cigány mesegyűjtés és mesekutatás eredményei. *Romológia*, ősz-tél. 79-95.
- Bencsik János (1984): *A teknővájó cigányok. (Egy etnikai csoport ismeretéhez.)* Gyulai Erkel Ferenc Múzeum: Gyula, (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 76.)
- Berta Péter (2014): *Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.**
- Berey Katalin (1991): A cigánytelepek felszámolása és újratermelődése. In: Utasi Ágnes és Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest. 106-145.
- Békefi Margit (2001) [1963]: *A magyarországi teknővájó cigányok.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd.**
- Békési Ágnes (2003): *Muzikusok.* Pont Kiadó, Budapest.**
- Békési József (1985): *Cigányok a Körösök mentén.* Békés megyei Tanács VB. Tudományos Koordinációs Szakbizottsága, Békéscsaba.
- Biczó Gábor (2014): *Mese és társadalom: Ámi Lajos, egy cigány mesemondó élete és műve.* Didakt Kft., Debrecen, Debreceni Egyetem, GYFK, Alkalmazott Narratológiai Műhely, Hajdúböszörmény.**
- Bódi Zsuzsanna (1995): *Gyermekelet – táplálkozás cigány közösségekben. Gyűjtési útmutatók.* Magyar Művelődési Intézet, Budapest. (Roma módszertani kiadványok, 2.)
- Bódi Zsuzsanna (szerk.) (1999): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8.)
- Bódi Zsuzsanna (2001): Válogatás a cigányságról szóló magyar nyelvű néprajzi irodalomból.** In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi kutatások Közép-és Kelet-Európában.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 10.) 161-241.
- Burka Viktória, Vida Judit és Wizner Balázs (2005): Szalakóta – a roma érdekképviselő sorsa egy északkelet-magyarországi faluban. In: Neményi Mária és Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai.* Új Mandátum Kiadó, Budapest. 490–510.

- Csalog Zsolt (1984): Jegyzetek a cigányság támogatásának kérdéseiről. *Szociálpolitikai Értesítő*. 2. sz. 36-79.
- Csemer Géza (1994): *Habiszti. Cigányok élete – étele*. A szerző saját kiadása.
- Csenki Imre és Csenki Sándor (1943): Népdalgyűjtés a magyarországi cigányok között. In: Gunda Béla (szerk.): *Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. születésnapjára*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. 342-362.
- Csenki Imre és Csenki Sándor (1955): *Bazsarózsa. 99 cigány népdal*. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest.
- Csenki Sándor (1974): *A cigány meg a sárkány*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Csenki Imre, Víg Rudolf és Sztanó Pál (gyűjt.) (1993): *Püspökkladányi cigány népdalok*. (szerk.: Kovalcsik Katalin és Sztanó Pál) Hungaroton Classic – Romano Kher/Cigány Ház, MK 18172 (Hangkazetta kísérfüzettel.)
- Dankó Imre (1956): A türkevei tippanmeszelő. *Néprajzi Közlemények*, 1-4. sz. 222-235.
- Csongor Anna és Szuhay Péter (1992): *Cigány kultúra, cigánykutatások*. BUKSZ, 2. sz. 235-245.
- Diósi Ágnes (1988): *Cigányút*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.**
- Diósi Ágnes (1990): *Szűz Mária zsebkendője*. Kozmosz könyvek, Budapest.
- Durst Judit (2001): A bordói „nem igazi cigányok” Esettanulmány a parasztcigány identitásról. *Beszélő*, 7-8. sz. 95-102.**
- Durst Judit (2001): „Nekem ez az élet, a gyerekek”. Gyermekvállalási szokások változása egy kistalusi cigány közösségben. *Századvég, Ősz*. 71-93.
- Durst Judit (2002): „Innen az embernek jobb, hogyha meg is szabadul”. Megélhetési stratégiák egy kistalusi cigány közösségben. *Esély*, 4.sz. 99-121.
- Durst Judit (2004): „Az biztos, hogy ebben a faluban senki nem lesz hajléktalan”. A lakáshelyzet változása a láposi cigányoknál (1850-2004). *Beszélő*, 9. 11.
- Durst Judit (2010): „Minden évben máshogy fordul a világ”. A telepfejszámlástól a szegregált cigány faluig. *anBlok*k, 4. sz. 34-38.
- Durst Judit (2011): A Látogató. *Beszélő*, 3. sz.

Durst Judit (2011): „Ha nincs pénz, úgyis belemegy az ember valamibe”: A „korrekt” meg a „dögös” kamatos pénz intézménye Borsodban. *Beszélő*, 4. sz. 43-63.

Ecsedi István (1931): Csengőöntés ősi módon Hajdúböszörményben. In: *Jelentés Debrecen sz.k. város Déri Múzeumának 1930. évi működéséről és állapotáról*. Déri Múzeum, Debrecen. 86-96.

Eperjessy Ernő (1993): Moirák – Párkák – Uringyék. A mitikus sorsasszonyok szerepe a beás cigány néphitben, és interetnikus vonatkozásai. In: Barna Gábor és Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18-19. században*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 1.) 81 -90.

Eperjessy Ernő (1994): A magyarországi cigány néprajzi kutatások időszerű feladatai. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Az I. Nemzetközi Cigány Néprajzi-, Történeti-, Nyelvészeti és Kulturális Konferencia előadásai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 2.) 17-31.

Eperjessy Ernő (2010): *A égig érő almafa. Őrtilosi népmesék*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

Erdész Sándor (gyűjt., bev., jegyz.) (1968): *Ámi Lajos meséi. I—III. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, XIII-XV.)*

Erdős Kamill (1957): Terhesség, szülés, gyermekágy, szoptatás a magyarországi cigányoknál. *Néprajzi Közlemények*, 3-4. sz. 258-263.

Erdős Kamill (1958): A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetségek. *Néprajzi Közlemények*, 3. sz. 152-173.

Erdős Kamill (1958): Cigány temetés. *Néprajzi Közlemények*, 1-2. sz. 107-127.

Erdős Kamill (1959): *A Békés megyei cigányok. Cigánydialektusok Magyarországon*. Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, Gyula.

Erdős Kamill (1959): Cigány törvénytörés. *Néprajzi Közlemények*, 1-2. sz. 203-215.

Erdős Kamill (1962): Fémműves cigányok. *Néprajzi Értesítő*, 289-306.

Erdős Kamill (gyűjt.), Bedé Anna (közrem.) (1993): *Ne félj sógor... Cigányballadák és dalok*. Tevan Kiadó, Budapest.

Faludi András (1964): *Cigányok*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Fátyol Tivadar, Fleck Gábor, Kőszegi Edit és Szuhay Péter (szerk.) (2006): *A roma kultúra virtuális háza. Multi-mediális DVD-ROM*. Program az Összetartó Társadalom megteremtéséért, EU-ICSSZEM.

Feischmidt Margit és Szombati Kristóf (2013): Cigányellenesség és szélsőjobbboldali politika a magyar társadalomban. Gyöngyöspata – és a hozzá vezető út. *Esély*, 1. sz. 74-100.

Feischmidt Margit (2008): A boldogulók identitásküzdelmek – Sikeres cigányszármazásúak két aprófaluból. *Beszélő*, 11. sz. 96-114.

Feischmidt Margit (2008): Menedék és depó – szociográfiai esszé egy baranyai aprófaluról. In: Váradi Mónika (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest. 102–132.

Felföldi László (1988): *A magyarországi cigányság tánc kultúrájának kutatásáról*. Műhelymunkák a nyelvészet és társ tudományai köréből, IV. 71-79.

Fleck Gábor és Virág Tünde (1998): Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 67-93.

Fleck Gábor és Virág Tünde (1999): *Egy beás közösség múltja és jelene*. MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont. Budapest.

Fleck Gábor, Orsós János és Virág Tünde (1998): Megélhetési stratégiák a partosi beás közösségben. *Regio*, 1. 64-83.

Fleck Gábor, Orsós János és Virág Tünde (2000): Élet a Boda utcában. Partos beás közössége. In: Kemény István (szerk.): *Romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest. 80–138.

Fleck Gábor és Virág Tünde (2002): „A szegénységről sokat tudnék mesélni.”. *Beszélő*, 5. sz. 52-56.

Fleck Gábor és Szuhay Péter (2013): *Kérdések és válaszok a cigányságról*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Fosztó László (2007): A megtérés kommunikációja; gondolatok a vallási változásról pünkösdzizmusra tért romák kapcsán. *Erdélyi Társadalom*, 1. 23-49.

- Görög Veronika (1994): A cigány folklór. Eredete, hitelessége és jellemzői. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Az I. Nemzetközi Cigány Néprajzi-, Történeti-, Nyelvészeti és Kulturális Konferencia előadásai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 2.) 122-147.
- Görög-Karády Veronika (2009): *Erdős Lajos mesei világa és mesei. Népmesék Tyukodról*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.**
- Gunda Béla (1934): Teknővájó cigány és munkája. *Néprajzi Értesítő*, 1-2. 57-60.
- Hajnal László Endre (1999): Nagyvárosi cigányok az új gazdasági környezetben. *Regio*, 1. sz. 84-102.
- Hajnal László Endre (2000): Nagyvárosi cigányok. In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- Havas Gábor (1982): A Baranya megyei teknővájó cigányok. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok. Művelődéskutató Intézet, Budapest. (Műhelysorozat, 3.) 61-140.***
- Heiczinger János (1939): *Adatok a falu cigánykérdéséhez*. Népegészségügy.
- Herrmann Antal (1895): A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények (Új folyam) IX. k. Országos Magyar kir. Statisztikai Hivatal, Budapest.**
- Horváth Kata, Prónai Csaba (2000): „Retkesek” és „kényesek” között. Egy magyar cigány közösség tisztasági szokásai. *Café Babel* 4. sz. 33-41.
- Horváth Kata (2002): Savanyú mondja. A gömbaljai cigány nők életéről és gyereknevelési szokásairól. *Beszélő*, 6. sz. 70-82.
- Horváth Kata (2002): „Gyertek ki nálunk, hogy jobban megismerjük egymást!” Epizódok egy falusi magyar cigány közösség életéből. Antropológiai esettanulmány. In: Kovács Nóra és Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 241-327.
- Horváth Kata (2010): A ki nem mondás rendje. A cigány-magyar különbségtétel működése. *AnBlok*k, 1. sz.
- Horváth Kata és Kovai Cecília (2010): A cigány-magyar különbségtétel alakulása egy észak-magyarországi faluban. AnBlok**k 4. sz.

- Horváth Rudolf (1979) [1911]: *A magyarországi kóbor cigányok eredete, életmódja, szokásai*. Sajtó alá rendezte és a bevezetés írta: Berecz Árpád. Dissertationes Ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae 4., Szeged.
- József főherceg, Herrmann Antal és Wlisloczki Henrik (1893): *A Pallas Nagylexikon IV. kötete „cigány” címszavának Melléklete*. Pallas Kiadó, Budapest.
- Kalányosné László Julianna (1997): A halálhoz kapcsolódó szokások az őcsényi beás cigányoknál. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi beás cigányokról*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 6.) 110-115.
- Kalányosné László Julianna (1997): Adatok az őcsényi cigányság szülés és csecsemőápolás körében kialakult szokásaihoz. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi beás cigányokról*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 6.) 98- 109.
- Kállai Ernő (2000): Roma vállalkozók 1998-ban. In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest. 38–79.
- Kállai Ernő (2002): A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában. In: Kovács Nóra és Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 327-345.
- Kiss Lajos (1928): Cigányfogasok Hódmezővásárhelyen. *Néprajzi Értesítő*, 1. sz. 49.
- Kotics József (2001): Integráció vagy szegregáció? Cigányok a háromszéki Zabolán. In: Kotics József: *Mások tekintetében*. Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék, Miskolc. 73–95.
- Kovai Cecília (2002): Az átokról. „Cigány beszéd” a gömbaljaiak között. *Tabula*, 2. sz. 272– 290.
- Kovai Cecília (2013): Azok a „boldog békeidők”. A „magyar-ság”, mint ideál, „cigányság”, mint analógia. In: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 16.) 41-56.

- Kovai Cecília (2015): Hét év I. rész- A szülők, akik a faluban laknak. *Beszélő-online* <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/het-ev-%E2%80%93-i-resz>
- Kovai Cecília (2015): Hét év II. rész- A házasság útján: Kisjutka, a legidősebb lány. *Beszélő-online* <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/het-ev-%E2%80%93-ii-resz>
- Kovai Cecília (2015): Hét év III.rész-A rokonság útján: Betti, a második lány. *Beszélő-online* <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/het-ev-%E2%80%93-iii-resz>
- Kovai Cecília (2015): Hét év IV.rész- A cigányság útján az intergáció felé: Szintia, a harmadik lány. *Beszélő-online* <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/het-ev-%E2%80%93-iv-resz> (mind a négy rész utolsó letöltése: 2015. július 31.)
- Kovalcsik Katalin (1990-1991): *Karácsonyi köszöntés a beás cigányoknál*. Zenetudományi dolgozatok, 213-240.
- Kovalcsik Katalin (1993): A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna Gábor – Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18-19. században*. Magyar Néprajz Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 1.) 231-244.
- Kovalcsik Katalin és Réger Zita (1995): „A tudomány mint naiv művészet”, *Kritika*, 2. sz. 31–34.**
- Kovalcsik Katalin és Csongor Anna (szerk.) (1998): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. (Tanítók kiskönyvtára, 9.)**
- Kovalcsik Katalin (1999): *Házastársak közötti zenei verseny a kárpátaljai oláh cigányoknál*. Zenetudományi dolgozatok, 87-111.
- Kovalcsik Katalin és Kubínyi Zsuzsa (2000): *A csenyétei daloskert: magyarcigány iskolai énekeskönyv*. Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kollégium, Pécs.
- Kovalcsik Katalin (2004): „Ami a dalban van, az a cigány beszéd.” *Művelődés*, 1. sz. 10-12.
- Ladányi János és Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Ladvenica Ilona, M. (1955): A csobánkai cigányok szegkovácsolása. *Néprajzi Értesítő*, 227-241.

- Ladvenicza Ilona, M. (1967): Adatok a cigány lókupecsek lógyógyító és mesterkedő eljárásai hoz. *Néprajzi Közlemények*, 1-2. 12-19.
- Lange, Barbara Rose (1993): Isteni rend és cigány identitás. A zenei stílus használati módjai egy magyar pünkösdi gyülekezetben. In: Barna Gábor és Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18-19. században*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 1.) 245- 254.
- Lakatos Elza (2000): Akik elmentek az üzletért a világ végére is. In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest. 163–175.
- Lakatos Elza (2000): Lóvé te kerem. Roma régiségkereskedők. *Beszélő*, 5. sz. 106-112.
- Lator Anna (2013): „Akik szívből és rendesen csinálják”. In: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 16.) 179-188.
- Lengyel Gabriella (1974): A letenyei muzsikuscigányok. *Zalai Tükör*, 2. sz. 25-41.
- Lengyel Gabriella (2009): Szilánkos mennyország: Szegénytelepek, cigánytelepek Miskolcon. *Beszélő*, 7-8. sz.
- Loss Sándor és Lőrincz Veronika (2002): „Romani kris a dél-bé-kési oláh-cigányoknál”. *Beszélő*, 9-10. sz. 146-152. o.
- Lőrinczi Tünde (2007): Hitélet és etnicitás. Egy hitközösséghez való tartozás mint integrációs kísérlet egy cigány házaspár életében. In: Ilyés Sándor és Pozsony Ferenc (szerk.): *Lokálisok, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről*. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, Kolozsvár. 173-190.
- Lőrinczi Tünde (2010): Az etédi gáborok. A hitélet és etnicitás összefüggései egy adventista gábor közösség mindennapjaiban. In: Kötél Emőke (szerk.): *Határhelyzetek III.*, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest. 100-122.
- Lőrinczi Tünde (2013): Az adventista hit szerepe a cigány-magyar kapcsolatok alakulására. *Vallástudományi Szemle*, 3. sz. 113 – 127.
- Lőrinczi Tünde (2014): Alulról építkező etnikai mobilizáció**

- egy budapesti roma gyülekezetben.** In: *Ethno-Lore : A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, Budapest. 71-121.
- Martin György (1983): A cigányság tánc kultúrája. In: Szegő László (szerk.): *Cigányok, honnét jöttek, merre tartanak?* Kozmosz Könyvek, Budapest. 220-229.
- Martin György (2002): A botoló tánc zenéje.** MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.
- Máté Mihály (2009): Abroszárusok – A colári cigányokról, Magyarország legkisebb cigány csoportjáról. *Beszélő*, 10. sz. 50-61.
- Máté Mihály (2013): Házalókereskedő cigányok. Colárik a Dél-Dunántúlon.** In: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 16.) 157-178.
- Matolay Mária Magdolna (2001): A délkelet-dunántúli cigányság építkezése és lakáshasználata.** Szekszárd. (Studia Minoritatum, 3.)
- Mészáros György (1980): *A magyarországi szinto cigányok.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Molnár Emília (2002): Atyáskodás és a kiszorítósdi: helyi intézmények, cigányok, kisebbségi önkormányzatok. *Beszélő*, 1. sz. 74-84.
- Murányi Gábor (szerk.) (1986): *„Egyszer karolj át egy fát”. Cigányalmanach.* TIT Országos Központja Cigány Ismeretterjesztő Bizottsága, Budapest.
- Nagy Pál (2013): Cigány-magyar együttélés és az „érpataki modell”. In: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 16.) 389-424.
- Orsós Anna (Kovalcsik Katalinnal) (1994 és 1998): Fátá ku pãru dã ar – Az aranyhajú lány. Beás cigány népmese-gyűjtemény I.-II. kötet.** Gandhi Gimnázium, Pécs.
- Orsós Anna (2012): A beás nyelv megőrzésének lehetőségeiről. Virágmandula .Kft. Kiadó, Pécs. *Metszéspontok*, 2.
- Orsós Jakab (1997): Teknővájók. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi beás cigányokról.* Magyar

- Néprajzi Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 6.) 40-44.
- Pálos Dóra (2004): „Cigányok”, „újmagyarok” vagy „romák”? Kulturális antropológiai esettanulmány. In: A. Gergely András és Papp Richárd (szerk.): *Kisebbség és kultúra*. MTA ENKI/ MTA PTI/ ELTE Kulturális Antropológia Szakcsoport, Budapest. 336-358.
- Pálos Dóra (2006): „Cseperedünk”. Egy beás cigány közösség önsztereotipizálási folyamatairól.** In: Bakó Boglárka, Papp Richárd és Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéleteink. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Balassi Kiadó, Budapest. 91-119.
- Pálos Dóra (2010): „Cigány” identitások nehézségei. Egy önbeszámolókon alapuló vizsgálat tanulságai. *Esély*, 2. sz. 41-63.
- Pálos Dóra (2013): Ráközelítés. Roma etnikai identitás és a stigmával való megküzdés két életút tapasztalatain. keresztül. In: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 16.) 249-264.
- Perger Gyula (1995): Cigánykovácsok Győr megyében. A győri iszkapások. *Arrabona*. 269-319.
- Pesovár Ernő (1986-1987): *A magyarországi cigány tánchagyomány történeti jelentősége*. Tánc tudományi Tanulmányok, 237-257.
- Petercsák Tivadar (1975): *Adatok a teknővájó cigányok munkájához*. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc. 98- 104.
- Pik Katalin (2000): A cigány gyerekek és az óvoda esete”. In: Horváth Ágota, Landau Edit és Szálai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Tanulmányok, dokumentumok. Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 331-364.
- Prónai Csaba (1995): Cigánykutatás és kulturális antropológia.** ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoportja-Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke, Budapest-Kaposvár.

- Prónai Csaba (2008): Kulturális antropológia és cigánykutatás. *Kultúra és Közösség*, 2. sz. 43-48.
- Rézműves Melinda (1992): A magyarországi cigányok szokásai gyász idején. *Phralipe*, 11. sz. 20-25.
- Rézműves Melinda (1998): Az eskü szerepe az oláh-cigány néphagyományban. In: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról*. Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő. 19-30.
- Sáfár Sándor (gyűjt.) és Jékely Zoltán (átdolg.) (1973): *Szögkirály. Cigány népmesék*. Móra Ferenc Kiadó, Budapest.
- Sárosi Bálint (1971): *Cigányzene*. Gondolat Kiadó, Budapest.**
- Stewart, Michael (1987): „„Igaz beszéd” – avagy miért énekelnek az oláh cigányok? *Valóság*, 1. sz. 49-64.
- Stewart, Michael S. (1989): Játék a lovakkal avagy a cigány kereskedők és a szerencse. *Kultúra és közösség*, 4. sz. 21-40.
- Stewart, Michael S. (1994): A magyarországi cigányok halotti szokásai, *Cigányfűró*, 3. sz. 18-23.; 4. sz. 11-15.
- Stewart, Michael S. (1994): *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Max Weber Alapítvány – MTA Szociológiai Intézet, T-Twins Kiadó, Budapest.**
- Szalai Andrea (1997): A „mi” és az „ők” határai, avagy a beások belülről. *Regio*, 1. sz. 104-126.
- Szalai Andrea (2010): Nyelvi ideológiák és a társadalmi határok kijelölése egy erdélyi gábor roma közösségben. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbőségteremtő társadalom*. Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 418–429.
- Szalai Andrea (2013): A kínálás pragmatikája gábor roma közösségekben. In: Benő Attila, Fazakas Emese és Kádár Edit (szerk.): *„...hogyan legyen a víznek lefolyása...” Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadó, Kolozsvár. 439–452.
- Szapu Magda (1981): A kaposszentjakabi oláh cigányok hiedelmvilága. *A Somogyi Múzeumok Közleményei*, 6. 127-138.
- Szapu Magda (1984): *Halotti szokások és hiedelmek a kaposszentjakabi oláh cigányoknál*. Ciganisztikai Tanulmányok, 1. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.

Szegő László (vál., utószó és jegyz.) (1977): *Csikóink kényesek. Magyarországi cigány népköltészet*. Európa Kiadó, Budapest.

Szegő László (szerk.) (1983): *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Kozmosz Könyvek, Budapest.

Szegő László (1983): A hagyományos cigány közösségek belső szerkezete. In: Szegő László (szerk.): *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Kozmosz Könyvek, Budapest. 82-101.

Szuhay Péter és Barati Antónia (szerk.) (1993): „A világ létra, melyen egyik fel, a másik le megy.” Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. (Antropológiai fotóalbum). Néprajzi Múzeum, Budapest.

Szuhay Péter (1993): Ki az ember? Az 1992. évi kétegyházi „etnikai háború”. *Regio*, 4. sz. 31-54.

Szuhay Péter (1995): „Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról”. BUKSZ, 3. sz. 329-341.

Szuhay Péter (1997): Csövesek, csicskák. Az ároktői romák esete a miskolci hajléktalanokkal. *Regio*, 3-4. sz. 110-137.

Szuhay Péter (1999): *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Medicina – Panoráma Kiadó, Budapest.

Szuhay Péter és Kőszegi Edit (2001): Örökös lakás. Az etnikus egyediség és a kétegyházi Faragó Zsigmond temetése. *Ta-bula*, 2. sz. 194-220.

Szuhay Péter és Kőszegi Edit (2002): „Megadjuk a tiszteletet”. A kétegyházi romák etnikus különállásáról egy temetés kapcsán. *Beszélő*, 4. sz. 83–96.

Szuhay Péter (2003): „Ez egy eredeti cigányélet”. Ozorai és tamási szintó cigányok. *Beszélő*, 5. sz. 90-98.

Szuhay Péter (2004): Pászítás, avagy az együttélés. A társadalmi együttműködés megteremtése és optimalizálása cigányok és magyarok között Szendrőládon. *Új Holnap*, Nyár. 157-170.

Szuhay Péter (2012): *Sosemlesz Cigányország. Magyarország felfedezése*. Osiris Kiadó, Budapest.

Tamás Ervin és Révész Tamás (1977): *Búcsú a cigányteleptől*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

- Tesfay Sába (2005): A kalap, az ezüstgombos lájbi és az ezüst zsebóra. A marosvásárhelyi gáborcigány viselet az identitás tükrében. *Világosság*, 7–8. sz. 181–193.
- Tesfay Sába (2006): „Mi vagyunk a kalapos gábor cigányok, akik nem isznak...”: a gáborcigány közösség belső és külső kapcsolatait szabályozó kognitív sémák.** In: Bakó Boglárka, Papp Richárd és Szarka László (szerk.): *Minden nap elöttek: társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Balassi Kiadó, Budapest. 65–90.
- Tesfay Sába (2007): Adventista gáborok. In: A. Gergely András és Papp Richárd (szerk.): *A szakralitás arcai: vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. Nyitott Könyvműhely, Budapest. 404–428.
- Vekerdi József (1974): *A cigány népmese*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vekerdi József (1982): A magyarországi cigánykutatások története.** Debrecen. (Folklor és etnográfia, 7.)
- Vekerdi József (1984): Nemzetiség vagy életforma. A cigányság kategóriájának meghatározásához. *Forrás*, 3. sz. 44–65.
- Vekerdi József (szerk.) (1989): Erdős Kamill cigánytanulmányai.** Békés megyei Tanács VB. CIKOB – Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 78.)
- Víg Rudolf (1974): Cigány népdalok Bartók Béla és Kodály Zoltán gyűjtéséből. In: Vargyas Lajos (szerk.): *Népzene és Zene-történet II*. Musica, Budapest. 149–200.
- Víg Rudolf (1976): *Magyarországi cigány népdalok (I-II.)*; Hungaroton Lemezkiadó, Budapest.
- Víg Rudolf (1984): *Szabolcs-Szatmári cigány népdalok*. Hungaroton Lemezkiadó, Budapest.
- Virág Tünde (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 41–59.
- Virág Tünde (2010): Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén.** Akadémia Kiadó, Budapest.
- Wilhelm Gábor (1993) Kultúra, társadalom, etnicitás az oláh cigányoknál. In: Barna Gábor és Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században*. Magyar Néprajz Társaság, Budapest. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 1.)

BECK ZOLTÁN

A cigány, roma irodalom és képzőművészet alapjai

Bevezetés

A jelölt tematikáról megszólalni a következő feltételekkel lehetséges:

1. nem állítjuk, hogy egy így elgondolt korpusz mozdulatlan, körülhatárolható;
2. úgy tekintünk a használatba vett csoportképző terminusokra (cigány, roma irodalom, ill. cigány, roma képzőművészet), mint lehetséges, jelentésképző mezőre;
3. a terminus etnikus természetére annyiban figyelünk, hogy az lehetőséget kínál a megszólalásra, nem pedig úgy, hogy az korlátozza a megszólalást;
4. a terminusok használatba vételének van történetisége, és ennek a történetiségnek a feltárása lehet leíró természetű.

Ez az egyszerűsítő kategóriásor alighanem alapvetően jelöli ki a következő tanulmány főbb tartalmi egységeit is: külön egységben foglalkozunk az irodalom és a képzőművészet kérdéskörével, amelyben megkíséreljük bemutatni azt, hogy

1. miként alakult a cigány irodalom terminusának használata;
2. az elmúlt időszakokban miként foglalkoztak a cigány, roma irodalom fogalmával, ill. az így megképzett kánonnal;
3. miként alakul a cigány, roma képzőművészet terminusa, és kanonizációs eljárásai;

4. Létezik-e és miként mindennek korszerű, dialógusképes elbeszélhetősége: pontosabban, hozzáférhetővé teszi-e a tárgyalt műalkotásokat.

Az áttekinthetőség és tanulhatóság (hiszen itt alapvetően egyetemi tankönyvi fejezetet feltételezünk) kedvéért elsőként a cigány, roma irodalommal, majd a cigány, roma képzőművészettel foglalkozunk, külön jelölt fejezetegységben. A cigány, roma irodalmat az alapképzésnek megfelelően néhány monográfia tematikus ismertetésére, ill. azok szemléletmódjának bemutatására szűkítjük. Ezért esik csupán utalások szintjén szó kortárs szerzőkről, ezért nincsenek egyes művekhez kötődő interpretációk, és ezért jelzésértékű csupán a kritikai-narratív pozíció. A képzőművészet esetében hasonlóan járunk el: ám ott éppen a tárgyalt teoretikusok szövegei okán a jelenhez jóval közelebb jutunk, és kifejezetten az alapvető elgondolások, illetve az azok között meglévő különbségek leíró ismertetésére törekszem. A magyarázó-értelmező-kiegészítő jegyzeteket azért láttam szükségesnek a szövegbe illeszteni, hogy már az alapképzésben a hallgatók találkozhassanak minimálisan azzal a kritikai pozícióval, amellyel érvényesebb és dialógusképes megközelítési mód termelhető meg.

A cigány, roma irodalomról

A cigány irodalomra nem bizonyos szövegek zárt rendszereként tekintek, hanem olyan rendezőelvként, amely szövegek, szöveghelyek újraértelmezésére ad lehetőséget. Így aztán a cigány irodalom részét képezik a cigány, roma szerzők szövegei is, függetlenül attól, hogy beás, romani, vagy éppen más, pl. magyar nyelven íródtak-e. A cigány irodalom részét képezik a cigány és nem-cigány szerzők szövegei (nyelvtől függetlenül), ha a szöveg a cigány, roma, traveller, etc. lexémát – a cigányság külső vagy belső megnevezései közül bármelyiket – szöveghelyzetbe hozza. A cigány irodalom részét képezik a szépirodalom etnikus természetű reprezentációs-önreprezentációs törekvései, stratégiái: milyennek látják a romákat a nem-romák, s milyennek látják a romák önnönmagukat, mi módon és

miféle sztereotípiák kiépüléseinek színtere lehet az irodalmi szöveg. A cigány irodalom: a cigány népköltészet és a magas irodalom, azok egymáshoz való viszonya, cigány és nem-cigány folklórszövegek, cigány és nem-cigány szerzők szövegeinek komparatív vizsgálata, etc.

Hangsúlyozom azonban: a jelen tanulmány a cigány irodalom szűkített, és kevésbé érvelhető fogalmát veszi használatba – praktikus, és nem elméleti megfontolásból, alkalmazkodva a tanulmánykötet szerkesztői elvárásához, megfogalmazott célrendszeréhez.

Elsőként számolnunk kell azzal, hogy a cigány irodalom (szűkebben: a magyarországi cigány irodalom) maga is jelentős intézmény. A formálódó roma közösség identitásképzésében alapvető jelentőségűnek tűnik. Nem csupán azért, mert a közép-kelet-európai irodalomnak (nemcsak annak, de annak mindenképpen) sajátossága, hogy az irodalmi szöveg az adott közösség (nyelvközösség, rend, nemzet, nemzetiség, társadalmi réteg, párt) megképzője, szándéknyilatkozata, létének igazolása. Hanem azért is, mert a hagyományosan ide értett szerzők – a cigány szerzők első generációja – a magyarországi roma közösség jelentős tekintélyei máig: politikusok, közéleti személyiségek, a média ismert szereplői, nyelvművelők, folklórgyűjtők.

A fentebb leírtaknak és a jelen írás műfaji követelményeinek megfelelően súlyozottan leíró-történeti szemléletet fogok érvényesíteni a következőkben. Áttekintem a cigány irodalom fogalmának történetét az 1800-as évek végétől napjainkig, azt követően Csengey Dénes, Rajko Djuric és Kelemen Zoltán tanulmányaira építve az így értett magyarországi cigány irodalom legjelentősebbnek tűnő szerzőit¹.

A cigány irodalom fogalomhasználata maga kevésbé bizonytalan, mint a fogalom definiálása, mert úgy tűnik, a fogalmat használata hozza létre és legitimálja. Ebben a használatban a fogalom maga intézményesül – használata hagyományozódik, beletagolódik az intézményi struktúrába, miközben maga is kiépíti saját intézményeit. A legitimálódás e folyamatának úgy tűnik azonban, nem hangsúlyos eleme az egyezményes használat tudományos-teoretikus megközelítése, értelmezése.

Fogalmunk legalább három, szigorúan ide kapcsolódó megközelítést igényel – már grammatikájából adódóan. Az egyik egy olyan történeti konstrukció, melyben a nemzet fogalmának kidolgozását és legitimációs procedúráját olvassuk bele a szintagma grammatikai struktúrájának megfeleltethetősége okán egy etnikus szerveződési keretbe. Ezt már csak azért is indokolt megtennünk, mert az etnikus közösségi tudat magában hordja a nemzetté válás potenciális lehetőségét, és a romákra, cigányokra vonatkozóan a nemzeti alakzat mimicry-je mintegy előíró akarattal jelentkezik. Egy többségi-hatalmi gondolkodási struktúrában egy közösség legitimitását a többség határozza meg – melyben saját közösségi alakulatát véli a hierarchia csúcsán levőnek. Ez a modernben való benne állás olyan történelemképet rögzít, mely egy adott közösségen belül egységes és kizárólagos (voltaképpen egynézőpontú), amely az aktuálist – tehát ahonnan visszatekint – véli a legmagasabb fejlettségi foknak. Ehhez képest dolgoz ki egy ide tartó, a jelenkonstrukcióra mutató múltat. Ez az idő-esemény viszony hangsúlyát adja egyfelől, másfelől lineárisrá teszi a történeteket. Az események így szervezett egymás mellé kerülése: a temporális metonímia és a közös cél (a közösség létének igazolása) a kauzalitás kívánalmát, mint úrt kitöltik, és tapinthatóvá, evidenssé tesznek egy töretlenül fejlődő nemzeti történelem-képet – ezt a nemzeti modernizmus konstrukciójának tekinthetjük.

A második a nemzeti/etnikus irodalom, mint tényleges nyelvtani szerkezet szemantikája. A szintagma alárendelő, melyben a meghatározó tag (nemzeti, etnikus, cigány, magyar, roma) jelzői alárendelő szerkezetet jelöl. Ez aztán – már értelmezési stratégiánktól függően vesz fel jelentéseket: akár minőségjelzői, kijelölő jelzős szerkezetben, akár a birtokviszony súlyozásával. Ezek a szintaktikai alakzatok a jelentésképzésben is szerepet játszanak. A kijelölő szerkezet a lezártág felé mozdítja a kéttagú szintagmát, a birtokos jelzős szerkezetekkel pedig számos helyen találkozunk oly módon, hogy az a hierarchikus viszony fenntartását sugallja.

A harmadik egy szinte filológiai természetű történeti leírása a fogalom használatának. Megkeresése azoknak a forrásszövegeknek, melyekben a cigány irodalom szószervezete előfordul, s konstruálni lehetséges hangsúlyos jelentéseket;

legalább két szövegcsoporthoz: egyikben azokkal a szövegekkel, melyek a fogalmat használják/olvassák, említik, másokban azokat, melyeket ez a fogalom ölel körbe. Ez a prekonceptív eljárás azonban kevésbé fedné a valóságot. Ámbár megfelelne annak a nemzeti irodalom-konstrukciónak, mely a modern nemzetet gondolja el az emberi lét legfőbb határánál.

A vázolt három megközelítést nem feladatunk áttekinteni. A jegyzet céljainak megfelelően a fogalomhasználat történetiségéből indulok tovább.

A cigány irodalom fogalomtörténete

A következőkben elsőként megkíséreljük a cigány irodalom terminus történeti alakulását, megjelenését és továbbélését megmutatni. Azzal az elgondolással, hogy változik a hozzárendelt jelentések köre, de ezek szinte reflektálatlanul változnak. Miközben tehát a megnevezés változatlan marad, egymástól eltérő jelöltekre vonatkozik.

A 19. század második felében indult el általában véve a cigányság kutatása.² Innen kezdődik tehát a szövegtermelés: felszaporodnak a primer szövegek a gyűjtéseknek köszönhetően, és megjelenik a cigánysággal való foglalkozás a tudomány horizontján. Része lett a tudományos közbeszédnek – még ha periférikusan is.

1887. március 23-án a Fiumében pihenő József főherceg³ levelében a következőt írja Thewrewk Emil nyelvésznek:

„Csudálom működését, sohasem hittem volna, hogy annyira kiterjedt a cigány irodalom...”⁴

Azt illetően, hogy mire is vonatkozik a fogalom, hogy milyen kritériumok alapján válogatódnak szövegek ebbe a csoportba -, csak következtetni tudunk más forrásokból. Egy ezt megelőző levélben a főherceg olyan olvasmányairól számol be, melyeket a magyar irodalom szövegeinek tekint, s megállapítja:

„...alig van regény, mese, stb., melyekben nem volna szó cigányokról. Főkép Jókai legtöbb munkáiban szerepelnek”⁵.

Nagy valószínűséggel tehát tematikusan szerveződő szövegegyüttesre vonatkozik József főherceg levele. Olyan szövegekre utal *cigány irodalom* fogalmával, amelyek cigányokról szólnak. Tárgyává válnak a szövegnek, tematizálódnak. Ezt azért különösen fontos hangsúlyoznunk, mert a szövegfunkciók tekintetében itt alighanem jóval szűkösebb repertoárra lesz figyelmes a főherceg: számára nagy valószínűséggel azok a szövegek számítanak a *cigány irodalom* szövegeinek, melyeknek a cigány szereplőkről elmondható történetük van. Másutt említést tesz múzeumi anyagokról, melyek között olyan is van, „melyet oskolavégzett cigány írt”⁶

Úgy tűnik – különösen, ha számításba vesszük azt, hogy a főherceg leginkább nyelvészeti kutatásokat végzett, s magát nyelvészként (is) definiálja -, a fogalomhoz, ha nem is domináns módon, de kötődik a nyelv, mint anyanyelv és a szerző etnikus származása. Az *oskolavégzettség* fontossága a tudatos nyelvhasználó – Nagyidai Sztojka Ferenc – iránt megnyilvánuló érdeklődés, a lehetősége annak, hogy egy ilyen szöveg bír valamelyest metanyelvi mozzanatokkal, feltár valamit az anyanyelvi beszélő nyelvhasználatából – az anyanyelvi beszélő és anyanyelve viszonyáról. Az is tanulságos ugyanakkor, hogy mint arra Binder Mátyás tanulmánya hívja fel a figyelmet, a fentebb már említett Ponori Thewrewk Emil 1873-ban *A cigány nemzet első írója* címmel írt cikket ipolyságai Balogh Jancsiról. Azaz a szerző etnikus származása belejátszik a tematikus dominanciájú terminusba – hogy aztán, egy évszázaddal később eluralkodjon fölötte.⁷

Összegezve a levélszövegek tanulságait, azt látjuk, hogy a *cigány irodalom* szintagma első használati értéken olyan szépirodalmi szövegeket jelöl, melyekben szerepelnek cigányok, melyek cigányokról (is) szólnak. Ám ezek között a szövegek között vannak olyanok, melyek ezen túl is bírnak ilyen jellemzőkkel – cigány (esetünkben ezek a romani különböző dialektusai) nyelvvel és szerzővel. Az is nyilvánvaló azonban, hogy a *legmagyarabb Habsburg* a szerzői származást nem tekinti hangsúlyosnak.

Egyszerűen azért nem, mert a magaskultúrának adottan nem lehetett viszonyba kerülnie a cigánysággal – nem etnikai, hanem rendi alapon azonban⁸. A magyar irodalomban a 19. század közepén-végén a paraszt mint tanulatlan, faragatlan figura jelent meg a magasirodalom szövegeiben, amely szövegek életvilága a szűk társadalmi spektrumú befogadói életvilágok szerint alakult. József főherceg mindemellett támogatja leányát dalszövegek írásában, melyeket aztán cigány prímásoknak bocsájt rendelkezésére – megzenésítés céljából. Sőt, a *Borúra derű...* esetében hozzájárul ahhoz, hogy az nyomtatásban megjelenjen úgy, hogy a kottásfüzet borítóját⁹ lánya képe díszítse.

Ezzel együtt nyilvánvalóvá válhat, hogy a főherceg teoretikus szándékú körülhatárolásról nem tesz említést, hiszen irodalmi szövegek iránti érdeklődése a nyelvészeti gyűjtésekre redukálódik:

„...keveset gondoltam vele [a cigány irodalommal], mert csak a nyelvészeti részét vettem igénybe.”¹⁰

A cigány irodalom fogalom-meghatározását ezen túl – tulajdonképpen a fenti forrás kivételével – a szerzői származás dominanciája jellemzi¹¹. A fogalom a cigány írók, költők első modern-kori generációjának jelentkezésével kerül egyidőben használatba (ezt igazolja Csengey 1981-es tanulmányából vett idézet alább). Bari Károly 1970-ben jelentkezik első verseskötetével, Lakatos Menyhért nagyregénye 1975-ben lát napvilágot. Ezek a számunkra kijelölhető kezdőpontjai a fogalom újbóli megjelenésének. Ez a használatba kerülés hozza létre azt a rögzült jelentést, amely a származási kontextusra épít. Időben visszafelé haladva pedig így konstruálja meg azt a cigány, roma irodalmat, amely az orális hagyománytól a ma individuális és nyomtatott művészi teljesítményéig ível.

„A roma irodalomról való ismereteink gyakorlatilag e századtól datálhatók. Egyaránt vonatkozik ez a folklórra és az írásbeliségre, az úgynevezett magas irodalomra, jóllehet egy-egy folklórgyűjtés és publikáció már a 19. század végén napvilágot látott – s feljegyezték egy-egy cigány író, illetve költő kötetét is.”¹²

Láthatóan Szuhay nem teszi fel a kérdést a fogalom használatára vonatkozóan: sem használati körét, sem történetiségét nem tartja lényegesnek. Úgy tűnik, hogy a *cigány, roma irodalom* megnevezés az egyszerűsítésnek köszönheti létét, köznyelvi használata minden átgondoltság nélkül kerül át a szakirodalom fogalomtárába.¹³

Leíró monográfiák

1986-ban, majd két évvel később, 1988-ban jelent meg Csengey Dénes két tanulmánya a cigány irodalomról.¹⁴ Ebben a két szövegben bánik teoretikus meggondoltsággal – és némileg mértéktadóan a cigány irodalom fogalmával. S míg az 1985-ös szöveg megkerüli a cigány irodalom fogalmát (s erre az óvatoskodó alcím is utal), addig a „*Felnőni a talajig*”¹⁵ olyan kérdéseket fogalmaz meg már felütésében, melyekkel aztán maga a tanulmány sem tud mit kezdeni. Ezek a kérdések máig nem íródtak újra – érdektelenné váltak, és tartok tőle, annak, vagy legalábbis kifejezetten parciálisnak tekinti az irodalomtudomány ma is.

*„...csupán az volt a célom, hogy bemutassak egy, a hetvenes években megjelent cigány származású költő-nemzedéket, értelmezzem fellépését és fogadtatását az irodalomban, megtaláljam és megrajzoljam jellegadó vonásait, feltérképezzem ezek mozgásának, változásainak útvonalát az évtized kultúrájának, szellemi életének nem egykönnyen áttekinthető terepén. Még pontosabban: meg akartam tudni, van-e valójában ma cigány költő, cigány irodalom, avagy nincs.”*¹⁶

Az idézett szövegrészben a *csupán* végtére is irodalomelméleti kérdésként az etnikus irodalom teljes ontológiai kérdéshorizontját jelöli, azon túl, hogy minimális elvárásként támasztja magával szemben a cigány szerzői szövegek kontextusának feltárását.

Erre Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténete – a hatástörténetiség hangsúlyozott pozíciójából (és a Csengey-tanulmány után tizenhárom évvel) – sarkos választ ad.¹⁷

Ezek szerint a cigány irodalom társadalmi funkciójú programirodalom, amelynek feladata széles társadalmi problémákra fókuszálni a társadalom figyelmét. Ezt pedig addig aktualizálni, ameddig nem történnek konkrét változások, politikai szándéknyilatkozatok, szerződésmódosítások, törvényjavaslatok, aláírásgyűjtés, polgári engedetlenségi mozgalmak, stb. Azaz a magyar irodalom azon mélyen gyökeredző politikai-közéleti hangoltságát, melyet a 19. század legfontosabb értékei között tart számon az irodalomtörténet.¹⁸

A lehetséges cigány irodalom monográfiái közül tárgyaljuk az Európában (elsősorban német nyelvterületen), ill. a Magyarországon leginkább hozzáférhető és meghatározó szövegeket.

A fogalmat a legutóbb megjelent két monográfia hagyományának megfelelően a cigány szerzők által írt szövegekre szűkítjük/értjük. (vö. Csengey két tanulmánya: 1986/1985 és 1988/1981, ill. Djuric, Rajko, *Die Literatur der Roma und Sinti*, Parabolis, Berlin, 2002 monográfiája) E tanulmányok adják a leíró egység gerincét – még akkor is, ha szemléletmódjukkal nem értek egyet. Továbbá ilyen monografikus igényű, frissebb megjelenésű nagytanulmány Kelemen Zoltán többször hivatkozott munkája is. Itt érdemes megjegyeznünk D. Magyar Imre disszertációját is, valamint az általa egy interjúszövegben elősorolt szerzők szórt szövegegyüttesét is: „De szerencsére már tudnék mondani olyanokat, akik foglalkoztak és foglalkozni szándékoznak a témával, amin most csak az írott szépirodalmat értem. Remélhetőleg hamarosan megjelenik – egy Prónai Csaba szerkesztette sorozat részeként – Beck Zoltán könyve, amely egy PhD-értekezésből nőtt ki. Az értekezés ismeretében szerintem ez elsősorban irodalomelméleti munka, de több íróról tartalmaz figyelemre méltó megállapításokat, ahogy Beck más tanulmányai, írásai is. Blénesi Éva kismonográfiát írt Bari Károlyról, ez a Kalligram kortárs magyar írókat bemutató sorozatában jelenne meg. S épp most nyert el egy NKA-ösztöndíjat Szűcs Teri, akinek már ismerhetjük A felejtés története című könyvét, amely a holokauszt tanúságát vizsgálja magyar írók műveiben. A készülő mű munkacíme: *Fejezetek a magyarországi cigány irodalom történetéből*. Könyve, ahogy írja, <<a cigány identitás reprezentációit hordozó, kimagaslóan értékes irodalmi műveket illesztené be az elmúlt évtizedek magyar irodalomtörté-

netébe, rámutatva a hatástörténeti összefüggésekre és arra a helyre, amelyet méltóképp elfoglalhatnak a kánonban>>. Szegeden egy ifjú doktorandusz, Pernyész Anita foglalkozik a témával. Debrecenben a Jónás Tamásról kiváló tanulmányt írt Lapis József próbálja egy diákját ebbe az irányba terelni. Szóval valami elindult. A néprajzi munkák körül is szeretnék megemlíteni legalább egyet, amely pedagógiával is érintkezik, a Nyíregyházi Főiskolán tanító Jenei Teréz Cigány mesék szerepe a szociális tanulásban című nagyszerű kötetét”¹⁹

A tárgyalt monográfiák választását az indokolta, hogy: (1) reprezentálják a jelenlegi – egyébiránt korszerűtlen és érvelhetetlen – diskurzust; (2) a szövegkánont alapvetően meghatározták (Magyarországon a Csengey-szöveg bizonyosan); (3) a szerzők hangsúlyos, kanonizáló erejű tekintélyek; (4) a szöveg-megjelenés társadalmi tetteként is artikulálódik; (5) azzal a minimális igénnyel lépnek fel, hogy értelmezik/érvelik a szövegek identitásának etnicizálódását (ez azért a Djuric-i szövegre jóval kevésbé igaz). A monografikus szándékú írásművek közül persze ide emelhettem volna még néhányat, a már említett Szuhay Péterét, a többször hivatkozásra kerülő Choli Daróczi József néhány írását, melyek azonban inkább ismeretterjesztő munkák, a válogató szempontjából (ezek inkább naiv, laikus szempontok) fontosnak vélt adatok felsorakoztatása. A Ki?-Mikor?-Hol? architektúrája adja a biografikus szerzői portrét, a poétikai érdeklődés pedig kimerül a Mit?-Miért? kérdéssorában. Lényegileg nem jutottunk volna általuk előbbre, más eredményre, vagy még inkább: más kérdezői pozíciókhoz. Külön érdemes megemlíteni Szegő László nevét, aki különös alakja ennek a zárt szövegegyüttesnek. A hetvenes évek közepén jelent meg a magyarországi cigány szerzőkről írott tanulmánya. Abban centrumhelyzetű, kánonalapító szerzőként jelöli Choli Daróczi Józsefet és Andro Loleshtye-t. Azt a szerzőt, aki a *Cigány bölcsődal* című Szegő szerkesztette, és a nyolcvanas években igen csak népszerű kötet számtalan versét, mondókáját írta. S aki nek verseit Szegő mellett Weöres Sándor is fordította (*Zhan po rindo...*). Andro Loleshtye azonban álnév, Szegő László álneve.

Úgy tűnik, a cigány irodalom körébe értett cigány szerzői szövegek inkább lesznek részei politikai-ideológiai-szociológiai diskurzusoknak, semmint az irodalomnak. Az ily módon kano-

nizált szövegek javarésze a cigányságot, a cigány lét megélését állítják centrumba, a befogadó szociális énjét szólítják meg, a jelentések tehát itt jönnek létre, a szövegen kívül artikulálód-nak, le nem szakíthatóan a szerzőről és a szöveghez tapasztott (a szöveg által aktivált, előhívott) aktuális társadalmi valóság-tól. S letagadhatatlanul ezzel a befogadói elvárással vesszük kézbe ezeket a szövegeket, vagyis kikényszerítjük azt a dialó-gust, amely végül oda vezet, hogy a szövegek értelmezési hori-zontja – épp befogadói szűkösségünk által – összezsugorodik. Elegendő, ha Papp Endre Jónás Tamással készített interjújának egyik kérdését idézzük:

„Írásaiban visszatérően utal cigány származására. Miért fontos ennek az életrajzi ténynek a hangsúlyozása? (...)”²⁰

A kérdés előfeltételezése az, hogy Jónás Tamás cigánysága a szövegeiben dominánsan van jelen, mintegy a származási kon-textus szövegesítése szervezi a Jónási műveket. Különös ez annak az eseménynek (eseménysornak és szöveg-halmaznak) a fényében, melyben épp Jónás Tamás az, akit az első generá-ció (és itt inkább érték szellemi közösséget, semmint életkort) sem szerzői, sem irodalmi közéleti szereplői mivoltában nem fogad el/be. Éppen azért, mert a Papp Endre-kérdés által felté-telezett attitűdnek nem tesz eleget. Eörsi István pedig Balogh Attila kötetének méltatásában így ír:

„Balogh Attila, ez a putrikból jött, első generációs, mankós értelmiségi még tovább fokozza a rút tények és a szép szavak ellentmondását. A verseiből kiszűrhető életrajzi tapasztalatok olyan borzalmasak (...).”²¹

Úgy tűnik, etnikus-szociális olvasatok nyernek elsősorban teret. Azokban az esetekben is, amikor ez korántsem tűnik szükségszerűnek. A szerző biografikus énje, a hús-vér létező, azonosítódik a szövegek által artikulált én-ekkel: lírai és epi-kus szereplőkkel, akik singularis1-ként vannak jelen. Minden elbeszélhető a szerzői életútba kényszerítődik bele. Ez a fajta jelentésképzés a legjellemzőbb stratégia máig. Nagyjából így járt el Csegey és Djuric²² is saját dolgozatuk megírásakor.

A Djuric-könyv az Interface sorozatában jelent meg. Ezzel a sorozattal ill. Rajko Djuric könyvével külön foglalkozom az alábbiakban. Azért, mert ez a sorozat egy olyan nemzetközi szándék egyértelmű megmutatkozása, amely valamilyen módon hallatni akarja egy elnyomott közösség hangját, társadalmi és politikai vitákat akar generálni legalább azzal, hogy jelzi létezését. Ezt az akaratot nem lehet eléggé túlbecsülni, mégis azt látom, hogy a sorozat nézőpontja nem akarja szétfeszíteni a romákról való gondolkodás hagyományos kereteit. Olyan stratégiát választ, amely inkább belesimul a felkínált narratívába.

Az Interface nevű nemzetközi sorozat gondozója a Jean-Pierre Liégeois vezette Roma Kutatóközpont. A lassan harminc kötetet számláló sorozat egyes darabjai a Pont Kiadó tevékenységének eredményeként jelennek meg magyar nyelven. A sorozatot a műfaji sokszínűség jellemzi. A cigányok történelméről, kultúrájáról szóló művek mellett (Viaggio, Giorgio: *Storia degli Zingari in Italia/A cigányok története Olaszországban*; Fings, K.-Heuss, H.-Sparing, F. magyarul is megjelent munkája a Szintik és romák a náci rendszer idején; Leblon, Bernard: *Gitans et flamenco/A cigányok és a flamenco*; Szerzői munkaközösség: *What is the Romani language?/Mit kell tudni a Romani nyelvről?*) aktuális társadalmi-politikai kérdésekkel, a közoktatás praxisával (Donzello, G.-Karpáti, B. M.: *Un ragazzo zingaro nella mia classe/Egy cigány gyermek az osztályomban*), a társadalmi érzékenység problémakörével foglalkozó szövegek (Szerzői munkaközösség: *Europe mocks Racism, International Anthology of Anti-Racist Humour/Európa kigúnyolja a rasszizmust, Az antirasszista humor nemzetközi antológiája*) kapnak nyilvánosságot. Ennek a közös munkának eredményeként jelent meg a 2002-es évben Liégeois két kötet (Kisebbségek és oktatás – cigányok az iskolában ill. Romák, cigányok, utazók).

Rajko Djuric könyve²³ az Interface holdudvarában, a berlini Parabolis Kiadónál jelent meg 2002-ben. A kötet az európai cigány irodalom monográfiája. Szerkezete viszonylag áttekinthető, s könnyen értelmezhető azok számára, akik nem-hivatásos olvasóként veszik kézbe a könyvet. Ismeretterjesztő monográfiáról van tehát szó, amely röviden áttekinti bevezető egységében a cigány, roma (alapvetően a romani nyelvű) orális hagyo-

mányt (*Die Volksliteratur der Roma und Sinti*), műfaji mutatóként használva a mítoszok (*Mythen*), mesék (*Märchen*), dalok (*Lieder*) triumvirátusát.

A rákövetkező egységek a nemzeti irodalmak mintázatán helyezik el a cigány szerzőket és szövegeiket. A szerzők közös származási kontextusuk szerint kerülnek egy monográfiába, tagolódásuk pedig nyelvi határok mentén gondolódik el. Így kapunk áttekintést a Kelet-, Közép-, Nyugat- és Dél-Európai országok roma irodalmáról. Ennek az irodalmi térképnek mintegy nem-irodalmi horizontja tűnik legjelentősebbnek. Egy kitüntetett művészeti ágat – vagy inkább megnyilatkozási módot –, az írást a roma közösségi identitás megkonstruálásának hangsúlyos elemeként artikulál. Arra tart igényt, hogy a territorialis és nyelvi szórtság ellenében megfogalmazzon és megragadjon valami közöset, hasonlót, vagy ugyanolyat. A kötet szerkesztésmódja, az egyes művekről írt ismertetések, a szerzői életművek, pályaképek felvázolása a származásin túl tematikus hasonlóságot is reprezentál. Az írásműveken túl a közösségi kultúra hagyományosan sajátjának vélt attribútumai lesznek azok, amelyek sarokpontjaivá válnak az életműveknek. Érvényesít egy tematikus elvárás, amelynek ismérvei: a romák életkörülményei, társadalmi státuszhelyei, népi kultúrájuk, hagyományaik világa, hétköznapiak, a romák – nem-romák viszonyrendszere. Ezzel pedig megkonstruálja a közösségi szerző alaptípusát, egy a közösségével egylényegű szerzői ént, amely egybeesik a biografikus énnel, s ez elvárásként jelenítődik meg – ha nem is ilyen élességgel.

A bennünket leginkább érdeklő egység a *Die Literatur der Roma in Ungarn* című fejezet. Bevezetője – mint mindegyik fejezetnek – pásztázza a magyarországi társadalmi viszonyokat, különös tekintettel az itt élő romák helyzetére. A műinterpretációk az epikus szövegeknél megmaradnak a cselekményváz rövid ismertetésénél. A verseskötetek esetében a szerző ennél is szűkszavúbb. Nem tesz kísérletet arra, hogy megkísértse a szövegek tágabb kontextusait, inkább dokumentálja a kötetek létét, megjelenésük idejét. Értékelő magatartása pedig a szerzői biográfia kronologikus ismertetésébe simul bele.

Az egyes fejezetek terjedelmi arányaiba láthatóan hangsúlyosan beleszól az egyes művek nyelvi hozzáférhetősége. Így

kerülhet a Bari-életmű centrumába a *Gedichte und ein Essay*, s ez lehet az oka annak, hogy Osztóján Béla munkásságának ismertetése kimerül három kötetcímben. A monográfia záró egysége válogatott bibliográfiáját adja a roma népköltészetnek, cigány szerzőknek és műveknek a szerzők betűrendjében, végül a cigány szerzők életrajzi adatait tartalmazza országonként – a könyv fejezeteinek megfelelő tagolásban. (A család-név és utónév keveredése néhány magyar szerző esetében – Kovács József Hontalan, Bari Károly – okoz némi meglepetést a keresőnek.)

Rajko Djuric könyve az első erőteljes kísérlet arra, hogy reprezentálja az európai cigány kultúra hangsúlyos szegmensét, az irodalmat. Haszonnal forgatható ismeretterjesztő munka, amely nagy adatállományt tekint át és rendez. S amit hiányként gondolunk el, talán eleve adottan meg is haladja egy klasszikus monográfia kereteit.

Csengey monografikus esszéi

Az első magyar nyelvű, áttekintő szándékú kismonográfia Csengey Dénes nevéhez kötődik.²⁴ Nem tematikus, strukturális, stb. jegyek alapján vizsgálódik, inkább – az áttekinthetőség és az ismeretterjesztés kettős célját maga előtt tartva – a tradicionális felépítményt követi: szerzőről szerzőre halad, meghagyva irányítúként a műnemi-műfaji kereteket. Csengey áthidalja (talán maga számára át is húzza) a cigány irodalomhoz mint fogalomhoz kapcsolódó problémakört, hiszen tanulmánya alcímének a *cigány írók és költők a magyar irodalomban* címet adja -; valamint abban a megszólalásban, amelyet a Csengey-féle olvasat előhív, sőt eleve feltételez:

„(...) a magyar nyelvű cigány irodalom (...) nem más, mint egyetlen és szakadatlan, olykor a bizakodó reménység hangján, de gyakrabban (és: hitelesebben) perlekedve, a megszorított reménytelenségben kihívó éllel, ítélet utáni vallomásos őszinteséggel előadott véddőbeszéd, a história pulpitusá előtt lefolytatott bizonyítási eljárás.”²⁵

S ez azért lényeges, mert az olvasói magatartást, az olvasói (kérdezői) pozíciót jelöli ki, azt, amely azóta sem változott. Még akkor sem, ha lejjebb azt olvassuk:

„Kétségtelen, ez nem az irodalom természete szerint való közelítés.”²⁶

Ez az olvasói értelemképzés egybeesik az első generáció írói intencióival. Véleményem szerint ez az egybeesés – és nem más esztétikai-poétikai szempontok – tartja fenn az affirmatív beszédmódot, a prófétikus attitűdöt, azt a közösségi szerzői archetípust, amely az első generációs alkotók majd mindegyikére alapattitűdként jellemző. Ennek érvelhetősége abban is megmutatkozik, hogy más művészetek első generációs roma, cigány alkotói is hasonló szándékokkal lépnek fel. (A festő Péli Tamás a cigány képzőművészet megalapítását tűzi ki céljának, a mester-tanítvány viszonyának kiépítésével és világlátásával iskolát teremtett.²⁷)

A Csegey-tanulmányban elsőként a prózairodalom sorolódik: Lakatos, Holdosi és Osztójkán²⁸ szövegvilága.

Lakatos Menyhért Füstös képek című regénye irodalomtörténeti kontextusba ágyazottan tűnik föl elsőként. Eszerint mintegy alapozza a cigány irodalmat, szellemi honalapító értékű, már csak kronológiai elsőségét tekintve is. Ugyanakkor helyet kap a magyar irodalom kontextusában azzal, hogy műfaji többszólamúsága rímeltethető Illyés Gyula szociografikus regényével. A Puszták népe nem csupán ebben, de valósághoz való viszonyában, a valós valóság művalóságba való beletagozásában (egyéni/személyes lét – társadalmi/szinkron determináltság – történelmi/diakron meghatározottság – etc.) is hasonlítódik a Füstös képekhez. Ugyanakkor – s ezt a szerző a cigány próza sajátosságaként említi fel – balladai hangoltsága, mítoszteremtő képessége, anekdotikus elbeszélésmódja más, a magyar irodalomtörténet nagyformátumú szerzőihez kapcsolja. Lakatos más műveiben a mítoszteremtés igénye kap erősebb hangsúlyt (Isd. pl.: Csandra szekere, Hosszú éjszakák meséi), és afféle teremtéstörténetekké válnak, elsősorban a varázsmese topikus elemeit használja (szűzséjében) és az ind mítoszelemeket (a szöveg figurális és metaforikus rétegeiben),

akárcsak a későbbi generációk egyik kiemelkedő alkotója, Szécsi Magda.²⁹ Hangsúlyozottan használjuk a *szerzőt*, hiszen a tanulmány (Csengey Dénesé) mindvégig innen közelít, anyagként, közegként értelmezve csupán a nyelvet. Így válik Lakatos (összemosódva epikus, beszélő, megszólítói helyzetű énjeivel, a narrációba dobott figurákkal,) pátriárkai figurájává ennek az irodalomnak.

Holdosi József szövegei egy pontosan körülírható művalóságba, az utcába helyeződnek. Ez egy – nevezzük így – olyan tagolatlan metafora, mely ontológiai keretét adja a Holdosi-regények majd mindegyikének. Egy fordítás kapcsán itt is fölmerül az a befogadói alaphelyzet, amelyről fentebb említést tettünk. Holdosi József első, Kányák című regénye – amely a Kánya család három generációjának története: családregegy – német nyelvterületen Die Zigeunerstrasse (A cigányutca) címen jelent meg. Ez nyilván átváltja a regény hangsúlyos jelentéskörét, hiszen egy aktuális társadalmi, szociológiai olvasatot hív életre azzal az elsődleges kérdéssel: *hogyan élnek/éltek a cigányok Magyarországon?* Vonatkozási pontját tehát mindeképpen a regényen kívülre helyezi, s ennek a valóságnak illusztrációjaként (egzotikus színeiként) jelennek meg csupán a mítoszok, a transzcendentalitás, a cselekményváz és az abba vetett szereplők, stb. Ezt az elgondolást erősíti az a narratíva is, mely Holdosi rádiójátékában kerül elbeszélésre: a Kányák című regénnyel kapcsolatos peranyag (Hajh, cigányok, hajh, Kányák). Ez azt a többstációjú polgári pert beszéli el, melyben alperesként az író, felperesként családjának tagjai, a vélt-Kányák vesznek részt. Értelmezhetnének ebben a kontextusban e szöveget úgyis, mint a különböző olvasatok nem-irodalmi diskurzusát. A Die Literatur der Roma und Sinti a Kányák ismertetésére viszonylag nagy terjedelemben vállalkozik. (Föltételezhetően köszönhető ez annak, hogy van német fordítása a regénynek.) A regényt Márquez Száz év magányához hasonlítja. Djuric véleménye szerint ez a beszédmód, az epikus szerkezet a mágikus realizmus sajátja. Annyi bizonyos, hogy a Holdosi-regények (köztük a Kányák, Fogoly, Cigánymózes, Glóriás, Dac) középpontosak. Egy-egy, általában aktív figura köré épülnek, s ennek a szereplőnek a nézőpontja uralja a regényt. Ez a nézőpont mindig társul valamiféle, a személyesen túlmutató moz-

zanattal, a közösség felé fordulás, az abban való feloldódás, stb. gesztusaival. Ezek a gesztusok állandósult képi elemekkel rögzülnek, a szövegek olyan zárt gondolkodási horizontot építenek ki, melyben aztán a képek allegorikusan kezdenek működésbe lépni: egyértelmű megfeleltetéseké válnak, ahol a jelölői-jelölti viszony feloldódik. Így lesz metaforikus szentháromsággá a híd, palánk, kút: kijelölik a létezés határpontjait falu és cigányutca, evilág és túlvilág, élet és halál, cigány és paraszt között.

„A magyar nyelvű cigány próza legnagyobb és már csak részben beváltatlan ígéretének én Osztojkán Bélát tartom.”³⁰

Osztojkán talán legismertebb prózakötete a Nincs itthon az Isten. Csengey állítása szerint az osztojkáni próza mintegy ötvözi a Lakatos- és Holdosi szövegek legerősebb vonásait. Mégis: lényegi elemében nincs eltérés az előbb fölemlítettektől: ugyanúgy a valós valóságra reflektál, teremtett mítoszai ennek a valóságnak másfajta artikulációi, metaforikus szövegekként is mindig a realista mozzanat marad hangsúlyos. Kihallatszódik fölvállalása, amely a tragikumot pátosszal festi, a kiszolgáltatott regényhősök egzisztenciális gondjai mindig példázatszerűek, mert egyediségükben is általánosan értelmezhetők. Fő motivációja mindnek a *„a cigány népet folytonos kiszolgáltatottságban tartó, megnyomorító magyar történelem.”³¹*

És ugyanez érhető tetten – talán a prózáján is hangsúlyosabban – a lírában. Osztojkán olyan lírai helyzetet hoz létre, amelyben a szerepválasztás eleve szükségszerű: ez a magyar irodalomból jól ismert váteszi-áldozati szerep, amely a közösségi és vallomások lírájának egyaránt sajátja.

„Mint a pelikánok – írja Osztojkán egyik szép versében – úgy halunk mi meg, hogy végső akrásunk utolsó szomorúságaként saját begyűnkét tépjük majd fel, a repedt szájú bajtársaink csillapíthatatlan éhségére, úgy halunk mi meg, hogy apró darabokban lassanként etetjük föl önmagunkat.”³²

Bari Károly „táltosfiúként” kerül az irodalmi köztudatba első kötetével, mely alig tizenhat éves korában jelent meg. Bari költészetét Kulcsár Szabó Ernő erősen túlfogadottnak jelöli³³, valószínűleg azért, mert nem ennyire jelentékeny a magyar irodalom kontextusában. Ám egy másik kontextusban – amely megint szerzőhöz és szerzői valósághoz tapad – mégis „tettként” értelmeződik ez a megszólalás. Az első, cigányságát föl vállaló, lírai énjével hangsúlyosan képviselő költőről van ugyanis szó. Aki – s talán ez jelen tanulmányunk szempontjából nem elhanyagolható – a cigány folklór tudatos kutatásával, a gyűjtemények publikálásával a cigány kultúra, sőt a cigányság reprezentációjává is vált.

Bari szabadverseinek ritmusát a metaforasorok és jelzős szintagmák halmozása adja. A szöveg úgy dinamizálódik a halmozó felsorolások által, hogy kihullanak a grammatikai rendből az igék. (Inkább melléknévi ige nevek állnak a lehetséges ige-helyeken: *élesztő, rikoltozó, rejtőzködő*, etc.) Erősen nominális írásmód ez, amely folyton megnevezni akarja a megnevezhetetlen kiszolgáltatottságot. Így aztán ezek a szövegek viszonylag szabadon tölthetők föl aktuális társadalmi vonatkozású jelentésekkel. Talán épp az a szövegek hatástörténeti szempontú leértékelődésnek fő oka, hogy a szövegek felkínálkoznak, sőt, kikényszerítik ezt a jelentésséget. Ha pedig az írások mögül eltűnik *az egybehangzó ráismerés* lehetősége a valós valóság változásaival: egy gondolkodási paradigma váltásával, egy rendszerváltozással, új típusú gazdasági rendszerrel, más értékszemlélettel, társadalmi szerkezetváltással, akkor meggyengül a szöveg legerősebb bástyája, az intencionált jelentés. A Bari-féle metaforasorok hömpölygését, elemi erejét a központozás (írásjelek használata) hiánya tovább növeli. A jóformán egyetlen írásjel a kettőspont. Ez választja el a képi és valóságalemet egymástól a képi szerkezetekben. Ám a kettőspont kölcsönössége felcserélhetőséget sejtet, nem csupán hasonlóságot, megfeleltetést, egyezést.

*„és mormolok magamban időtlenül / egy népről, amely a viskói előtt pipacs-kosárcákban / hajnalok történelmét: a harmatcseppeket őrzi, és söpri az utcákat (...)”*³⁴

Itt úgy tűnik, mintha a képi elem (harmatcseppek) előképei már rávetítődnének a valóságalelem (hajnalok történelme)

textuális környezetére (pipacs-kosárcák), miközben morális kérdésfelvetése az értékes-értéktelen oppozícióba rendezi a szövegrészletet (viskó-pipacs; harmatcsepp-utcai szemét; értékörzés-utcaseprés). A szerzői pozíció pedig eleve adott: ő a közösség hírhozója, a közösségi értékek megőrzője.

Bari szövegvilágát, motívumrendszerét, képi szerkesztésmódját szokás kötni a magyar irodalomtörténet nagyjaihoz: József Attilától Pilinszkyn, Juhász Ferencen át Nagy Lászlóig. Ezt nyilvánvalóan egy széles spektrumú komparatistikai vizsgálat volna képes feltárni. Ezzel jelöli ki voltaképp a Csengey-írás a Bari Károlyi szövegek *„mély és szerves beágyazottságát a magyar irodalomba.”*³⁵

Rajko Djuric is kísérletet tesz a Bari-pályamű leírására. Értékelő magatartása azonban rendszerint a szerzői biográfia kronologikus ismertetésébe simul bele, amennyiben jelzi a szerző irodalmi díjait, elismeréseit. Ezt teszi Bari Károly esetében is:

„Károly erhielt für sein literarisches Schaffen mehrere Auszeichnungen: den Attila-József-Preis (1984), den Déry-Preis (1992) sowie den Preis der Soros-Foundation für Literatur (1992).”

Ami tényleges kérdésünk lehet egy társadalomtörténeti kontextusban (szemben a Djurici elgonodlással), az az, miért is volt olyan fontos szerzője – egyik legnépszerűbb lírikusa – Bari Károly a hetvenes éveknek. Hogyan indexálódik a név a túlfogadottság terminusával, azaz: hogyan válik ennek a Kulcsár Szabó-i terminusnak példájává, már-már jelölőjévé.

*„Ez a költészet nemcsak része, hanem tükre is a problémaegésznek, alkotóinak alapvető létélményei pedig éppen abból a másfél évtizedből származnak, amelyben a cigánykérdés élére állt. Látásukat, világra eszmélésüket ez a tény irányította. Sorsuk a probléma ez idő alatt történt nagy átrendeződésével azonos, a tükörmodellezés, aminek eljárásomat tekintem, ebből az azonosságból kiindulva tárhatja fel a résznek is, az egésznek is eddig nem tudatosított összefüggéseit.”*³⁶

A lírai arcképcsarnokban utolsóként Balogh Attiláról tesz említést Csengey 1986-os tanulmánya. Az ő költészetét, sőt megrajzolt, határozottan egységes és állandó lírai énjét akár egy sajátos József Attila interpretációként foghatnánk föl. Első kötetének fülszövegében önéletrajza a *Curriculum Vitae*-re játszik³⁷, második kötetének mottója pedig így szól:

„Tehát ennek a könyvnek a címe, az hogy Nagyon fáj.”³⁸

A lírai beszélő helyzetét az egész kötetben (hangsúlyosan az Előszó című versben) a Szabad-ötletek jegyzéke narratív szerkezete határozza meg³⁹:

*Kívülről szemlélted életed, / s ha valaki szeretni próbált,
/ te elszeretted magad előre.⁴⁰*

Mára kifulladás a Balogh Attila-i költészeti hang, az áldozatélmény expresszív erejű, hol naturalisztikus, hol erősen képesített-stilizált nyelvi alakzatai nem tartották meg a kortárs irodalom körében. Publicisztikáiban fanyar ironiájának frissessége volt tetten érhető. Legjelentősebb kultúraszervező és beszédmód-alakító tette azonban kétségtelenül az az új-avantgarde kezdeményezés, amely 1994-1998 között a Cigányfúró című lap szellemiségét formálta, és amely sajnálatosan kevés visszhangra talált a kortárs magyar művészeti életben.

A cigány, roma képzőművészetről

A magyarországi cigány, roma képzőművészetnek egyszerre szervezője és legfőbb teoretikusa a 2000-es évek elejéig Kerékgyártó István volt. A magyarországi, fővárosi cigány értelmiség első generációjának törekvéseihez kapcsolódott, katalizálta és támogatja is azt. Így módon a '70-es évektől induló képzőművészeti törekvéseket ill. alkotói utakat az általa írt kistanulmányok mentén rendezem⁴¹ azzal az erős feltétellel, hogy leíró-történeti munkáknak tekintem azokat, olyan forrásoknak, melyeknek jelölt nézőpontjától erős távolságot tartok: forrásként tekintek ezekre a szövegekre, és tartalmi-lexikális összefoglalásukra törekszem.

A cigány, roma képzőművészetre vonatkozó beszédmódváltásban a 2000-es évek közepén áll be jelentős fordulat – Junghaus Tímea megjelenésével. A kurátorként, szerkesztőként is tevékenykedő kutató megkísérel egy korszerű, elméleti szempontból érvelhető narratívát kidolgozni, amely széles(ebb)re nyitja az értelmezési horizontot, a jelentésadás aktusát nem a mindenáron való etnicizálásban ismeri fel. Ezzel együtt megtartja azt a társadalmi aktivizmust, amely a látható társadalmi térben kívánja megmutatni a cigány, roma képzőművészek alkotásait, folytonosan dialógushelyzetbe hozva azokat, a kortárs képzőművészet integráns részeként tekintve az alkotásokra.

A Kerékgyártó-féle paradigma viszonylag egyszerűsítő – egyszerre történeti és ezzel együtt inkább kronologikus, másrészt pedig alkotói biográfiához kötött – stratégiák mentén dolgozódik ki. Ily módon jelölődik ki a kialakuló magyarországi cigány képzőművészet kezdőpontjaként Balázs János művészete. Bánszky Pál naiv művészeti arcképcsarnoka⁴² is méltatja a Balázs János életművet, több más cigány képzőművész mellett. A Bánszky-féle összefoglaló a naiv művészetre, mint individuális alkotásmódra tekint.

„A naiv alkotások (...) nem rendelkeznek közös stílussal, ami nem jelenti azt, hogy a naiv alkotók nem mutatnak egyéni stílusjegyeket. Ahány alkotó annyi személyes stílusjegy. Valamennyien odafüggeszthetik a képeik illetve a szobraik fölé, hogy »Ez az én világom, felkészültségem, műveltségem, tapasztalatom, világképem, ízlésem, tehetségem stb.« Náluk a közös stílus helyett az autonóm stílusjegyekkel találkozhatunk.”⁴³

Bánszky nagyon pontosan különíti el a népművészetet és a naiv művészetet, éppen az individuális és a közösségi közötti határvonal kijelölésével. Érdekes módon a Kerékgyártó-i elképzelés egybemossa ezeket a határokat, sőt, úgy tűnik, az egyediséget egyfajta etnikus közösségi esztétikában ismeri fel:

„Ám nem csupán számszerűségét tekintve emelkedett ki a kiállítás összképéből és keltett figyelmet a magyarországi cigány képzőművészet, hanem elementáris ereje, karakteres

volta, a cigányság etnikai sajátosságait, képzelet- és élményvilágát kifejező sajátos képi gondolkodásmód és színvilág miatt is. A többi országokból is szerepeltek kiváló művészek, de a jellegzetesen cigány képzőművészeti nyelv születését a legtisztábban és legszuggesztívebben a magyarországi anyagban fedezhették fel a látogatók.” – írja az első nemzetközi cigány képzőművészeti tárlat kapcsán. Az idézett egységből az is kitűnik, hogy feltételeződik egy olyasfajta esztétika, melyet cigányként ismerhet fel, és amelynek vannak originálisabb és kevésbé autentikus megjelenései. Ez az eredetiség pedig a magyarországi cigány képzőművészek sajátja. És miközben a naiv művészetnek alapvető jellemzője az előírásnélküliség, az a fajta képi megfogalmazás-beli, képnyelvi szabadság, amely a világ egyéni újrafelfedezését követeli ki, Kerékgyártó mégis egyfajta etnikus megelőzöttséget feltételez, és ennek az elképzelt etnikus mezőnek a kitöltését tekinti az alkotó és az alkotás legfőbb érdemének, esztétikai kritériumának. A Kerékgyártói (és hozzá kapcsolódóan Darócziék) elgondolásait egy ily módon általuk konstruált etnikus megfeleltetés, illetve annak zavaróan sztereotip esztétikai fordítása határozza meg. Ez akkor válhat különösen problematikus, ha normatív, tehát előíró erejűvé válik.

A Kerékgyártó-féle osztályozásban tovább haladva alapvetően két, erős karakterekkel elkülöníthető személyes alkotói életpályát különböztet meg, melyeket csoportképző, normatív erővel ruház fel. Ily módon határozza meg egyfelől a naiv képzőművészek és a hivatásos (másutt professzionális) alkotók csoportját. Ebben az elgondolásban az egyébként egymástól számos elemében eltérő életutak és életvilágok egy, általa jelelt közös elemére figyel: az iskolázottságra.

A magyarországi tematikus tárlatok (Autodidakta Cigány Képzőművészek Országos Kiállítása sorozat, 1977, 1989) kiállítói adják a válogatás alapját, amelyben a már említett Balázs Jánoson kívül Oláh Jolán, Bada Márta, etc. szerepelnek. A kiállítássorozat történései rájátszanak a Kerékgyártói kategorizációra: Bari vagy Szentandrassy a második tárlaton nem vesznek részt kiállító művészként.

A hivatásosnak vagy professzionálisnak mondott alkotói közösségnek – a narratív mintázatnak megfelelően – szint-

úgy van ősforrása: Péli Tamás. Péli, akinek a nevéhez olyan remekművek kötődnek, mint a Születés című pannó a cigány roma értelmiség fővárosi reprezentációjának is központi, egy-szersmind kultikus figurájává vált a rendszerváltás körüli idő-szakban. Már-már szállóigeként idézik közösségi identitásvál-lalását, elköteleződését: a kettős aranypánt gondolata azóta politikusok, egyházi tekintélyek, festő-tanítványok és kortárs-barátok által folytonosan idézett gondolat. Úgy tűnik azonban, hogy a művészettörténész kevéssé érti-értelmezi ezt az allego-rikus megfogalmazást. Folytonosan kollektivizáló akarattal lép fel az egyéni, személyes alkotói attitűdök és életutak vonatko-zásában. Ennek talán legkirívóbb példája, amikor a cigányokra, romákra aggatott függetlenség-élménnyel, mint romantikus sztereotípiával magyarázza Túró Zoltán festőművész iskolai előmenetelét:

„az egyes intézményekben nem vették figyelembe azo-kat a sajátos szociális, lélektani, képi gondolkodási sa-játosságokat, amelyek a cigány fiatalokat jellemezték, részint pedig azért, mert ők maguk sem tudtak azono-sulni az iskolai oktatás szellemével és követelményével. Így (...) hagyta ott a Képző- és Iparművészeti Gimnázi-umot TÚRÓ Zoltán, aki szaktantárgyakból eredménye-sen munkálkodott, de megbuktatták matematikából.”⁴⁴

A professzionális képzőművészek között kialakult egyfajta dinamikus kapcsolat: mester-tanítvány viszony, amelyben a generációk egymásra következőre kapcsolódtak egymáshoz. Ebben a sorban olyan jelentős alkotókat sorolhatunk fel, mint Péli Tamás, Szentandrassy István, Gügyi Ödön, Túró Zoltán, etc. Junghaus Tímea két hangsúlyos kötettel jelentkezett be a 2000-es évek közepén. Székely Katalinnal szerkesztett kötetük, a Meet Your Neighbours⁴⁵ fordulópontot jelentett a cigány, roma képzőművészet elbeszélhetőségében. Junghaus-hoz kö-tődik az első roma pavilon, a 2007-es velencei Biennálén. A Paradise Lost egyszerre művészeti és társadalmi tettként is ér-telmeződik azáltal, hogy egy államalakulattal nem rendelkező diaszpóra-közösség, mint konstruált közösség szimbolikusan jelen van a nemzetek világméretű seregszemlájén. És bár en-

nek éppen politikai vetülete számos vitát generált⁴⁶, a kortárs képzőművészet érvényes alkotásaival és alkotóival reprezentálódott. A kiállítók között Oláh Mara vagy Szentandrassy István képei éppúgy megtalálhatók voltak, mint Daniel Baker vagy Kiba Lumberg installációi, a Le Bas házaspár dekonstruktív kollázsai, vagy Gabi Jimenez újraértelmezett popartja, etc.⁴⁷

Jegyzetek

- 1 Csegey Dénes: "Nehéz élet az ének". In: Murányi Gábor (1986, szerk.): „Egyszer karolj át egy fát!”. TIT, Budapest. 80-94.; Djuric, Rajko (2002): *Die Literatur der Roma und Sinti*, Parabolis, Berlin.; Kelemen Zoltán: Mint madarak. In: Kelemen Zoltán (2007): *Szélkönyvek*, Lazi, Szeged. 77-162. Ugyanígy hívom fel a figyelmet D. Magyar Imre munkáira.
- 2 Vö. Prónai Csaba összefoglaló kutatástörténeti munkái, szerkesztőként összeállított szöveggyűjteményei: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*, Bp.-Kaposvár, 1995 a *Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok* A kutatás történeti gyökerei a 18. század közepéig nyúlnak vissza.
- 3 József főherceg afféle műkedvelő kutató, nyelvészeti érdeklődése mellett jelentős botanikai munkássága is. Saját magyarországi birtokán pedig társadalomjobbító szándéka is megmutatik: a birtoka területén élő cigány közösség letelepítésén fáradozott.
- 4 Soós István (2000, szerk.): *József főherceg cigány levelezése*, Szekszárd. 18. levél, 28.
- 5 vö. a dolgozat *Az elképzelt cigány* fejezetének reprezentációvizsgálatával, leginkább primer szövegkorpuszával.
- 6 Soós István (2000, szerk.): *József főherceg cigány levelezése*, Szekszárd, 28
- 7 „Ponori Thewrewk szerint Balogh <<az első cigány író, az első ki cigány nyomtatványt bocsátott közre, ily címmel: 'Legelső cigány imádságok, a mely mind a két magyar hazában lévő cigány nemzet számára fordította Ipolysághi Balogh Jancsi, nemzeti zenekar igazgató.>>” Binder Mátyás: „Felébredt ez a nép...” <http://www.antroport.hu/lapozo/tanulmanyok/tanulmanypdf/binder1.pdf>
- 8 vö. Nagy Pál (1998): *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. CsVMTE, Kaposvár.
- 9 „Upoda tut manga uprunó amaró raj, of osano lácso, hogy

muk adigyili tra uprona csokere kepoho ha kajme thale tesej pisinavo. [Arra szeretnék kérni még Felséges Nagyuram, hogy engedélyezd azt is, hogy a borítót a Felséges Lányod képe díszítse.]” Uo., 44. levél, 8.

- 10 Uo., 18. levél, 28.
- 11 tk. D. Magyar Imre is ennek megfelelően indított sorozatot 2014-ben, Budapesten. vö. Szekeres Dóra: *Valami elindult – interjú D. Magyar Imrével*, 2014.01. 14. <http://www.litera.hu/hirek/d-magyar-imre-valami-elindult>
- 12 Szuhay Péter (2000): A cigány irodalom. In: Kemény István (2000, szerk.): *A magyarországi romák*. Press Publica, Budapest. 37.
- 13 Azt találtam, hogy a terminusra vonatkozóan a hivatkozott munkák közül a Kelemen Zoltáné az, amely definíciós akarata mellett magyarázó igénnyel lép fel. Dolgozata Choli Daróczi definíciós kísérletét törzsszövegben és lábjegyzetben is hozza, de annak elemzését nem végzi el. Óvatos kommentárja a Rostás Farkas György nevéhez kötött közösségi, nyelvi viszonyrendszerrel találja paralelnak, és egy Kovács József Hontalan vers ars poeticájával állítja szembe. vö. Kelemen Zoltán (2007): Mint madarak. In: Kelemen Zoltán (2007): *Szélkönyvek*, Lazi, Szeged. 85-86.
- 14 Csengey Dénes (1986): „Nehéz élet az ének” – cigány írók és költők a magyar irodalomban. In: Murányi Gábor (1986, szerk.): *„Egyszer karolj át egy fát”*, TIT, Budapest.; ill. ugyanez és a *„Felnőni a talajig”*, Csengey Dénes (1988): *A kétségbeesés méltósága*, Magvető, Budapest.
- 15 A megírás évének Csengey 1981-et jelöli.
- 16 Csengey Dénes: *„Felnőni a talajig”*, Csengey Dénes (1988): *A kétségbeesés méltósága*, Magvető, Budapest. 254.
- 17 A kötet mindenképpen hasznunkra lehet: ha másért nem, azért, mert kísérletet tesz az irodalomtörténet hagyományaitól eltérő irodalomtörténet-írássra. Ugyanerre tesz kísérletet Szegedy-Maszák Mihály 2007-es, erősen megosztó könyve is. vö. Szegedy-Maszák Mihály (2007): *A magyar irodalom története I–III.*, Gondolat, Budapest. és annak Holmi-ban megjelent kritikája: Nagy Gábor: *Irodalomelmélet az irodalom történetében*. <http://www.kortaronline.hu/0807/nagy.htm>
- 18 Erről – sok más mellett – lásd Lukácsy Sándor *Bajza József* című bö tanulmányát. Bajza József (1954): *Válogatott cikkek és tanulmányok*. Szépirodalmi, Budapest. 5-26. Petőfit idézi Lukácsy annak igazolására, hogy az irodalomnak társadalomváltoztató, közvetlen ereje van: *„Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék.”* Lukácsy Sándor

- (1954): Bajza József. In: Bajza József (1954): *Válogatott cikkek és tanulmányok*. Szépirodalmi, Budapest. 13.
- 19 Szekeres Dóra, Valami elindult – interjú D. Magyar Imrével, 2014.01. 14. <http://www.litera.hu/hirek/d-magyar-imre-valami-elindult>
- 20 Jónás Tamás honlapján – www.pepita.hu – további anyagok: beszélgetések, recenziók, tanulmányok.
- 21 Balogh Attila versei, Cserépfalvi, Bp., 1991
- 22 Termékenynek tűnik e két – korántsem korszerű – monográfia vizsgálata. Leginkább azért, mert így esélyt láttam arra, hogy aktiválható-megszólítható a cigány irodalmi szövegek jelenkori recepciója, miközben a recepciótörténet hangsúlyos – legalábbis jelentésképző, tematizáló szándékú – kontúrai is megrajzolhatók. Ezzel együtt csak így láttam lehetőségét annak, hogy megfelelő távolságot tartsak egy, a pozitivista ill. szellemtörténeti irodalomszemléleti hagyományhoz közeli kánonkonstrukciótól, melynek viszont funkcionális szerepet szántam: a tanulhatóságot (vagy még inkább: tanulásra szánt ill. ismeretterjesztő) volna hivatott szolgálni.
- 23 A kötet a kiadói szándéknak megfelelően megjelent magyar nyelven is. (A szerző előző kötete is művészettörténeti-esztétikai érdeklődést mutat: *Die Symbole der Roma und Sinti*.) A szerző egyébként író, közíró, s leginkább: politikus. (Isd. Erről a *Die Literatur der Roma und Sinti Der Autor* című egységét.) Német nyelvterületen a magyarországi cigány szerzőknek jelent már meg antológiája (önálló kötetekkel is jelentkeztek néhányan – bár az inkább az ún. KGST-országok közötti kultúrtermékek cseréje volt, köztük Holdosi első regényével, Bari válogatáskötetével) Kovács József Hontalan szerkesztésében: „*Egyébként, az osztrák kapcsolataim révén a Frankfurti Könyvvásáron való bemutatkozásra is lehetőségem nyílik. A Wieser Kiadó korábban felkért, hogy roma szerzők műveiből szerkesszek egy antológiát. A mű elkészült, s ők érdemesnek találták arra, hogy a kontinens legnagyobb könyves seregszemléjén kiálljanak vele az Olvasók elé.*” Ádám Miklós (2001): Most is úgy élek, hogy taposóaknákon járkálok. In: Kovács József Hontalan (2001): *Tükörfotográfiák*.
- 24 Azóta a válogatói vagy leltározói igény életre hívott egy-egy, adatállományában hasznos, szakmaiságát tekintve kérdéses munkát. A leltározás a jobb, mert így megmarad a válogatás a mindenkor olvasónak. Így a *Cigány irodalmi kislexikon* haszonnal forgatható (Hegedűs Sándor (2000): *Cigány irodalmi kislexikon*, Konsept-H, Piliscsaba.). A lexikonok – bármilyen kis-ek is – nem csupán lajstromok: a válogatás (hiszen válogatás) mindig

bír ideológiai mozzanattal. A lexikon ebben az esetben nem az irodalmi-t érvényesíti a szintagmában. Pontosabban: az irodalmi széles jelentésmezéjébe íródik a közéleti szereplés, a közösségi elhivatottság – gondoljunk arra, hogy a közösségi szerzői attitűd szinte kanonizációs feltétele a cigány irodalomnak –, az írás maga, illetve annak reprezentációjaként elgondolt nyomtatásban való megjelenés, politikai szerepvállalás, médiaszereplés, etc. A nyilvánosság felületeként elgondolt attribútumokon való jelenlét helyettesíti az irodalmat. Ebben a lexikonban így alig vannak szerzők, akik tényleges, összemérhető irodalmi munkásságot tudhatnak magukénak, zavaróak (néhol megdöbentőek) a terjedelmi aránytévesztések. Ez pedig alulértékeltté teheti/teszi azt a cigány irodalmat, melyet éppen bemutatni akar, fölkínálja magát az ítéleteknek, leértékelésnek, semmibe vevésnek egy olyan társadalomban, ahol a cigányellenesség a talán legerőteljesebben meglévő előítélet-rendszer.

Ebbéli álláspontomban – nem a kislexikkal kapcsolatosan – némileg elbizonytalanított Kertész Ákossal való beszélgetésünk. Arról van tehát szó, hogy egy kolonializáló, legalábbis a másik fölött álló (morálisan, hatalmi szempontból, egyéb értékeit tekintve) többségi attitűdöt vélek felfedezni a cigányságról szóló diskurzusban. Gyakran abban az esetben is, ha a megszólaló roma. (Tehát nem a megszólalóhoz, hanem a diskurzushoz tartozó ez a beszédmód.) Kertész Ákos arra hívta föl a figyelmet, hogy korántsem biztos, hogy abban a szakaszában vagyunk ennek a diskurzusnak, ill. társadalmi viszonyrendszernek, ahol egyértelműen kárhoztatható mindez: az értelmiségi együttérzés, a felemelkedésről való beszéd, a sajnálkozó odafordulás. S talán erre figyelmeztethet bennünket Erős Ferenc is, aki az előítélet-rendszerek átalakulásáról szólva hangsúlyozza, hogy míg *„amerikai és nyugat-európai előítélet-kutatók megfigyelései szerint a nagy, „klasszikus” előítéletek, illetve az ezek bázisául szolgáló kemény sztereotípiák fokozatosan kimennek a divatból, s helyükre „puhább”, „rejtettebb” előítéletek lépnek, addig Magyarországon még igen távol vagyunk attól, hogy a politikai korrektség jegyében tabuizálódjanak az előítéletek.”*

Erős Ferenc (1997): Előítélet és etnicitás. *Magyar Tudomány*, 1997, 6. sz. 717. (Az előítélet-kutatásról, illetve az előítélet-rendszerek átalakulásáról, beszédmódváltásáról lásd még: Brown, Rupert (1998): *Prejudice Old and New*. (magyarul Havas Eszter fordításában In: Erős Ferenc (1998, szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*, Új Mandátum, Budapest. 211-236; Swim, Janet K. – Aikin, Kathryn J. – Hall, Wayne S. – Hunter, Barbara A. (2001):

Szexizmus és rasszizmus: régi típusú és modern előítéletek. In: Hunyady György–Nguyen Luu Lan Anh (2001, szerk.): *Sztereotípiakutatás*, ELTE Eötvös, Budapest. 326-359.) Bori Erzsébet egy magyarországi showman-ról és közönségéről (végtére is a magyar társadalomról) írja találóan, hogy *tényleg nem gyűlöli a romákat. Csak foggal-körömmel ragaszkodik az előítéleteihez, és nem hajlandó tudomásul venni, hogy az a cigány, akinek a megkövesült képét őrzí, már régen nem létezik – talán soha nem is létezett a Jókai-regényeken meg a népszínműveken kívül.*

A sztereotip tudás biztonsága adja a koloniális szubjektum biztonságát, ahogy Bhabha fogalmaz: (...) *the stereotype requires, for its succesfull signification, a continual and repetitive chain of other stereotypes. The process by which the metaphoric 'masking' is inscribed on a lack which must then be concealed gives the stereotype both its fixity and its phantasmatic quality – the same old stories (...) must be told (compulsively) again and afresh (...).* [a sztereotípiák megköveteli saját érvényes jelentéséért a folytonos és ismétlődő láncolatát más sztereotípiáknak. Az eljárás, amely valamely hiányra ír rá oly módon, hogy azt metaforikusan elfedi, ezzel együtt elleplezi annak rögzítettségét és kísértetszerűségét: **ugyanazokat** a régi történeteket **kényszeríti** elmondani újra és újra.] Bhabha, Homi K. (1994): *Location of culture*, Routledge, London-New York. 77.

- 25 Csengey, 1986. 80.
- 26 Csengey, 1986. 80.
- 27 Ennek az iskolának legismertebb alkotói Szentandrassy István, Gügyi Ödön, saját generációiknak meghatározó alakjai.
- 28 Ajánlott (elemzendő) művek az alapképzésben: Lakatos Menyhért (1975): *Füstös képek*. Magvető, Budapest.; Lakatos Menyhért (1981): *Csandra szekere*, Szépirodalmi, Budapest.; Lakatos Menyhért (1982): *Akik élni akartak*. Magvető, Budapest.; Lakatos Menyhért (1979): *Hosszú éjszakák meséi*, Szépirodalmi.; Holdosi József (1978): *Kányák*. Szépirodalmi, Budapest.; Holdosi József (1982): *Glóriás/Dac*, Szépirodalmi, Budapest.; Holdosi József (1987): *Cigánymózes*. Szépirodalmi, Budapest.; Osztójkán Béla (1985): *Nincs itthon az Isten*. Magvető, Budapest.; Osztójkán Béla (1997): *Átyin Jósának nincs, aki megfigyessen*. Fekete Sas, Budapest.
- 29 Az indiai származást számtalan, inkább lírai szöveg tematizálja, vagy használja alakzatokban, metaforákban. Az eredetmítosz-teremtésre tett prózakísérletek (ez a szándék talán Szécsi Magda munkásságára jellemző programszerűen: Szécsi Magda (1996): *Madarak aranyhegedűn*. Omnis Fabula, Budapest.; Szé-

csi Magda (1998): *Az aranyhalas lószem tükre*. Hungária Sport, Budapest. ; Szécsi Magda (2000): *Pogány tűz*, Ab Ovo, Budapest.) mind sugallják a keleti származást. (Mindeközben bele-
szövődik az orális szöveghagyomány, amely a zsidó-keresztény kultúrkör által meghatározott. Így a vándorlás ideológiai meze-
jébe motivációként, kényszerként mindig a sorsszerű, eredendő bűn mozzanata kerül, s válik a Paradicsomból való kiűzetés parafrázisává a történet. Ezt Kelemen jelentősnek tartja hivatkozott dolgozatában. Figyelmen kívül hagyja az irodalmi szöveg társadalmi erejét és potenciálját, amely nem csupán egy az elmondott történetek közül, hanem egyetlen történetté válik. Ugyanakkor *a mítosz hatályon kívül helyezi a valóságot* (Said, Edward W. (2000): *Orientalizmus*, Európa, Budapest. 546), de nem elég erős ahhoz, hogy a valóság-funkciókat elbírja – végső soron hozzájárul a közösségi azonosulás görcséhez, szorongásához és zavarához, ahelyett, hogy újraírhatná azt. Véleményem szerint Szécsi Magda a 2000-es évek második felére érkezik meg íróként, különösen a *Cigánymandala* című kötetével – lásd a fejezet záró egységében.) Ennek a személyes/közösségi teremtés-mítosznak enyhe fintora Jónás Tamás *Cigányidők* című regénye elbeszélőjének származástana, amely személyessé és profánná teszi az előbb fölemlített magasztost: „Az arcom, akár egy pötytyős labda, az orrom pisze és kicsit vastag, mint most is. Mongolos fajta. Aputól örököltam. Ő meg... Azt nem tudni. Hiszen akkoriban egy egész orosz sereg ment át a falun [Csernely],„
Majd néhány oldallal később így folytatja a bricoleur-narrátor: „Aztán mégis inkább a buddhista főiskolára jelentkeztem.(...) Mindezt megértő mosoly ült arcomon, amikor a tévében rablásról, gyilkosságról hallottam, és kéjes gondolatokkal játszadoztam: lehet, hogy én is indiai származású vagyok? Hiszen apám apja akár lovas mongol is lehetett volna, aki – tételezzük fel – néha lerucant Indiába is, ahol pedig... Egy szép nap levél jött: a Tan Kapuja Buddhista Főiskola a gólyatáborába invitált. Hozzak hálózásakat, beöntéshez felszerelést, gyertyát, lámpát, pénzt és mindent, amire szükségem lehet! Mellékeltek egy térképet is, ami elmagyarázza, hogy itt jobbra kell fordulni, ott balra, az északi középhegységben lesz a tábor helye, Csernely közelében. Igen, Csernely.” Jónás Tamás (1997): *Cigányidők*, Bár, Szombathely. 44, 48-49.

30 Csengey, 1986. 89.

31 Csengey, 1986. 90.

32 Csengey, 1986. 92.

33 „Míg például a hetvenes évek első felében Balázs József epikája vagy Bari Károly versei lényegében az irodalmi beszédmódok

- akkori erőviszonyainak köszönhatték a túlértékelő fogadtatást, az évtized végére oly kevés kisugárzó ereje maradt e hagyományosan prófétikus hangoltságú, érzelmies-patetikus kifejezésformáknak – valamint a bennük megnyilatkozó affirmatív művészi beállítódásnak -, hogy alig kínáltak már kapcsolódási pontokat a születőfélben levő új szemléleti tradíció számára.” Kulcsár Szabó Ernő (1994): *A magyar irodalom története 1945-1991*, Argumentum, Budapest. 101., 161-164.
- 34 Bari Károly (1983): *A némaság könyve*. In: *A némaság könyve*, Szépirodalmi, Budapest.
- 35 Csengey, 1986. 94.
- 36 Csengey Dénes (1988): „Felnőni a talajig”. Válogatott a cigánysorsra. In: Csengey Dénes (1988): *A kétségbeesés méltósága*, Magvető, Budapest. 259.
- 37 Balogh Attila (1978): *Lendítem lábamat*, Szépirodalmi, Budapest.
- 38 Balogh, 1991.
- 39 A Szabad-ötletek jegyzékében emlékeztetőül: „gondolkodj úgy, hogy nézd magadat második személynek.” (József Attila, Szabad-ötletek jegyzéke, 1996. 47.)
- 40 Balogh, 1991. 10.
- 41 vö. Daróczy Ágnes és Kerékgyártó István (1989, szerk.): *Autodidakta Cigány Képzőművészek II. Országos Kiállítása.*; Kerékgyártó István (2000): *A cigány képzőművészet és a hagyomány*. In: Forray R. Katalin (2000, szerk.): *Romológia-Ciganológia*, Dialog Campus, Budapest-Pécs., 235-240; erre a leíró összefoglalásra tesz kísérletet Szuhay Péter is. Szuhay Péter: *Ki beszél? Cigány/roma reprezentáció a képző- és fotóművészetben*. In: Feischmidt Margit (2010, szerk.): *Etnicitás – Különbbségteremtő társadalom*. Gondolat-MTA Kisebbségkutató Intézet. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/etnicitas_kulonbsegtar_teremt_tarsadalom/pages/024_ki_beszeli.htm
- 42 Bánszky Pál (1984): *A naiv művészet Magyarországon*, Képzőművészeti, Budapest.
- 43 Bánszky Pál akadémiai székfoglalója, 2014/02/14, <http://www.mma.hu/meghivo/-/event/10180/banszky-pal-az-alkotomember-nepmuveszet-%E2%80%93-naiv-muveszet>
- 44 Kerékgyártó István: *A magyarországi cigány képzőművészet*. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/cigany_neprajzi_tanulmanyok_1994/pages/014_kerekgyarto_istvan.htm
- 45 Tímea Junghaus, Katalin Székely (2006, ed.): *Meet Your Neighbours – Contemporary Roma Art*, OSI, BP.

- 46 tk. Kotun Viktor: *Az első roma/cigány/utazó pavilon. Jelentés az 52. Velencei Biennáléről*. <http://exindex.hu/print.php?l=hu&page=3&id=512>; Somlyódi Nóra (2007): *Cigányúton*, 24., http://magyarnarancs.hu/kepzu_muveszet/ciganyuton_-_paradise_lost_-_elso_roma_pavilon_kepzu_muveszet-67255;
- 47 Az alapképzésben ajánlott szakirodalom: Tímea Junghaus (2007, ed.): *Paradise Lost*, OSI, Budapest. ill. Tímea Junghaus (2015): *Opposition is not Enough, Romológia*, 8. sz. 59-66.

Irodalomjegyzék

- Balogh Attila (1978): *Lendítem lábamat*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Balogh Attila versei, Cserépfalvi, Bp., 1991
- Bánszky Pál (1984): *A naiv művészet Magyarországon, Képzőművészeti*, Budapest
- Bhabha, Homi K. (1994): *Location of culture*, Routledge, London-New York
- Binder Mátyás: „Felébredt ez a nép...”
- Csegey Dénes: „Nehéz élet az ének”. In: Murányi Gábor (1986, szerk.): *„Egyszer karolj át egy fát!”*. TIT, Budapest. 80-94.
- Daróczi Ágnes és Kerékgyártó István (1989, szerk.): *Autodidakta Cigány Képzőművészek II. Országos Kiállítása*.
- Djuric, Rajko (2002): *Die Literatur der Roma und Sinti*, Parabolis, Berlin.
- Hegedűs Sándor (2000): *Cigány irodalmi kislexikon*, Konsept-H, Piliscsaba. <http://www.antroport.hu/lapozo/tanulmanyok/tanulmanypdf/binder1.pdf>
- Jónás Tamás (1997): *Cigányidők*, Bár, Szombathely.
- Kelemen Zoltán: Mint madarak. In: Kelemen Zoltán (2007): *Szélkönyvek*, Lazi, Szeged. 77-162.
- Kerékgyártó István (2000): *A cigány képzőművészet és a hagyomány*. In: Forray R. Katalin (2000, szerk.): *Romológia-Ciganológia*, Dialog Campus, Budapest-Pécs. 235-240.
- Kovács József Hontalan (2001): *Tükörfotográfiák*.
- Kulcsár Szabó Ernő (1994): *A magyar irodalom története 1945-1991*, Argumentum, Budapest.
- Lukácsy Sándor (1954): Bajza József. In: Bajza József (1954): *Válogatott cikkek és tanulmányok*. Szépirodalmi, Budapest.

- Nagy Gábor: *Irodalomelmélet az irodalom történetében*. <http://www.kortaronline.hu/0807/nagy.htm>
- Nagy Pál (1998): *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. CsVMTF, Kaposvár.
- Said, Edward W. (2000): *Orientalizmus*, Európa, Budapest.
- Soós István (2000, szerk.): *József főherceg cigány levelezése*, Szekszárd.
- Szegedy-Maszák Mihály (2007): *A magyar irodalom története I–III.*, Gondolat, Budapest.
- Szuhay Péter (2000): A cigány irodalom. In: Kemény István (2000, szerk.): *A magyarországi romák*. Press Publica, Budapest.
- Szuhay Péter: Ki beszél? Cigány/roma reprezentáció a képző- és fotóművészetben. In: Feischmidt Margit (2010, szerk.): *Etnicitás – Különbségteremtő társadalom*. Gondolat-MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Tímea Junghaus (2007, ed.): *Paradise Lost*, OSI, Budapest.
- Tímea Junghaus (2015): *Opposition is not Enough*, *Romológia*, 8. sz. 59-66.
- Tímea Junghaus, Katalin Székely (2006, ed.): *Meet Your Neighbours – Contemporary Roma Art*, OSI, BP.

Kötetünk épít a korábban már megjelent két összefoglaló műre, Romológia – Ciganológia 2000, illetve az Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz 2006. Az azóta eltelt 10-15 évben egyrészt számos új ismerettel bővültek ezek a tématerületek, másrészt nem volt teljes körű az e könyvekben felvonultatott, általunk művelt témák köre sem. Ez indokolta, hogy elkészítsünk egy újabb, hiánypótló kiadványt, amely új szempontokkal, új tanulmányokkal és természetesen új szerzőkkel is bővíti a korábbi összefoglaló műveket. A könyvben a cigány, roma népcsoport általános és különös hangsúllyal természetesen magyarországi helyzetével kapcsolatos ismereteknek adtunk helyet. Arra törekszünk, hogy olvasóink-hallgatóink minél teljesebb képet kapjanak hazánk legjelentősebb létszámú kisebbségének történetéről, kultúrájáról, mai problémáiról és sikereiről. Talán szerénytelenség nélkül állapíthatjuk meg, hogy a sikerek egyike a mi jelentős hagyományú egyetemi tanszékünk, az ott folyó oktató, kutató és fejlesztő munka. Ennek egyik állomása a jelenlegi kötet.

Európai Unió

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐ